

ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΣ

ΕΠΙΣΗΜΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΩΝ ΕΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩ
ΕΠΑΡΧΙΩΝ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΘΡΟΝΟΥ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Α', ΕΤΟΣ Δ', ΤΕΥΧΟΣ Η',
ΙΟΥΛΙΟΣ-ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2012

ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΣ

ΕΠΙΣΗΜΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΩΝ ΕΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩ
ΕΠΑΡΧΙΩΝ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΘΡΟΝΟΥ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Α΄, ΕΤΟΣ Δ΄, ΤΕΥΧΟΣ Η΄

ΙΟΥΛΙΟΣ-ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2012

ISSN: 1792-0507

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ

Διευθυντής Συντάξεως
Μητροπολίτης Ρόδου Κύριλλος

Μέλη:

1. Ἀρχιμανδρίτης Χρυσόστομος Πίτσης
Ἰερὰ Μητρόπολις Κώου καὶ Νισύρου
2. Πρωτοπρεσβύτερος Ἀμφιλόχιος Σακαλλέρος
Ἰερὰ Μητρόπολις Λέρου, Καλύμνου καὶ Ἀστυπαλαίας
3. Ἀρχιμανδρίτης Καλλίνικος Μαυρολέων
Ἰερὰ Μητρόπολις Καρπάθου καὶ Κάσου
4. Γεώργιος Πετρόπουλος
Ἰερὰ Μητρόπολις Σύμης
5. Ἀρχιμανδρίτης Πολύκαρπος Γρύλλης
Πατριαρχικὴ Ἐξαρχία Πάτμου

ΤΑΧΥΔΡΟΜΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

«ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΣ»

Ἰερὰ Μητρόπολις Ρόδου - Πλατεῖα Ἐλευθερίας - Τ.Κ. 85 100 Ρόδος

Τηλ. 22410-45555, Fax 22410-73480

e-mail: imrodou@imr.gr

Ἑκδοτικὴ Παραγωγή

ΕΠΤΑΛΟΦΟΣ Α.Β.Ε.Ε.

Ἀρδηττοῦ 12-16, 116 36 Ἀθήνα

Τηλ.: 210.921.7513, 210.921.4820 • Fax: 210.923.7033

www.eptalofos.gr • e-mail: info@eptalofos.gr

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΜΕΡΟΣ Α΄

Πατριαρχικά Μηνύματα

Μήνυμα τῆς Α.Θ.Π. τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου κ.κ. Βαρθολομαίου ἐπὶ τῇ ἐορτῇ τῆς Ἰνδίκτου καὶ τῇ ἡμέρᾳ προσευχῆς ὑπὲρ τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος.....	9
Πατριαρχικὴ Ἀπόδειξις ἐπὶ τοῖς Χριστουγέννοις.....	12

ΜΕΡΟΣ Β΄

Μελέτες

Μία ιδιόμορφη παράσταση τῆς Ἀνάστασης τοῦ Χριστοῦ στὸν Ναὸ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ρόδου <i>Μιχαὴλ Ἀσφενταγάκης</i>	17
Ἡ χορηγία στὴ Ρόδο ἀπὸ τὸν 6ο ἕως τὸν 16ο αἰῶνα στὸν χώρο τῆς Γλυπτικῆς καὶ τῆς Ζωγραφικῆς <i>Ἑλένη Παπαβασιλείου</i>	45
Ὁ Ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὰ Μαριτσά (1434/5) <i>Νικόλαος Μαστροχρήστος</i>	75
Σελίδες ἱστορίας <i>Κώστας Τσαλαχούρης</i>	189
Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου ἐνδόξου Προφήτου Ἀμώς <i>Κύριλλος Κογεράκης</i>	213
Εὐφημισμὸς Μητροπολίτου Κῶου καὶ Νισύρου Ναθαναὴλ <i>Μηνᾶς Ἀλεξιάδης</i>	237
Ὁ θρησκευτικὸς βίος τῶν Κῶων. Ἡ Κῶς Ἐπισκοπὴ, Ἀρχιεπισκοπὴ καὶ Μητρόπολη διὰ μέσου τῶν αἰώνων <i>Βασίλειος Χατζηβασιλείου</i>	251
Βιβλιοπαρουσίες	263

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΑ ΜΗΝΥΜΑΤΑ

ΜΗΝΥΜΑ ΤΗΣ Α.Θ.Π. ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ
ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ κ.κ. ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΥ
ΕΠΙ ΤΗ ΕΟΡΤΗ ΤΗΣ ΙΝΔΙΚΤΟΥ
ΚΑΙ ΤΗ ΗΜΕΡΑ ΠΡΟΣΕΥΧΗΣ
ΥΠΕΡ ΤΟΥ ΦΥΣΙΚΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

†ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΣ

ΕΛΕΩι ΘΕΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ - ΝΕΑΣ ΡΩΜΗΣ
ΚΑΙ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΠΑΝΤΙ ΤΩ ΠΛΗΡΩΜΑΤΙ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ,
ΧΑΡΙΣ ΕΙΗ ΚΑΙ ΕΙΡΗΝΗ ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΥ ΠΑΣΗΣ ΤΗΣ ΚΤΙΣΕΩΣ
ΚΥΡΙΟΥ ΚΑΙ ΘΕΟΥ ΚΑΙ ΣΩΤΗΡΟΣ ΗΜΩΝ ΙΗΣΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ

Ἀδελφοὶ καὶ τέκνα ἐν Κυρίῳ ἀγαπητά,

Ὁ Θεός, ὁ δημιουργήσας τὸ Σύμπαν καὶ διαμορφώσας τὴν γῆν εἰς τέλειον κατοικητήριον τοῦ ἀνθρώπου, ἔδωκεν εἰς αὐτὸν ἐντολὴν καὶ δυνατότητα νὰ αὐξάνηται καὶ νὰ πληθύνηται καὶ νὰ πληρώσῃ αὐτὴν καὶ νὰ κυριεύσῃ αὐτῆς καὶ πάντων τῶν ἐν αὐτῇ ζώων καὶ φυτῶν (Γεν. α' 28).

Ὁ περιβάλλων ἡμᾶς κόσμος ἐχαρίσθη ἡμῖν ὑπὸ τοῦ Δημιουργοῦ ὡς στάδιον κοινωνικῆς δραστηριοποιήσεως, ἀλλὰ καὶ ἁγιασμοῦ, πρὸς κληρονομίαν τῆς ἀνακαινισθησομένης ἐν τῷ μέλλοντι αἰῶνι κτίσεως. Τὴν τοιαύτην θεολογικὴν θέσιν ἔχει καὶ βιοὶ ἀείποτε ἡ Μήτηρ Ἁγία τοῦ Χριστοῦ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ, διὸ καὶ ἡ ἡμετέρα Μετριοτήτης ἐτέθη, ὡς γνωστόν, ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ἀναληφθείσης παρὰ τοῦ καθ' ἡμᾶς πανιέρου Οἰκουμενικοῦ Θρόνου οἰκολογικῆς προσπάθει-ας διὰ τὴν προστασίαν τοῦ πολλὰ ταλαιπωρουμένου ὕφ' ἡμῶν ἐν ἐπιγνώσει καὶ ἀνεπιγνώστως πλανήτου μας.

Ἡ βιοποικιλότης, ἡ ὁποία εἶναι τὸ ἔργον τῆς πανσοφί-ας τοῦ Θεοῦ, δὲν ἐδόθη ἀσφαλῶς εἰς τὴν ἀνεξέλεγκτον ἐξουσίαν τοῦ ἀνθρώπου. Κατακυρίευσις τῆς γῆς καὶ τῶν ἐν τῇ γῇ ὑπὸ τοῦ

ἀνθρώπου σημαίνει ἔλλογον χρῆσιν καὶ ἀπόλαυσιν τῶν προσφερομένων ἀγαθῶν καὶ ὄχι καταστρεπτικὴν ἐκ πλεονεξίας ἀντλήσιν καὶ κάρπωσιν ἢ καταστροφὴν τῶν πόρων αὐτῆς.

Ἐν τούτοις, ἰδίᾳ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας, παρατηροῦμεν μίαν ὑπερβολικὴν ἐκμετάλλευσιν τῶν φυσικῶν πόρων, μὲ συνέπειαν τὴν καταστροφὴν τῆς περιβαλλοντικῆς ἰσορροπίας τῶν οἰκοσυστημάτων καὶ γενικώτερον τῶν περιβαλλοντικῶν συνθηκῶν, εἰς τρόπον ὥστε οἱ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τεταγμένοι ὅροι διαβιώσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς γῆς νὰ γίνωνται δυσμενέστεροι δι' αὐτόν. Ἐπὶ παραδείγματι, ὡς παρατηροῦμεν ἅπαντες, ἐπιστήμονες, ἐκκλησιαστικοὶ καὶ πολιτικοὶ ἄρχοντες καὶ ἐν γένει ἡ ἀνθρωπότης, αὐξάνεται ἡ θερμοκρασία τῆς ἀτμοσφαίρας, ἐκδηλοῦνται ὑπερβολικαὶ βροχοπτώσεις, μολύνονται ἐπίγεια καὶ θαλάσσια οἰκοσυστήματα, καί, γενικώτερον, διαταράσσεται, ἐνίοτε δὲ καὶ καταστρέφεται πλήρως, ἡ δυνατότης συνεχίσεως τῆς ζωῆς εἰς ὠρισμένας περιοχάς.

Βλέπουσα καὶ ἐμπειρικῶς ἀξιολογοῦσα τοὺς ἐκ τῆς τοιαύτης ἐξελίξεως τῶν περιβαλλοντικῶν συνθηκῶν κινδύνους διὰ τὴν ἀνθρωπότητα, ἡ Μήτηρ Ἐκκλησία καθιέρωσεν ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ προκατόχου ἡμῶν αἰοδίμου Πατριάρχου Δημητρίου τὴν πρώτην Σεπτεμβρίου ἐκάστου ἔτους ὡς ἡμέραν προσευχῆς διὰ τὸ περιβάλλον.

Ἄλλ' ὀφείλομεν νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι τὰ αἷτια τῶν δυσαρέστων περιβαλλοντικῶν ἀλλαγῶν δὲν εἶναι θεοκίνητα ἀλλὰ ἀνθρωποκίνητα καί, ἐπομένως, ἡ παράκλησις καὶ ἡ προσευχητικὴ δέησις τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡμῶν πρὸς τὸν Θεόν, τὸν Κύριον τῶν κυρίων καὶ Κυβερνήτην τοῦ παντός, πρὸς βελτίωσιν τῶν περιβαλλοντικῶν συνθηκῶν, εἶναι οὐσιαστικῶς αἷτημα μετανοίας τῆς ἀνθρωπότητος διὰ τὸ ἁμάρτημά της νὰ καταστρέφῃ τὰ ἐν τῇ γῇ, ἀντὶ νὰ καρπῶται μετὰ λόγου καὶ προσοχῆς διὰ τὴν διατήρησιν τῆς ἀειφορίας τοὺς πόρους αὐτῆς.

Προσευχόμενοι καὶ αἰτούμενοι παρὰ τοῦ Θεοῦ τὴν διατήρησιν τοῦ περιβάλλοντος τῆς γῆς καταλλήλου διὰ τὴν ἐν αὐτῇ ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου, κατ' οὐσίαν παρακαλοῦμεν, ὅπως ὁ Θεὸς ἀλλάξῃ τὸν λογισμόν τῶν ἰσχυρῶν τῆς γῆς, καὶ φωτίσῃ αὐτοὺς νὰ μὴ καταστρέφουν τὸ γῆϊνον οἰκοσύστημα διὰ λόγους οἰκονομικοῦ ὀφέλους καὶ συμφέροντος παροδικοῦ. Τοῦτ' αὐτὸ ὅμως ἰσχύει καὶ διὰ πάντα ἄνθρωπον ἐξ ἡμῶν, διότι καὶ ἕκαστος ἐξ ἡμῶν ἐν τῷ μέτρῳ τῶν

μικρῶν δυνατοτήτων του ἐπιφέρει τὰς μικρὰς περιβαλλοντικὰς καταστροφάς, τὰς ὁποίας ἡ ἀφροσύνη του τοῦ ἐπιτρέπει.

Ἐπομένως, προσευχόμενοι ὑπὲρ τοῦ περιβάλλοντος, προσευχόμεθα ὑπὲρ τῆς μετανοίας ἑνὸς ἐκάστου ἐξ ἡμῶν διὰ τὴν μικρὰν ἢ μεγάλην συμβολὴν μας εἰς τὴν βλάβην καὶ καταστροφὴν τοῦ περιβάλλοντος, τὴν ὁποίαν βιοῦμεν συνολικῶς ὡς ἄθροισμα μερικωτέρων ἐπιζημιῶν ἐπεμβάσεων διὰ τῶν κατὰ τόπους καὶ χρόνους μεγάλων καὶ καταστροφικῶν καιρίων φαινομένων.

Τὴν ἔκκλησιν, προσευχὴν καὶ προτροπὴν ταύτην ἀπευθύνοντες ἀπὸ τοῦ Ἱεροῦ Κέντρου τῆς Ὁρθοδοξίας πρὸς τὴν οἰκουμένην καὶ πρὸς συνόλην τὴν ἀνθρωπότητα, δεόμεθα ὅπως ὁ ἀγαθοδότης Κύριος, ὁ χαρισάμενος εἰς ἡμᾶς πάντας τοὺς ἐπὶ τοῦ πλανήτου γῆ οἰκοῦντας τὸν γῆϊνον παράδεισον, λαλήσῃ ἀγαθὰ εἰς τὰς καρδίας ὅλων τῶν ἀνθρώπων, διὰ νὰ σεβώμεθα τὴν περιβαλλοντικὴν ἰσορροπίαν, τὴν ὁποίαν Οὗτος ἐν τῇ πανσοφίᾳ Του καὶ τῇ ἀγαθότητι Του μᾶς παρέδωκεν, ὥστε καὶ ἡμεῖς καὶ αἱ ἐπερχόμεναι γενεαὶ νὰ ἀπολαμβάνωμεν τὰς δωρεὰς τοῦ Θεοῦ μετ' εὐχαριστίας καὶ δοξολογίας.

Αὐτῆς τῆς Σοφίας, τῆς Εἰρήνης καὶ τῆς Δυνάμεως τοῦ Θεοῦ, τῆς δημιουργησάσης καὶ συντηρούσης καὶ κατευθυνούσης τὴν ἀποκαταδοκοῦσαν τὴν σωτηρίαν αὐτῆς κτίσιν πρὸς τὰ ἔσχατα, δεόμεθα ὅπως διαφυλάττῃ τὸ περιβάλλον ἀειφόρον καὶ προσφέρων συνεχῶς εἰς τὴν εὐημερίαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὁδηγῇ καρποφόρως τὰ ἀγαθὰ ἔργα τῶν χειρῶν τῶν ἐργαζομένων πρὸς τοῦτο συνανθρώπων, καὶ ἐπικαλούμεθα τὴν Χάριν καὶ τὸ ἄπειρον Ἔλεος Αὐτοῦ ἐπὶ πάντας τοὺς ἀνθρώπους, μάλιστα τοὺς σεβομένους τὴν δημιουργίαν καὶ φυλάσσοντας αὐτήν.

βιβ' Σεπτεμβρίου α'

ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗ ΑΠΟΔΕΙΞΙΣ ΕΠΙ ΤΟΙΣ ΧΡΙΣΤΟΥΓΕΝΝΟΙΣ

†ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΣ

ΕΛΕΩι ΘΕΟΥ

ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ - ΝΕΑΣ ΡΩΜΗΣ
ΚΑΙ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΠΑΝΤΙ ΤΩι ΠΛΗΡΩΜΑΤΙ
ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

ΧΑΡΙΝ, ΕΙΡΗΝΗΝ ΚΑΙ ΕΛΕΟΣ ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΕΝ ΒΗΘΛΕΕΜ ΓΕΝ-
ΝΗΘΕΝΤΟΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΧΡΙΣΤΟΥ

«Χριστός γεννᾶται· δοξάσατε. Χριστός ἐπὶ γῆς· ὑψώθητε».

Ἄς πανηγυρίσωμεν χαρμοσύνως τὴν ἄφατον Θεοῦ συγκατάβα-
σιν. Οἱ Ἄγγελοι προηγούνται ψάλλοντες «δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ καὶ
ἐπὶ γῆς εἰρήνῃ, ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία».

Ἐπὶ τῆς γῆς ὅμως βλέπομεν καὶ βιοῦμεν πολέμους καὶ ἀπειλάς
πολέμων. Καὶ ὅμως δέν ἀναιρεῖται ἐκ τούτου ἡ χαρμόσυτος ἀ γ γ ε
λ ί α. Ἡ ε ἰ ρ ῆ ν η, πράγματι ἦλθεν ἐπὶ τῆς γῆς διὰ τῆς καταλλαγῆς,
ἐν τῷ προσώπῳ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἀνθρώπων. Ἀλλά,
ἀτυχῶς, δέν κατηλλάγημεν, παρὰ τό ἅγιον θέλημά Του, οἱ ἄνθρωποι
μεταξύ μας. Διακείμεθα ἐχθρικῶς πρὸς ἀλλήλους. Διακρινόμεθα διὰ
φανατισμούς ὡς πρὸς τὰς θρησκευτικὰς καὶ πολιτικὰς μας πεποιθή-
σεις, διὰ πλεονεξίαν ὡς πρὸς τὴν ἀπόκτησιν τῶν ἀγαθῶν, διὰ ἐπε-
κτατισμόν ὡς πρὸς τὴν ἄσκησιν τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Καὶ οὕτω
συγκρουόμεθα πρὸς τοὺς συνανθρώπους μας.

Ὁ πεφωτισμένος αὐτοκράτωρ τῶν Ρωμαίων Ἅγιος Κωνσταντῖνος
ὁ Μέγας, διὰ τοῦ Διατάγματος τῶν Μεδιολάνων, τοῦ ἐκδοθέντος
ἐν ἔτει 313 μετὰ Χριστόν, ἐθέσπισε τὴν ἐλευθέραν ἄσκησιν τῆς χρι-
στιανικῆς πίστεως, παραλλήλως καὶ τὴν ἐλευθέραν ἄσκησιν πάσης
ἄλλης θρησκείας. Δυστυχῶς, μετὰ τὴν πάροδον, ἔκτοτε, χιλίων
ἐπτακοσίων ἀκριβῶς ἐτῶν, ἐξακολουθοῦν ἀσκούμενοι κατὰ τόπους

θρησκευτικοί διωγμοί κατά χριστιανῶν ἢ ἄλλων θρησκευτικῶν μειονοτήτων.

Παραλλήλως, οἱ οικονομικοὶ ἀνταγωνισμοὶ ἐντείνονται παγκοσμίως καὶ ἡ ἐπιδίωξις τοῦ προσκαίρου κέρδους προωθείται ὡς κεφαλαιώδης σκοπός. Αἱ θλιβεραὶ συνέπειαι τῆς ὑπερσυγκεντρώσεως τοῦ πλούτου εἰς χεῖρας ὀλίγων καὶ τῆς οἰκονομικῆς ἐξαθλιώσεως μεγάλων ἀνθρωπίνων μαζῶν παραβλέπονται. Ἡ δυσαναλογία αὕτη, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται παγκοσμίως ὡς οἰκονομικὴ κρίσις, εἶναι κατ' οὐσίαν ἀπότοκος τῆς ἠθικῆς κρίσεως. Εἰς τὴν ἠθικὴν ταύτην κρίσιν, ἀτυχῶς ἡ ἀνθρωπότης δέν δίδει τὴν πρέπουσαν σημασίαν. Πρὸς δικαιολόγησιν τῆς στάσεώς της ἐπικαλεῖται τὴν ἐλευθερίαν τῶν συναλλαγῶν. Ἡ ἐλευθερία ὅμως τῶν συναλλαγῶν δέν ἐπιτρέπει τὸ ἔγκλημα. Καὶ ἐγκληματικὴ συμπεριφορὰ δέν εἶναι μόνον ἡ περιγραφομένη εἰς τοὺς ποινικοὺς κώδικας. Εἶναι καὶ ἐκείνη ἡ ὁποία, ἂν καὶ δέν προβλέπεται ὑπὸ τῶν ἐπιταγῶν τῶν ποινικῶν νόμων, ὑφαρπάζει τὸν πλοῦτον τῶν ἄλλων διὰ καταλλήλων μεθοδεύσεων. Ἐφ' ὅσον ὁ νόμος δέν ἐπιβάλλεται, αἱ ἀντιδράσεις τῶν θιγομένων πολιτῶν ἐκδηλοῦνται πολλάκις ἀνεξελέγκτως καὶ προκαλοῦν διασάλευσιν τῆς κοινωνικῆς εἰρήνης.

Παρακολουθοῦντες, λοιπόν, ἀπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ ἡμῶν Πατριαρχείου, τὰ «σημεῖα τῶν καιρῶν», κατὰ τὰ ὁποῖα «ἀκούονται» πανταχόθεν καὶ βιοῦνται «πόλεμοι καὶ ἀκαταστασίαι» καὶ ἐγείρεται ἔθνος ἐπὶ ἔθνος καὶ βασιλεία ἐπὶ βασιλείαν, σεισμοὶ τε μεγάλοι κατὰ τόπους καὶ λιμοὶ καὶ λοιμοὶ, φόβητρά τε καὶ σημεῖα ἀπ' οὐρανοῦ μεγάλα παρουσιάζονται (πρβλ. Λουκ. κα', 10-12), βιοῦντες δέ ἐμπραγμάτως τὸ Βασιλειανόν, ὅτι «τῆς ἀγάπης ἐξαίρετα δύο ταῦτα· τὸ λυπεῖσθαι μὲν καὶ ἀγωνιᾶν ἐφ' οἷς βλάπτεται ὁ ἀγαπώμενος, χαίρειν δέ καὶ ἀγωνίζεσθαι ὑπὲρ τῆς ὠφελείας αὐτοῦ... ὁ δέ μὴ οὕτω συνδιατιθέμενος φανερός ἐστι μὴ ἀγαπῶν τὸν ἀδελφόν» (Μ. Βασιλείου, Ὅροι κατ' ἐπιτομήν, Ρ.Γ. 31, 1200Α), κηρύττομεν ἀπὸ τῆς Ἱερᾶς ταύτης Καθέδρας τοῦ Κέντρου τῆς Ὁρθοδοξίας τὸ ἐπὶ θύραις νέον Ἔτος ὡς Ἔτος Πανανθρωπίνης Ἀλληλεγγύης.

Ἐλπίζομεν ὅτι οὕτω θὰ εὐαισθητοποιήσωμεν ἀρκετάς καρδίας τῶν μελῶν τῆς ἀνθρωπότητος ἐπὶ τοῦ προβλήματος τῆς μεγάλης καὶ ἐκτεταμένης πτωχείας καὶ ἐπὶ τῆς ἀνάγκης λήψεως μέτρων, πρὸς ἀνακούφισιν τῶν πεινῶντων καὶ δυστυχούντων.

Ζητοῦμεν, ὡς πνευματικὸς ἐκκλησιαστικὸς ἡγέτης, τὴν σύμπρα-

ξιν ὅλων τῶν καλῆς θελήσεως προσώπων καί Κυβερνήσεων διά τήν πραγματοποίησιν ἐπὶ τῆς γῆς τῆς τοῦ Κυρίου εἰρήνης. Τῆς εἰρήνης, τήν ὅποιαν ἐπηγγέλθησαν οἱ Ἄγγελοι καί ἔφερε τό βρέφος Ἰησοῦς. Ἐπιθυμοῦντες τήν ἀληθῆ εἰρήνην ταύτην, τήν πάντα νοῦν ὑπερέχουσαν, ὀφείλομεν νά τήν ἐπιδιώκωμεν ἐμπράκτως, μή ἀδιαφοροῦντες διά τās ἀδυναμίας, πνευματικές καί ὑλικάς, τοῦ συνανθρώπου, ὑπέρ τοῦ ὁποίου Χριστός κατήλθεν εἰς τόν κόσμον.

Ἡ ἀγάπη καί ἡ εἰρήνη εἶναι γνωρίσματα τῶν Μαθητῶν καί Ἀποστόλων τοῦ Κυρίου καί παντός Χριστιανοῦ. Ὅθεν, προτρεπόμεθα ἑαυτούς καί ἀλλήλους, ὅπως κατά τό Ἔ τ ο ς τοῦτο τῆς Πανανθρωπίνης Ἀλληλεγγύης καταβάλλωμεν ὡς ἄτομα καί ὡς λαοί, συνειδητάς προσπάθειάς διά τήν ἄμβλυνσιν τῶν ἀπανθρώπων συνειπειῶν τῶν μεγάλων ἀνισοτήτων καί διά τήν ἀναγνώρισιν ὑπό πάντων τοῦ δικαιώματος τῶν ἀσθενεστέρων πρός ἀπόλαυσιν τῶν ἀπαραιτήτων διά τήν ζωήν τοῦ ἀνθρώπου ἀγαθῶν.

Τοιοιουτρόπως θά ἴδωμεν πραγματοποιουμένην ἐν τῷ μέτρῳ τοῦ ἀνθρωπίνως ἐφικτοῦ καί ἐπὶ τῆς γῆς τήν εἰρήνην.

Προσκυνοῦντες μεθ' ἀπάσης τῆς αἰσθητῆς καί τῆς νοητῆς κτίσεως τήν ἐκ Παρθένου ἐπὶ γῆς ἐνδημίαν τοῦ Υἱοῦ καί Λόγου τοῦ Θεοῦ καί κλίνοντες γόνυ ἐνώπιον τοῦ Βρέφους Ἰησοῦς, τοῦ φωτιστοῦ καί σωτῆρος μας, τοῦ ὑπερασπιστοῦ τῆς ζωῆς μας, διερωτώμεθα ἀληθῶς μετά τοῦ Ψαλμωδοῦ τίνα φοβηθησόμεθα ἢ ἀπό τίνος δειλιάσωμεν (πρβλ. Ψαλμ. 26) οἱ χριστιανοί, ἐφ' ὅσον «ἐτέχθη ἡμῖν σήμερον Σωτήρ» (πρβλ. Λουκ. β' 11), «ὁ Κύριος τῶν δυνάμεων καί βασιλεὺς τῆς δόξης» (πρβλ. Ψαλμ. 23);

Εὐχόμεθα καί προσευχόμεθα ἐκτενῶς καί ὀλοκαρδίως, ὅπως τό ἀνατέλλον ἔτος 2013 καταστῇ διά πάντας ἔτος πανανθρωπίνης ἀλληλεγγύης, ἐλευθερίας, καταλλαγῆς, εὐδοκίας, εἰρήνης καί εὐφροσύνης καί ὅπως ὁ ἐν Σπηλαίῳ τεχθεὶς προαιώνιος Λόγος τοῦ Πατρός, ὁ ἐνώσας τοὺς ἀγγέλους καί τοὺς ἀνθρώπους ἐν ἐνὶ τάγματι καί ποιήσας εἰρήνην ἐπὶ τῆς γῆς, χαρίζῃ εἰς πάντας ὑπομονήν, ἐλπίδα καί δύναμιν καί εὐλογῇ τόν κόσμον διά τῶν θείων δωρεῶν τῆς ἀγάπης Αὐτοῦ. Ἀμήν.

Φανάριον, Χριστούγεννα ,βιβ'

† Ὁ Κωνσταντινουπόλεως Βαρθολομαῖος
διάπυρος πρὸς Θεόν εὐχέτης πάντων ὑμῶν

ΜΕΡΟΣ Β΄
ΜΕΛΕΤΕΣ

ΜΙΧΑΗΛ Ι. ΑΣΦΕΝΤΑΓΑΚΗΣ

Υποψήφιος Διδάκτωρ Χριστιανικής και Βυζαντινής Αρχαιολογίας
τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΜΙΑ ΙΔΙΟΜΟΡΦΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΣΤΟΝ ΝΑΟ ΤΗΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΣΤΟ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ: ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Σὲ ἀπόσταση 65 περίπου χιλιομέτρων ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Ρόδου, στὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα τοῦ νησιοῦ, συναντᾶμε τὸ Ἀσκληπιεῖο, ἓνα χωριὸ 350 περίπου κατοίκων, στὸ κέντρο τοῦ ὁποῖου κεῖται ὁ μεταβυζαντινὸς ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Ἡ ὀνομασία τοῦ οἰκισμοῦ πιθανότατα σχετίζεται μὲ τὸν θεὸ τῆς Ἱατρικῆς Ἀσκληπιό¹ καὶ ὑφίσταται τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 15ο αἰῶνα, καθὼς ἀναφέρεται σὲ διάταγμα τοῦ Μεγάλου Μαγίστρου Giovanni Battista degli Orsini (1467-76) τοῦ ἔτους 1474².

Ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως ἀκολουθεῖ τὸν τύπο τοῦ ἐλεύθερου σταυ-

1. Ὁ ἀρχαιολόγος Ι. Βολανάκης δὲν ἀναφέρει τὴν εὑρεση ἐρείπιων κάποιου ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὸ χωριό, ὁπότε δὲν ἔχουμε ἀνασκαφικὰ δεδομένα πὺν νὰ ἐπιβεβαιώσουν τὴν προέλευση τοῦ ὀνόματος. Ὡστόσο, στὴν περιφέρεια τῶν Λαέρμων, σὲ κοντινὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο, ὑπάρχει περιοχὴ μὲ τὸ ὄνομα Σκλαπειά (= Ἀσκαλπιεῖα, δωρικὸς τύπος), γεγονὸς πὺν ἐνισχύει τὴν ἀποψη γιὰ τὴν παρουσία ναοῦ στὴν εὐρύτερη περιοχή. Βλ. Βολανάκης, *Ἀσκληπιεῖο*, σ. 8 καὶ Παπαχριστοδοῦλου, *Τοπωνυμικό*, σ. 42.

2. Βλ. Παπαχριστοδοῦλου, *Ἱστορία*, σ. 286 γιὰ τὸ μεταφρασμένο ἀπόσπασμα τοῦ κειμένου καὶ Παπαχριστοδοῦλου, *Τοπωνυμικά*, σσ. 241-242 γιὰ τὸ πρωτότυπο.

Είκ. 1. Ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ρόδου (νοτιοανατολικὴ ἄποψη).

ροῦ μὲ τροῦλο (β' παραλλαγή κατὰ Ὁρλάνδο)³ καὶ ἔχει δύο οἰκοδομικὲς φάσεις (εἰκ. 1). Ἡ α' οἰκοδομικὴ φάση τοποθετεῖται ἀνάμεσα στὸν 14ο⁴ καὶ 17ο αἰῶνα, ἂν καὶ ἡ νεότερη ἔρευνα συγκεκριμενοποιεῖ τὴν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ στὸν 15ο-16ο αἰῶνα. Ἡ ἄποψη αὕτῃ ἐνισχύεται ἀπὸ τὰ χρονολογημένα στοὺς ἴδιους αἰῶνες ἐντοιχισμένα ἐξωτερικὰ ἐφυσλωμένα πινάκια τῶν παραθύρων τῶν πλαγίων σκελῶν τοῦ σταυροῦ⁵. Τὰ ὀρθογώνια ἰσομήκη προσκτίσματα, ποὺ στεγάζονται μὲ βεργωτὰ σταυροθόλια, ἐκατέρωθεν τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ (βορειοδυτικὴ καὶ νοτιοδυτικὴ γωνία) ἀνήκουν στὴν β' οἰκοδομικὴ φάση (μᾶλλον μέσα 19ου αἰ.)⁶ (εἰκ. 2).

Στὸν κατάγραφο ναὸ συναντῶνται τρία στρώματα τοιχογραφιῶν: τὸ πρῶτο στρῶμα ἀνήκει στὶς ἀρχές τοῦ 16ου αἰῶνα, ἴσως στὸ α' τέταρτο, καὶ ἐντοπίζεται στὸ ἱερό. Τὸ δεῦτερο στρῶμα καταλαμβάνει τὸν χώρο τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ ἀνήκει στὸ β' μισὸ τοῦ

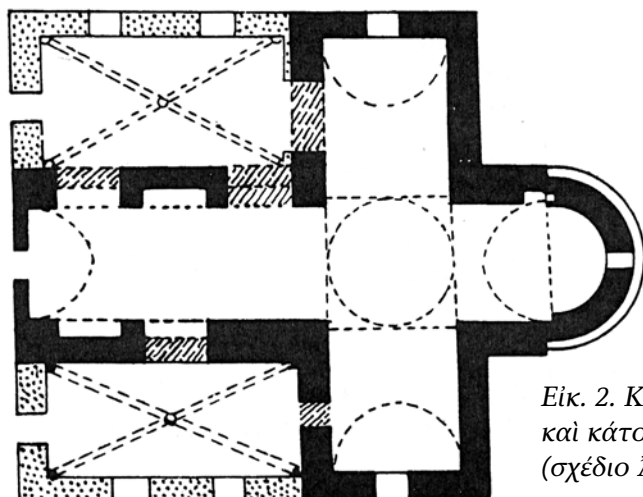
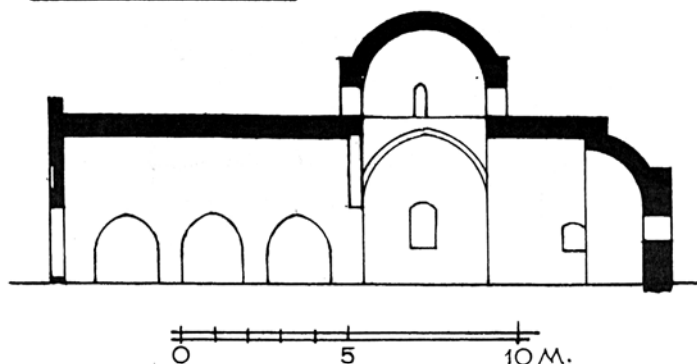
3. Ὁρλάνδος, *Μνημεῖα τῆς Ρόδου*, σσ. 86-87.

4. Ὁ Ι. Βολανάκης χρονολογεῖ τὸν ναὸ στὸ β' μισὸ τοῦ 14ου αἰῶνα. Βλ. Βολανάκης, ὅπ.π., σ. 11.

5. Κατσιώτη, *Κύκλος τῆς Ἀποκάλυψης*, σ. 26.

6. Gerola, *Monumenti*, σ. 352, Ὁρλάνδος, ὅπ. π., σ. 96, Βολανάκης, *Περιοδεῖς*, σ. 412, Κόλλιας, *Συντήρηση*, σ. 467, Βολανάκης, *Ἀσκληπιεῖο*, σ. 12 καὶ Κατσιώτη, ὅπ.π.

ἈΣΚΛΗΠΙΟ

Εἰκ. 2. Κατὰ μῆκος τομὴ καὶ κάτοψη τοῦ ναοῦ (σχέδιο Ἀ. Ὁρλάνδου).

Α.Ο

17ου αἰῶνα. Τὸ τρίτο στρώμα ἀφορᾷ σὲ ὀρισμένες ἐπιζωγραφήσεις στὸν νότιο τοῖχο τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ καὶ στὸ βόρειο σκέλος. Τὸ πότε ἐκτελέστηκαν παραμένει ἄγνωστο⁷.

Στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, δίπλα στὸ σημεῖο ἔνωσης τοῦ δυτικοῦ μὲ τὸ βόρειο σκέλος, καὶ γύρω στὰ δύο

7. Κατσιώτη, ὅ.π.π., σσ. 26-27. Ὁ Ἱ. Βολανάκης, βασιζόμενος σὲ κάποια ἐπιγραφή στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ, πιστεύει ὅτι οἱ ἐπιζωγραφήσεις πραγματοποιήθηκαν τὸ 1930. Βλ. Βολανάκης, Ἀσκληπιεῖο, σσ. 14-15. Ἐπίσης, ὁ ἀείμνηστος Ἡ. Κόλλιας ὑποστηρίζει ὅτι οἱ τοιχογραφίες τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ ἀποτελοῦν ἔργο τοῦ 14ου αἰῶνα. Βλ. Κόλλιας, ὅ.π.π.

Εικ. 3. Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή, μὲ τὰ στοιχεῖα τοῦ ζωγράφου καὶ τὸ ἔτος ἐκτέλεσης τῶν τοιχογραφιῶν.

μέτρα ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἔδαφος ξεχωρίζει ἡ μεγαλογράμματη κτητορικὴ ἐπιγραφή (εἰκ. 3):

“+ ΕΓΕΝ[ΕΤΟ] Η ΖΩΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΑΡΘΙ
Κ[Ο]..... [Α] Χ Ο ΣΤ· ΕΠΙΤΡΟ
ΠΙ[ΕΥΟΝΤΕΣ Ο ΕΥΣΕΒΕ]ΣΤΑΤΟΣ ΕΝ ΙΕΡΕΥΣΙ
Κ[ΑΙ].....ΚΑΙ Η ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΑ ΑΥ
ΤΟΥ.....ΑΥΤΟΝ ΚΑΙ ΗΚΟΝΟΜΗ ΑΥ
[ΤΩΝ] [Ε]ΞΟΔ[ΟΙΣ] ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΠΟΙΗΜΑ ΕΜΟΥ ΑΝΑΞΙ
ΟΥ ΚΑΙ ΑΜΑΡΤΟΛΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΙΕΡΕΟΣ Ο ΕΚ ΝΕ
[ΟΧΩ]ΡΙΟΥ ΤΗΣ ΧΙΟΥ· Κ[ΑΙ] [Α]ΝΗ.....ΓΙΟ.....
.....
.....Ν.....
Δ[Ε]Κ[Ε]ΜΒΡΙΩ”⁸.

Ἀπὸ τὶς τελευταῖες γραμμὲς τῆς ἐπιγραφῆς πληροφοροῦμαστε ὅτι οἱ τοιχογραφίες τοῦ κυρίως ναοῦ ἀποτελοῦν πόνημα τοῦ ἱερέα Μιχαὴλ τοῦ Χίου⁹. Στὴ δεύτερη μάλιστα σειρὰ διακρίνεται καὶ τὸ

8. Γιά προτεινόμενες συμπληρώσεις λέξεων ἢ φράσεων, βλ. Ὁρλάνδος, Ναοὶ τῆς Ρόδου, σ. 213 καὶ Βολανάκης, ὅπ.π., σσ. 21-22.

9. Γιά τὸν ζωγράφο, βλ. Πιομπίνος, Ἁγιογράφοι, σ. 254 καὶ Χατζηδάκης - Δρακοπούλου, Ἑλληνες ζωγράφοι, σ. 194.

Εικ. 4. Η αφιερωματική επιγραφή, δίπλα από τη μορφή του αρχάγγελου Μιχαήλ.

ἔτος ἐκτέλεσής τους, “Α Χ Ο ΣΤ”, δηλαδή 1676. Μὲ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς συνδέεται ἀκόμη μία (εἰκ. 4), ἡ ὁποία βρίσκεται στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ βόρειου σκέλους τοῦ σταυροῦ, δίπλα ἀπὸ τὴν ὑπερμεγέθη παράσταση τοῦ ἀρχάγγελου Μιχαήλ:

“ΔΕΗCIC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ,
ΤΟΥ Θ[ΕΟ]Υ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΜΩ
ΝΑΧΟΥ·Κ[ΑΙ] ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ι
ΕΡΕΩC ΤΟΥ ΠΑΤΡΟC ΑΥΤΟΥ
Κ[ΑΙ] ΚΥΡΙΑΚΗC ΠΡΕCΒΥ
ΤΕΡΑC· ΕΤΟC ΑΧΟΖ”¹⁰.

Στὴν ἀφιερωματικὴ αὐτὴ ἐπιγραφή ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα τῶν ἀφιερωτῶν (Μακάριος, Γεώργιος καὶ Κυριακή), οἱ ιδιότητές τους (μοναχός, ιερέας καὶ πρεσβυτέρα) καὶ τὸ ἔτος ἀφίερωσης (ΑΧΟΖ=1677)¹¹. Εἶναι προφανές ὅτι μιᾶς γιὰ ταύτιση τῶν προσώπων τῶν δύο ἐπιγραφῶν, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ στὸν ιερέα καὶ τὴν πρεσβυτέρα, πρᾶγμα ποὺ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν πολὺ μικρὴ χρονικὴ ἀπόσταση ποὺ τὶς χωρίζει.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπείου ἀποτελοῦν τὸ μοναδικό, μέχρι στιγμῆς, γνωστὸ ἐνυπόγραφο ἔργο τοῦ ιερέα Μιχαήλ ἀπὸ τὴ Χίο, ὃχι μόνο στὸ νησί, ἀλλὰ σὲ ὁλόκληρο τὸν ἐλλαδικὸ χῶρο. Ἔργα καλλιτεχνῶν ἀπὸ τὴ Χίο συναντῶνται καὶ σὲ ἄλλες περιοχές τῆς Ρόδου, ὅπως στὸν ναὸ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ χωριὸ Κατταβιά¹², καθὼς καὶ σὲ ἄλλα νησιά τοῦ δωδεκανησια-

10. Βολανάκης, ὅπ.π., σ. 18 καὶ Κατσιώτη, ὅπ.π., σσ. 28-29.

11. Ὁ G. Gerola ἀναφέρει τὰ ἔτη 1646 καὶ 1677 ὡς ἔτη ἰσότητος τοῦ ναοῦ, ἀν καὶ τὸ 1646 δὲν βρίσκεται κάπου γραμμένο. Πιστεύουμε ὅτι μῆρδεψε τὸ γράμμα Ο τῆς πρώτης ἐπιγραφῆς μὲ τὸ γράμμα Δ, ὅποτε διάβασε Α Χ Δ ΣΤ’ ἀντὶ Α Χ Ο ΣΤ’. Βλ. Gerola, ὅπ.π.

12. Ὁ ναὸς κοσμεῖται μὲ τοιχογραφίες τῶν μέσων τοῦ 17ου αἰῶνα, ἔργα τοῦ

κοῦ συμπλέγματος, ὅπως στὰ καθολικὰ τῶν Μονῶν Πανορμίτη καὶ Προφήτη Ἡλία Σύμης ἢ στὸν ναὸ τῶν Ἀγίων Βασιλείου καὶ Θαλαίου Πάτμου¹³.

Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ περιλαμβάνει θέματα οἰκεῖα, προερχόμενα ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς καὶ μεταβυζαντινοὺς χρόνους: Εὐχαριστιακὸ κύκλο στὸ ἱερὸ (τὴν Πλατυτέρα, τὴν Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων, τὴν Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ, τὴν Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ κ.λπ.), τὸν Παντοκράτορα στὸ ἡμισφαίριο τοῦ τρούλου, μὲ τὰ Τάγματα τῶν Ἀγγέλων καὶ τοὺς προφῆτες στὸ τύμπανο, Χριστολογικὸ (Παραβολές, σκηνές ἀπὸ τὸν βίον τοῦ Χριστοῦ, τὰ Πάθη καὶ τὰ Ἑθωνά) καὶ Θεομητορικὸ κύκλο (σκηνές ἀπὸ τὸν βίον τῆς Παναγίας), κύκλο τῆς Γενέσεως, κύκλο τοῦ προφήτη Δανιήλ, κύκλο τῆς Ἀποκάλυψης, Δευτέρα Παρουσία καὶ μορφές ἀγίων, ὁλόσωμες ἢ σὲ μετάλλια¹⁴. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ κύκλος τῆς Ἀποκάλυψης στὸ νότιο σκέλος τοῦ σταυροῦ ἀποτελεῖ ἰδιαίτερη περίπτωση, διότι, κατὰ τὴν ἀρχαιολόγο Α. Κατσιώτη, ἀφενὸς εἶναι ὁ μοναδικὸς στὸν νησιωτικὸ χῶρο καὶ ἀφετέρου, χρονολογημένος στὰ 1676-77, καθίσταται ἓνας ἀπὸ τοὺς πρωιμότερους στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο¹⁵. Ὡς πρὸς τὴν εἰκονογραφία, ὁ ζωγράφος ἀκολουθεῖ τὰ βήματα τοῦ ἐκλεκτισμοῦ. Ἐπιλέγει λίγα σὲ ἀριθμὸ καὶ μικρῆς βαρύτητας δυτικὰ στοι-

μοναχοῦ Γρηγορίου ἀπὸ τὴ Χίο. Βλ. Gerola, ὅπ.π., σ. 354, Ὁρλάνδος, ὅπ.π., σ. 214, Χατζηδάκης, *Ἑλληνες ζωγράφοι*, σ. 230 καὶ Papavassiliou - Archontopoulos, *Nouveaux elements*, σ. 326. Στὸ Χατζηδάκης - Δρακοπούλου, ὅπ.π. οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ ἀποδίδονται λανθασμένα στὸν ἱερέα Μιχαὴλ τὸν Χίο.

13. Στὰ καθολικὰ τῶν μονῶν στὴ Σύμη ἔχουμε τρεῖς φορητὲς εἰκόνες τοῦ ζωγράφου Σταυριανοῦ τοῦ Χίου, μία στὴ Μονὴ Προφήτη Ἡλία (1727) καὶ δύο στὴ Μονὴ Πανορμίτη (χωρὶς ἔτος). Στὴν Πάτμο ὁ ζωγράφος ἀνέλαβε τὸν τοιχογραφικὸ διάκοσμο τοῦ ναοῦ (1722). Βλ. Χατζηδάκης - Δρακοπούλου, ὅπ.π., σ. 377, Κουτελάκης, *Ζωγράφοι*, σ. 122, 131, Πετρόπουλος, *Ιστορικό*, σσ. 81-82 καὶ Ἀσφενταγάκης, *Συμβολή*, σ. 47.

14. Γιά φωτογραφίες τῶν παραστάσεων, βλ. Βολανάκης, *Ἀσκληπιεῖο*.

15. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ θέμα συναντᾶται στὴ Ρόδο καὶ ὄχι στὴν Πάτμο, στὸ νησί τῆς Ἀποκάλυψης. Ἐπίσης, ἐνῶ στὰ ἀθωνικὰ μνημεῖα ἱστορεῖται κυρίως σὲ ἐξωνάρθηκες, λιτές, παρεκκλήσια καὶ τράπεζες, στὸν ναὸ τῆς Κοιμήσεως εἰκονογραφεῖται στὸ νότιο σκέλος τοῦ σταυροῦ, θέση φαινομενικὰ ἀσυνήθιστη. Ὡστόσο, ὑπάρχει ἐξήγηση γι' αὐτό: κατὰ τὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία, ἡ πομπὴ τοῦ μεταστάντος περνοῦσε ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ σημεῖο τοῦ ναοῦ καὶ μέσω μιᾶς ἐξόδου, ποὺ σήμερὰ ἔχει μετατραπεῖ σὲ παράθυρο, ὁδηγοῦσε στὸ ὀστεοφυλάκιο τοῦ κοιμητηρίου. Βλ. Κατσιώτη, ὅπ.π., σ. 9, 110, 115-116.

χεῖα, τὰ ὅποια ἐναρμονίζει καὶ προσαρμόζει στοὺς παραδοσιακοὺς εἰκονογραφικοὺς τύπους. Τεχνοτροπικὰ μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ἀπὸ μέτριος ἕως καλός, ἔχοντας κάποια σχεδιαστικὰ προβλήματα.

Στὸ βόρειο σκέλος τοῦ σταυροῦ, στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, παρατηρεῖται μιὰ πολὺ ιδιαίτερη παράσταση, ἀνάμεσα σὲ ἐκεῖνες τοῦ Ἐπιτάφιου Θρήνου καὶ τῆς Ψηλάφησης τοῦ Θωμᾶ. Εἶναι ἡ σκηνὴ τῆς Ἀνάστασης τοῦ Κυρίου¹⁶ (εἰκ. 5). Εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς στὸ

Εἰκ. 5. Ἡ παράσταση τῆς Εἰς Ἄδου Καθόδου στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ βόρειου σκέλους τοῦ σταυρικοῦ χώρου τοῦ ναοῦ.

16. Γιὰ τὸ θέμα τῆς Ἀνάστασης, βλ. κυρίως Kartsonis, *Anastasis* καὶ Storer, *Anastasis*. Γιὰ πιὸ πρόσφατες δημοσιεύσεις, βλ. Stoufi-Poulimenou, *Iconography, Στουφὴ-Πουλημένου - Κόρδης, Ἀνάσταση καὶ Κόρδης, Ἀνάλυση*, ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία. Τέλος, γιὰ τὴ σχέση τοῦ γεγονότος τῆς Ἀνάστασης μὲ τὴν εἰκόνα, βλ. Quenot, *Ἀνάσταση*.

κέντρο της παράστασης νὰ κρατάει σταυρὸ μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ νὰ εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιόν. Φοράει ὠχροκίτρινο χιτῶνα καὶ καφὲ ἱμάτιο μὲ χρυσοκονδυλίες, ἐνῶ βρίσκεται μέσα σὲ ἔλλειψοειδῇ ἐρυθρῇ δόξᾳ καὶ πατάει ἐπάνω σὲ κλειστὴ λάρνακα. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ πλατιὰ ταινία μὲ τὴ σφραγίδα στὴ μέση, ἡ ὁποία περιβάλλει τὴ λίθινη σαρκοφάγο καὶ τὴ διατηρεῖ ἐρμητικὰ κλειστή¹⁷. Ἐπάνω στὴ σφραγίδα ὑπάρχει ἓνα σχέδιο, ποὺ ὅμως δὲν διακρίνεται. Ἐκατέρωθεν τοῦ κεφαλίου τοῦ Χριστοῦ διακρίνονται τὰ συμπλήματα “IC XC”. Ἀριστερὰ τοῦ Κυρίου ξεχωρίζει ἡ μορφή τοῦ Ἀδὰμ σὲ στάση δέησης καὶ πίσω ἀπὸ τὸν Ἀδὰμ προβάλλουν οἱ προφητάνακτες Δαβὶδ καὶ Σολομών (φορᾶνε πολυτελεῖ στέμματα). Πίσω ἀπὸ τοὺς προφητάνακτες διακρίνεται πλῆθος ἄλλων ἀγίων, μὲ φωτοστέφανα στὰ κεφάλια καὶ ἄρκετὰ ἀλλοιωμένα χαρακτηριστικά. Δεξιᾶ, δίπλα στὴ γωνία τῆς λάρνακας, ἱστορεῖται ἡ Εὐὰ, μὲ μαφόριο καὶ ποδήρη χιτῶνα, ποὺ δέεται μὲ τὰ χέρια σταυρωμένα στὸ στῆθος (δυτικὴ ἐπίδραση).

Δίπλα στὴν Εὐὰ εἰκονίζεται μία γεροντικὴ μορφή, μὲ λευκὰ μακριὰ γένια, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸν προφήτη-ιερέα Μωϋσῆ ἢ κάποιον ἄλλο Ἑβραῖο ἱερέα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Σύμφωνα μὲ κάποιους μελετητές, ἡ παρουσία τοῦ ἱερέα στὴν παράσταση τῆς Εἰς Ἄδου Καθόδου δηλώνει ἔμμεσα τὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ τρία ἀξιωμα-

17. Ἡ σφραγίδα στὸ ἐπάνω μέρος τῆς σαρκοφάγου δὲν ἀποτελεῖ μοναδικὸ χαρακτηριστικόν, καθὼς ἐντοπίζεται ἐνάμιση περίπου αἰῶνα πρὶν στὰ καθολικὰ τῶν Μονῶν Ἀγίου Νικολάου Ἀναπαυσᾶ Μετεώρων (1527) καὶ Σταυρονικήτα Ἀγίου Ὁρους (1545-46). Ὁ ζωγράφος Θεοφάνης ὁ Κρής λαμβάνει τὰ στοιχεῖα τῆς παράστασης τοῦ Οὐκ ἔστιν ὧδε καὶ δημιουργεῖ δύο διαφορετικὲς σκηνές, αὐτὴ τῶν μυροφόρων καὶ τῶν φρουρῶν μπροστὰ ἀπὸ τὸν σφραγισμένο τάφο καὶ ἐκεῖνη τῶν μυροφόρων ποὺ συνομιλοῦν μὲ τὸν ἄγγελο. Ἡ μεγάλη ὁμοιότητα τῆς σαρκοφάγου, τῆς σφραγίδας καὶ τῶν στρατιωτῶν τῆς παράστασης τῆς Ἀνάστασης τοῦ Ἀσκληπείου μὲ τὰ ἀντίστοιχα εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα τῆς παράστασης τῆς Κουστωδίας ποὺ φυλάσσει τὸν Τάφο τῆς Μονῆς Σταυρονικήτα μᾶς ὠθεῖ στὴ σκέψη ὅτι ὁ Μιχαὴλ ὁ Χῖος ἴσως γνώριζε τὸ ἔργο τοῦ Θεοφάνη, τουλάχιστον στὸ Ἅγιο Ὅρος. Τὴν ὑπόθεση αὐτὴ ἐνισχύει ἄφενδὸς ἡ ἱερατικὴ ιδιότητα τοῦ ζωγράφου τοῦ Ἀσκληπείου καὶ ἀφετέρου ἡ περίπτωση τοῦ Χιώτη ζωγράφου Κυρίλλου Φωτεινοῦ († 1753), μαθητὴ τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνά, ἡ ὁποία, ἂν καὶ μεταγενέστερη, ἀποδεικνύει τὴ σχέση τῆς Χίου μὲ τὸν Ἄθω. Γιά τις παραστάσεις τοῦ Θεοφάνη, βλ. Σοφιανὸς - Τσιγαρίδας, *Ἀναπαυσᾶς*, σ. 218 καὶ Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, εἰκ. 101, ἐνῶ γιὰ τὸν Κύριλλο Φωτεινό, βλ. Χατζηδάκης, *Τέχνη*, σσ. 248-249, 260.

τα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ (προφητικό, ἀρχιερατικό καὶ βασιλικό). Ἡ θεωρία αὐτὴ στηρίζεται στοὺς λόγους τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Φιλαδελφείας Μακαρίου τοῦ Χρυσοκεφάλου (14ος αἰώνας), ὁ ὁποῖος συνδέει τὴν Ἀνάσταση μὲ τὰ τρία ἀξιώματα τοῦ Κυρίου: «...οὕτω καὶ πολλῶν ὄντων ἱερέων, τρεῖς κατ' ἐξαίρετον ἐπιλέγεται· Μωϋσῆς γάρ, φησί, καὶ Ἀαρών ἐν τοῖς ἱερεῦσιν αὐτοῦ, καὶ Σαμουὴλ ἐν τοῖς ἐπικαλουμένοις τὸ ὄνομα αὐτοῦ· καὶ ἐν βασιλεῦσι δὲ ὁμοίως, Δαβὶδ ἀνακηρύττεται καὶ Ἐzekίας καὶ Ἰωσίας...ἐν ἧν τὸ κέρας ἐπὶ τῆς Παλαιᾶς, καὶ τρία ἐδίδοτο δωρήματα· ἱερωσύνη, βασιλεία καὶ προφητεία»¹⁸. Τὰ ἄλλα δύο, τὸ τρίτο καὶ τὸ πρῶτο ἀντίστοιχα, ἐκφράζονται μὲ τοὺς προφητάνакτες καὶ τὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Βαπτιστή, πού, στὴν προκειμένη περίπτωση, εἰκονίζεται μεταξὺ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Εὐας. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης, σὲ στάση τριῶν τετάρτων καὶ σὰν νὰ ξεπροβάλλει πίσω ἀπὸ τὴ δόξα τοῦ Κυρίου, φοράει τὴ χαρακτηριστικὴ μῆλωτή, κρατᾷ ἀνοιχτὸ εἰλητὸ καὶ μοιάζει νὰ διδάσκει τὰ πλήθη στὸ δεξιὸ τμήμα τῆς σκηνῆς (ξεχωρίζει πλῆθος φωτοστέφανων). Ἡ στάση αὐτὴ τοῦ Προδρόμου βασίζεται στὸ Ἀπόκρυφο Εὐαγγέλιο τοῦ Νικοδήμου (Πράξεις Πιλάτου), κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ Πρόδρομος κατέβηκε στὸν Ἄδη καὶ προετοίμασε τοὺς διαμένοντες ἐκεῖ γιὰ τὴν ἔλευση τοῦ Κυρίου, τὸ τριήμερο κήρυγμά Του καὶ τὴν καταστρατήγηση τοῦ θανάτου¹⁹. Τὰ ἀναγραφόμενα στὸ εἰλητάριο δυστυχῶς δὲν εἶναι πλέον ἀναγνώσιμα. Στὴν βάση τῆς παράστασης ἱστορεῖται ἡ ὁμάδα τῶν στρατιωτῶν (κουστωδία) πού ἔστειλε ὁ Πιλάτος, μετὰ ἀπὸ ἀπαίτηση τῶν ἀρχιερέων καὶ τῶν Φαρισαίων, νὰ σφραγίσει καὶ νὰ φυλάξει τὸ μνήμα²⁰. Οἱ στρατιῶτες ἀπεικονίζονται κοιμώμενοι, ἐφόσον δὲν ἀντιλαμβάνονται τίποτα ἀπολύτως ἀπὸ τα ὅσα διαδραματίζονται στὸν Ἄδη. Ἡ ἀκέραιη σφραγίδα ἐπιβεβαιώνει τὴν ἄγνοιά τους γιὰ τὰ τεκταινόμενα²¹. Ἡ παράσταση, τέλος, φέρει τὴν ἐπιγραφή «H ANASTACIC».

18. Κουκιάρης, Ἀνιστάμενοι, σσ. 310-312. Γιὰ τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν Η' Λόγο τοῦ Μακαρίου τοῦ Χρυσοκεφάλου, βλ. *Λόγοι Πανηγυρικοί*, σσ. 203-204.

19. *Evangelium Nicodemi* (Recensiones M1 et M2), κεφ. 18.3-19.2 στὸ Gounelle, *Nicodème* καὶ Κουκιάρης, ὅπ.π., σ. 306.

20. Ματθ., 27:62-66.

21. Οἱ ἀναπαυόμενοι στρατιῶτες (π.χ. καθολικὸ τῆς Μονῆς Φιλανθρωπινῶν, 1542) καὶ τὸ σφραγισμένο μνήμα (π.χ. *Dečani Monastery*, 1345-48) ἀποτελοῦν συνήθη στοιχεῖα τῆς παράστασης τοῦ Οὐκ ἔστιν Ὡδε. Μάλιστα, στὴν περίπτω-

Ἡ ιδιαιτερότητα τῆς συγκεκριμένης ἀπεικόνισης ἔγκειται στὴ μοναδικότητά της, ἀφοῦ ἀποτελεῖ συμφυρμὸ δύο διαφορετικῶν τύπων τοῦ ἴδιου θέματος, τοῦ βυζαντινοῦ καὶ τοῦ λεγόμενου «δυτικοῦ». Ὡς γνωστόν, ἡ Ἀνάσταση, κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδο, ἀποδιδόταν εἰκονογραφικὰ μὲ τὴν Κάθοδο τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἄδη. Κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς αἰῶνες, ἡ παράσταση τῆς Εἰς Ἄδου Καθόδου ἀντικαθίσταται πολλὲς φορὲς ἀπὸ τὴ δυτικὴ ἀπεικόνιση τοῦ Χριστοῦ θριαμβευτῆ, ποὺ κρατᾷ ἐρυθρὸ λάβαρο μὲ τὸ ἓνα χέρι, μὲ τὸ ἄλλο εὐλογεῖ καὶ ταυτόχρονα ἵπταται ἐπάνω ἀπὸ τὴ μισάνοικτη, περιστοιχιζόμενη ἀπὸ στρατιῶτες, λάρνακα²². Ἄλλες φορὲς πάλι οἱ δύο παραστάσεις συνυπάρχουν²³. Κάτι τέτοιο δὲν πρέπει νὰ προκαλεῖ ἐντύπωση, ἐὰν σκεφτεῖ κανεὶς ὅτι ἡ θρησκευτικὴ τέχνη τῆς Ἀνατολῆς διανύει μιὰ ἐποχὴ εἰσροῆς δυτικῶν εἰκονογραφικῶν, καὶ στὴν πορεία τεχνοτροπικῶν, στοιχείων, ἢ ὁποῖα εἶχε ξεκινήσει, κατὰ τόπους, ἀπὸ τὸ Ὑστερο Βυζάντιο.

Ὁ ζωγράφος Μιχαήλ, μὲ τὴ δημιουργία τοῦ σπάνιου αὐτοῦ τύπου τῆς Ἀνάστασης²⁴, δείχνει ὅτι συνειδητὰ ἐπιλέγει στοιχεῖα

ση τοῦ ναοῦ τοῦ Dečani ἢ κλειστὴ σαρκοφάγος, μὲ τὸ ἀμετακίνητο ἀμφικλινὲς σκέπασμα, συναντᾶται δύο φορὲς: τὴν πρώτην φορὰ στὴ σκηνὴ τοῦ Οὐκ ἔστιν Ὡδε καὶ τὴ δεύτερην στὴ σκηνὴ τῆς Ἐμφάνισης τῶν δύο ἀγγέλων καὶ τοῦ Χριστοῦ στὴ Μαρία τὴ Μαгдаληνὴ. Βλ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, *Μονὴ Φιλανθρωπηνῶν*, σ. 62 καὶ Ζάρρας, *Ἑωθινὰ Εὐαγγέλια*, σ. 515, 585.

22. Γιά τὸ θέμα τῆς δυτικότητος τῆς Ἀνάστασης, βλ. κυρίως Παλιούρας, *Ζωγραφικὴ*, σσ. 455-474.

23. Μὲ τὴν ἀπεικόνιση τῶν δύο σκηνῶν γίνεται διαχωρισμὸς τοῦ χρόνου τῆς Καθόδου στὸν Ἄδη ἀπὸ τὸν χρόνο τῆς Ἀνάστασης. Ἡ χρονικὴ ἀπόσταση τῶν δύο γεγονότων ἐπισημαίνεται ἀργότερα καὶ ἀπὸ τὸν Διονύσιο τὸν ἐκ Φουρνά (ἄμισθ 18ου αἰῶνα). Στὴν Ἑρμηνεία τοῦ περιγράφει τὴν Εἰς Ἄδου Κάθοδο καὶ τὴν Ἀνάσταση ὡς δύο διαφορετικὲς χρονικὲς στιγμὲς, ἄρα καὶ ὡς δύο διαφορετικὲς σκηνές. Βλ. Διονύσιος, *Ἑρμηνεία*, σσ. 157-158. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι σὲ μνημεῖα τοῦ 18ου αἰῶνα (π.χ. στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Πανορμίτης Σύμης) εἰκονίζονται καὶ οἱ δύο παραστάσεις, ἢ μία δίπλα στὴν ἄλλη. Βέβαια, ἡ συνυπαρξὴ τῶν δύο τύπων δὲν ἀποτελεῖ φαινόμενο τῆς ὀψιμῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου, ἀλλὰ τῆς πρώιμης. Αὐτὸ διαπιστώνεται ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες τῶν ναῶν τοῦ Ἁγίου Σωζόμενου καὶ τοῦ Ἀρχαγγέλου ἢ τῆς Παναγίας τῆς Θεοτόκου στὸ χωριὸ Γαλάτα τῆς Κύπρου, ἔργα τοῦ ζωγράφου Συμεὼν Αὐξέντη (1513 καὶ 1514 ἀντίστοιχα). Βλ. Ἀσφενταγάκης, ὁπ.π., σσ. 96-97, 184-185 καὶ Stylianou, *Cyprus*, σσ. 84-97.

24. Συνδυασμὸ τῶν δύο τύπων τῆς Ἀνάστασης, τοῦ βυζαντινοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ, σὲ μία παράσταση ἔχουμε καὶ στὸν ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων στὸ Πυργὶ τῆς Χίου. Ὁ Χριστός, ποὺ ἱστορεῖται στὸ κέντρο, πατάει ἐπάνω σὲ ἀνοικτὴ σαρ-

ἀπὸ τοὺς δύο εἰκονογραφικοὺς τύπους καὶ τὰ ἀξιοποιεῖ στὴν πα-
ροῦσα σύνθεση. Ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ Ἀνάσταση λαμβάνει ὅλα τὰ
βασικὰ πρόσωπα ποὺ τὴ δομοῦν: τὸν Χριστὸ μὲ τὸν σταυρὸ στὸ
χέρι, τοὺς πρωτόπλαστους, τοὺς προφητάνακτες, τὸν ἅγιο Ἰωάννη
τὸν Πρόδρομο καὶ ἓναν ἀρχιερέα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης (τρισπὸν
ἀξίωμα τοῦ Κυρίου) καὶ τὰ συνδυάζει μὲ στοιχεῖα τῆς δυτικότερης
παράστασης. Τὰ δεύτερα ἐπιλέγονται μὲ προσοχή, ἔχουν ὡς ἔρεισμα
τὰ Εὐαγγέλια καὶ ἀντικαθιστοῦν στοιχεῖα τῆς σκηνῆς τῆς Εἰς Ἄδου
Καθόδου δευτερευούσης σημασίας, ὅπως εἶναι οἱ θύρες τοῦ Ἄδου.

Βέβαια, ἡ ἀντικατάσταση ἢ ἀκόμη καὶ ἡ παράλειψη τῶν στοι-
χείων αὐτῶν δὲν ἀποτελεῖ πρωτόγνωρο γεγονός. Στὴν περίπτωση
τῆς χαμηλότερης βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Κλήμη Ρώμης, ἡ ἡμικατε-
στραμμένη τοιχογραφία τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 9ου αἰῶνα,
μὲ τὸ θέμα τῆς Εἰς Ἄδου Καθόδου, δείχνει τὸν Χριστὸ νὰ πατάει
ἐπάνω στὴ μορφή τοῦ Ἄδου, ποὺ ἀντικαθιστᾷ τις θύρες, καὶ νὰ
ἔλκει τὸν Ἀδάμ (εἰκ. 6). Στὸ Ψαλτήριο Khludov (857-65, The State
Historical Museum, Μόσχα), στὸ φ. 82α, ἱστορεῖται ὁ Χριστὸς νὰ
στέκεται ἐπάνω στὴν κορυφὴ ἑνὸς λόφου, κατὰ τὴν καθηγήτρια
Ἀ. Καρτσώνη στὸ ἄτριχο κεφάλι τοῦ προσωποποιημένου Ἄδου²⁵,
καὶ νὰ τραβάει τὴ μορφή τοῦ Ἀδάμ στὰ δεξιά. Ἡ Εὐα εἰκονίζεται
ἀκριβῶς ἀριστερά. Στὸ Εἰλητάριο τῆς Θείας Λειτουργίας τοῦ Πα-
τριαρχείου Ἱεροσολύμων (Σταυροῦ 109) τοῦ β' μισοῦ τοῦ 11ου αἰῶνα
εἰκονίζονται, ἐκατέρωθεν τοῦ κειμένου, οἱ πρωταγωνιστικὲς μορφὲς
τῆς παράστασης τῆς Εἰς Ἄδου Καθόδου, ἥτοι, ἀριστερά, ὁ Χριστός,

κοφάγο, τῆς ὁποίας τὸ σκέπασμα μετακινεῖ ἄγγελος, κρατάει σταυρὸ καὶ ἔλκει
μόνο τὸν Ἀδάμ. Στὸ ἐπάνω τμήμα τῆς παράστασης εἰκονίζεται ἕτερος ἄγγελος, ὁ
ὁποῖος κρατάει τὰ σύνεργα τοῦ Πάθους, ἐνῶ στὸ κάτω οἱ τρομαγμένοι φρουροὶ
ποὺ φυλᾶνε τὸ μνήμα. Τέλος, ἐκατέρωθεν τοῦ Κυρίου ἱστοροῦνται δύο χοροὶ δι-
καίων. Ὁ τοιχογραφικὸς διάκοσμος, βάσει κτητορικῆς ἐπιγραφῆς, τοποθετεῖται
στὰ 1665 καὶ ἀποτελεῖ πόνημα τοῦ ζωγράφου Ἀντωνίου Δομεστίχου Κυνηγοῦ
τοῦ Κρητός. Ἄν καὶ διαφοροποιεῖται σὲ πολλὰ σημεία ἡ παράσταση τῶν Ἀγίων
Ἀποστόλων ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου, ὑπάρχει μεγάλη
πιθανότητα ἡ πρώτη νὰ ἀποτελέσει πρότυπο γιὰ τὸν Μιχαήλ, ἀφοῦ προηγῆται
χρονικά. Γιὰ τὴν παράσταση τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, βλ. Σκαμπαβιάς, *Πυργί*, σ.
16, 19 καὶ 29.

25. Kartsonis, ὅπ.π., σ. 136. Ἐπίσης, βλ. τὴ σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση τῆς
μικρογραφίας στὸ Ξυγγόπουλος, Ὑμνολογικὸς τύπος, σσ. 122-123 καὶ ἐγχρωμὴ
φωτογραφία στὸ Scepkina, *Khludovskoi*, φ. 82α (χωρὶς ἀρίθμηση σελίδων).

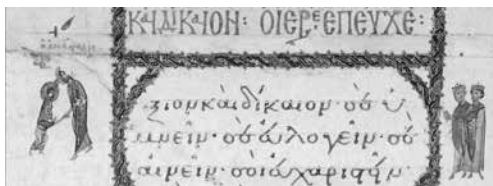

Εικ. 6. Η σκηνή της Εἰς Ἄδου Καθόδου στὸν Ἅγιο Κλήμη Ρώμης (τοιχογραφία, δ' τέταρτο 9ου αἰῶνα).

οἱ πρωτόπλαστοι καί, μᾶλλον, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, ἐνῶ δεξιὰ οἱ προφητάνακτες. Ἐδῶ ἀπαλείφονται καὶ οἱ σπασμένες θύρες καὶ τὸ σῶμα τοῦ Ἄδη²⁶ (εἰκ. 7). Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ σὲ βυζαντινὲς ἀπεικονίσεις τοῦ οἴκου σ' (Σῶσαι θέλων τὸν κόσμον...) τοῦ Ἀκάθιστου Ὑμνου, τῶν ὁποίων τὸ περιεχόμενο ταυτίζεται μὲ αὐτὸ τῆς Εἰς Ἄδου Καθόδου. Στὸν οἶκο σ', γιὰ παράδειγμα, τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στὰ Ρούστικα τοῦ Ν. Ρεθύμνου (1390-91) καὶ τοῦ κλίτους τοῦ Ἁγίου Φανουρίου τῆς Μονῆς Βαλσαμονέρου (π. 1430) τοῦ Ν. Ἡρακλείου (εἰκ. 8) ὁ Χριστὸς πατάει ἐπάνω στὸ ἔδαφος καὶ πουθενὰ δὲν εἰκονίζονται οἱ θύρες τοῦ Ἄδη²⁷.

26. Βοκοτόπουλος, *Μικρογραφίες*, σ. 108.

27. Spatharakis, *Akathistos*, εἰκ. 18 καὶ 54. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ οἴκου, βλ. ἐπίσης σσ. 145-147.

*Εικ. 7. Τὸ Εἰλητάριο τῆς Θείας
Λειτουργίας τοῦ Πατριαρχείου
Ἱεροσολύμων (Σταυροῦ 109)
τοῦ β' μισοῦ τοῦ 11ου αἰ. Ἡ Εἰς
Ἄδου Κάθοδος (λεπτομέρεια).*

Εικ. 8. Ὁ οἶκος σ' τοῦ Ἀκάθιστου Ὑμνου στὸ κλῖτος τοῦ Ἀγ. Φανουρίου
στὴ Μονὴ Βαλασαμονέρου Κρήτης (τοιχογραφία, π. 1430).

Ἡ ἐπιλογή ἑνὸς συμβόλου ποὺ συνδέεται ἄμεσα μὲ τὸν θάνατο, δηλαδή τῆς κλειστῆς σαρκοφάγου, ἀντὶ ἐκείνων τῶν σημείων ποὺ συνδέονται μὲ τὴ νίκη τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ τοῦ Σατανᾶ καὶ τοῦ Ἄδη θὰ μπορούσε νὰ ἀφήσει διάφορες ὑπόνοιες στὸν θεατὴ, ἐὰν ὁ Μιχαὴλ δὲν ἀπεικόνιζε στὸν ἀκριβῶς ἀπέναντι τοῖχο τὶς σκηνὲς τοῦ Οὐκ

ἔστιν Ὡδε²⁸ καὶ τῆς Ἐπίσκεψης τῶν Ἀποστόλων στὸ Κενὸ Μνήμα²⁹, δυὸ θέματα ποὺ ἔπονται τῆς Ἀνάστασης καὶ ἐπιβεβαιώνουν τὸ γεγονός. Ὁ Σωτῆρας πατάει ἐπάνω στὴν κλειστὴ καὶ σφραγισμένη λάρνακα, ἡ ὁποία, ὅπως καὶ οἱ θύρες, ἀποτελεῖ ἀλληγορία τοῦ θανάτου καὶ σύμβολο φθορᾶς. Δὲν βρίσκεται στὸ ἐσωτερικὸ τῆς, ἀλλὰ ἐπάνω, δὲν φθείρεται, ἀλλὰ κατανικᾷ τὸν ἀδηφάγο Ἄδη. Ἡ δύναμή Του εἶναι ἀπεριόριστη καὶ ἡ νίκη Του ἀπόλυτη. Δὲν χρειάζεται νὰ σπάσει τὴ σφραγίδα τῆς σαρκοφάγου γιὰ νὰ ἐκτελέσει τὸ σωτηριῶδες ἔργο Του. Αὐτὸ θὰ συμβεῖ μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ γίνει γνωστὸ στοὺς μαθητὲς Του ὅτι ἡ προφητεία Του γιὰ τὴν Ἀνάστασή Του πραγματοποιήθηκε³⁰.

Ἰδιαιτερότητα παρουσιάζει καὶ ἡ στάση τοῦ Χριστοῦ, καθὼς ὁ Κύριος δὲν τραβάει κανέναν ἀπὸ τοὺς πρωτόπλαστους, ἀλλὰ κρατᾷ τὸν σταυρὸ τοῦ μαρτυρίου Του καὶ εὐλογεῖ τὰ πλήθη. Ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ Χριστοῦ προκύπτει ἀπὸ τὴ μίξη τοῦ δυτικοῦ μὲ τὸν βυζαντινὸ. Ὁ Μιχαὴλ δανεῖζεται τὸν τύπο τοῦ ἀναστημένου Σωτῆρα, μὲ τὸ λάβαρο στὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ τὸ δεξιὸ νὰ εὐλογεῖ, καὶ τὸν συνδυάζει μὲ τὸν τύπο τοῦ Χριστοῦ τῆς Εἰς Ἄδου Καθόδου, μὲ τὸν σταυρὸ στὸ χέρι³¹. Ἡ ὁμοιότητα τοῦ τύπου αὐτοῦ μὲ τὸν λεγόμενον «ὕμνολογικὸν τύπον»³² (εἰκ. 9-10), ὅπου ὁ Χριστὸς ἱστορεῖται σὲ κατ' ἐνώπιον στάση, μὲ τὰ χέρια ἀπλωμένα ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ καὶ δὲν ἀγγίζει κανέναν ἀπὸ τοὺς πρωτόπλαστους, ἐντοπίζεται μόνο στὰ ἐξῆς σημεία: α) ὁ Χριστὸς δὲν ἐγείρει τοὺς πρωτόπλαστους ἀπὸ τὸ ἔρεβος τοῦ θανάτου καὶ β) φαίνονται καθαρὰ οἱ πληγὲς ἀπὸ τὰ καρφιά στὰ

28. Ματθ., 28:2-7, Μάρκ., 16:1-7 καὶ Λουκ., 24:1-7.

29. Λουκ., 24:8-12 καὶ Ἰω., 20:3-9.

30. Ματθ., 16:21, 17:22, 20:19, Μάρκ. 8:31, 9:31, 10:34 καὶ Λουκ. 9:22, 18:33.

31. Στὴν τριζώνη εἰκόνα τοῦ Θεόδωρου Πουλᾶκη, μὲ τὴν Ἁγία Τριάδα, τὴν Ἀνάσταση καὶ τὸν Ἐπιτάφιο Θρῆνο (β' μισὸ 17ου αἰῶνα, Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν), στὴν παράσταση τῆς Εἰς Ἄδου Καθόδου ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται στὸν τύπο τῆς δυτικῆς Ἀνάστασης, ἥτοι μὲ ἐρυθρὸ ἀνεμίζοντα χιτῶνα, λευκὸ περίζωμα καὶ λάβαρο στὸ χέρι (τὸν σταυρὸ συγκρατεῖ ἄλλο πρόσωπο, μᾶλλον ὁ μεταννημένος ληστής), ἐνῶ ἔλκει τὸν Ἀδάμ. Ἐδῶ, ὁ ζωγράφος προχωρεῖ σὲ μίξη τῶν δύο τύπων, ἀκολουθώντας ὅμως μιὰ ἄλλη ὁδὸ. Παρόμοια ἀπεικόνιση τοῦ θέματος συναντᾶται στὴ δυτικῆς τεχντροπίας εἰκόνα ἀλταρίου (altarpiece) τῆς Niedersächsische Landesgalerie στὸ Hanover τῆς Γερμανίας (π. 1418-20). Γιὰ τὴν εἰκόνα τοῦ Πουλᾶκη, βλ. Κωνστάντιος, *Κόσμος*, σσ. 246-247, ἐνῶ γιὰ τὴν εἰκόνα ἀλταρίου, βλ. Schiller, *Iconography*, σ. 16, πιν. 22.

32. Γιὰ τὸν ὕμνολογικὸν τύπο, βλ. Ξυγγόπουλος, ὅπ.π.

Εικ. 9. Τὸ φ. 5α τοῦ Κώδικα gr. 550 μετὰ τὰς Λειτουργικὰς Ὁμιλίας τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ (12ος αἰώνας, Bibliothèque Nationale, Παρίσι). Στὸ κέντρο ἡ σκηνὴ τῆς Ἀνάστασης (ὕμνολογικὸς τύπος).

χέρια καὶ τὰ πόδια Του. Καὶ ἐνῶ ὁ ὕμνολογικὸς τύπος καὶ ἡ στάση τοῦ Κυρίου, κατὰ τὸν Α. Εὐγγέλιον, ἔχουν ὡς πηγὴ τὴν ὕμνολογία τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα καὶ τὸν ψαλλόμενον Κανόνα τοῦ Ἰωάννη τοῦ Δαμασκηνοῦ, στὴν περίπτωσιν τῆς Ρόδου ἡ στάσις τοῦ Χριστοῦ πηγάζει, πιθανῶς, ἀπὸ τὴν Ἀ' Καθολικὴ Ἐπιστολὴ Πέτρου καὶ ἔχει ὡς σκοπὸ νὰ τονίσει ὅτι τὸ Εὐαγγέλιον κηρύχθηκε

Εικ. 10. Εἰκόνα ἐπιστυλίου τέμπλου μετὰ τὸ θέμα τῆς Ἀνάστασης (ὕμνολογικὸς τύπος). Ὁψιμος 12ος αἰώνας. The State Hermitage, Ἀγία Πετρούπολη, Ρωσία.

καὶ στὶς ψυχὲς τῶν νεκρῶν, ὥστε νὰ μπορέσουν νὰ ζήσουν τελικὰ ἐν Χριστῷ. Μὲ τὸ νὰ μὴν ἐγείρει κανέναν, ἀναδεικνύεται τὸ ἐσχατολογικὸ περιεχόμενον τῆς παράστασης καὶ δηλώνεται τὸ νόημα τῶν στίχων 5, 6 καὶ 7 τοῦ Δ' Κεφαλαίου τῆς Ἐπιστολῆς, ὅτι δηλαδὴ οἱ ψυχὲς τῶν νεκρῶν ποὺ βρίσκονται ἐγκλωβισμένες στὸν Ἄδην θὰ ἀπεγκλωβιστοῦν στὰ Ἔσχατα, ἀρκεῖ νὰ πιστέψουν στοὺς λόγους τοῦ Κυρίου³³.

Οἱ μεγάλης ἔκτασης παραστάσεις μὲ καθαρὰ ἐσχατολογικὸ περιεχόμενον, ὅπως εἶναι ὁ κύκλος τῆς Ἀποκάλυψης καὶ ἡ σύνθεση τῆς Δευτέρας Παρουσίας ποὺ συναντῶνται στὸ μνημεῖο, δείχνουν τὴν ἀγάπη τοῦ ζωγράφου γι' αὐτὰ τὰ θέματα καὶ μᾶς ὠθοῦν ἀκόμη περισσότερο στὸ συμπέρασμα ὅτι σχηματίζει ἓναν τύπο ποὺ ἀντικατοπτρίζει εὐκρινέστερα τὴν Ἐσχατολογία ποὺ ἐμπεριέχεται στὸ εἰκονογραφικὸ θέμα τῆς Εἰς Ἄδου Καθόδου. Δὲν εἶναι τυχαῖο ἐξάλλου ὅτι στὶς ἀπεικονίσεις τῆς Δευτέρας Παρουσίας τὸ τμήμα μὲ τὸν Χριστὸ Μεγάλον Κριτὴ, τὴ δέηση τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Προδρόμου, τὸν Θρόνον τῆς Ἐτοιμασίας καὶ τοὺς ἱκέτες πρωτόπλαστοις θυμίζει κάπως τὸ παρὸν σχῆμα Χριστὸς - πρωτόπλαστοι³⁴. Τὴν ἐσχατολογικὴ αὐτὴ ἐμβάθυνση τὴν κατανοοῦμε ἀκόμη περισσότερο ἐὰν λάβουμε ὑπόψη τὴν παλαιολόγια παράσταση τῆς Εἰς Ἄδου Καθόδου στὸν ναὸ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ Κόσσοβο τῆς Σερβίας (Gračanica Monastery, 1321-22), στὴν ὁποία εἰκονίζεται καὶ ἡ σκηνὴ τῆς Ἐτοιμασίας τοῦ Θρόνου (εἰκ. 11)³⁵. Φυσικά, μὲ τὴν ἔμφαση στὸ ἐσχατολογικὸ περιεχόμενον τονίζεται ἡ σωτηριολογία τῆς παράστασης. Ἡ Ἀνάσταση τοῦ Κυρίου εἶναι ἡ ἀνάσταση τοῦ Ἀδάμ (πρωτοπλάστων), ἀποτελεῖ τὴν προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀνάσταση καὶ αἰώνια ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου στὰ Ἔσχατα³⁶ καὶ ἀφορᾷ τόσο στοὺς ζῶντες ὅσο καὶ στοὺς κεκοιμημένους. Αὐτὸ δηλώνεται εὐθαρσῶς καὶ μὲ τὴν ἐπιγραφή «H ANASTASIC».

33. Βλ. καὶ Καρακόλης, Ἄδου κάθοδος, Εἰς (ΚΔ), σσ. 239-240.

34. Ἡ συσχέτιση τῶν δύο συνθέσεων, τῆς βυζαντινῆς Ἀνάστασης καὶ τῆς Δευτέρας Παρουσίας, γίνεται περισσότερο αἰσθητὴ στὴν ψηφιδωτὴ παράσταση τῆς Santa Maria Assunta στὸ Torcello τῆς Βενετίας (τέλη 12ου αἰῶνα), ὅπου στὴν κορυφὴ τοῦ τοίχου ἀπεικονίζεται ἡ Ἀνάσταση καὶ ἀκριβῶς ἀπὸ κάτω ἡ Δευτέρα Παρουσία.

35. Γιὰ τὴν ἀνάλυση τῆς παράστασης, βλ. Radovanović, *La Descente du Christ* (στὰ σερβικά, μὲ περίληψη στὰ γαλλικά).

36. Stoufi-Poulimenou, ὅπ.π., σσ. 431-432.

Είκ. 11. Ἡ σκηνή τῆς Εἰς Ἄδου Καθόδου μετὸ θέμα τῆς Ἐτοιμασίας τοῦ Θρόνου στὸ ἐπάνω μέρος (1321-22). Gračanica Monastery, Κόσσοβο, Σερβία.

Ἡ λίθινη σαρκοφάγος καὶ οἱ στρατιῶτες ποὺ κοιμοῦνται τριγύρω ἀποτελοῦν δομικὰ στοιχεῖα τῆς δυτικοῦ τύπου Ἀνάστασης καὶ ταυτοχρόνως ἀκολουθοῦν τὸ εὐαγγελικὸ κείμενο³⁷. Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ συγκεκριμένου τύπου, μετὸν Χριστὸ θριαμβευτὴ νὰ ἐξέρχεται ἀπὸ τὴ μισάνοικτη λάρνακα, τοὺς φρουροὺς νὰ βρίσκονται κοντὰ καὶ τὰ υπόλοιπα στοιχεῖα, ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὸν ἐλλαδικὸ χώρο τὸν 15ο αἰῶνα. Ἡ εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ καὶ Χριστιανικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν μετὴ συντομογραφία JHS (Jesus Hominum Salvator), ἐνυπόγραφο ἔργο τοῦ Ἀνδρέα Ρίτζου³⁸, μεταφέρει τοὺς δύο τύπους τῆς Ἀνάστασης τοῦ Κυρίου σὲ μία εἰκόνα καὶ τοὺς τοποθετεῖ διαδοχικὰ στὸ γράμμα S (εἰκ. 12-13). Ἡ Εἰς Ἄδου Κάθοδος εἰκονίζεται ἐπάνω, ἀφοῦ προηγεῖται χρονικά, ἐνῶ ἡ ἔξοδος τοῦ Κυρίου ἀπὸ τὸ μνήμα, εὐλογοῦντος καὶ μετὰ λάβαρο στὸ χερὶ ἀντὶ σταυροῦ, ἀκολουθεῖ. Στὴν ἄκρη τῆς σαρκοφάγου ἱστορεῖται ὁ

37. Ματθ., 28:2-7.

38. Παλιούρας, ὅπ.π., σσ. 465-467 καὶ Κωνστάντιος, ὅπ.π., σσ. 162-163.

Εικ. 12. Η εικόνα του Ά. Ρίτζου με τὰ ἀρχικά JHS (15ος αἰώνας).
Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν.

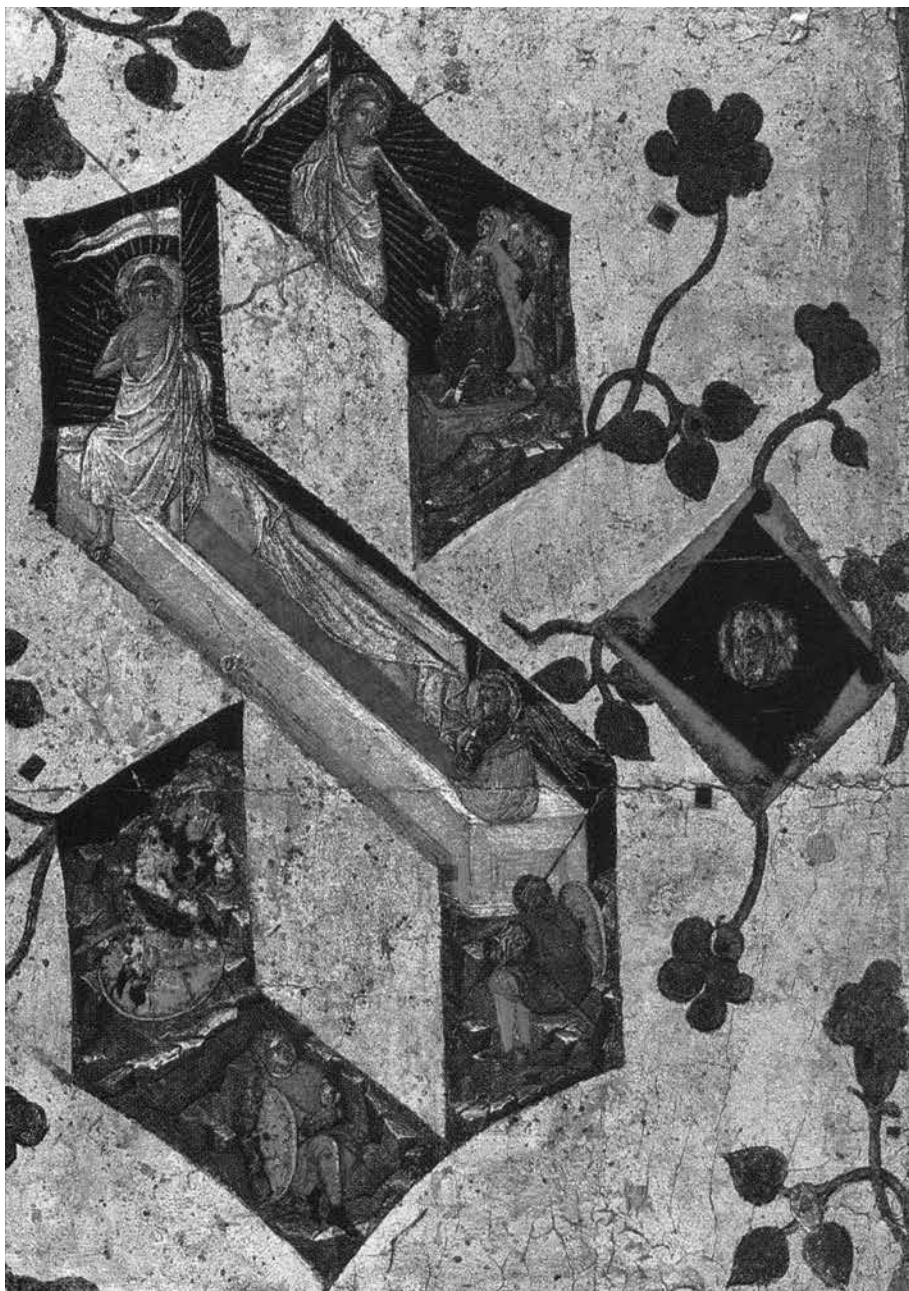
ἄγγελος ποὺ μετακίνησε τὴν πλάκα³⁹ καὶ στὸ κάτω μέρος οἱ ἐκστασιασμένοι φρουροί⁴⁰. Ἡ χρονικὴ ἀλληλουχία ἐπαληθεύεται καὶ ἀπὸ τὴ μεγάλη σύνθεση τῆς Σταύρωσης ἀριστερά (Σταύρωση > Εἰς Ἄδου Κάθοδος > Ἀνάσταση).

Ἡ ἀποδιδόμενη στὸν Ἀνδρέα Παβία εἰκόνα με εὐαγγελικὲς σκηνὲς καὶ ἁγίους τοῦ Musée d' Art et d' Histoire τῆς Γενεύης (15ος αἰώνας)⁴¹ καὶ εἰδικότερα ἡ σκηνὴ τῆς Ἀνάστασης ἀποτελεῖ μία ἀκόμη περίπτωση, σύγχρονη με αὐτὴ τοῦ Ρίτζου, ποὺ ἐπιβεβαιώνει τὴ θεωρία ὅτι ὁ δυτικὸς τύπος ἀρχίζει νὰ κερδίζει ἔδαφος σὲ βάρος τοῦ βυζαντινοῦ. Ἡ παράσταση πλέον ἱστορεῖται μόνο με τὰ βασικὰ στοιχεῖα, δηλαδὴ τὸν Χριστὸ με τὸ λάβαρο, τὴν ἀνοικτὴ λάρνακα καὶ τοὺς στρατιῶτες. Αὐτὰ τὰ τρία στοιχεῖα θὰ συνεχίζουν νὰ τὴ δο-

39. Ματθ., 28:1-7 καὶ Μάρκ., 16:1-7.

40. Ματθ., 28:4.

41. Γιά σχετικὲς με τὴν εἰκόνα πληροφορίες, βλ. Μπαλτογιάννη, *Εἰκόνες*, σσ. 208-212, 439-441.

Εικ. 13. Τὸ γράμμα S, μετὰ τὴν Εἰς Ἄδου Κάθοδο καὶ τὴν ἀνιόδου τῆς ἐκ τῆς Ἄδου Ἀνάστασιν, ἀπὸ τοῦ Α. Ρίτζου (λεπτομέρεια).

μοῦν καὶ στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες, ὅπως μᾶς δείχνουν ὁ χειρόγραφος κώδικας τοῦ κωδικογράφου Νικόλαου Τουρριανοῦ ἢ Ντελατόρου τοῦ Κρητὸς τοῦ 1564, μὲ μικρογραφίες ἄγνωστου καλλιτέχνη⁴², ὁ μικρογραφημένος Μαρκιανὸς κώδικας, ἔργο τοῦ Γεωργίου Κλόντζα (1590-92)⁴³, ἡ εἰκόνα τοῦ Ἡλίου Μόσκου τοῦ ἔτους 1679 τοῦ Βυζαντινοῦ καὶ Χριστιανικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν⁴⁴, οἱ τοιχογραφίες τῶν ναῶν τῆς Παρηγορήτισσας (εἰκ. 14) καὶ τῆς Ἀγίας Θεοδώρας στὴν Ἄρτα (κυρίως ναός, β' μισὸ 17ου καὶ 18ος αἰώνας ἀντίστοιχα)⁴⁵ κ.ἄ.

Εἰκ. 14. Ἡ παράσταση μὲ τὴ δυτικοῦ τύπου Ἀνάσταση στὸν κυρίως ναὸ τῆς Παρηγορήτισσας στὴν Ἄρτα (τοιχογραφία, β' μισὸ 17ου αἰῶνα).

42. Στὸ φ. 9β ἱστορεῖται ἡ Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ, κατὰ τὸν δυτικὸν τύπο. Βλ. Παλιούρας, ὅπ.π., σσ. 463-464.

43. Στὴ μικρογραφία μὲ τὸν ναὸ τῆς Ἀναστάσεως, στὸ φ. 161α, ἡ σκηνὴ τῆς Ἀναστάσεως ἀπεικονίζεται στὸ ἀέτωμα τοῦ ναοῦ. Βλ. Παλιούρας, Κλόντζας, σ. 239, πιν. 327 καὶ Παλιούρας, ὅπ.π., σσ. 461-462.

44. Κωνστάντιος, ὅπ.π., σ. 188.

45. Βλ. Ὁρλάνδος, Παρηγορήτισσα, σσ. 144-145 καὶ Παπαδοπούλου, Βυζαντινὴ Ἄρτα, σσ. 52-54, 156-157.

Μόνη διαφορὰ μὲ τὶς εἰκόνες τοῦ 15ου αἰῶνα ἀποτελεῖ ἡ κίνηση τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὰ ἔξω, καθὼς στὶς δύο μικρογραφίες καὶ στὴν εἰκόνα τοῦ Μόσκου ὁ Χριστός «ἐκτινάσσεται» κυριολεκτικὰ πρὸς τὰ ἑπάνω καὶ δὲν πατάει σὲ κάποιο ἀπὸ τὰ πλάγια τοιχώματα τῆς σαρκοφάγου.

Ὅσον ἀφορᾷ στὸν δυτικὸ τύπο τῆς Ἀνάστασης, ὁ καθηγητὴς Δ. Τριανταφυλλόπουλος, στὴ μελέτη του γιὰ τὴ μεταβυζαντινὴ τέχνη τῆς Ἑπτανήσου, διευκρινίζει ὅτι ὁ τύπος αὐτὸς δὲν ἀποτελεῖ τελικὰ δημιούργημα τῆς Δύσης, ἀλλὰ ὁ πυρῆνας του συναντᾶται σὲ μικρογραφίες μεσοβυζαντινῶν ψαλτηρίων, χωρὶς ὅμως νὰ ἀναφέρει παραδείγματα⁴⁶. Ὡστόσο, ἐντοπίσαμε χειρόγραφα καὶ ἔργα μικροτεχνίας ποὺ περιέχουν τὰ συνθετικὰ στοιχεῖα τοῦ δυτικοῦ τύπου καὶ ἀνάγονται ὄχι μόνο στὴ μεσοβυζαντινὴ, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ στὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο. Κατ' ἀρχάς, στὸ τρίτο ἀπὸ τὰ τέσσερα ἐλεφαντοστέινα πλακίδια, μὲ Χριστολογικὲς σκηνές, τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου (420-30)⁴⁷ εἰκονίζονται ὁ τάφος, ὡς τρουλαῖο κτίσμα, οἱ ἀναπαυόμενοι φρουροὶ ἐκατέρωθεν καὶ οἱ μυροφόρες ἀκριβῶς ἀπὸ πίσω τους (εἰκ. 15). Ἡ σκηνὴ παραπέμπει στὸ θέμα τοῦ Οὐκ ἔστιν Ὡδε, ἀλλὰ μὲ τὸν ἄγγελο ἀπόνοντα. Οἱ περίτεχνα διακοσμημένες θύρες τοῦ ταφικοῦ μνημείου εἶναι ἀνοιχτές (διακρίνεται ἑπάνω τους ἡ σκηνὴ τῆς Ἀνάστασης τοῦ Λαζάρου, θέμα συμβολικὸ) καὶ φαίνεται στὸ ἐσωτερικὸ του ἡ ἄδεια σαρκοφάγος μὲ τὰ ὀθόνια· ἡ Ἀνάσταση ἔχει πραγματοποιηθεῖ.

Στὸ φ. 26β τοῦ Ψαλτηρίου Khludon (εἰκ. 16) ἱστορεῖται ὁ Κύριος νὰ στέκεται ἔξω ἀπὸ τὸ ἀνοιχτὸ μνημεῖο, πίσω Του μιὰ ἄγνωστη ἀνθρώπινη μορφή καὶ στὸ κάτω μέρος οἱ στρατιῶτες⁴⁸, ἐνῶ, τέλος, στὸ φ. 30β τοῦ Κῶδ. 61 (Ψαλτήριο) τῆς Μονῆς Παντοκράτορος (9ος αἰώνας) εἰκονίζεται ὁ Χριστός, μόνος, μπροστὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ μνημείου καὶ οἱ φρουροὶ πεσμένοι καταγῆς⁴⁹ (εἰκ. 17). Ἀπὸ τὰ παραπάνω κατανοοῦμε ὅτι ὁ ζωγράφος δανεῖζεται καὶ ἀξιοποιεῖ στοιχεῖα ἀπὸ ἕναν τύπο ποὺ τελικὰ στὸ βάθος του εἶναι ὀρθόδο-

46. Triantaphyllopoulos, *Kerkyra*, σ. 239.

47. Πλακίδιο Α': ἡ Ἀπόνιση τοῦ Πιλάτου, ἡ Ἄρνηση τοῦ Πέτρου καὶ ὁ Ἐλκόμενος. Πλακίδιο Β': ὁ Ἀπαγχονισμὸς τοῦ Ἰούδα καὶ ἡ Σταύρωση. Πλακίδιο Γ': ἡ Ἀνάσταση. Πλακίδιο Δ': ἡ Ἀπιστία τοῦ Θωμᾶ. Βλ. καὶ Kötzsche, *Passion*.

48. Βλ. Scepkina, ὅπ.π., φ. 26β (χωρὶς ἀρίθμηση σελίδων).

49. Πελεκανίδης, *Θησαυροί*, εἰκ. 186, σ. 265, 268.

Εικ. 15. Έλεφαντοστέινο
πλακίδιο με την απεικόνιση
τῆς Ἀνάστασης (420-30).
The British Museum,
Λονδῖνο, Ἀγγλία.

Εικ. 16. Τὸ φ. 26β τοῦ Ψαλ-
τηρίου Khudon (857-65).
The State Historical
Museum, Μόσχα, Ρωσία.

Εικ. 17. Τὸ φ. 30β
τοῦ Κώδικα 61
(Ψαλτήριο)
τῆς Μονῆς Παντο-
κράτορος στὸ Ἅγιο
Ὅρος (9ος αἰῶνας).
Ἡ σκηνὴ τῆς Ἀνά-
στασης τοῦ Κυρίου
(λεπτομέρεια).

ξος, ἀφοῦ οἱ ρίζες τοῦ φτάνουν μέχρι τὴν παλαιοχριστιανικὴ καί, πολὺ περισσότερο, τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο, καὶ τὰ συνδυάζει «ἐντέχνως» μὲ ἓνα θέμα, ἐπίσης βυζαντινὸ, παγιωμένο καὶ κοινῶς ἀποδεκτὸ ὡς μιὰ «δογματικὰ ὀρθή» ἀπεικόνιση τῆς Ἀνάστασης. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ δέν ξεφεύγει ἀπὸ τὸ πλαίσιο τῆς ὀρθόδοξης εἰκονογραφίας, ἐφόσον ὁ ἐκλεκτισμὸς τῆς τέχνης του περιορίζεται σὲ ἀσήμαντες εἰκονογραφικὲς λεπτομέρειες τῆς δυτικῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς.

Ἐν κατακλείδι, ὁ ζωγράφος καὶ ἱερέας Μιχαὴλ ὁ Χῖος, στὸ μοναδικὸ γνωστὸ ἐνυπόγραφο ἔργο του στὸν ναὸ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Ἀσκληπείου Ρόδου, προχωρώντας σὲ μιὰ ἀρκετὰ παράτολμη συγχώνευση τῶν δύο τύπων τοῦ κορυφαίου θέματος τῆς Ἀνάστασης, τοῦ παραδοσιακοῦ βυζαντινοῦ καὶ τοῦ λεγόμενου «δυτικότροπου», παράγει ἓναν τύπο, ποὺ ὡς σκοπὸ ἔχει νὰ τονίσει τὸ τριήμερο κήρυγμα τοῦ Σωτῆρα Χριστοῦ στὸν Ἄδη καὶ νὰ ἀναδείξει τὸ ἐσχατολογικὸ περιεχόμενο τῆς Ἀνάστασης. Ἡ εἰκο-

νογράφηση εξάλλου τοῦ κύκλου τῆς Ἀποκάλυψης καὶ τῆς σκηνῆς τῆς Δευτέρας Παρουσίας στὸν ἴδιο ναὸ μᾶς κάνει νὰ πιστεύουμε ὅτι πρόκειται γιὰ ἕναν ζωγράφο μὲ καλὴ γνώση τῆς ἐσχατολογικῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἔφεση στὴν ἀπεικόνιση θεμάτων μὲ τέτοιο περιεχόμενο. Δὲν προχωράει στὴ συναπεικόνιση τῶν δύο τύπων, ἀλλὰ δανεῖζεται στοιχεῖα ἀπὸ τὸν δεύτερο, τὸν δυτικὸ, καὶ τὰ ἐντάσσει στὸν βυζαντινὸ. Γνωρίζει τὸ ὀρθόδοξο πλαίσιο καὶ συνειδητὰ παραμένει ἐντὸς αὐτοῦ. Εἶναι καὶ ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ ἡ παράσταση ἐπιγράφεται «Η ΑΝΑΣΤΑCΙC» καὶ ὄχι «Η ΕΙC ΑΔΟΥ ΚΑΘΟΔΟC» ἢ «ΤΟ ΚΗΡΥΓΜΑ ΣΤΟΝ ΑΔΗ».

Ἡ ἐπιλογή τῶν στοιχείων ἀπὸ τοὺς δύο τύπους δὲν εἶναι τυχαία, ἀλλὰ γίνεται μὲ προσοχὴ καὶ ἐπάνω σὲ ὀρθόδοξη βάση. Ἀπὸ τὸν δυτικὸ τύπο λαμβάνονται στοιχεῖα μὲ παλαιοχριστιανική-μεσοβυζαντινὴ προέλευση (στρατιῶτες)⁵⁰, ἐνῶ προσθῆκες ποὺ ἔγιναν στὴν πορεία ἀπὸ τοὺς δυτικούς καλλιτέχνες, ὅπως τὸ θριαμβικὸ λάβαρο, καὶ υἱοθετήθηκαν ἀπὸ ἕναν μεγάλου ἀριθμοῦ μεταβυζαντινῶν ζωγράφων ἀπορρίπτονται. Ὁ ζωγράφος μας συνεχίζει νὰ διατηρεῖ τὰ καταλυτικῆς σημασίας εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα τῆς βυζαντινῆς παράστασης (π.χ. τὸν σταυρό), γνωρίζοντας τὴ σημασίαν τους. Σὲ αὐτὸ πιστεύουμε ὅτι βοηθαίει ἡ ιδιότητά του ὡς ἱερέα, χωρὶς βέβαια νὰ γνωρίζουμε τὸ ἐπίπεδο τῶν θεολογικῶν του γνώσεων καὶ τῆς μόρφωσής του γενικότερα, ἂν καὶ πιστεύουμε πὼς ἦταν καλὸ⁵¹. Στὴν ἄποψη αὐτὴ συνηγορεῖ καὶ ἡ εἰκονογράφηση τοῦ μοναδικοῦ γιὰ τὸν νησιωτικὸ χῶρο κύκλου τῆς Ἀποκάλυψης, ἐνὸς θέματος καθαρὰ ἐσχατολογικοῦ. Τὸ ἔργο του, μὲ τοὺς σπάνιους εἰκονογραφικούς τύπους καὶ τὰ ἀσυνήθιστα θέματα ποὺ περιέχει, ἀποτελεῖ, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἕνα ἀρκετὰ σημαντικὸ κομμάτι στὴν ἐξέλιξη τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, τὸ ὁποῖο ἀξίζει νὰ μελετηθεῖ συστηματικὰ. Ἡ συνολικὴ ἐξέταση τοῦ εἰκονογραφικοῦ

50. Ἡ λήψη τῶν στοιχείων αὐτῶν δὲν σημαίνει ἀπαραίτητα ὅτι ὁ Μιχαὴλ γνώριζε τὰ παλαιοχριστιανικὰ καὶ μεσοβυζαντινὰ παραδείγματα ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω.

51. Ἡ Χίος, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 16ου, 17ου καὶ 18ου αἰῶνα, ἀποτελοῦσε ἕνα σημαντικότερο οἰκονομικὸ καὶ πνευματικὸ κέντρο, ποὺ τροφοδοτοῦσε τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία καὶ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο μὲ πλήθη μορφωμένων στελεχῶν (ὀφφικιαλίων, ἱατρῶν, διδασκάλων κ.τ.λ.). Γιὰ περισσότερα, βλ. Πατρινέλης, Ἀναγέννηση τῆς Παιδείας, σσ. 371-372 καὶ Σφυρόερας, Νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, σ. 224.

τοῦ προγράμματος θὰ μποροῦσε νὰ λύσει ἀπορίες ἢ νὰ θέσει νέα ζητήματα γύρω ἀπὸ τὴν ἐξελικτικὴ πορεία τῶν παραδοσιακῶν εἰκονογραφικῶν θεμάτων καὶ τὴ δημιουργία νέων τύπων, λιγότερο ἢ περισσότερο διαδεδομένων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ἀσφενταγάκης, Συμβολὴ = Ἀσφενταγάκης Μ., «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ καθολικοῦ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Πανορμίτου Σύμης: Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς στὰ Δωδεκάνησα», *Δωδεκάνησος*, τευχ. ΣΤ' (2011), σσ. 15-220.
- Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, *Μονὴ Φιλανθρωπηνῶν* = Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Μονῆς τῶν Φιλανθρωπηνῶν στὸ νησί τῶν Ἰωαννίνων*, Ἀθήνα 2004.
- Βοκοτόπουλος, *Μικρογραφίες* = Βοκοτόπουλος Π., *Μικρογραφίες τῶν βυζαντινῶν χειρογράφων τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων*, Ἀθῆναι-Ἱεροσόλυμα 2002.
- Βολανάκης, Ἀσκληπιεῖο = Βολανάκης Ι., *Ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀσκληπιεῖο Ρόδου*, Ρόδος 2006.
- Βολανάκης, Περιοδεῖς = Βολανάκης Ι., «Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Δωδεκανήσου: Περιοδεῖς - μνημεῖα», *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον*, τ. ΛΓ', Β2 - Χρονικά (1978), σσ. 411-417.
- Διονύσιος, *Ἑρμηνεία* = Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνά, *Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης*, Ἅγιον Ὅρος 2007.
- Gerola, Monumenti = Gerola G., «I monumenti medioevali delle tredici sporadi», *Annuario della R. Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*, τ. Α' (1914), σσ. 169-356.
- Gounelle, Nicodème = Gounelle R., *Les recensions Byzantines de l'evangile de Nicodème*, Turnhout 2008.
- Ζάρρας, *Ἑωθινὰ Εὐαγγέλια* = Ζάρρας Ν., *Ὁ εἰκονογραφικὸς κύκλος τῶν Ἑωθινῶν Εὐαγγελίων στὴν παλαιολόγια μνημειακὴ ζωγραφικὴ τῶν Βαλκανίων*, Θεσσαλονίκη 2011.
- Καρακόλης, Ἄδου κάθοδος, Εἰς (ΚΔ) = Καρακόλης Χρ., «Ἄδου κάθοδος, Εἰς (ΚΔ)», *Μεγάλῃ Ὁρθόδοξῃ Χριστιανικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τ. Α' (2011), σσ. 239-241.
- Kartsonis, Anastasis = Kartsonis A., *Anastasis: The making of an image*, Princeton-New Jersey 1986.
- Κατσιώτῃ, *Κύκλος τῆς Ἀποκάλυψης* = Κατσιώτῃ Α., *Ὁ εἰκονογραφικὸς κύκλος τῆς Ἀποκάλυψης στὸ ναὸ τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ρόδου (1676-7)*, Ἀθήνα 2011.
- Κόλλιας, Συντήρηση = Κόλλιας Η., «Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Δω-

- δεκανήσου: Συντήρηση τοιχογραφιών και φορητών εικόνων», *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, τ. ΛΔ', Β2 - Χρονικά (1979), σσ. 467-468.
- Κόρδης, Ανάλυση = Κόρδης Γ., «Ανάσταση: Αισθητική ανάλυση», *Μεγάλη Ὁρθόδοξη Χριστιανική Ἐγκυκλοπαίδεια*, τ. Β' (2011), σσ. 391-392.
 - Kötzsche, Passion = Kötzsche L., «Four plaques with Passion scenes», *Age of Spirituality. Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century: Catalogue of the exhibition at The Metropolitan Museum of Art (November 19, 1977 through February 12, 1978)* (ed. By Kurt Weitzmann), New York 1979, σσ. 502-504.
 - Κουκιάρης, Ἀνιστάμενοι = Κουκιάρης Σ. (ἀρχιμ.), «Οἱ ἀνεπίγραφοι ἀνιστάμενοι στὴν εἰς Ἄδου Κάθοδον», *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, τ. ΙΘ' (1996-97), 305-318.
 - Κουτελάκης, Ζωγράφοι = Κουτελάκη Χ., «Δωδεκανήσιοι ζωγράφοι καὶ ζωγραφικὰ ἔργα στὰ Δωδεκάνησα», *Δωδεκανησιακὰ Χρονικά*, τ. ΙΔ' (1991), σσ. 115-132.
 - Κωνστάντιος, Κόσμος = Κωνστάντιος Δ. (εἰσαγωγή), *Ὁ κόσμος τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου*, Ἀθήνα 2004.
 - Λόγοι Πανηγυρικοὶ = Λόγοι Πανηγυρικοὶ ΙΔ'. Τοῦ Πανιερωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Φιλαδελφείας καὶ ποιμενάρχου πάσης Λυδίας, καθολικοῦ κριτοῦ τῶν Ρωμαίων Κυροῦ Μακαρίου τοῦ Χρυσοκεφάλου, Ἐν Κοσμοπόλει 1793.
 - Μπαλτογιάννη, Εἰκόνες = Μπαλτογιάννη Χ., *Εἰκόνες Ἰησοῦς Χριστός*, Ἀθήνα 2003.
 - Ξυγγόπουλος, Ὑμνολογικὸς τύπος = Ξυγγόπουλος Α., «Ὁ ὕμνολογικὸς εἰκονογραφικὸς τύπος τῆς Εἰς Ἄδου Καθόδου τοῦ Ἰησοῦ», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, τ. ΙΖ (1941), σσ. 113-129.
 - Ὁρλάνδος, Παρηγορήτισσα = Ὁρλάνδος Α., *Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης*, Ἐν Ἀθήναις 1963.
 - Ὁρλάνδος, Μνημεῖα τῆς Ρόδου = Ὁρλάνδος Α., «Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ρόδου: Ἀρχιτεκτονική», *Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος*, τ. ΣΤ', τεύχ. Α' (1948), σσ. 55-102.
 - Ὁρλάνδος, Ναοὶ τῆς Ρόδου = Ὁρλάνδος Α., «Βυζαντινοὶ καὶ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Ρόδου», *Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος*, τ. ΣΤ', τεύχ. Β' (1948), σσ. 8-215.
 - Παλιούρας, Ζωγραφικὴ = Παλιούρας Α., *Μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ*, Ἰωάννινα 2000.
 - Παπαδοπούλου, Βυζαντινὴ Ἄρτα = Παπαδοπούλου Β., *Ἡ Βυζαντινὴ Ἄρτα καὶ τὰ μνημεῖα τῆς*, Ἀθήνα 2002.
 - Papavassiliou - Archontopoulos, Nouveaux elements, = Papavassiliou E. - Archontopoulos Th., «Nouveaux elements historiques et archeologiques des Rhodes a travers des fouilles dans la ville medievale», *XXXVIII Corso di*

Cultura sull' Arte Ravennate e Bizantina: La Grecia insulare tra Tardoantico e Medioevo (Ravenna, 15-20 Marzo 1991), Ravenna 1991, σσ. 307-350.

- Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία* = Παπαχριστοδούλου Χ., *Ιστορία της Ρόδου: από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ένσωμάτωση της Δωδεκανήσου* (1948), Αθήνα 1994² (συμπληρωμένη).
- Παπαχριστοδούλου, *Τοπωνυμικά* = Παπαχριστοδούλου Χ., «Τοπωνυμικά: Χωρία της Ρόδου στὸν ΙΕ' αἰῶνα», *Ἑλληνικά*, τ. Θ' (1936), σσ. 241-246.
- Παπαχριστοδούλου, *Τοπωνυμικά* = Παπαχριστοδούλου Χ., *Τοπωνυμικὸ τῆς Ρόδου*, Ρόδος 1951.
- Πατρινέλης, *Ἀναγέννηση τῆς Παιδείας* = Πατρινέλης Χ., «Ἀπὸ τὴν Ἄλωση ὡς τὶς ἀπαρχὲς τῆς πρώτης ἀναγεννήσεως τῆς Παιδείας», *Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τ. Ι' (1974), σσ. 367-376.
- Πελεκανίδης, *Θησαυροὶ* = Πελεκανίδης Στ - Χρήστου Π. - Μαυροπούλου-Τσιούμη Χρ. - Καδᾶς Σ. - Κατσαροῦ Αἰκ., *Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους: Εἰκονογραφημένα χειρόγραφα*, τ. Γ', Αθήναι 1979.
- Πετρόπουλος, *Ιστορικὸ* = Πετρόπουλος Γ., *Ιστορικὸ καὶ θαύματα τοῦ Πανορμίτη*, Σύμη 2009.
- Πιομπίνος, *Ἁγιογράφοι* = Πιομπίνος Φ., *Ἑλληνες ἁγιογράφοι μέχρι τὸ 1821*, Αθήνα 19842 (ἀναθεωρημένη καὶ συμπληρωμένη).
- Quenot, *Ἀνάσταση* = Quenot M., *Ἡ Ἀνάσταση καὶ ἡ εἰκόνα* (μτφ. Μαρία Λιανοῦ - Δώρα Νίκου), Κατερίνη 1998.
- Radovanović, *La Descente du Christ* = Radovanović J., «Les representations rares de la Descente du Christ aux Limbes dans la peinture serbe du XIVe siecle», *Zograf*, τ. Η' (1977), σσ. 34-47.
- Scepkina, *Khludovskoi* = Scepkina M., *Miniatury Khludovskoi Psaltiri*, Moskva 1977.
- Schiller, *Iconography* = Schiller G., *Iconography of Christian Art* (transl. by Janet Seligman), τ. Β', London 1972.
- Σκαμπαβίας, *Πυργί* = Σκαμπαβίας Κ., *Ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων στὸ Πυργί Χίου*, Αθήνα 2009.
- Σοφιανὸς - Τσιγαρίδας, *Ἀναπαυσᾶς* = Σοφιανὸς Δ. - Τσιγαρίδας Ε., *Τερὰ Μονὴ Ἁγίου Νικολάου Ἀναπαυσᾶ Μετεώρων: Ἱστορία - Τέχνη*, Τρίκαλα 2003.
- Spatharakis, *Akathistos* = Spatharakis I., *The pictorial cycles of the Akathistos Hymn for the Virgin*, Leiden 2005.
- Storer, *Anastasis* = Storer J., *The Anastasis in byzantine iconography* (ἄδημ. διδακτορικὴ διατριβή), Birmingham 1986.
- Stoufi-Poulimenou, *Iconography* = Stoufi-Poulimenou I., «A theological interpretative approach to the iconography of the byzantine «Anastasis»», *Φιλοτεχνία: Ἀφιέρωμα εἰς τὸν μητροπολίτην γέροντα Χαλκηδόνο Αθανάσιον Παπᾶν*, Αθήνα 2011, σσ. 423-435.

- Στουφῆ-Πουλημένου - Κόρδης, Ἀνάσταση = Στουφῆ-Πουλημένου Ι. - Κόρδης Γ., «Ἀνάσταση: Εἰκονογραφία (Εἰς Ἄδου Κάθοδος)», *Μεγάλη Ὁρθόδοξη Χριστιανικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τ. Β' (2011), σσ. 389-391.
- Stylianos, Cyprus = Stylianos A - Stylianos J., *The painted churches of Cyprus*, Nicosia-Cyprus 19972 (ἀναθεωρημένη).
- Σφυρόερας, Νησιὰ τοῦ Αἰγαίου = Σφυρόερας Β., «Νησιὰ τοῦ Αἰγαίου», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τ. ΙΑ' (1975), σσ. 218-224.
- Triantaphyllopoulos, Kerkira = Triantaphyllopoulos D., *Die nachbyzantinische Wandmalerei auf Kerkira und den anderen Ionischen Inseln*, München 1958.
- Χατζηδάκης, Ἑλληνας ζωγράφος = Χατζηδάκης Μ., *Ἑλληνας ζωγράφος μετὰ τὴν Ἄλωση (1450-1830)*, τ. Α', Ἀθήνα 1987.
- Χατζηδάκης, Θεοφάνης = Χατζηδάκης Μ., *Ὁ Κρητικὸς ζωγράφος Θεοφάνης: Ἡ τελευταία φάση τῆς τέχνης του στὶς τοιχογραφίες τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Σταυρονικήτα*, Ἅγιον Ὄρος 1986.
- Χατζηδάκης, Τέχνη = Χατζηδάκης Μ., «Πνευματικὸς βίος καὶ πολιτισμός: Ἡ Τέχνη», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τ. ΙΑ' (1975), σσ. 244-273.
- Χατζηδάκης - Δρακοπούλου, Ἑλληνας ζωγράφος = Χατζηδάκης Μ. - Δρακοπούλου Ε., *Ἑλληνας ζωγράφος μετὰ τὴν Ἄλωση (1450-1830)*, τ. Β', Ἀθήνα 1997.

ΕΛΕΝΗ Κ. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Αρχαιολόγος 4ης ΕΒΑ

Η ΧΟΡΗΓΙΑ ΣΤΗ ΡΟΔΟ
ΑΠΟ ΤΟΝ 6ο ΕΩΣ ΤΟΝ 16ο ΑΙΩΝΑ
ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΓΛΥΠΤΙΚΗΣ & ΤΗΣ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ¹

Αφιερωμένο στη μνήμη
Ήλίας Κόλλια, Θοδωρή Αρχοντόπουλου
και Αγγελικής Μητσάνη²

Ἡ χορηγία εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, γεγονὸς ποὺ εὐληπτα μαρτυρεῖ πλῆθος ἐπιγραφῶν ποὺ ἔχουν ἔρθει στὸ φῶς εἴτε ἀπὸ ἀνασκαφές εἴτε ἀπὸ περισυλλογές ἢ παραδόσεις εἴτε ἔχουν ἐντοπιστεῖ ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ σὲ δεύτερη χρῆση σὲ μεταγενέστερα κτίσματα. Θὰ ἀναφερθοῦμε σὲ παραδείγματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ

1. Ἡ πρώτη παρουσίαση τῶν στοιχείων αὐτοῦ τοῦ ἀρθροῦ ἔγινε ὡς διάλεξη σὲ μιὰ ἐκδήλωση ὀργανωμένη ἀπὸ τὸ «Σπίτι τῆς Εὐρώπης» στὶς 15 Φεβρουαρίου 2011. Αποτελεῖ μιὰ σύνοψη τῶν ἐπιγραφικῶν μνημιῶν σὲ μνημεῖα ἀπὸ τὸν 5ο-6ο αἰ. μ.Χ. ἕως τὶς ἀρχές τοῦ 16ου αἰ. ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴ χορηγία, γιὰ τὴν ὁποία ἀναλυτικὰ στοιχεῖα ἔχουν δημοσιευθεῖ σὲ δύο ἀρθρα ἀπὸ τὶς ἐρευνήτριες τοῦ Κέντρου Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Τέχνης τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ποὺ ἀναφέρονται παρακάτω. Ἡ πρώτη προσπάθεια συγκέντρωσης ὅλων τῶν διάσπαρτων ἐπιγραφικῶν ἀναφορῶν γιὰ τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο ἔγινε τὸ 1991 ἀπὸ τὴ γράφουσα καὶ τὸν ἀείμνηστο συνάδελφο ἀρχαιολόγο Θ. Ἀρχοντόπουλο στὸ ἀρθρο: E. Papavassiliou, T. Archontopoulos, Nouveaux éléments historiques et archéologiques de Rhodes à travers des fouilles dans la ville médiévale, *CorsiRav* XXXVIII (1991), 312-329. Σημειωτέον ὅτι οἱ φωτογραφίες κειμένου προέρχονται ἀπὸ τὸ φωτογραφικὸ ἀρχεῖο τῆς 4ης ΕΒΑ.

2. Τὸ παρὸν ἀρθρο ἀφιερώνεται στὴ μνήμη ἐπιστημόνων ἀρχαιολόγων, οἱ ὅποιοι στὸν ὑπηρεσιακὸ τους βίο ἀσχολήθηκαν κατεξοχήν μὲ τὴ ζωγραφικὴ καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς τέχνης στὴν περιοχὴ τῶν Δωδεκανήσων, ὅπως προκύπτει ὄχι μόνον ἀπὸ τὰ μεμονωμένα ἀρθρα τους ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς διδακτορικὲς διατριβές τους. Βλ. Ἡ. Κόλλιας, *Δύο ζωγραφικὰ ροδιακὰ σύνολα τῆς ἐποχῆς τῆς ἵπποτοκρατίας*. Ὁ Ἅγιος Νικόλαος στὰ Τριάντα καὶ ἡ Ἁγία Τριάδα (Ντολαπλὶ Μετζίντ)

χώρο της γλυπτικής και της ζωγραφικής στο νησί της Ρόδου, από τους παλαيوχριστιανικούς χρόνους έως και την περίοδο της ιπποτοκρατίας (1523).

Η γλυπτική και η ζωγραφική είναι συγγενείς τέχνες, αλλά οι διαφορές που υφίστανται μεταξύ τους, είναι μεγάλες. Συγκεκριμένα, η σχέση γλυπτικής και ζωγραφικής είναι σχέση αλήθειας και ψευτιάς, διότι αν ο ζωγράφος άστοχήσει, έχει τη δυνατότητα να διορθώσει, ενώ ο γλύπτης δεν μπορεί. Η γλυπτική απαιτεί μεγαλύτερη ακρίβεια στην κρίση και τη ματιά, είναι τέχνη μηχανική και επικίνδυνη με μοιραία, μη αναστρέψιμα λάθη, τέχνη λιγότερο πνευματική απ' όσο η ζωγραφική που είναι πιο δύσκολη και φθάνει σε μεγαλύτερη τελειότητα.

Αυτή η τελευταία διαφορά που έχει σχέση με το βαθμό δυσκολίας στην απόδοση του θεματολογίου των δύο τεχνών, αντανakλάται ήδη από την υστερορωμαϊκή εποχή στη διαφορετική άμοιβή του κάθε καλλιτέχνη. Σύμφωνα με το έδικτο του Διοκλητιανού (301 μ.Χ.), το μεροκάματο ενός μαρμαράριου στις αρχές του 4ου αιώνα ήταν 60 δηνάρια³, όσο και του ψηφοθέτη, ενώ του τοιχογράφου 75 και του εικονογράφου ανερχόταν σε 150 δηνάρια. Επίσης, από γραπτές πηγές του 14ου-15ου αιώνα πληροφορούμαστε ότι η άμοιβή του ζωγράφου κυμαινόταν μεταξύ 12 και 150 υπέρπυρα. Όσον αφορά τη διαπίστωση ότι αφενός μεν η γλυπτική είναι αιώνια, ενώ η ζωγραφική είναι φθαρτή, και ότι αφετέρου ο γλύπτης και ο ζωγράφος χρειάζονται πλούσιο παραγγελιοδότη-χορηγό, θα γίνει κατανοητό από τα παραδείγματα που θα παραθέσουμε στη συνέχεια.

Πριν ξεκινήσουμε το όδοιπορικό στα μνημεία της Ρόδου, τονίζουμε ότι οι μεν χορηγίες που έχουν επισημανθεί, δεν είναι αυτοκρατορικές⁴, όπως ισχύει ένδεικτικά για αντίστοιχα βυζαντινά μνημεία

στη μεσαιωνική πόλη, Αθήνα 1986 (άδημοσίευτη διατριβή) και Θ. Αρχοντόπουλος, *Ο ναός της Αγίας Αικατερίνης στην πόλη της Ρόδου και η ζωγραφική του ύστερου μεσαίωνα στα Δωδεκάνησα (1309-1453)*, Ρόδος, Αθήνα 2010. Τέλος, η Αγγελική Μητσάνη μελέτησε διεξοδικά τη χορηγία στα νησιά των Κυκλάδων, όπου υπηρέτουσε. Βλ. Α. Μητσάνη, *Η χορηγία στις Κυκλάδες από τον 6ο μέχρι τον 14ο αιώνα. Η μαρτυρία των επιγραφών*, *ΕΕΒΣ* (2004-2006), 391-446.

3. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, «Παρατηρήσεις σχετικές με καλλιτεχνικά έργα κατά την όψιμη ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική εποχή», *Το πορτραίτο του καλλιτέχνη στο Βυζάντιο*, Ηράκλειο (1997), 14-15.

4. Μέχρι πρόσφατα οι μελετητές θεωρούσαν ότι το όνομα Αναστάσιος που

στή Χίο καὶ στήν Κωνσταντινούπολη, οἱ δωρητὲς ὅμως ἀπεικονίζονται στὶς ἴδιες στάσεις καὶ κρατοῦν τὶς ἴδιες προσφορὲς (ὁμοίωμα ναοῦ καὶ πουγγί) ὅπως καὶ στὰ παραδείγματα τῆς Ρόδου.

Συγκεκριμένα στὴ Νέα Μονὴ τῆς Χίου (εἰκ. 1) τὸ καθολικὸ μὲ τὰ ἐξαιρετικὰ ψηφιδωτὰ τοῦ 11ου αἰ. (1042 μ.Χ.) εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς χορηγίας τῶν αὐτοκρατόρων Κωνσταντίνου Μονομάχου, τῆς συζύγου του Ζωῆς καὶ τῆς ἀδελφῆς της Θεοδώρας⁵.

Εἰκ. 1. Χίος, Νέα Μονή.

Στὴν ἐκκλησία τῆς Ἀγίας Σοφίας Κωνσταντινούπολης, (εἰκ. 2α)

ἀναγράφεται σὲ τρεῖς ἐπιγραφὲς τῆς Ρόδου, σχετιζόταν μὲ τὸν αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος προφανῶς χρηματοδότησε γιὰ τὴν ἐπισκευὴ ἢ τὸ κτίσιμο ναῶν, λουτρῶν καὶ ἄλλων ἔργων στὴν πόλη τῆς Ρόδου μετὰ τὸν καταστροφικὸ σεισμό τοῦ 515 μ.Χ., ὁπότε θὰ ἴσχυε ἡ περίπτωση τῆς αὐτοκρατορικῆς χορηγίας στὸ νησί. Τελευταία ὑποστηρίζεται ὅτι ὁ ἐν λόγω Ἀναστάσιος ἦταν κάποιος ἀξιωματοῦχος ἢ πλούσιος ποὺ ζοῦσε στὴ Ρόδο καὶ συμμετεῖχε στὴν ἀνοικοδόμησι τῶν κτισμάτων ποὺ ὑπέστησαν ζημιὲς ἀπὸ τὸ φοβερὸ σεισμό, ὁπότε καταρρίπτεται ἡ προηγούμενη ὑπόθεση. Σχετικὰ βλ. Γ. Δεληγιαννάκης, Μιὰ ἄγνωστη πηγὴ γιὰ τὴν πόλη τῆς Ρόδου στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα, *Βυζαντινὸς Δόμος* 16 (2007-2008), 29-33.

5. Ντ. Μουρίκη, *Τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Νέας Μονῆς Χίου*, Ἀθήνα 1985.

σ' ένα ψηφιδωτό του 1044 μ.Χ., οί ίδιοι χορηγοί της Νέας Μονής Χίου έπωμίστηκαν και τη σχετική δαπάνη, αφού απεικονίζονται δεξιά και άριστερά του Χριστού ό μόν Μονομάχος νά κρατάει τό «άποκόμβιον», τό πουγγί με τά χρήματα, και ή Ζωή ένα χρυσόβουλο ειλητάριο⁶ (είκ. 2β). Έναν αιώνα περίπου μετά, τό 1118, χορηγοί στο ίδιο μνημείο είναι ό αυτοκράτορας Ίωάννης Κομνηνός και ή αυτοκράτειρα Ειρήνη, όπως απεικονίζονται σε ψηφιδωτό δεξιά και άριστερά της Παναγίας⁷.

2α. Κωνσταντινούπολη, Αγία Σοφία. 2β. Ψηφιδωτό με τον κτήτορα

Τέλος, στη Μονή της Χώρας ή Καχριέ Τζαμι στην Κωνσταντινούπολη (είκ. 3α), τό 1320, ό μέγας λογοθέτης του Γενικού του αυτοκράτορα Άνδρονίκου Β' Παλαιολόγου, Θεόδωρος Μετοχίτης, και αυτοκρατορικός σύμβουλος, απεικονίζεται με την ανάλογη επίσημη στολή νά παραδίδει με εύλάβεια στον Χριστό τό όμοίωμα της έκκλησίας⁸ (είκ. 3β).

Άρχίζοντας την περιήγηση στα χορηγικά μνημεία της Ρόδου, θά πρέπει νά αναφέρουμε ότι ή πρωτοβυζαντινή περίοδος που διαρκεί από τον 5ο έως τον 7ο αί., αντιπροσωπεύεται από μεγάλο αριθμό μνημείων. Πρόκειται για τά μεγαλοπρεπή κτίσματα της έποχής που

6. Ν. Χατζηδάκη, *Βυζαντινά ψηφιδωτά*, Αθήνα 1994, 61, είκ. 35-38.

7. *Ο.π.*, 64, είκ. 39-40.

8. Χατζηδάκη, *ό.π.*, 185, 254, είκ. 174-175.

ἀποκαλοῦνται «βασιλικές»⁹, καὶ εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δρομικές, τρίκλιτες, ξυλόστεγες μὲ νάρθηκα καὶ ἐνίοτε μὲ αἶθριο. Ἐσωτερικὰ φέρουν πλούσιο ἀρχιτεκτονικὸ διάκοσμο ποὺ συνίσταται σὲ κίονες μὲ κιονόκρανα διαφόρων τύπων, ἀμφικιονίσκους παραθύρων, πεσσίσκους, κιονίσκους, θωράκια καὶ ἐπιστύλια ποὺ ἀνήκουν στὸ φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου (τέμπλο), ἐνῶ κίονες καὶ κιονόκρανα διαμορφώνουν τὸ κιβώριο πάνω ἀπὸ τὴν ἀγία τράπεζα.

3α. Κωνσταντινούπολη, Μονὴ τῆς Χώρας (Καχριέ τζαμί)

3β. Ψηφιδωτὸ μὲ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ κτήτορα

Κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο, μόνο σὲ τρεῖς βασιλικές στὴν ὕπαιθρο τοῦ νησιοῦ, χρονολογούμενες στὸν 6ο αἰ. , διασώθηκε τὸ ὄνομα τῶν χορηγῶν, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι οἱ ὑπόλοιπες βασιλικές στεροῦνταν δωρητῶν. Ἡ ἀπουσία ἐπώνυμων χορηγῶν ἔγκειται στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἀφιερωματικὲς ἐπιγραφές ποὺ ἔχουν σωθεῖ σὲ γλυπτὰ, εἶναι λιγοστὲς καὶ ἀποσπασματικὲς, ὅπως θὰ γίνει

9. Ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὴ μνημειακὴ τοπογραφία τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου σὲ ὅλη τὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία εἶναι ἀρκετὰ πλούσια. Ἀξεπέραστη διαχρονικὰ γιὰ τὴν ἀναλυτικὴ περιγραφὴ ὅλων των δομικῶν καὶ τῶν διακοσμητικῶν στοιχείων τῶν βασιλικῶν παραμένει ἡ μονογραφία τοῦ Ἀ. Ὁρλάνδου, *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης*, Ἀθήναι 1994 (β' ἔκδ.).

άντιληπτό παρακάτω, ἐνῶ ἀρκετὲς ἔχουν σωθεῖ σὲ ψηφιδωτὰ δάπεδα¹⁰, μὲ τὰ ὁποῖα δὲν θὰ ἀσχοληθοῦμε στὸ παρὸν ἄρθρο.

Συγκεκριμένα πρόκειται γιὰ τὴ βασιλικὴ ἐκεῖ ὅπου σήμερα εἶναι κτισμένη ἡ ἐκκλησίᾳ τῆς Παναγίας Καθολικῆς στ' Ἀφάντου, γιὰ τὴ βασιλικὴ στὴν Κάλαθο, κοντὰ στὸ ἐγκετελελειμένο ἀεροδρόμιο τῆς ἰταλοκρατίας, καὶ γιὰ τὴ βασιλικὴ στὸ Πλημμύρι, ὅπου σήμερα ὑφίσταται ἡ ἐκκλησίᾳ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς.

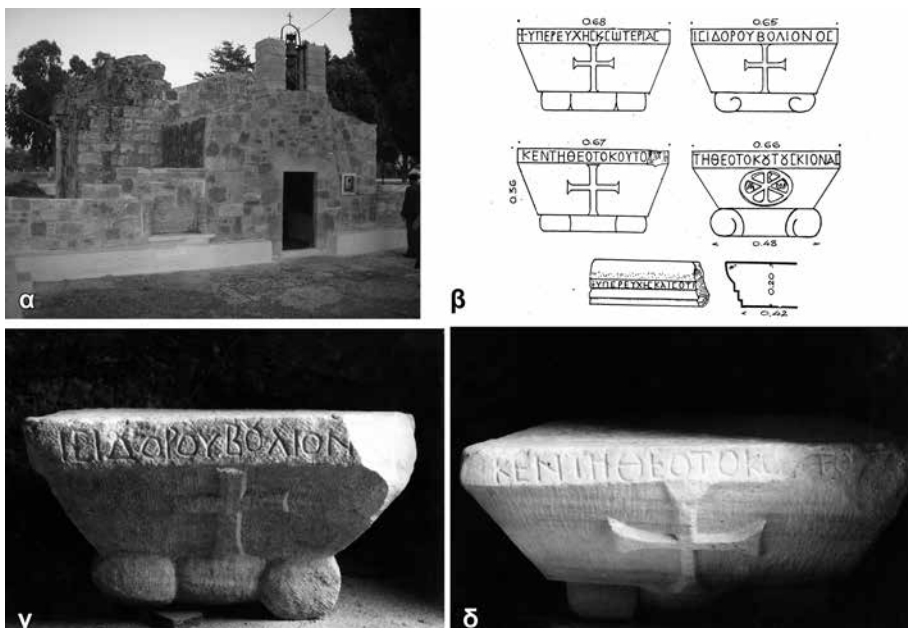
Α. Βασιλικὴ στ' Ἀφάντου¹¹ (εἰκ. 4α) Ἀνήκει στὸν ἀρχιτεκτονικὸ τύπο τῆς τρίκλιτης βασιλικῆς μὲ νάρθηκα καὶ μαρμαροθετημένο δάπεδο. Ἀπὸ τὶς ἐσωτερικὲς κιονοστοιχίες ποὺ χωρίζαν τὰ κλίτη, διατηροῦνται ὁρατοὶ δύο κίονες ποὺ ἐνσωματώθηκαν στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ νεότερου ναοῦ, καθὼς καὶ μία βάση ἀπὸ τὴ νότια κιονοστοιχία τοῦ κεντρικοῦ κλίτους, ἐνσωματωμένη στὸν τοῖχο τοῦ περιβόλου. Πρόσφατα, κατὰ τὴ διάρκεια ἐργασιῶν στεγανοποίησης τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, ἀποκαλύφθηκε ἡ συνέχεια τοῦ μαρμαροθετημένου δαπέδου καθὼς καὶ ἀκόμη δύο ἀπὸ τὶς βάσεις τῆς νότιας κιονοστοιχίας, οἱ ὁποῖες, ἀφοῦ φωτογραφήθηκαν καὶ ἀποτυπώθηκαν, καλύφθηκαν, προκειμένου νὰ γίνῃ ἀποκατάσταση τοῦ νότιου τοίχου¹².

Ἡ πράξη τῆς χορηγίας ἔχει ἀποτυπωθεῖ σὲ τέσσερα ἰωνικὰ κιονόκρανα μὲ συμφυῇ ἐπιθήματα προερχόμενα ἀπὸ τὴ βασιλική, στὸν ἄβακα τῶν ὁποίων θὰ ὑπῆρχε ὁλόκληρη ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή (εἰκ. 4β). Ἀπ' αὐτὴ ἔχουν σωθεῖ οἱ παρακάτω λέξεις: Στὸ πρῶτο: *ΥΠΕΡ ΕΥΧΗΣ Κ(ΑΙ) ΣΩΤΕΡΙΑΣ*, στὸ δεύτερο: *ΙCΙΔΟΡΟΥ ΒΟΥΛΙΟΝΟΣ*, (εἰκ. 4γ), στὸ τρίτο: *[ΑΝΕΘΗ]ΚΕΝ ΤΗ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΤΟ[ΥC] [ΚΙΟΝΑC]*, καὶ στὸ τέταρτο: *ΤΗ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΤΟΥC ΚΙΟΝΑC* (εἰκ. 4δ).

10. Ἐπὶ παραδείγματι στὴ βασιλικὴ τῆς πόλης τῆς Ρόδου (οἰκ. Χατζηανδρέου), στὴ βασιλικὴ στὸ Πλημμύρι, στὴ Ζωοδόχο Πηγὴ κ.ά. Βλ. Papavassiliou, *Archontopoulos*, ὅ.π. (ὑποσημ. 1), 319, ὅπου ἡ προγενέστερη σχετικὴ βιβλιογραφία.

11. R. Inglieri, *Carta archeologica dell' isola di Rodi*, Florence 1936, 35, no 66. Ἀ. Ὁρλάνδος, Παλαιοχριστιανικὰ λείψανα τῆς Ρόδου, *ΑΒΜΕ ΣΤ'* (1948), 24-28, εἰκ. 20-22. Π. Λαζαρίδης, Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τῆς Δωδεκανήσου, *Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1953, Α' (Ἀθῆναι 1955), 243.

12. Τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα παρακολούθησε ὁ ἀρχαιολόγος Π. Παπανικολάου.

4α. Άφάντου, Παναγία Καθολική. 4β. Σχεδιαστική απόδοση τεσσάρων ἐνεπίγραφων κιονοκράνων με τὰ ὀνόματα τῶν χορηγῶν καὶ ἑνὸς ἐπιστυλίου. 4γ-δ. Ἐνεπίγραφα κιονόκρανα με συμφυεῖς ἐπίθημα ἀπὸ τῆς βασιλικῆς στ' Ἀφάντου (Συλλογὴ 4ης ΕΒΑ)

Σημειωτέον ὅτι τὸ πρῶτο δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ σὲ ἐπιτόπια αὐτοψία στὸ μνημεῖο, τὸ τέταρτο κατὰ σειρὰν ἐπαναχρησιμοποιήθηκε στὴ θέση τῆς ἁγίας τράπεζας, ἐνῶ τὸ δεύτερο καὶ τὸ τρίτο ἔχουν μεταφερθεῖ ἀπὸ τὴν Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων στὴν αὐλὴ τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου γιὰ φύλαξη καὶ προστασία. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ προαναφερόμενα ποὺ ἔχουν δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν Ὁρλάνδο, ἐντοιχισμένο στὸ ἀριστερὸ πεζούλι στὴν αὐλὴ τοῦ ναοῦ, ὅπου διαμορφώνεται ἓνα εἶδος «θρόνου», ὅπως τὸν ἀποκαλοῦν οἱ ντόπιοι, ὑπάρχει ἓνα πέμπτο ἐνεπίγραφο ὅμοιο κιονόκρανο, τὸ ὁποῖο στὸν ἄβακα φέρει τὴν ἐπιγραφή: [ΜΑ]ΡΙΑΣ ΚΟΣΜΑΣ ΥΙΟΣ (εἰκ. 5). Ἐπίσης, σ' ἓνα ἄλλο θραῦσμα ἀπὸ ἐπιστύλιο διατηροῦνται ἀπὸ τὴν ἀφιερωματικὴ ἐπιγραφή οἱ ἐξῆς λέξεις: †ΥΠΕΡ ΕΥΧΗΣ ΚΑΙ CO-TI(P)IAC)... (εἰκ. 4β, κάτω).

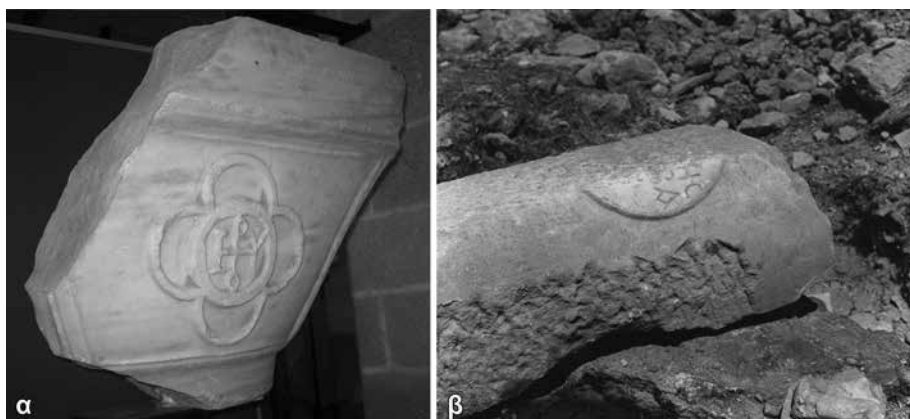

5. Ἀφάντου, Παναγία Καθολική. Στὸ «θρόνο», στὴν πρόσοψη τοῦ ναοῦ, ἐνσωματωμένο ἐνεπίγραφο κιονόκρανο

Β. Βασιλική Καλάθου¹³. Βρίσκεται στὴν περιοχή τοῦ ἰταλικοῦ ἀεροδρομίου καὶ εἶναι τρίκλιτη, μὲ νάρθηκα καὶ αἶθριο. Ἀπὸ τὸν ἀνασκαφικὸ χῶρο τῆς βασιλικῆς προέρχεται ἓνα μεγάλων διαστάσεων κολουροπυραμιδοειδὲς τεκτονικὸ κιονόκρανο μὲ πλαίσια (εἰκ. 6α), σπασμένο σχεδὸν κατὰ τὸ ἥμισυ, τὸ ὁποῖο στὸ μέσο τῆς σωζόμενης πλευρᾶς φέρει τὸ μονόγραμμα τοῦ χορηγοῦ. Ἀπὸ τὸ μονόγραμμα διακρίνονται τὰ γράμματα *ΕΥΡΟ*, ἐντὸς ἀνάγλυφου, σταυρόσχημου πλαισίου, καὶ τὰ ὁποῖα ἔχουν ἀποδοθεῖ στὸ ὄνομα *ΕΥ[Τ]ΡΟ[ΠΙΟΣ]*, κατὰ τὸν ἀνασκαφέα. Ἐπειδὴ στὴν Κωνσταντινούπολη, σ' ἓνα ἀντί-

13. Ἱ. Βολανάκης, Παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ Καλάθου Ρόδου, *Θεολογία* 56 (1985), 906-927, πίν. 1-8, εἰκ. 1-3.

στοιχο κιονόκρανο σώζεται μονόγραμμα της αυτοκράτειρας Θεοδώρας, ίσως και ο χορηγός της Καλάθου ή κατείχε κάποιο αξίωμα ή προερχόταν από ανώτερη κοινωνική τάξη με φανερή οικονομική εύχθεια. Επίσης, σ' ένα αποτμήμα κορμού αρράβδωτου κίονα που βρέθηκε στον ίδιο ανασκαφικό χώρο, (σωζ. ύψ. 0,56μ.) διατηρούνται γράμματα από επιγραφή εντός μεταλλίου, ή οποία έχει συμπληρωθεί από τον ανασκαφέα ως εξής: [ΥΠΕΡ ΕΥΧ]ΗC [CΑ]ΒΑ[ΤΙΟΥ]¹⁴ (είκ. 6β).

6α. Καλάθος, βασιλική. Ένεπίγραφο κιονόκρανο
6β. Ένεπίγραφος κορμός κίονα

Γ. Βασιλική στο Πλημμύρι¹⁵. Βρίσκεται στη θέση του μεταγενέστερου ναού της Ζωοδόχου Πηγής (είκ. 7α) και ήταν πιθανότατα τρίκλιτη, ξυλοστέγη, με νάρθηκα. Σε τέσσερις κίονες, από τους οποίους οι δύο βρίσκονται στο έσωτερικό και στηρίζουν τις νευρώσεις του σταυροθολίου, (είκ.7β) και οι υπόλοιποι δύο στο προστώο της εκκλησίας, τρεις χορηγοί έμειναν στην αιωνιότητα, αποτυπώνοντας το όνομά τους στο μάρμαρο.

Συγκεκριμένα στο βόρειο έσωτερικό κίονα αναγράφεται: [ΥΠΕΡ

14. Προς το παρόν δεν έχει έντοπιστεί το ένεπίγραφο τμήμα του κίονα αλλά αναφέρεται λόγω δημοσίευσης. Σχετικά βλ. Βολανάκης, ό.π., 914, πίν. 6. Το ένεπίγραφο μετάλλιο ίσως αποτελούσε τη σφαίρα όπου στηρίζονταν ανάγλυφος, άνισοσκελής σταυρός, χαρακτηριστικό διακοσμητικό μοτίβο κίωνων της παλαιохριστιανικής έποχής στη Ρόδο, στο Αιγαίο και σε άλλες έπαρχίες της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

15. Όρλάνδος, έ.ά., 40-46, είκ. 34-38.

ΕΥΧΗΣ ΑΓΕΡΟΥΧΙΟΥ, Ἀ(μὴν) καὶ στὸν ἀντίστοιχο νότιο, ἐντὸς ὀρθογωνίου ἐγχαράκτου πλαισίου (*tabula ansata*): *[ΥΠ]ΕΡ ΕΥΧΗΣ ΣΤΕΦΑΝΟΥ Κ(ΑΙ) ΤΗΣ ΣΥΝΒΙΟΥ ΑΥΤΟΥ. ΑΜΗΝ*. Στὸ προστώο, στὸ ΒΔ κίονα ἀναγράφεται εὐδιάκριτα ἡ ἐπιγραφή: *ΥΠΕΡ ΕΥΧΗΣ ΧΡΥΣΑΝΘΙΟΥ ΑΝΑΓΝΟΣΤΟΥ* (εἰκ. 7γ). Τὸ ὄνομα τοῦ Ἀγερουχίου ἐπαναλαμβάνεται στὴν ἀπόφυση τοῦ ΝΔ κίονα, ἡ ὁποία εἶναι σπασμένη κατὰ τὸ 1/3 περίπου: *ΥΠΕΡ ΕΥΧΗΣ ΑΓΕΡΟΥΧΙΟΥ...* Δίπλα στὸν ΒΑ κίονα τοῦ προστώου, στὸ δυτικὸ τοῖχο τῆς ἐκκλησίας, ἔχει ἐντοιχιστεῖ τμῆμα θωρακίου, ὅπου στὴν ταινιωτὴ ἐπίστεψη ἀναγράφεται: *[ΥΠΕΡ ΕΥΧΗΣ ΕΑΥΤΟΥ Κ(ΑΙ) ΤΩΝ ΤΕΚΝΩΝ ΑΥΤΟΥ ΚΕ ΥΠΕΡ ΩΤΗΡΙΑΣ ΤΗΣ ΝΑΟΥ†* (εἰκ. 7δ).

7α. Πλημμύρι, Ζωοδόχος Πηγή. 7β. Ἐσωτερικὸ ναοῦ με τοὺς δύο ἐνεπίγραφους κίονες. 7γ. Λεπτομέρεια ἀφιερωματικῆς ἐπιγραφῆς σὲ κίονα τοῦ προστώου. 7δ. Πρόσοψη ναοῦ. Ἐνσωματωμένο θωράκιο με ἐπιγραφή στὴν ἐπίστεψη.

Ἐπίσης, στὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸ Θεολόγο στὸ Γεννάδι, στὸν προαύλειο χώρo τοῦ ναοῦ, σὲ τμῆμα κορμοῦ κίονα ποὺ κοσμεῖται με ἀνάγλυφο, ἀνισοσκελῆ σταυρὸ ποὺ ἐδράζεται σὲ ὀρθογώνια, ἀνά-

γλυφή «*tabula ansata*» έχει διασωθεί ή έξης έπιγραφή: *ΥΠΕΡΙ ΕΥΧΗΣ ΚΟΝΤΑΝΤΙΝΟΥ ΜΑΓΙΣΤΡΙΑΝΟΥ*¹⁶ (είκ. 8α). Έπιπλέον, άκόμη μία έπιγραφή σώζεται σέ κίονα τής συλλογής τής Έφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων¹⁷, στή ράχη του όποιου έχει λαξευθεί άνάγλυφος, άνισοσκελής σταυρός που στήρίζεται σέ σφαίρα, που περικλείει τήν έξης έπιγραφή: *ΥΠΕΡ ΕΥΧΗΣ ΠΑ(Υ)ΛΟΥ ΣΚΑΝΔΑΡΙΟΥ* (είκ. 8β).

8α. Άγ. Ιωάννης ό Θεολόγος. Ένεπίγραφος κίονας στήν αύλή του ναού
8β. Ένεπίγραφος κίονας, άγνωστης προέλευσης (Συλλογή 4ης ΕΒΑ)

16. Π. Ψαρρή, Τά παλαιοχριστιανικά μνημεία τής νότιας Ρόδου. Μαρτυρίες τών θεσμικών αλλαγών του Βυζαντίου από τόν 4ο έως τόν 7ο αι. μ.Χ., ΔωδΧρ ΚΔ' (2010), 569, είκ. 11.

17. Η προέλευσή του είναι άγνωστη.

Οἱ χορηγοὶ τῶν πρωτοβυζαντινῶν χρόνων, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ὅσα ἔχουν προαναφερθεῖ, δὲν δώριζαν μόνον κίονες καὶ κιονόκρανα σ' ἓνα ναό, ἀλλὰ καὶ ἄλλα εἶδη τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ διακόσμου, ὅπως μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ στὸ χεῖλος τῆς μαρμάρινης κολυμβήθρας στὴν ἐκκλησίᾳ τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸ Μεσσαναγρὸ¹⁸ (εἰκ. 9α): *ΥΠΕΡ ΕΥΧΙΣ ΚΕ ΩΛΤΗΡΙΑΣ ΩΝ ΥΔΕΝ Ο ΘΕΟΣ ΤΑ ΟΝΟΜΑΤΑ* (εἰκ. 9β). Ἐπίσης, σ' ἓνα κομμάτι ἀπὸ ἐπιστύλιο παλαιοχριστιανικοῦ τέμπλου ποὺ σήμερα βρίσκεται ἐντοιχισμένο στὰ νότια τῆς εἰσόδου τῆς Παναγίας Καθολικῆς στὴ Λάρδο¹⁹ (εἰκ. 10α), σώζεται ἡ ἐπιγραφὴ: *...ΝΙC ΥΠΕΡ ΨΥΧΗC ΑΥΤΟΥ CΥΝΒΙΩ ΤΕ ΚΕ ΤΕΚΝΩΝ Κ(ΑΙ) ΚΥΜΙCΕΟC ΓΟΝΕΩΝ* (εἰκ. 10β). Τέλος, σ' ἓνα θραῦσμα ἀγίας τράπεζας μὲ ὑπερυψωμένο χεῖλος (διαστ. 0,285Χ0,215Χ0,035-0,055μ.) ἀπὸ τὴ βασιλικὴ Α' στὴν Ἁγία Εἰρήνη στὴν Ἀρνίθα²⁰, σώζονται γράμματα ἀπὸ ἐπιγραφὴ ποὺ ἔχει μεταγραφεῖ ὡς ἑξῆς: *[ΜΝΗCΘΗΤΙ ΚΥΡΙΕ ΤΩΝ Δ]ΟΥΛΩΝ CΟΥ Κ...*

9α. Μεσσαναγρός, Κοίμηση τῆς Θεοτόκου.

9β. Μαρμάρινη, σταυρόσχημη κολυμβήθρα μὲ ἐπιγραφὴ

Σὲ ἀντίθεση λοιπὸν μὲ τοὺς πρωτοβυζαντινοὺς χρόνους, στὴ βυζαντινὴ περίοδο ποὺ ἀκολουθεῖ (12ος-13ος αἰ.) καὶ στὴν περίοδο

18. Ὁρλάνδος, ἑ.ἀ., 36-40, εἰκ. 33. Ἱ. Βολανάκης, Παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς Μεσσαναγροῦ Ρόδου, *ΑΑΑ*, XIII (1980), 218. Ἐπίσης, J. Volanakis, Rhodos-Mesanagros: Kultzentrum und Pilgerort in frühchristlicher Zeit, *Akten des XII Inter. Kongresses für Christliche Archäologie, Bonn* (1991), *Jahrbuch für Antike und Christentum* 20 (1995), 1263.

19. Ὁρλάνδος, ἑ.ἀ., 28-30, εἰκ. 25.

20. Δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ πρὸς τὸ παρόν, ἀλλὰ ἀναφέρεται λόγω δημοσίευσης. Βλ. Ἱ. Βολανάκης, *ΑΔ* 48 (1993), Χρονικά, 573.

τῆς ἵπποτοκρατίας (1309-1522) τὰ ὀνόματα κτητόρων-δωρητῶν ἢ χορηγῶν-εὐεργετῶν τῶν ἐκκλησιῶν στή Ρόδο πού ἔχουν καταφέρει νά διασωθοῦν ἀπό τή φθορά τοῦ χρόνου, εἶναι σχεδόν τριπλάσια στόν ἀριθμό. Σέ αὐτή τήν περίπτωση οἱ χορηγοὶ ἔχουν τή δυνατότητα ὄχι μόνο νά γράφουν τὰ ὀνόματά τους, ἀλλά καί νά ἀπεικονιστοῦν μέ τὰ ἰδιαίτερα φυσιογνωμιστικά χαρακτηριστικά τους καί τίς φορεσιές τους, ὁλόσωμοι μετωπικοὶ ἢ δεόμενοι. Ἔτσι ἀπό τοὺς ἐπώνυμους χορηγοὺς πού ἔδωσαν ἐντολή νά χαραχθοῦν τὰ ὀνόματά τους σέ ἔργα γλυπτικῆς κατὰ τήν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο, μεταφερόμαστε στοὺς ἐπώνυμους δωρητὲς πού ἀποκτοῦν ὄντοτητα καί παρουσία ὄχι μόνο μέ τίς ἀφιερωματικές, συνοδευτικές ἐπιγραφές, ἀλλά καί μέ τὴν ἀπεικόνιση τῶν μορφῶν τους, ἄλλοῦ σωζόμενοι σέ καλύτερη κατάσταση καί ἄλλοῦ λιγότερο. Εἶναι φανερό ὅτι τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου ἔχει ἐπιφέρει ἀνεπανόρθωτες φθορές, μέ ἀποτέλεσμα σέ πολλές περιπτώσεις τὸ ὑπόστρωμα μέ τίς ζωγραφικὲς παραστάσεις νά ἔχει ἀποκολληθεῖ, δυσκολεύοντας ἔτσι τὴν ἀναγνώριση καί τὴν ταύτιση τῶν εἰκονογραφικῶν στοιχείων.

10α. Λάρδος. Παναγία Καθολικὴ
10β. Τμῆμα ἐνεπίγραφου ἐπιστυλίου

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νά ἐπισημάνουμε ὅτι μέ τὸ θέμα τῶν χορηγικῶν μαρτυριῶν σέ μνημεῖα τοῦ νησιοῦ ἀσχολήθηκε ἡ ἀρχαιολόγος Ἰω. Χριστοφοράκη²¹, ἀναλύοντας τὰ στοιχεῖα τῶν ἐπιγραφῶν

21. Ἰ. Χριστοφοράκη, Χορηγικὲς μαρτυρίες στοὺς ναοὺς τῆς μεσαιωνικῆς Ρόδου (1204-1522), Πρακτικά διεθνoῦς ἐπιστημονικοῦ συμποσίου: *Ρόδος 2.400 χρόνια. Ἡ πόλη τῆς Ρόδου ἀπὸ τὴν ἱδρυσή της μέχρι τὴν κατάληψη ἀπὸ τοὺς Τούρκους (1523)*. (Ρόδος, 24-29 Ὀκτ. 1993), Β', Αθήνα 2000, 449-464.

καὶ τὶς πληροφορίες ποὺ προκύπτουν. Ἐξίσου σημαντικό ποὺ συμπληρώνει τὸ προηγούμενο, εἶναι καὶ τὸ ἄρθρο τῆς ἀρχαιολόγου Ἰω. Μπίθα²² ποὺ μελέτησε διεξοδικὰ τὶς ἐνδυμασίες τῶν δωρητῶν ποὺ ἔχουν ἐντοπιστεῖ τόσο σὲ μνημεῖα τῆς μεσαιωνικῆς πόλης ὅσο καὶ τῆς ὑπαίθρου. Ἡ παρακάτω συνοπτικὴ παράθεση κτητορικῶν ἐπιγραφῶν ἀπὸ τὸ νησί τῆς Ρόδου βασίστηκε κυρίως σὲ αὐτὲς τὶς δύο δημοσιεύσεις καὶ δὲν ἀποτελεῖ ἀντικείμενο προσωπικῆς ἔρευνας.

11α. Ἅγιος Φανούριος

11β. Τοιχογραφία στὸ νότιο ἀρκοσόλιο μὲ τοὺς δωρητὲς

Θὰ ξεκινήσουμε μὲ τὸν πιὸ γνωστὸ ναὸ στὴ Μεσαιωνικὴ Πόλη, τὸν Ἅγιο Φανούριο²³ (εἰκ. 11α), ὅπου στὴν τυφλὴ ἀψίδα στὸ δυτικὸ τοῖχο, στὸ τύμπανο καὶ στὸ ἐσωρράχιο, ἀπεικονίζονται οἱ κτήτορες μὲ τὰ παιδιά τους μέσα σὲ παραδεισένιο τοπίο (εἰκ. 11β). Ἡ ἀφιερωματικὴ ἐπιγραφή ποὺ ὑπάρχει στὸ κέντρο, ἀναφέρει: *†ΕΚΗΜΙΘΙ Ο [ΔΟΥ]ΛΟΣ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΚΟΣΤΑΝΤΙΟΣ (ΚΟΣΤΟΪΩΑΝΝΗΣ;)*

22. Ἰ. Μπίθα, Ἐνδυματολογικὲς μαρτυρίες μέσα ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες τῆς μεσαιωνικῆς Ρόδου (14ος αἰώνας-1522/3). Μία πρώτη προσέγγιση, ὅ.π., 429-448.

23. Ὁρλάνδος, Βυζαντινοὶ καὶ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Ρόδου, ἔ.α., 164-173, εἰκ. 133-134. Ἡ. Κόλλιας, *Ἡ μεσαιωνικὴ πόλη τῆς Ρόδου καὶ τὸ παλάτι τοῦ Μ. Μαγίστρου*, Ἀθήνα 1994, 120, εἰκ. 62. Μπίθα, ὅ.π., 431-434, εἰκ. 1α-δ, πίν. 169-170α. Χριστοφοράκη, ὅ.π., 456.

*ΠΡΕΣ[ΒΥΤΕΡΟΣ] ΚΕ Α[ΔΕΛ[ΦΟΣ ΕCΘΙC ΟΘ...ΛΙΝ...ΙC*²⁴. Σύμφωνα με τους μελετητές, η έπιγραφή έχει σχέση με την επέκταση του δυτικού σκέλους της εκκλησίας και την τοιχογράφισή του από δύο αδέρφια, τὰ ὁποῖα πιθανότατα λειτουργοῦσαν ὡς ἱερεῖς στὸ χῶρο αὐτὸ καὶ ἐτάφησαν ἐκεῖ, ὅπως φανερώνουν καὶ οἱ σκηνές τῆς Δ. Παρουσίας στὸ δυτικὸ τοῖχο ποὺ ἔχουν ἐσχατολογικὸ χαρακτήρα. Τὸ ἴδιο ἰσχύει τόσο γιὰ τὴ γυναικεῖα μορφή μετὰ τὰ δύο παιδιὰ ποὺ ἀπεικονίζονται στὸ ἐσωρράχιο καὶ τὴ συνοδεύει ἡ έπιγραφή *[ΕΚΟΙ-ΜΙΘΗ [Η ΔΟΥ]ΛΗ ΤΟΥ [ΘΕΟΥ]...Α...ΤΗ*, χωρὶς νὰ διασώζεται τὸ ὄνομά της ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἀνώνυμη ἀφιερῶτρια στὸ διπλανὸ τοῖχο. Ἡ παράσταση χρονολογεῖται στὰ 1335/6.

Σ' ἓνα ἄλλο ναὸ τῆς Μεσαιωνικῆς Πόλης, ἄγνωστο γιὰ τοὺς περισσότερους, τὴν **Ἁγία Αἰκατερίνη**²⁵ (εἰκ. 12α), τρίκλιτη, θολοσκέπαστη ἐκκλησία, ὅπου στὸ δυτικὸ τοῖχο δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου, διακρίνεται μετὰ δυσκολία ἡ παράσταση ἑνὸς γονατιστοῦ ζευγαριοῦ, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὁ ἄνδρας παραδίδει στὸν Χριστὸ ὁμοίωμα τοῦ ναοῦ (εἰκ. 12β). Εἶναι φανερὸ ὅτι, ἂν καὶ δὲν σώζεται κάποιο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν ἀφιερωματικὴ έπιγραφή, οἱ ἀπεικονιζόμενοι χρηματοδότησαν πιθανῶς καὶ γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ καὶ γιὰ τὴν τοιχογράφισή του ποὺ χρονολογεῖται στὸ β' μισὸ τοῦ 14ου αἰ.

Στὴν **ὁδὸ Ἀγησάνδρου**, σὲ ἓνα μικρὸ παράλληλο δρόμο μεταξὺ τῶν ὁδῶν Ἱπποτῶν καὶ Σωκράτους, σὲ ιδιόκτητο οἰκόπεδο (εἰκ. 13α), ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα²⁶ ἔφερε στὸ φῶς λείψανα παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, στὸ χῶρο τῆς ὁποίας κτίστηκε ἓνα μονόχωρο ναῦδριο τὸν 12ο αἰ., ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται τμήμα τοιχογραφίας μετὰ τὴν έπιγραφή: *ΔΕ(ΗCΙC) ΚΟΝCΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ ΑΡΜΕ-ΝΟΠΟΥΛΟΥ* (εἰκ. 13β). Σύμφωνα με τοὺς μελετητές, πρόκειται γιὰ ἐπιφανῆ οἰκογένεια τῆς ἐποχῆς, προφανῶς μετὰ οἰκονομικὴ ἄνεση, ποὺ εἶχε σχέσεις μετὰ τὴ Βασιλεύουσα²⁷. Ἐπίσης, σὲ τοιχογραφημέ-

24. Ἐπιλέχθηκε ἡ πιὸ πρόσφατα δημοσιευμένη μεταγραφή, βλ. Ἀρχοντόπουλος, ἔ.ἀ. (ὑποσημ. 2), 130.

25. Ὁρλάνδος, ἔ.ἀ., 142-154, εἰκ. 120-126. Ἀρχοντόπουλος, ὁ.π., 81, 112-113, εἰκ. 19-20, ὅπου ὑπάρχει ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία σχετικὰ μετὰ τίς ἀπεικονίσεις δωρητῶν σὲ μνημεῖα (Κρήτη, Κύπρο, Σερβία). Μπίθα, ἔ.ἀ., 434.

26. Ἀρχοντόπουλος, ΑΔ 44 (1989), Χρονικά, 510. ΑΔ 45 (1990), Χρονικά 507-510. ΑΔ 46 (1991), Χρονικά 502. Ἐπίσης, Papavassiliou, Archontopoulos, ἔ.ἀ., 340-345.

27. Α. Κατσιώτη, Θ. Ἀρχοντόπουλος, Τὸ παρεκκλήσιο τῆς οἰκογένειας τῶν

νο δόμο από τὸν ἀνασκαφικὸ χῶρο τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ²⁸ στὴν πλατεία Ἀθηνᾶς, διακρίνεται ἡ ἐπιγραφή: *†ΔΕΗCIC ΒΑCΙΛΕΙΟΥ...* .

12α. Ἁγία Αἰκατερίνη

12β. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ μὲ τὸ ζεῦγος χορηγῶν σὲ τοιχογραφία

13α. Μεσαιωνικὴ πόλη, ὁδὸς Ἀγησάνδρου, ἀνασκαφικὸς χῶρος

13β. Ἀπόσπασμα τοιχογραφίας μὲ τὴν ἐπιγραφή τοῦ χορηγοῦ

Ἀρμενόπουλων στὴ Ρόδο καὶ ἡ τέχνη τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰῶνα στὰ Δωδεκάνησα, *Πρακτικὰ συνεδρίου, Ρόδος, 2.400 χρόνια, ἔ.α., 375-386*. Σήμερα ἐκτίθεται στὴ βυζαντινὴ ἐκθεση στὸ Παλάτι τοῦ Μ. Μαγίστρου. Βλ. Κατάλογος ἐκθεσης: *Ἡ Ρόδος ἀπὸ τὸν 4ο αἰῶνα μ.Χ. μέχρι τὴν κατάληψή της ἀπὸ τοὺς Τούρκους*, Ἀθήνα 2004, 116.

28. Paravassiliou, Archontopoulos, ὅ.π., 325. Μπίθα, ὅ.π., 436, ὑποσημ. 32. Χριστοφοράκη, ὅ.π., 456, ὑποσημ. 58.

Τέλος, η Μεσαιωνική Πόλη κρύβει ακόμη μιὰ έκπληξη. Ὑπόγεια ταφική κρύπτη ἀποκαλύφθηκε μετὰ ἀπὸ ἀνασκαφική ἔρευνα στὸ ναὸ τοῦ **Ἀγίου Σπυρίδωνα**²⁹ (εἰκ. 14α), στὴν ἴδια πλατεία μὲ τὸν προηγούμενο ναὸ (Ἀρχάγγελος Μιχαήλ), κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ '80. Στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο σώζεται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση ἡ ἀπεικόνιση τῆς Σταύρωσης ἀνάμεσα στὴν Παναγία καὶ τὸν Ἰωάννη, τὰ χέρια τῶν ὁποίων ἀκουμποῦν στὰ κεφάλια δύο γονατισμένων ἀνδρικῶν μορφῶν μὲ τὰ ὀνόματα **Ἀνδρέας** καὶ **Γεώργιος**³⁰ (εἰκ. 14β). Πρόκειται προφανῶς γιὰ πατέρα καὶ γιὸς ποὺ χρηματοδότησαν γιὰ τὴν κατασκευὴ αὐτῆς τῆς ταφικῆς κρύπτης, στὴν ὁποία τάφηκαν πιθανότατα κατὰ τὸ ἔτος 1508, δεδομένου ὅτι ἡ χρονολογία αὐτὴ ἀναγράφεται σὲ μιὰ σπασμένη ἐπιτύμβια πλάκα ποὺ βρέθηκε πεσμένη στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κρύπτης καὶ φέρει περιμετρικὰ ἐπιγραφή, ἀπὸ τὴν ὁποία σώζονται τὰ ἑξῆς³¹: *KONIC KALYPT[EI TAΦON] TAΦOC KOINON XPEΩC ΦΥΣΕΩC AN(ΘΡΩΠ)INHΣ ANΔPOC E...(ΠANC)EΠTΩ TPIAΔEI AΦH (=1508) AYTOYCTOY IE'* (εἰκ. 14γ). Ἀπὸ τὴν τεχνοτροπικὴ ἀπόδοση τοῦ ζωγραφικοῦ διακόσμου τῆς κρύπτης προκύπτει ὅτι ὁ ἀστικὸς πληθυσμὸς τῆς Ρόδου, στὸν ὁποῖο θὰ ἀνῆκαν καὶ οἱ δύο θανόντες καὶ ταφέντες στὸν ὑπόγειο τάφο τοῦ Ἀγίου Σπυρίδωνα, προφανῶς γνώριζαν τὴ δυτικὴ τέχνη καὶ νοοτροπία.

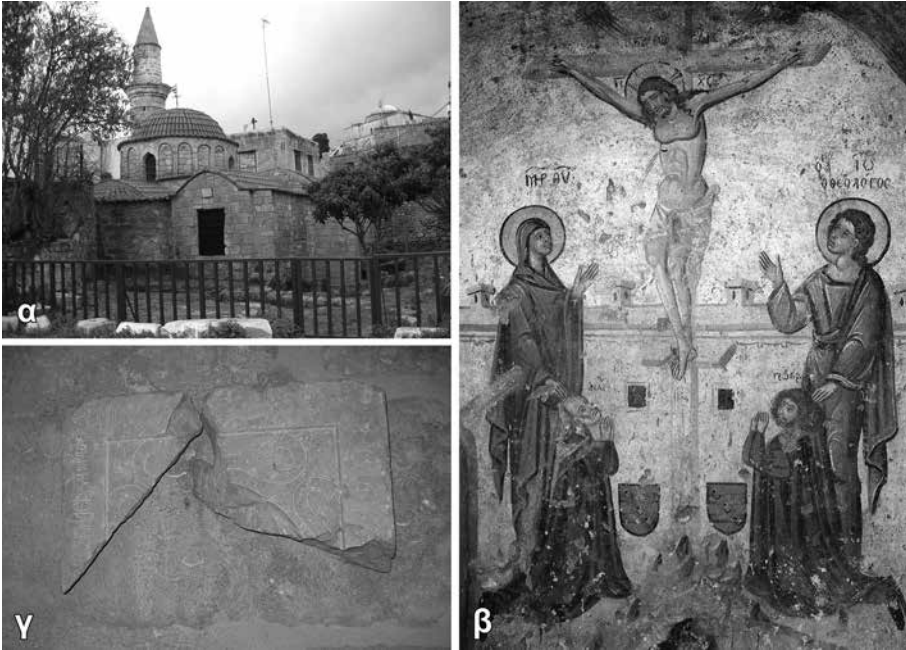
Ἡ ὑπαιθρος τῆς Ρόδου ἔχει νὰ παρουσιάσει παραδείγματα χορηγιῶν τόσο κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο ὅσο καὶ κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἱπποτοκρατίας. Μοναδικὸ βυζαντινὸ μνημεῖο τοῦ 13ου αἰ. μὲ σωζόμενη κτητορικὴ ἐπιγραφή εἶναι ὁ **Ἅγιος Γεώργιος ὁ Βάρδας**³² (εἰκ. 15α), κοντὰ στὴν **Ἀπολακκιά**, ποὺ ἀναγράφει τὴ χρονολογία 1289/90 χωρὶς τὴ διάσωση τοῦ ὀνόματος καὶ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ χορηγοῦ. Πρόκειται γιὰ τὸ μοναδικὸ ἀκριβῶς χρονολογημένο μνη-

29. Μπίθα, ἔ.ἀ., 436, ὅπου ἡ ἀναλυτικὴ προγενέστερη βιβλιογραφία. Χριστοφοράκη, ἔ.ἀ., 457-458.

30. Ἡ. Κόλλιας, *Οἱ Ἱππότες τῆς Ρόδου. Τὸ παλάτι καὶ ἡ πόλη*, Ἀθήνα 1991, 29, εἰκ. 31-32 καὶ 40-41, εἰκ. 37.

31. Papavassiliou, Archontopoulos, ἔ.ἀ., 327, ὑποσημ. 89. Σήμερα ἐκτίθεται στὴ βυζαντινὴ ἔκθεση τοῦ Παλατιοῦ τοῦ Μ. Μαγίστρου. Βλ. Κατάλογος ἔκθεσης, ὁ.π., 91.

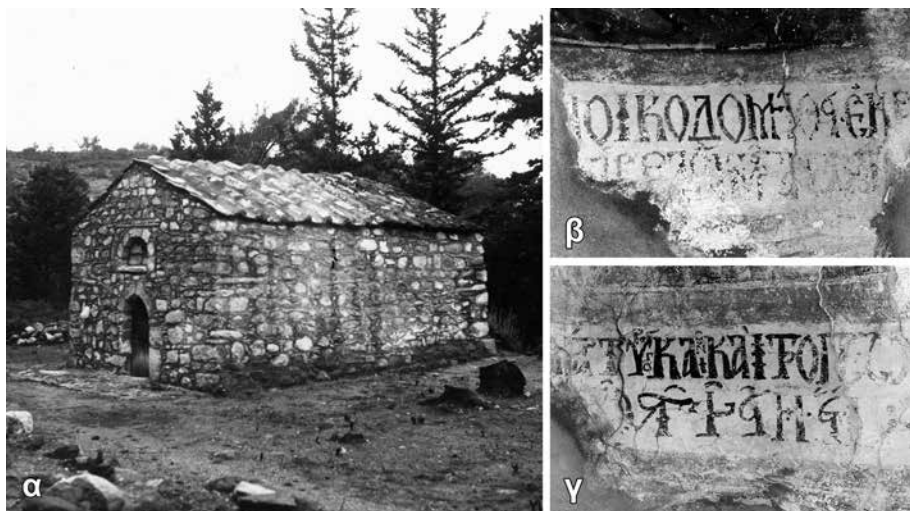
32. Ὁρλάνδος, ἔ.ἀ., 114-142, εἰκ. 102-119. Ι. Βολανάκης, *Ὁ βυζαντινὸς ναὸς τοῦ Ἀγίου Γεωργίου Βάρδα στὴν Ἀρνίθα Ρόδου: ἀρχιτεκτονικὴ-τοιχογραφίες*, Ρόδος 1998. Papavassiliou-Archontopoulos, ἔ.ἀ., 327 (ὑποσημ. 94).

14α. Άγιος Σπυρίδωνας. 14β. Η παράσταση της Σταύρωσης στην ταφική κρύπτη. 14γ. Η ἐπιτύμβια ἐνεπίγραφη πλάκα

μεῖο, μιὰ εἰκοσαετία περίπου πρὶν τὴν ἔλευση καὶ ἐδραίωση τοῦ Τάγματος τῶν Ἱπποτῶν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τῆς Ἱερουσαλὴμ στὴ Ρόδο, ὅπως δηλώνεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή³³: [Ἀν]οικοδομήθει ἐκ β[ά]θρων ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς τοῦ μεγαλο[μ]άρτυρος τοῦ καινοῦ καὶ τροπεωφό(ρου) Γεω(ργίου) τοῦ...[ἐπὶ τῇ] βασιλ(εία) κυροῦ Ἀ[ν]δρο(νίκου) τ[οῦ Παλαιολόγου] τ[ῷ] ϚΨζΗ' (=1289) ἔτι ἰνδ(ικτιῶνος) Γ' (εἰκ. 15β-γ). Συνεπῶς ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου κτίστηκε καὶ διακοσμήθηκε μὲ τὴ χορηγία κάποιου ἢ κάποιων, ὅταν ἦταν αὐτοκράτορας ὁ Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος, τὴν κυριαρχία τοῦ ὁποῖου ἀναγνώριζαν οἱ κάτοικοι τῆς Ρόδου καὶ ὄχι τῶν φράγκων τοποτηρητῶν πού εἶχαν ὀρίσθῃ στὸ νησί. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ τοπωνύμιο «Βάρδας» φανερώνει ὅτι πιθανότατα ὁ χορηγὸς νὰ συνδέεται μὲ βυζαντινὸ οἶκο τῆς Κωνσταντινούπολης, παρότι τὸ

33. Ὁρλάνδος, ἔ.ἀ., 114-142, εἰκ. 104. Χριστοφοράκη, ἔ.ἀ., 458. E. Kollias, *The City of Rhodes*, 89. S. Kalopissi-Verti, *Dedicatory inscriptions and donor portraits in thirteenth-century churches of Greece*, Wien 1992, 94, fig. 77-78.

15α. Απολακκιά. Άγιος Γεώργιος ό Βάρδας
15β-γ. Η κτητορική έπιγραφή σε δύο τμήματα

Ύψος του ζωγραφικού διακόσμου είναι αρκετά έπαρχιακό. Στο νότιο τοίχο, κοντά στη μορφή του έφιππου Άγίου Γεωργίου, έντοπίστηκε ακόμη μία έπιγραφή: Δέησις του δ(ούλ)ου του Θ(εο)ϋ Κοφρόνου/ τάχα και ιερομονάχου³⁴.

Στο χωριό **Αρχάγγελος** υπάρχουν δύο πολύ αξιόλογα μνημεία, όπου τα στοιχεία των κτητόρων είναι πλήρη. Το πρώτο είναι ή εκκλησία των **Αγίων Θεοδώρων**³⁵ (είκ. 16α), ή όποία κτίστηκε και τοιχογραφήθηκε από ένα ζευγάρι της άνώτερης τοπικής κοινωνικής τάξης στις 21 Δεκεμβρίου 1372. Στο δυτικό τοίχο, δεξιά και άριστερά της εισόδου σώζονται δύο έπιγραφές: ΤΩ **ΖΩΠΑ' ΕΤΕΙ ΙΝΔΙΚΤΙΩ-ΝΟC ΙΑ' ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΚΑΙ ΑΝΗCΤΟΡΗCΘΗ Ο ΠΑΝCΕΠΤΟC ΚΑΙ ΘΕΙΟC ΝΑΟC ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΤΟΥ ΧΡΙCΤΟΥ ΜΕΓΑΛΩΝ ΜΑΡΤΥΡΩΝ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΤΟΥ ΤΗΡΩΝΟC ΚΑΙ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΤΟΥ CΤΡΑΤΗΛΑΤΟΥ ΔΙ ΕΞΟΔΟΥ ΚΑΙ CΥΝΔΡΟΜΗC ΚΥΡΟΥ ΚΩΝCΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ ΜΑΥΔΗ ΚΑΙ ΤΗC CΥΜΒΙΟΥ ΑΥΤΟΥ ΕΙΡΗΝΗC ΤΗC ΑΤΟΥΜΙCΘΗC ΚΑΙ ΤΩΝ ΤΕΚΝΩΝ ΑΥΤΩΝ ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΨΥΧΩΝ ΑΥΤΩΝ CΩΤΗΡΙΑC ΜΗΝΗ ΔΕΚΕΜΒΡΙΩ ΚΑ'** (είκ. 16β).

34. Kalopissi-Verti, ό.π., 94.

35. Ι. Βολανάκης, *Οί τοιχογραφίες των Αγίων Θεοδώρων στον Αρχάγγελο Ρόδου*, Αθήνα 1982 (όδηγός).

16α. Αρχάγγελος. Άγιοι Θεοδωροι

16β. Τοιχογραφία με τούς δωρητές καὶ τὴν ἀφιερωματικὴ ἐπιγραφὴ

Ἡ δεύτερη συνοδεύει τὰ πορτραῖτα τῶν χορηγῶν: Οἱ δοῦλ(οι) τοῦ Θ(εο)ῦ [Κων]σταντῖνος Μαύδης καὶ Εἰρύνῃ ἡ ἀτού[μι]σσε κτή[το]ραις.

Τὸ ἄλλο μνημεῖο εἶναι ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου³⁶ (εἰκ. 17α), στὸ κέντρο τοῦ χωριοῦ. Στὸ δυτικὸ τοῖχο ἀπεικονίζεται ἓνα ζευγάρι σὲ στάση δέησης μὲ τὸ ὁμοίωμα τῆς ἐκκλησίας καὶ ἓνα παιδί ἀνάμεσά τους ποὺ κρατᾷ πουγγὶ καὶ τούς συνοδεύει ἡ λακωνικὴ ἐπιγραφὴ: ἡ δούλη τοῦ Θ(εο)ῦ.... Ἡρή[νη] κτητόρι[σσα] καὶ [ὁ] δοῦλος [τοῦ Θεοῦ]...[κτητ]ωρ (εἰκ. 17β). Στὸ νότιο τοῖχο, στὰ πόδια τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, ὑπάρχει ἀκόμη ἓνας δωρητὴς καὶ ἡ ἐπιγραφὴ ἀναφέρει: [ΔΕΗCIC] ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΜΑΝΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ CΥΜΒΙΑC ΑΥΤΟΥ...[ς]λς' (=1428).

Ἐξω ἀπὸ τὸ χωριὸ Ψίνθος ἡ μονόχωρη, καμαροσκέπαστη ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Τριάδας στὸ Ἱαματικό³⁷ (εἰκ. 18α) οἰκοδομήθηκε καὶ διακοσμήθηκε μὲ ἔξοδα τῆς μοναχῆς Καταφυγῆς καὶ τῶν τέκνων της τὸ 1407/8, ὅπως συμπεραίνουμε ἀπὸ τὴν ἀνορθόγραφη ἐπιγραφὴ στὸ δυτικὸ τοῖχο, δίπλα στὴν ὁλόσωμη μορφὴ τῆς δωρήτριας ποὺ προσφέρει τὸ ὁμοίωμα τοῦ ναοῦ στὸ Χριστὸ (εἰκ. 18β). ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΕΚ ΒΟΘΡΩΝ ΚΑΙ ΑΝΕCΤΟΡΙΘΗ Ο ΘΙΟC ΚΑΙ ΠΑΝCΕΙΠΤΟ(C)

36. Χριστοφοράκης, ἔ.ἀ., 459-460. Μπίθα, ἔ.ἀ., 435.

37. Κόλλιας, ΑΔ 1975, Χρονικά, 375, πίν. 275β. Μπίθα, ὁ.π., 435. Χριστοφοράκης, ὁ.π., 460-461, πίν. 181α.

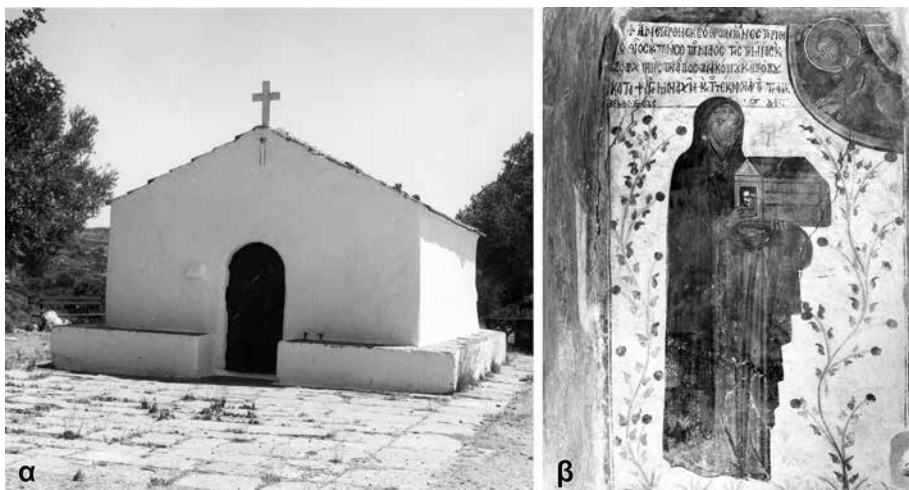
17α. Αρχάγγελος. Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος
17β. Τοιχογραφία με τοὺς ἀφιερωτὲς

ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΤΗΜΙΑΣ ΚΑΙ ΖΟΡΧΙΚΗΣ ΤΡΙΑΔΟΣ ΔΙΑ ΚΟΠΟΥ ΚΑΙ
ΕΞΟΔΟΥ ΚΑΤΑΦΥΓΗ(Σ) ΜΟΝΑΧΗ(Σ) ΚΑΙ Τ(ΩΝ) ΤΕΚΝΟΝ ΑΥ-
ΤΗ(Σ) ΠΟΤΕ ΑΛΛΕΞΕΝΑΗΣ ΕΤΟΥΣ ,Ζ΄Ις’.

Ἐξω ἀπὸ τὸ χωριὸ Μαριτσά στὸν Ἅγιο Νικόλαο³⁸ (εἰκ. 19α) ὁ χορηγὸς δὲν εἶναι μόνο ἓνας ἢ ἓνα ζευγάρι ἢ μιὰ οἰκογένεια, ἀλλὰ ὁλόκληρο τὸ χωριὸ καὶ ὁ ζωγράφος εἶχε τὴν ἀξίωση νὰ ἀναγράψει τὸ ὄνομά του στὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή ποὺ σώζεται στὸ βόρειο τοῖχο, μοναδικὸ παράδειγμα γιὰ τὴ Ρόδο. Ἀνηγ(έ)ρθη ἐκ βάθρων κ(αί) ἡστορίθη ὁ θεῖο(ς) κ(αί) πάνσεπτο(ς) ναὸς τοῦ ὁσίου (πα)-τρ(ό)ς ἡμ(ῶν) κ(αί) θαυματουργοῦ Νικολάου Μύρων τῆ(ς) Λικῆ(ας) διὰ κόπου κ(αί) ἐξόδου τοῦ φιλοχρίστου λαοῦ τοῦ χορίου τοῦ Μαριτζᾶ ὑπ(έ)ρ ψυχικῆ(ς) αὐτῶν σοτηρί(ας) κ(αί) αἰωνί(ων) ἀγαθῶν ἀπολαύσεων ἔτι ,Ζ΄ΜΓ’ (=1434/5) Ἀλέξιος ἀμαρτολὸς τάχα [τε] κ(αί) ζουγράφος (εἰκ. 20β). Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσηε λείπει ἡ προσωπογραφία τοῦ κτήτορα, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ τὸ σύνολο τῶν κατοίκων τοῦ χωριοῦ Μαριτζᾶ³⁹ (Μαριτσά).

38. Ν. Μαστροχρήστος, Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὰ Μαριτσά (1434/5). Ὅψεις τῆς παλαιολόγειας τέχνης τοῦ 15ου αἰῶνα στὴν Ἱπποτοκρατούμενη Ρόδο, Ρόδος, 2010 (ἄρθρο στὸν παόντα τόμο), ὅπου ἀναγράφεται ἀναλυτικὰ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

39. Κατὰ τὸν Παπαχριστοδοῦλου ἡ ὀνομασία δηλώνει τὰ κτήματα τοῦ Μαριτζᾶ ποὺ εἶναι τίτλος μεσαιωνικὸς καὶ διαδόθηκε ἀπὸ τὸ Βυζάντιο στοὺς Φράγκους. Βλ. Χ. Παπαχριστοδοῦλου, *Τοπωνυμικὸ τῆς Ρόδου*, Ρόδος 1996, 186.

18α. Ψίνθος. Αγία Τριάδα. 18β. Ἡ παράσταση μετὴν δωρήτρια καὶ τῇ συνοδευτικῇ κτητορικῇ ἐπιγραφῇ

19α. Μαριτσά. Ἁγ. Νικόλαος
19β. Τοιχογραφία μετὴν ἀφιερωματικῇ ἐπιγραφῇ

Σ' ἓνα ἄλλο μνημεῖο τοῦ 15ου αἰ. ἔξω ἀπὸ τὴ **Λάρδο** στὴν **Παναγία Καθολικὴ**⁴⁰ (εἰκ. 20α) σὲ τοιχογραφία στὸ βόρειο τοῖχο σώζεται μόνον ἡ γυναίκα ἀπὸ τὸ ζευγάρι δωρητῶν ποὺ τὴ συνοδεύει ἡ ἐπιγραφὴ: [Δ(έ)σις] τοῦ δούλου [τοῦ Θεοῦ]... *Κωνσταντ[ίνου καὶ] τῆς c[υμβίου] αὐτοῦ Εἰρή[νης]* (εἰκ. 20β).

Στὴ **Μαλώνα** στὸ ναὸ τοῦ **Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Πλακωτοῦ**, στὸ τυφλὸ ἀψίδωμα τοῦ νοτίου τοίχου στὰ πόδια τῆς βρεφοκρατούσας

40. Ὁρλάνδος, ἑ.ἀ., 213.

20α. Λάρδος. Παναγία Καθολική
20β. Τοιχογραφία με τὸ ζεῦγος δωρητῶν

Παναγίας Κυριώτισσας ἀπεικονίζεται γονατιστός, σὲ μικρὴ κλίμακα, ὁ ἀνώνυμος δωρητής⁴¹. Στὸ βόρειο τύμπανο μετὴν παράσταση τοῦ Ἁγίου Γεωργίου σώζεται ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή ποὺ μεταγράφεται ὡς ἐξῆς: ΔΕΗΧΗC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΒΑΣΙΛΗΟΥ ΤΟΥ Κ[.]ΤΗΚΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΧΗΒΙΟΥ ΑΥΤΟΥ ΚΑΛΗΣ ΚΑΙ ΤΟΝ ΤΕΚΝΟ<Ν> ΑΥΤΟΥ, χωρὶς ὅμως νὰ παριστάνονται οἱ ἀφιερωτές, ποὺ σχετίζονται μετὴν παραπάνω ἐπιγραφῇ.

Στὸ **Παραδείσι**, στὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Θεολόγο στὸν **Κουφᾶ**⁴² (εἰκ. 21α) οἱ χορηγοὶ εἶναι καὶ πάλι δύο ζευγάρια. Τὸ ἓνα ἀπεικονίζεται στὸ βόρειο τοῖχο καὶ τὸ ἄλλο στὸ νότιο (εἰκ. 21β). Διατηροῦνται δύο συνοδευτικὲς ἐπιγραφές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μόνο στὴ μία σώζεται τὸ ὄνομα: ΕΚΟΙΜΗΘΗ Η ΔΟΥΛΗ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΕΦΗΜΗΑ ΙΣ' C[ΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ]... καὶ ἡ ἄλλη: Ἐκημήθη ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ.

Στὴ **Λίνδο**, στὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ **Παχυμαχιώτη**⁴³ (εἰκ. 22α) οἱ κτήτορες εἶναι μιὰ ἱερατικὴ οἰκογένεια, μετ' ἐξοδὰ της ὁποίας κτίστηκε καὶ τοιχογραφήθηκε ὁ ναὸς στὰ 1394/5, ὅπως ἀναγράφεται στὴν ἐπιγραφὴ⁴⁴: [ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΕΚ] ΒΑΘΡΩΝ Κ(ΑΙ) ΑΝΗCΤΟΡΙΘΗ Ο ΠΑΝCΕΠΤΟC ΝΑΟC ΟΥΤΟC ΤΟΥ ΕΝ[Δ] ΟΕΟΥ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΥΡΟC ΚΑΙ ΤΡΟΠΕ[ΟΦΟΡΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Τ]ΟΥ ΠΑΧΥΜΑΧΙΟΤΟΥ ΔΙ ΕΞΟΔΟΥ ΚΑΙ ΚΟΠΟΥ [...Ι]ΕΡΕΩC

41. Μπίθα, ἔ.ἀ., 434-435, ὑπόσημ. 23, 432, εἰκ. 1η, πίν. 170γ.

42. Ὁρλάνδος, ἔ.ἀ., 214.

43. Χριστοφοράκη, ἔ.ἀ., 460, πίν. 179α-β.

44. Ἰ. Μπίθα, Σχόλια στὴν κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Παχυμαχιώτη στὴ Λίνδο τῆς Ρόδου (1394/5), ΔΧΑΕ Λ' (2009), 159-168.

21α. Παραδείσι. Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος στὸν Κουφά
21β. Τοιχογραφία με τοὺς ἀφιερωτὲς καὶ τὴν ἐπιγραφή

22α. Λίνδος. Ἅγιος Γεώργιος ὁ Παχυμαχιώτης
22β. Ἀφιερωματικὴ ἐπιγραφή

ΤΟΥ ΚΑΤΑΣΑΜΠΑ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΥΝΒΙΟΥ ΑΥΤΟΥ [...]ΙΣΣΗΣ ΚΥ-
ΡΑΣ ΚΑΛΗΣ ΤΗΣ ΜΑΓΙ[ΣΤΡΙΣΣΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ] ΤΕΚΝΩΝ ΑΥ-
ΤΩΝ ΥΠΕΡ ΨΥΧΥΚΗΣ [ΣΩΤΗΡΙΑΣ] ΚΑΙ ΑΠΟΛΑΥΣΕΩΣ ΤΩΝ
ΑΙΩΝΙΩΝ [ΑΓΑΘΩ]Ν ΕΝ ΕΤΕΙ Ϛ'Γ'.... [ΠΑΤΡΙ[ΑΡΧΟΥΝΤΟΣ
ΚΩΝ[ΣΤΑΝΤΙΝΟΥ]ΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ ΝΕΑΣ [ΡΩΜΗΣ ΑΝ]ΤΩΝΙΟΥ
ΤΟΥ ΗΚΟΥΜΕ[ΝΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡ]ΧΟΥ (εἰκ. 22β). Ἀπὸ τὸ περιε-

23α. Λίνδος, Πεῦκοι. Ἅγιος Ἰωάννης Μερογλίτης
23β. Τοιχογραφία με τὸν δωρητὴ καὶ τὴν ἐπιγραφή

χόμενο τῆς ἐπιγραφῆς συμπεραίνει κανεὶς ὅτι ἡ ἀναφορὰ τοῦ πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ἀντωνίου φανερώνει εἴτε σχέσεις τοπικῆς Ἐκκλησίας καὶ Πατριαρχείου ἢ ἐκφράζει ἀντίδραση πρὸς τὸν λατῖνο ἀρχιεπίσκοπο.

Ἕνας ἄλλος ἐπώνυμος χορηγὸς στὰ τέλη τοῦ 14ου-ἀρχὲς 15ου αἰ. ἀπεικονίζεται στὴ βόρεια κεραία τοῦ ναοῦ τοῦ **Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Μερογλίτη**⁴⁵ στοὺς Πεῦκους Λίνδου (εἰκ. 23α) μετὰ τὴ συνοδευτικὴ ἐπιγραφή: Δέυς<ις> τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)ῦ Γεωργίου (το)ῦ Ἀγουστ[.]του (εἰκ. 23β).

Τελευταία ἀφήσαμε δύο γνωστὰ προσκυνήματα καὶ ταυτόχρονα σπουδαῖα μνημεῖα τοῦ νησιοῦ, τὸ Θάρρι καὶ τὸ Φουντουκλί.

Στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς τοῦ **Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ** στὸ **Θάρρι**⁴⁶

45. Μπίθα, ἔ.ἀ., 434.

46. P. Lojacono, *Pittura parietali bizantine rodiate*, *Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini*, Roma 1953, 177. Ὁρλάνδος, ἔ.ἀ., 198, 199. Μονογραφία γιὰ τὸ μοναστήρι ἔχει πρόσφατα δημοσιευθεῖ. Βλ. Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, *Στὸ Θάρρι τῆς Ρόδου. Ὁ ναὸς καὶ οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ταξιάρχη Μιχαήλ*, Ἀθήνα 2006, 28, 127. Ἐπισημαίνουμε ὅτι στὸν τοιχογραφικὸ διάκοσμο τοῦ καθολικοῦ ὑπάρχουν καὶ ἄλλες μεταγενέστερες ἐπιγραφές, τὶς ὁποῖες δὲν ἀναφέρουμε, διότι τὸ χρονικὸ ὄριο στὸ παρὸν ἄρθρο εἶναι ὁ 16ος αἰώνας.

24α. Θάρρι. Αρχάγγελος Μιχαήλ

24β. Ἡ ἀφιερωματική ἐπιγραφή σὲ τοιχογραφία τοῦ ναοῦ

(εἰκ. 24α) τὸ 1506 ἀνέλαβε τὰ ἔξοδα τῆς ἐκ νέου τοιχογράφησης τοῦ ἱεροῦ Βήματος ὁ ἱερομόναχος καὶ ἡγούμενος Ματθαῖος, ὅπως φανερώνει ἡ ἐπιγραφή ποὺ βρίσκεται στὴν πρόθεση (εἰκ. 24β) καὶ μεταγράφεται ὡς ἑξῆς: *Ἀνιστορίθη τὸ παρὸν θυσιαστήριον παρὰ ἐξόδου καὶ συνδρομῆς Μαθέου ἡερομονάχου καὶ καθιγουμένου τῆς ἁγίας μονῆς ταύτης ἔτους Χ(ριστο)ῦ ,ΑΦΖ´ (1506)*. Σχετικὰ μὲ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ χορηγοῦ ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι πιθανὸν νὰ εἶναι ὁ ἀφιερωτὴς ποὺ εἰκονίζεται σὲ μικρὴ κλίμακα στὴν παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στὸν κυρίως ναό⁴⁷.

Δυτικὰ τοῦ χωριοῦ Ἐλεοῦσα, κοντὰ στὴ **Διμυλιά**, εἶναι κτισμένη ἡ ἐκκλησία τοῦ **Ἁγίου Νικολάου**⁴⁸, γνωστὸ ὡς «Φουντουκλί» ποὺ ἀνήκει στὸ σπάνιο ἀρχιτεκτονικὸ τύπο τοῦ τετρακόγχου ναοῦ τοῦ 15ου αἰ. (εἰκ. 25α). Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή ποὺ διατηρεῖται ἀρκετὰ δυσανάγνωστη, ἀναφέρει⁴⁹: *Οἰκοδομήθει ὁ [π]άνσε/πτος [καὶ] θεῖο[ς] ν[αὸς] τοῦ ...Θ[εο]ῦ του... διὰ/ἐξόδου.../τοῦ πανσεβά[ς]το[ς] Νι/[κολάου καὶ]/ τ[ῆς] συνβί[ου] αὐτοῦ]...σ[τ]νο.../...Μιχα[ήλ]* (εἰκ. 25γ). Ἐντυπωσιακὲς εἶναι οἱ δύο ομάδες τῶν δωρητῶν ποὺ προσωπογρα-

47. Μπίθα, ἔ.ἄ., 436, ὑπόσημ. 30.

48. Ὁρλάνδος, ἔ.ἄ., 182-197, εἰκ. 142-150. Μπίθα, ἔ.ἄ., 435-436. Χριστοφοράκη, ἔ.ἄ., 463, πίν. 181γ.

49. Χριστοφοράκη, ὁ.π., 463, ὑπόσημ. 107.

25α. Διμυλιά. Άγιος Νικόλαος, Φουντουκλί.

25β. Τοιχογραφία με τούς δωρητές. 25γ. Λεπτομέρεια ἐπιγραφῆς

φοῦνται (εἰκ. 25β). Συγκεκριμένα στή δυτική κόγχη, στή μία πλευρά ἀριστερά, ἀπεικονίζεται ἐπωνύμως ὁ κτήτωρ με τή σύζυγό του σύμφωνα με τήν ἐπιγραφή: †Ὁ πατήρ τὸν δυστύχ[ων] τρ[ιῶν] παιδίον τούτ[ων] ὁ λογωθ(έ)τ(ης) ὁ Βαρδοάν[ης Νι]κόλα[ο]ς cὺν τῇ c[υμβίῳ] μητρὶ Εὐδοκ(ία)ς Cτρε[υ]λοῦ... Ἀκριβῶς ἀπέναντι στοῦ βόρειο τοῖχο ἀπεικονίζονται τὰ τρία παιδιά τους ποὺ ἔχουν πεθάνει σύμφωνα με τὶς ἐπιγραφές:

Πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ νέου: †Ἐκοιμήθη ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ ...υἱὸς τοῦ λο[γοθέτου Β]αρ[δ]ωάν[η]...

Πάνω ἀπὸ τὴν κεφαλὴ τῆς κόρης: †Ἐκοιμήθη ἡ δούλ[η] του Θεοῦ Μαρία ἡ Βαρδοάνι ἡ θυγάτηρ τοῦ σεβαστοῦ λογωθέτ[ου] καὶ Εὐδοκ(ίας) Cτρευλοῦ τ(ῶν) γονέ(ων) θανοῦ[c]α [εἰ]c Ρόδ[ον] ...Ζ (=1497) ἐκ πανόλης.

Κάτω ἀπὸ τὸ μικρὸ παιδί ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφὴ: †Ἐκοιμή[θη] ὁ δοῦλος τ[ο]ῦ Θεοῦ Γεώ[ργ]ιος ὁ υἱό[c] τ[ο]ῦ κ(υρ)οῦ Βα[ρ]δοάν[η].

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει μιὰ παρακλητικὴ ἐπιγραφὴ ποὺ δὲν σώζεται καλὰ σήμερα, κοντὰ στὴν παράσταση τοῦ Χριστοῦ. Σύμφωνα με τὴν ἀνάγνωση τῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ φωτογραφία τῆς δεκαετίας τοῦ '60, ἀναφέρει: Υἱὲ Θεοῦ ὁ διδοὺς ἡμᾶς τὰ τρία παιδιά δέξο[ν] νέας τὰς πρεσβίας τῆς ἀχράντου μ(ητρ)ός σου καὶ τοῦ Βαπτιστοῦ Ἰω(άννου) τάξον τὰ παιδιά τοῦτα ἐν ταῖς οὐρανίαις μοναῖς τοῦ πατρός σου. Εἶναι φανερό ὅτι ὁ ναὸς κτίστηκε καὶ διακοσμήθηκε στή μνήμη τῶν ἀποθαμένων παιδιῶν ἀπὸ τοὺς γονεῖς ποὺ προφανῶς ἀνῆκαν σὲ ἀνώτερη κοινωνικὴ τάξη, ἐφόσον ὁ πατέρας Νικόλαος Βαρδοάνης δηλώνεται ὡς «λογοθέτης». Οἱ με-

λετητὲς ὑποθέτουν ὅτι τὰ παιδιά θὰ πρέπει νὰ πέθαναν ἀπὸ τὴν πανώλη τὸ 1497/8 ποὺ περιγράφει καὶ ὁ Γεωργιλᾶς στὸ ποίημα «Τὸ θανατικὸν τῆς Ρόδου»⁵⁰.

Σύμφωνα μὲ τὸν κατωτέρω παρατιθέμενο συνοπτικὸ πίνακα, διαπιστώνουμε ὅτι ἄνθρωποι ὅλων τῶν κοινωνικῶν τάξεων⁵¹, κληρικοί, μοναχοὶ καὶ λαϊκοί, εὐγενεῖς, ἀριστοκράτες καὶ εὐποροὶ, προσέφεραν χρήματα γιὰ τὴν ἀνέγερση καὶ τὴν τοιχογράφισή ἐκκλησιῶν. Παρόλο ποὺ διοικοῦσε τὸ νησί τὸ Τάγμα τῶν Ἱπποτῶν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τῆς Ἱερουσαλὴμ, διαφορετικοῦ θρησκευτικοῦ δόγματος, οἱ ὀρθόδοξοι ρόδιοι πιστοὶ ἐκτιζαν μιὰ ἐκκλησία σὲ κάποιο ἀγρόκτημά τους ποὺ ἀργότερα σὲ κάποιες περιπτώσεις χρησίμευσε καὶ γιὰ τὴν ταφή τους, ἐνῶ γιὰ τὴ διακόσμηση αὐτῶν τῶν ἐκκλησιῶν καλοῦσαν ζωγράφους-καλλιτέχνες, ντόπιους ἢ μὴ. Οἱ λέξεις: *ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΚΑΙ ΑΝΙΣΤΟΡΗΘΗ*, τὶς περισσότερες φορὲς ἀνορθόγραφα ἀποτυπωμένες, ὑποδηλώνουν ἐργασίες, τῶν ὁποίων ἡ συνολικὴ δαπάνη προφανῶς θὰ ἐπιβάρυνε ἀρκετὰ τὸ βαλάντιό τους. Φυσικὰ καὶ οἱ λατίνοι πιστοὶ ἐκτιζαν καὶ διακοσμοῦσαν ἐκκλησίες ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὴ δυτικὴ τεχνοτροπία, ὅχι μόνο στὴν πόλὴ τῆς Ρόδου ἀλλὰ καὶ στὴν ὑπαιθρο, πιστοποιώντας τὰ στοιχεῖα τῆς ταυτότητάς τους μὲ τὴν ἀπεικόνισή τῶν οἰκοσήμενων τους⁵².

Καταληκτικὰ, ἀπ' ὅσα ἔχουν ἀναφερθεῖ, ἡ χορηγία κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο, βασιζόμενη στὴν ἀνάγκη γιὰ προστασία τῶν δωρητῶν, γιὰ τὴν τῶν ψυχῶν σωτηρία καὶ τὴν τῶν αἰωνίων ἀγαθῶν ἀπόλαυση, ὅπως γλαφυρὰ ἐπαναλαμβάνονται στὰ κείμενα τῶν ἐπιγραφῶν, ἔπαιξε σημαντικότερο ρόλο στὴν ἀνάπτυξη τῆς τέχνης, μὲ τὴ διάδοση τῶν καλλιτεχνικῶν ιδεῶν καὶ τῶν τάσεων τῆς ἐκάστοτε ἐποχῆς. Ἡ προσδοκία τῆς ἀνάστασης τῶν νεκρῶν καὶ τῆς

50. G. Wagner, *Carmina graeca medii aevi*, Lipsiae 1874, 324 κ. ἑξ.

51. Kalopissi-Verti, ὁ.π., 28-41.

52. Χριστοφοράκη, ἑ.ἀ., 450-455, ὅπου ἀναλύονται διεξοδικὰ τὰ μνημεῖα ποὺ κτίστηκαν μὲ χορηγίες λατίνων τόσο στὴν πόλὴ τῆς Ρόδου ὅσο καὶ στὴν ὑπαιθρο τοῦ νησιοῦ. Συγκεκριμένα, λατίνοι ἦταν οἱ χορηγοὶ ποὺ ἐκτίσαν: α) στὴ Μεσαιωνικὴ Πόλιν: τὸν Ἅγιον Ἰωάννη στὸ Κολλάκιο, τὴν Παναγία τοῦ Κάστρου, τὴν Παναγία τῆς Νίκης, τὸν Ἅγιον Παντελεήμονα, τὸν Ἅγιον Γεώργιο στὰ τεῖχη. β) στὴν ὑπαιθρο: τὸ νάρθηκα τῆς Παναγίας στὴ Λίνδο, τὴν Ὑπαπαντὴ καὶ τὸν Προφήτη Ἀββακοὺμ στὸ Παραδείσι, τὸν Ἅγιον Λουκά στὴ Σορωνή, τὸν Ἅγιον Γεώργιο τὸν Χωστὸ στὴ Φιλήρημο καὶ ἐπισκεύασαν τὴν Παναγία στὸν Ἀπόλλωνα καὶ στὴ Φιλήρημο.

μέλλουσας ζωής, ή άφεση άμαρτιών και ή κληρονομία του Παραδείσου είναι ή αιτία που στην τότε εποχή εύρισκαν δουλειά οι γλύπτες και οι ζωγράφοι που καλοπληρωνόντουσαν από τους παραγγελιοδότες-χορηγούς, ενώ στη μεταγενέστερη εποχή οι μελετητές της βυζαντινής τέχνης μέσα από τις άφιερωματικές και κτητορικές επιγραφές εξάγουν σημαντικά συμπεράσματα για την κοινωνική προέλευση των κτητόρων-χορηγών, τη θέση τους στη διοικητική ή εκκλησιαστική ιεραρχία, τη σχέση τους με την κεντρική διοίκηση και τη θέση τους στην τοπική κοινωνία.

Είναι φανερό ότι ή σωτηρία της ψυχής, άμεσα συνδεδεμένη με τη χορηγία και γενικά την προσφορά, είναι μιá σχέση μεταξύ ανθρώπου και Θεού, την όποία τίποτα δέν μπορεί νά την επηρεάσει, ούτε κόπος ούτε χρόνος ούτε κόστος. Αυτό επιβεβαιώνεται με τις αρχικές λέξεις των περισσοτέρων επιγραφών που έχουν καταγραφεί όχι μόνο στη Ρόδο αλλά και σε όλο τον έλλαδικό χώρο⁵³: *ΥΠΕΡ ΕΥΧΗΣ ΚΑΙ ΣΩΤΗΡΙΑΣ...*, *ΔΕΗΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ...*, *ΜΝΗΣΘΗΤΙ ΚΥΡΙΕ...*

Τελειώνοντας τó όδοιπορικό σε μνημεία της Ρόδου που διατηρούν τά όνόματα των χορηγών τους, θά ήθελα νά αναφερθώ στην επιλογή του θέματος. Τó επέλεξα για τους εξής δύο λόγους: πρώτα πρώτα νά γίνουν γνωστές στο κοινό οι εκκλησίες, οι όποίες έξωτερικά δέν προκαλούν ιδιαίτερη έντύπωση στον επισκέπτη αλλά έξωτερικά, στον τοιχογραφικό διάκοσμο, κρύβουν επιμελώς τά στοιχεία της ταυτότητάς τους, όπως τη χρονολογία άνέγερσης ή τοιχογράφησης, καθώς και τον χορηγό τους ή τον ζωγράφο τους, στοιχεία πολύ ένδιαφέροντα για τους έρευνητές. Καί κατά δεύτερον λόγον τó θέμα της χορηγίας είναι ένα επίκαιρο θέμα στο μέσο της σημερινής οικονομικής κρίσης. Παρόλα αυτά, εύχόμαστε οι πιστοί, άνώνυμα ή επώνυμα, νά συνεχίσουν τις χορηγίες προς την εκκλησία σε αυτούς τους δύσκολους καιρούς ...

53. Kalopissi-Verti, ό.π., 47-110.

ΠΙΝΑΚΑΣ

ΟΝΟΜΑΤΑ	ΕΚΚΛΗΣΙΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΤΙΤΛΟΣ-ΙΔΙΟΤΗΤΑ
1. Ισίδωρος, υιός Βουλίονος	Βασιλική Ἀφάντου Παναγία Καθολική	β' μισό 6ου αἰ.	_____
2. Κοσμάς, υιός Μαρίας	Βασιλική Ἀφάντου Παναγία Καθολική	β' μισό 6ου αἰ.	_____
3. Εὐτρόπιος	Βασιλική Καλάθου	6ος αἰ.	_____
4. Ἀγερούχιος	Βασιλική στοὺ Πλημύρι - Ζωοδ. Πηγὴ	6ος αἰ.	_____
5. Στέφανος	Βασιλική στοὺ Πλημύρι - Ζωοδ. Πηγὴ	6ος αἰ.	_____
6. Χρυσάνθιος	Βασιλική στοὺ Πλημύρι - Ζωοδ. Πηγὴ	6ος αἰ.	ἀναγνώστης
7. Παῦλος Σκανδάριος	Συλλογὴ Ἐφ. Βυζ. Ἀρχ.	6ος αἰ.	_____
8. Κωνσταντῖνος Μαγιστριανὸς	Γεννάδι-Ἁγ. Ἰωάννης Θεολόγος	6ος αἰ.	_____
9. Κοστοϊάννης	Μεσαιωνικὴ πόλη Ἅγιος Φανούριος	1335/6	πρεσβύτερος
10. Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος	Μεσαιωνικὴ πόλη Ἀνώνυμος ναὸς στὴν ὁδὸ Ἀγῆσανδρου	12ος αἰ.	_____
11. Ἀνδρέας καὶ Γεώργιος	Μεσαιωνικὴ πόλη Ἅγιος Σπυρίδων	1508	_____
12. Κωνσταντῖνος Μαύδης καὶ ἡ σύζυγος Εἰρήνη	Ἀρχάγγελος Ἅγιοι Θεοδωροί	1372/3	_____
13. Σοφρώνιος	Ἅγιος Γεώργιος Βάρδας	1289/90	ιερομόναχος
14. Εἰρήνη κτιτόρισσα, Γεώργιος καὶ Νικόλαος Καμανὸς	Ἀρχάγγελος Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος	1428(;)	_____
15. Καταφυγὴ	Ψίνθος-Ἀγία Τριάδα	1407/8	μοναχὴ
16. Ἀλέξιος	Μαριτσά-Ἅγιος Νικόλαος	1434/5	ζωγράφος
17. Κωνσταντῖνος καὶ ἡ σύζυγος Εἰρήνη	Λάρδος-Παναγία Καθολικὴ	15ος αἰ.	_____
18. Εὐφημία	Παραδείσι-Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος (Κουφᾶς)	τέλη 14ου αἰ.	_____
19. Κατασάμπας καὶ ἡ σύζυγος Καλὴ	Λίνδος-Ἅγιος Γεώργιος Παχυμαχώτης	1394/5	ιερέας
20. Γεώργιος Ἀγουστ[ί]της	Λίνδος-Ἅγιος Γεώργιος Μερολίτης	τέλη 14ου-ἀρχὲς 15ου αἰ.	_____
21. Βασίλειος καὶ ἡ σύζυγος Καλὴ	Μαλὼνα-Ἅγιος Γεώργιος Πλακωτὸς	τέλη 14ου-ἀρχὲς 15ου αἰ.	_____
22. Ματθαῖος	Λάερμα-Ἀρχ. Μιχαὴλ Θάρρι	1506	ιερομόναχος καὶ καθηγούμενος
23. Βαρδοάνης, ἡ Εὐδοκία Στρεβλοῦ, σύζυγος, Μαρία καὶ Γεώργιος, τέκνα	Διμυλιὰ-Ἐλεοῦσα Ἅγιος Νικόλαος Φουντουκλὶ	1496 ἢ 1498	Λογοθέτης

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΣΤΡΟΧΡΗΣΤΟΣ

Ἀρχαιολόγος, 4η Ἑφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, Ρόδος

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ
ΣΤΑ ΜΑΡΙΤΣΑ (1434/5)

Ὅψεις τῆς παλαιολόγειας τέχνης τοῦ 15ου αἰῶνα
στὴν Ἰπποτοκρατούμενη Ρόδο*.

Σὲ ἀπόσταση 20 περίπου χιλιομέτρων νοτιοδυτικὰ τῆς πόλης τῆς Ρόδου βρίσκεται ὁ οἰκισμὸς «Μαριτσά» (τά), σήμερα στὰ ὅρια τοῦ Δήμου Πεταλούδων. Ἡ λέξη ὑποδηλώνει τὰ (κτῆματα) τοῦ Μαριτσά¹, ὅπως τὰ Πολυστράτου, τὰ Καλαβάρδα (χωριὸ τοῦ δήμου Καμίρου), τὰ Μαύρου (τοπωνύμιο στὸ χωριὸ Σιάννα) κ.λπ. Ἡ ρίζα τῆς λέξης Μαριτζᾶ εἶναι γερμανικὴ καὶ ἀποτελεῖ μεσαιωνικὸ τίτλο, πιθανῶς στρατιωτικὸ. Ἀπὸ αὐτὴν προέρχονται οἱ λέξεις *marechal*,

* Ἡ ἀνὰ χεῖρας μελέτη ἀποτελεῖ τὸ πλήρες κείμενο τῆς ὁμότιτλης διπλωματικῆς μεταπτυχιακῆς μου ἐργασίας, ἡ ὁποία ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὸ Τμῆμα Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τὸ 2010. Ἐπέλεξα νὰ μὴν ἐπέμβω δραστικὰ στὸ κείμενο, διατηρώντας σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ἀρχικὴ του μορφή· ἡ βιβλιογραφία εἶναι ἐνημερωμένη μέχρι τὴν Ἀνοιξὴ τοῦ 2010. Θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω γιὰ ἄλλη μία φορὰ τὸν ἐπόπτη καθηγητὴ μου, κ. Νικόλαο Γκιολέ καὶ τὶς καθηγήτριες, μέλη τῆς τριμελοῦς ἐπιτροπῆς, κ.κ. Σοφία Καλοπίση-Βέρτη καὶ Χαρὰ Κωνσταντινίδη. Γιὰ τὴν ἄδεια μελέτης καὶ δημοσίευσης τοῦ ναοῦ εὐχαριστῶ θερμὰ τὴν Προϊσταμένη τῆς 4ης ΕΒΑ κ. Μάνια Μιχαηλίδου. Οἱ φίλοι συνάδελφοι Ἀγγελικὴ Κατσιώτη, Ἰωάννα Μπίθα καὶ Πρόδρομος Παπανικολάου μὲ τὶς γόνιμες συζητήσεις καὶ τὶς εὐστοχες παρατηρήσεις τους ἐπὶ τοῦ θέματος συνέβαλαν ὥστε τὸ κείμενο νὰ γίνῃ πληρέστερο. Εὐχαριστίες, τέλος, ὀφείλονται στὸν φίλο συντηρητὴ ἀρχαιοτήτων καὶ ἔργων τέχνης τῆς 4ης ΕΒΑ Φώτη Σιδηρόπουλο, ὁ ὁποῖος ἐπιμελήθηκε τὴ στερέωση καὶ τὸν καθαρισμὸ τῶν τοιχογραφιῶν.

1. Γιὰ τὸ τοπωνύμιο, βλ. Χρ. Ι. Παπαχριστοδούλου, *Τοπωνυμικὸ τῆς Ρόδου*, Ρόδος² 1996, 49, 196.

maresciallo, που σημαίνουν στρατάρχης². Φειδωλές πληροφορίες σχετικά με τὸν οἰκισμό συναντᾶ κανεὶς στὶς ἐλάχιστες πηγές που ἔχουν σωθεῖ, κυρίως ἀπὸ τὴν ἱπποτική περίοδο. Ο Βosio στὸ διάταγμα τοῦ 1479 ὀνομάζει τὸ χωριὸ Casale del Marescialle καὶ τὸ τοποθετεῖ μετὰ τὴν Παστίδα. Σύμφωνα με αὐτό, οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ Μαριτσὰ θὰ ἔπρεπε σὲ ἐνδεχόμενη ἐπίθεση τῶν Τούρκων νὰ καταφύγουν, μαζὶ με τοὺς κατοίκους τῆς Παστίδας, στὴν πόλη τῆς Ρόδου³.

Στὰ γεωγραφικὰ ὅρια τῶν Μαριτσῶν ἐντοπίζονται τρεῖς βυζαντινοὶ καὶ ἓνας μεταβυζαντινὸς ναός. Πρόκειται γιὰ τοὺς ναοὺς τοῦ Κερωνιάτη (Κύρου καὶ Ἰωάννη) στὴ θέση «Μυρτώνας»⁴, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (15ος αἰώνας)⁵, τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ τῆς Μεταμόρφωσης τοῦ Σωτῆρος (1684)⁶. Ἀπὸ ἄποψη τοιχογραφικοῦ διακόσμου, σημαντικότερος μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ὁ ὁποῖος σώζει σχεδὸν ἀκέραιη τὴν ἱστορίη του, ἀσφαλῶς χρονολογημένη στὰ 1434/5. Πρόκειται γιὰ ναὸ γνωστὸ στὴ βιβλιογραφία, κυρίως λόγῳ τῆς κτητορικῆς του ἐπιγραφῆς⁷, ὥστόσο καὶ ὁ

2. "Ο.π.

3. G. Bosio, *Dell' istoria della Sacra Religione ed illustrissima Militia di S. Giovanni Gerosolimitano*, II, Roma 1594, (β' ἔκδοση 1629), 387. Χρ. Ι. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία τῆς Ρόδου ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους ἕως τὴν Ἑνσωμάτωση τῆς Δωδεκανήσου* (1948), Ἀθῆνα² 1994, 37.

4. ΑΔ 35 (1980), Β2-Χρονικά, 578. Ἰ. Βολανάκης, «Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τῆς Δωδεκανήσου», *ΔωδΧρον* IB' (1987), 52-54. Ὁ ἴδιος, «Τὰ παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Δωδεκανήσου», *Ἀφιέρωμα εἰς τὸν μητροπολίτην Ρόδου κ.κ. Σπυρίδωνα*, Ἀθῆναι 1988, 336.

5. Ἡ. Κόλλιας, «Τοιχογραφία τῆς Ἱπποτοκρατίας (1309-1522) εἰς Ρόδον», *ΑΑΑ* I (1973), 265. ΑΔ 34 (1979), Β2, Χρονικά, 467. ΑΔ 37 (1982), Β2, Χρονικά, 402-403.

6. Χ. Κουτελλάκης, «Κτητορικὲς ἐπιγραφὲς ἐκκλησιῶν Ρόδου», *ΔωδΧρον* Γ' (1974), 52. Ὁ ἴδιος, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα τῆς Δωδεκανήσου μέχρι τὸ 1700*, Γιάννινα-Ἀθῆνα 1986, 95 σημ. 165. ΑΔ 36 (1981), Β2, Χρονικά, 422.

7. Κουτελλάκης, ὁ.π., 50. E. Papavassileiou, Th. Archontopoulos, "Nouveaux éléments historiques et archéologiques de Rhodes à travers des fouilles dans la ville médiévale", *CorsiRavXXXVIII* (1991), 328, σημ. 96 (στὸ ἐξῆς: Papavassileiou-Archontopoulos, *Nouveaux éléments*). Ἰ. Χριστοφοράκη, «Χορηγικὲς μαρτυρίες στοὺς ναοὺς τῆς μεσαιωνικῆς Ρόδου (1204-1522)», στὸ *Ρόδος 2400 χρόνια. Ἡ πόλη τῆς Ρόδου ἀπὸ τὴν ἰδρυσὴ της μέχρι τὴν κατάληψη ἀπὸ τοὺς Τούρκους (1523)*, *Πρακτικὰ διεθνoῦς ἐπιστημονικοῦ συνεδρίου*, (στὸ ἐξῆς: *Ρόδος 2400 χρόνια*), Β', Ἀθῆνα 2000, 461. Σ. Καλοπίση-Βέρτη, «Οἱ ζωγράφοι στὴν ὕστερη βυζαν-

τοιχογραφικός διάκοσμός του έχει απασχολήσει μελετητές κατά το παρελθόν⁸, χωρίς όμως πλήρη εξέταση τών εικονογραφικῶν καὶ τεχνοτροπικῶν χαρακτηριστικῶν του.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Ἡ Ρόδος, λόγω τῆς θέσης της ἀνάμεσα σὲ τρεῖς ἡπείρους, ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα βρέθηκε στὸ στόχαστρο διάφορων κατακτητῶν. Ἡ κατάληψή της ἀπὸ τὸ τάγμα τῶν ἱπποτῶν τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη⁹ τὸ 1309 καὶ ἡ συνακόλουθη, μέσα σὲ ἓνα χρόνο, κατάκτηση τῶν περισσότερων νησιῶν τοῦ συμπλέγματος, ἀνοίγει μιὰ νέα σελίδα στὴν ἱστορία τοῦ νησιοῦ¹⁰.

τινὴ κοινωνία. Ἡ μαρτυρία τῶν ἐπιγραφῶν», στὸ *Τὸ πορτραῖτο τοῦ καλλιτέχνη στὸ Βυζάντιο* (ἐπιμ. Μ. Βασιλάκη), Ἡράκλειο 1997, 138 (εἰκ. 14), 139.

8. Γιὰ τὸ ναὸ βλ. κυρίως: Ἰ. Βολανάκης, «Ὁ βυζαντινὸς ναὸς τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὰ Μαριτσα Ρόδου», *Θεολογία* 61 (1990), 216-269. Ἐπίσης: Ἡ. Κόλλιας, *Τοιχογραφίαι τῆς Ἱπποτοκρατίας*, ὅ.π., 271. Ὁ ἴδιος, *IEE* 9, Ἀθήνα 1979, 301. Ὁ ἴδιος, *Δύο ροδιακὰ ζωγραφικὰ σύνολα τῆς ἐποχῆς τῆς Ἱπποτοκρατίας*. Ὁ Ἅγιος Νικόλαος στὰ Τριάντα καὶ ἡ Ἁγία Τριάδα (Ντολαπλὶ Μετζίντ) στὴ μεσαιωνικὴ πόλη, (ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβή), Ἀθήνα 1986, 247 (στὸ ἐξῆς: Κόλλιας, *Ἁγία Τριάδα*). Παπαβασσιλείου-Archontopoulos, *Nouveaux éléments*, 328, σημ. 96. Θ.Α. Ἀρχοντόπουλος, *Ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης στὴν πόλη τῆς Ρόδου καὶ ἡ ζωγραφικὴ του ὕστερου μεσαίωνα στὰ Δωδεκάνησα (1309-1522)*, Ρόδος-Ἀθήνα 2010, 230-231 (στὸ ἐξῆς: Ἀρχοντοπούλου, *Ἁγία Αἰκατερίνη*).

9. Γιὰ τὰ στρατιωτικὰ τάγματα, βλ. κυρίως: A.J. Forley, *Military Orders and Crusaders*, Aldershot 1994. M. Barber (ἐπιμ.), *The Military Orders. Fighting for the Faith and Caring for the Sick*, Hampshire 1994. D. Seward, *The Monks of War: The Military Religious Orders*, London 1995. H. Nicholson (ἐπιμ.), *The Military Orders, II. Welfare and Warfare*, Aldershot 1998.

10. Ἀπὸ τὴν πλούσια βιβλιογραφία σχετικὰ μὲ τὴν περίοδο τῆς ἱπποτοκρατίας στὰ Δωδεκάνησα, βλ. ἐνδεικτικὰ: A. Luttrell, «Τὸ Βυζάντιο καὶ οἱ Ἰωαννῖτες ἱππότες τῆς Ρόδου (1306-1409)», *Σύμμεικτα* 11 (1977), 189-214. Ὁ ἴδιος, «Greeks, Latins and Turks on late-Medieval Rhodes», *ByzF* 11 (1987), 357-374. Ὁ ἴδιος, «Earthquakes in the Dodecanese: 1303-1513», *Halcyon Days in Crete III, A Symposium Held in Rethymnon. Natural disasters in the Ottoman Empire*, (ed. Elizabeth Zachariadou), Rethymnon 1999, 145-151. Ὁ ἴδιος, *The Town of Rhodes: 1306-1356*, Rhodes 2003. Ἡ. Κόλλιας, *Οἱ ἱππότες τῆς Ρόδου, τὸ παλάτι καὶ ἡ πόλη*, Ἀθήνα 1991. Ὁ ἴδιος, *Ἡ μεσαιωνικὴ πόλη τῆς Ρόδου καὶ τὸ παλάτι τοῦ Μεγάλου Μαγίστρου*, Ἀθήνα 1994 (στὸ ἐξῆς: Κόλλιας, *Μεσαιωνικὴ πόλη*). Z. N. Τσιρπανλῆς, *Ἡ Ρόδος καὶ οἱ Νότιες Σποράδες στὰ χρόνια τῶν Ἰωαννιτῶν Ἱπποτῶν (14ος-16ος αἰ.)*. Συλλογὴ ἱστορικῶν μελετῶν, Ρόδος 1991 (στὸ ἐξῆς: Τσιρπανλῆς, *Ἡ Ρόδος*). Ὁ ἴδιος, *Ἀνέκδοτα ἐγγραφα γιὰ τὴ Ρόδο καὶ τὶς Νότιες*

Οἱ Ἰωαννίτες ἤδη ἀπὸ τὸν 14ο αἰῶνα ἐπιδιώκουν τὴν ἑξασθένηση τῶν μουσουλμανικῶν δυνάμεων, τὴν κυριαρχία στοὺς ἐμπορικοὺς δρόμους Ἀνατολῆς-Δύσης καὶ τὴ δημιουργία προγεφυρωμάτων στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὴ Μέση Ἀνατολή¹¹. Τὸ λιμάνι τῆς Ρόδου γίνεται ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, μὲ φυσικὸ ἐπακόλουθο τὴν πολιτιστικὴ ἐπαφὴ τοῦ νησιοῦ μὲ ὅλη τὴ δυτικὴ Εὐρώπη καὶ τὴν Ἀνατολή.

Οἱ ντόπιοι, ἰδιαίτερα οἱ Ἕλληνες, χρησιμοποιοῦνταν ἀπὸ τοὺς ἱππότες εἴτε ὡς ἐκπρόσωποί τους, εἴτε ὡς διερμηνεῖς τους στὶς διαπραγματεύσεις τους μὲ τοὺς Τούρκους. Ἡ εὐμάρεια τῆς ἀστικῆς τάξης τῶν Ἑλλήνων, ἡ ὁποία περιγράφεται μὲ ἔμφαση στὸ ποίημα τοῦ Ἑμμανουὴλ Λιμενίτη τοῦ Γεωργιλλᾶ «Τὸ θανατικὸν τῆς Ρόδου»¹², ἐξηγεῖται ἂν δεχθεῖ κανεὶς τὴν ἔντονη δραστηριότητά τους στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τοῦ νησιοῦ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὴν ὑπαιθρο, κυρίως, ἐντοπίζονται οἱ κατώτερες οἰκονομικὰ τάξεις, ὅπως οἱ ἐλεύθεροι γεωργοὶ καὶ οἱ «πάροικοι», οἱ ὁποῖοι ὑποχρεώνονταν σὲ δουλεία πρὸς τὸ Τάγμα ὀνόματι «παροικία» (*parichia*)¹³.

Κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 15ου αἰῶνα, ἰδιαίτερα μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Σμύρνης τὸ 1402, ἡ Ρόδος δέχεται ἀλλεπάλληλες μουσουλμανικὲς ἐπιθέσεις. Ὁ αἰγυπτιακὸς στόλος, στὴν ἀνάπτυξη καὶ ἐξάπλωση τοῦ ὁποίου οἱ Ἰωαννίτες εἶχαν σταθεῖ τροχοπέδη, καταλαμβάνει τὸ 1440 τὸ Καστελλόριζο καὶ πολιορκεῖ ἀνεπιτυχῶς τὴ Ρόδο καὶ τὴν Κῶ. Μετὰ ἀπὸ μία σθεναρὴ πολιορκία ἀπὸ τὸν στόλο τοῦ Μεσίχ πασᾶ Παλαιολόγου τὸ 1480, ἡ ὁποία διήρκεσε περίπου δύο μῆνες, καὶ μετὰ τὸν μεγάλο σεισμὸ ποὺ ἐπληξε τὸ νησί τὸ 1481, ἡ ἀποδυναμωμένη πλέον ἄμυνα τῆς Ρόδου δέχεται σειρὰ μικροεπιθέσεων, ὥσπου παραδίδεται, μετὰ ἀπὸ ἐξάμηνη πολιορκία, στὸν Σουλεῖμάν τὸν Μεγαλοπρεπεῖ τὴν 1η Γενάρη 1523.

Σποράδες ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῶν Ἰωαννιτῶν Ἱποτῶν (1421-1453), Ρόδος 1995 (στὸ ἐξῆς: Τσιρπανλῆς, *Ανέκδοτα ἔγγραφα*).

11. Κόλλιας, *Μεσαιωνικὴ πόλη*, 17. A. Luttrell, *The Hospitallers of Rhodes and their Mediterranean World*, Aldershot 1992, ὅπου συναγωγὴ μελετῶν σχετικὰ μὲ τὴν πολιτικὴ τῶν Ἰωαννιτῶν κατὰ τὸν 14ο αἰῶνα.

12. W. Wagner, *Carmina graeca medii aevi*, Leipzig 1874, 32-52. E. Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, 1, Paris 1880 (φωτ. ἀνατ. 1974), 203-225.

13. Κόλλιας, *Μεσαιωνικὴ πόλη*, ὁ.π., 55, σημ. 52.

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Η κτητορική επιγραφή (εἰκ. 1)

Στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ βόρειου τοίχου, πάνω ἀπὸ τὴν ὁλόσωμη μορφὴ τοῦ ἁγίου Μάμαντος καὶ πλάι στὰ στηθάρια τῆς μεσαίας ζώνης, βρίσκεται ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ Ἀγίου Νικολάου¹⁴. Ἡ ἐπιγραφή εἶναι ἐπτάστιχη, μεγαλογράμματη, μὲ μελανοὺς χαρακτῆρες πάνω στὸ λευκὸ κάμπο. Ὅρίζεται ἀπὸ λεπτὸ βαθυκύανο περιγράμμα, ἐπίθετο στὸν τελευταῖο, τὸ ὁποῖο μὲ τὴ σειρὰ του πλαισιώνεται, ὅπως ὅλες οἱ σκηνές καὶ οἱ μεμονωμένες μορφές τοῦ ναοῦ, ἀπὸ πλατιά, ἐρυθρὴ διαχωριστικὴ ταινία. Τὸ κείμενό της ἔχει ὡς ἑξῆς:

† ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ Κ(ΑΙ) ΗΣΤΟΡΙΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ Κ(ΑΙ) ΠΑΝ/
ΣΕΠΤΟ(C) ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΠΑΤΡΟΣ ΗΜΩΝ Κ(ΑΙ)
ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ/
ΜΥΡΩΝ ΤΗΣ ΔΙΚΙ(ΑC) ΔΙΑ ΚΟΠΟΥ Κ(ΑΙ) ΕΞΟΔΟΥ ΤΩΥ ΦΙ/
ΛΟΧΡΙΣΤΟΥ ΛΑΟΥ ΤΟΥ ΧΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΜΑΡΙΤΖΑ ΥΠ(Ε)Ρ/
ΨΥΧΙΚΗ(C) ΑΥΤΩΝ ΣΟΤΗΡΙΑΣ Κ(ΑΙ) ΑΙΩΝΙ(ΩΝ) ΑΓΑΘΩΝ ΑΠΟ/
ΛΑΥΣΕΩΝ· ΕΤΟΥC ΜΓ/
ΑΛΕΞΙΟΣ ΑΜΑΡΤΟΛΟΣ ΤΑΧΑ (Τ)Ε Κ(ΑΙ) ΖΟΥΓΡΑΦΟΣ.

Εἰκ. 1. Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή.

14. Γιά τὴν ἐπιγραφή βλ. παραπάνω, ὑπόσημ. 7.

Ἡ ἐπιγραφή εἶναι ἀρκετὰ ἐπιμελημένη, μὲ προσεγμένο, γενικά, γραφικὸ χαρακτήρα, καὶ μὲ ἐκτεταμένη χρήση συντομογραφιῶν, κυρίως στὶς καταλήξεις. Ἔχει ἀρκετὲς ἀνορθογραφίες, τὶς περισσότερες ἀνάμεσα στὶς κτητορικὲς ἐπιγραφὲς τῆς Ρόδου¹⁵. Τὸ κείμενο περιέχει στερεότυπες φράσεις, ὅπως *ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων καὶ οἰκοδομήθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναός... διὰ κόπου καὶ ἐξόδου....*

Πλούσιες εἶναι οἱ πληροφορίες ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή. Ὁ ναὸς ἀνοικοδομήθηκε καὶ ἱστορήθηκε κατὰ τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο. Τὸ γεγονὸς τῆς ἐνιαίας τοιχογράφησής του κατὰ τὸ ἔτος 1434/5, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐξέταση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καὶ ζωγραφικῶν του φάσεων, φανερώνει ὅτι ὁ ναός, ἀκολουθώντας τὴν κάτοψη τοῦ κατεστραμμένου, ἄγνωστο γιὰ ποιοὺ λόγου, παλαιότερου καὶ διατηρώντας τὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας του, κατασκευάσθηκε ἐκ νέου καὶ τοιχογραφήθηκε. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ γίνεται μνεῖα στὴν ἐπιγραφή γιὰ ἐκ βάθρων ἀνέγερση καὶ τοιχογράφηση. Ἀπὸ αὐτὴν συνάγεται καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ναῦδριο ἦταν ἀφιερωμένο ἤδη ἀπὸ τὸ 1434/5 στὸν ἅγιο Νικόλαο, συνεπῶς ἡ μορφή τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου στὸ βόρειο τοῖχο, ἡ ὁποία ἀνήκει στὸ τελευταῖο, τέταρτο στρώμα, μὲ σιγουριὰ ὑπερκάλυψε παλαιότερη ἀπεικόνισή του.

Σημαντικὸ στοιχεῖο σχετικὰ μὲ τὴ χορηγία τοῦ ναοῦ ἀποτελεῖ ἡ πληροφορία ὅτι ἡ ἀνέγερση καὶ ἱστορήσή του ἐγίνε *διὰ κόπου καὶ ἐξόδου τοῦ φιλοχρίστου λαοῦ τοῦ χωρίου τοῦ Μαριτζᾶ*. Ὅλη ἡ κοινότητα συνέβαλε, τόσο στὴν ἀνοικοδόμηση (προφανῶς καὶ μὲ χειρωνακτικὴ ἐργασία, ἀλλὰ καὶ μὲ χρήματα ἢ ἄλλου εἴδους προσφορές), ὅσο καὶ στὴν χρηματοδότηση τῆς τοιχογράφησης τοῦ ναοῦ. Ἀνάλογα παραδείγματα συλλογικῆς χορηγίας μὲ μνεῖα κοινότητας ἀπαντοῦν στὴν Κρήτη¹⁶, τὴ Μάνη¹⁷, τὴν Κύπρο¹⁸ καὶ τὴ Θάσο¹⁹.

15. Ἰ. Χριστοφοράκη, «Χορηγικὲς μαρτυρίες στοὺς ναοὺς τῆς μεσαιωνικῆς Ρόδου (1204-1522)», στὸ *Ρόδος 2400 χρόνια*, Β', Ἀθήνα 2000, 461.

16. Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ στὸ Δοράκι Μονοφατισίου (1321), Ἅγιος Νικόλαος στὴ Μάξα Ἀποκορώνου (1325/6), Ἁγία Ἄννα στὴν Κριτσά Μεραμπέλλου (α' τέταρτο 14ου αἰῶνα), Ἁγία Παρασκευὴ στὸ Κίτυρος Σελίνου (1372/3). Βλ. S. Kalopissi-Verti, *Dedicatory inscriptions and donor portraits in thirteenth-century churches of Greece*, Wien 1992, 36, σημ. 100.

17. Νότιο κλίτος τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν Πλάτσα (1348/9). Στὸ ἴδιο, 36, σημ. 99.

18. Νάρθηκας Παναγίας τῆς Ἀσίνου (1332/3). Στὸ ἴδιο, 36, σημ. 101.

19. Ναὸς Μεταμόρφωσης στὴν Καλλιρράχη (1299). Στὸ ἴδιο, 107-108.

Ἡ χρονολόγηση τοῦ τοιχογραφικοῦ διακόσμου στοῦ ἔτος 6943 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, τὸ ὁποῖο ἀντιστοιχεῖ στὰ 1434/5, κατατάσσει τὸ ναὸ στὴ μικρὴ ὁμάδα ἀκριβῶς χρονολογημένων συνόλων μὲ βάση τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή, τὰ ὁποῖα στὴ Ρόδο, μέχρι τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰῶνα, δὲ ξεπερνοῦν τὰ πέντε τὸν ἀριθμὸ. Πρόκειται γιὰ τοὺς ναοὺς τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Βάρδα (1289/90), τῶν Ἀγίων Θεοδώρων στὸν Ἀρχάγγελο (1372/3), τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Παχυμαχιώτη στὴ Λίνδο (1394/5), τῆς Ἀγίας Τριάδας στὴ Ψίνθο (1407/8) καὶ τὸν ἐξεταζόμενο ναὸ τοῦ Ἀγίου Νικολάου. Πλήρης ἀναφορὰ τῆς ἡμερομηνίας δὲν γίνεται, γεγονὸς ποὺ δὲν ξενίζει, καθὼς εἶναι σπάνια στὶς κτητορικὲς ἐπιγραφές²⁰.

Ἰδιαίτερη σημασία ἔχει τὸ γεγονὸς τῆς μνείας τοῦ ὀνόματος τοῦ ζωγράφου Ἀλεξίου στὴν ἐπιγραφή²¹. Στὴ Ρόδο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο, γνωστὸ εἶναι μόνο τὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου Γεωργίου ἀπὸ τὴν ἀποσπασματικὰ σωσμένη ἐπιγραφή τοῦ καθολικοῦ της μονῆς Καμειρὶ στὰ Μάσσαρι (15ος αἰῶνας)²². Ἡ ἀναφορὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἀλεξίου στὸν Ἅγιο Νικόλαο συμβαδίζει μὲ τὴν ἄποψη ὅτι μνεία τῶν ὀνομάτων τῶν ζωγράφων γίνεται εἴτε στὴν περίπτωση ποὺ αὐτοὶ εἶναι κτήτορες, εἴτε σὲ ἐπαρχιακὰ, ἀπομακρυσμένα μνημεῖα, οἱ κτήτορες τῶν ὁποίων εἶναι ἄτομα κατώτερης κοινωνικῆς τάξης ἢ τὸ σύνολο τῆς ἀγροτικῆς κοινότητος²³. Τὸ ὄνομά του συνοδεύεται ἀπὸ τὸ ἐπίθετο *ἀμαρτωλὸς* καὶ τὴ φράση *τάχα τε καὶ ζωγράφος*, συνήθη ἔνδειξη στὶς ἐπιγραφὰς τῆς ταπεινοφροσύνης καὶ τῆς σεμνότητος τοῦ ζωγράφου²⁴.

20. Kalopissi-Verti, ὁ.π., 24.

21. Γιὰ τοὺς ζωγράφους καὶ τὴ θέση τους στὴν ὕστεροβυζαντινὴ ἐποχὴ, βλ. Σ. Καλοπίση-Βέρτη, «Οἱ ζωγράφοι στὴν ὕστερη βυζαντινὴ κοινωνία. Ἡ μαρτυρία τῶν ἐπιγραφῶν», στὸ *Τὸ πορτραῖτο τοῦ καλλιτέχνη στὸ Βυζάντιο* (ἐπιμ. Μ. Βασιλάκη), Ἡράκλειο 1997, 121-159.

22. Μνημεῖο ἀδημοσίευτο. Γιὰ τὴν ἐπιγραφή, βλ. Χριστοφοράκη, ὁ.π., 461, σημ. 93.

23. S. Kalopissi-Verti, "Painters in Late Byzantine Society. The Evidence of Church Inscriptions", *Abstracts of the XVIII International Congress of Byzantine Studies*, Moscow 1991, 509-510. Καλοπίση-Βέρτη, ὁ.π., 140-142, ὅπου καὶ παραδείγματα. S. Kalopissi-Verti, "Painters' Information on Themselves in Late Byzantine Church Inscriptions", στὸ: M. Bacci (ἐπιμ.), *L'artista a Busanzio e nel mondo christiano-oriente*, Pisa 2007, 55-68.

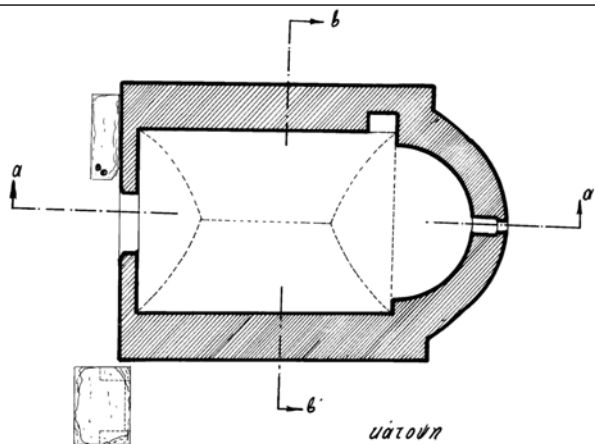
24. Καλοπίση-Βέρτη, ὁ.π. (ὑπόσημ. 16), 145, μὲ παραδείγματα ἀνὰ ἐπίθε-

Ἀρχιτεκτονική (εἰκ. 2-4, 5-6)

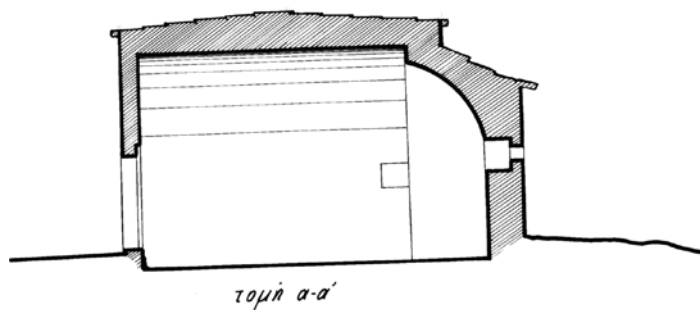
Ἡ ἐκκλησία εἶναι κτισμένη στὸν τύπο τοῦ μονοχώρου καμαροσκέπαστου ναοῦ, τύπο εὐρέως διαδεδομένο κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ἱπποτοκρατίας στὰ Δωδεκάνησα²⁵. Τὸ ὀρθογώνιο τοῦ ναοῦ καλύπτεται ἀπὸ ἡμικυλινδρική καμάρα καὶ ἡ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τεταρτοσφαίριο. Τὸ κτίσμα ἐξωτερικὰ ἔχει διαστάσεις 4,70x4,20 μ. καὶ ἐσωτερικὰ 3,85x2,72 μ. Ἡ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, στὴν ὁποία ἀπολήγει στὰ ἀνατολικά, ἔχει διαστάσεις χορδῆς 2,30 καὶ βέλους 1,15 μέτρων.

το ἢ ἀνάλογη φράση. Πρβλ. C. Wendel, "Die ταπεινότης des griechischen Schreibenmonches", *BZ* XLIII (1950), 259-266.

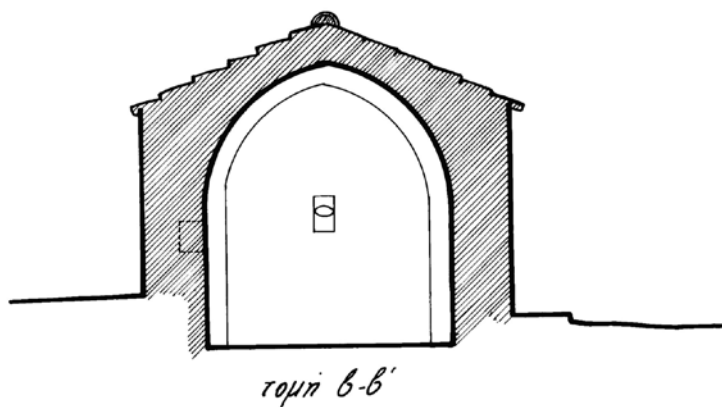
25. Γενικά, ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ρόδου δὲν παρουσιάζει ποικιλία τύπων. Κυριαρχεῖ, στὴν πλειοψηφία τῶν μνημείων, ὁ μονοχώρος καμαροσκέπαστος ναός. Α. Κατσιώτη, «Ἐπισκόπηση τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς τοῦ 13ου αἰῶνα στὰ Δωδεκάνησα», *ΑΔ* 51-52 (1996-97), Α', Μελέτες, 271, ὅπου ἀναλύεται ἡ παρουσία τοῦ τύπου κατὰ τὴ συγκεκριμένη χρονικὴ περίοδο. Στὴ μεσαιωνικὴ πόλη τῆς Ρόδου, σὲ σύνολο 29 ναῶν χρονολογούμενων στὴν Ἱπποτοκρατία, 9 ἀνήκουν στὸν τύπο τοῦ μονοχώρου καμαροσκέπαστου ναοῦ. Κόλλιας, *Μεσαιωνικὴ πόλη*, 102. Γ. Ντέλλας, «Ἡ τυπολογία τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ρόδου κατὰ τὴν ἱπποτοκρατία (1309-1522)», *ΔΧΑΕ* Α' (2009), 85. Στὴν πλειοψηφία τους τὰ μνημεῖα αὐτά, ἐκτὸς ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, παραμένουν ἀδημοσίευτα, γνωστὰ τὰ περισσότερα ἀπὸ ἀναφορὲς στὰ Χρονικά τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου. Ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ναοὶ τοῦ ἰδίου τύπου καὶ ἀνάλογων διαστάσεων στὸ νησί τῆς Ρόδου, οἱ ὁποῖοι φέρουν τοιχογραφικὸ διάκοσμο, εἶναι ὁ Ἅγιος Γεώργιος ὁ Βάρδας στὴν Ἀπολακκιά (1289/1290. *ΑΒΜΕ* ΣΤ' (1948), 114-142), ὁ Ἅγιος Μερκούριος στὸ Παραδείσι (13ος αἰῶνας, ἀδημοσίευτο), ὁ Ἅγιος Νικόλαος στὸ κάστρο Κρεμαστῆς (14ος αἰῶνας, ἀδημοσίευτο), ἡ Ζωοδόχος πηγὴ στὴ θέση «Στελλίε» στὰ Σιάννα (14ος αἰῶνας. *ΑΔ* 36 (1981), Β2, Χρονικά, 422-3), ἡ Ἁγία Ἀναστασία ἡ Ρωμαία (15ος αἰῶνας. ὅ.π. 420-1) καὶ ὁ Ἅγιος Θωμὰς ὁ παλαιός (15ος αἰῶνας, ἀδημοσίευτο), καὶ οἱ δύο στὴ Μονόλιθο, Ἅγιος Ἰωάννης στὴν Κρητηνία (15ος αἰῶνας), ὁ Ἅγιος Γεώργιος στὰ Μαριτσά (15ος αἰῶνας, ἀδημοσίευτο), ἡ Παναγία Τσαμπικά Κυρά (15ος αἰῶνας, ἀδημοσίευτο) καὶ ὁ Ἅγιος Γεώργιος ὁ Πετρωιάτης (15ος αἰῶνας ἀδημοσίευτο), καὶ τὰ δύο στὴν Ἀρχάγγελο, Ἁγία Τριάδα στὴ Ψίνθο (1407/8) κ.ά. Ὁ τύπος κυριαρχεῖ στὴ Δωδεκάνησο, ἰδιαίτερα στὰ μικρότερα νησιά. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ Τῆλος, ὅπου ὅλοι οἱ ναοὶ τῆς, πλὴν τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Ἀγίου Παντελεήμονος, εἶναι μονόχωροι καμαροσκέπαστοι, μικρῶν διαστάσεων. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται οἱ ναοὶ τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὰ Χεῖλη (Α. Κατσιώτη, «Παρατηρήσεις στὴ ζωγραφικὴ τοῦ 14ου-15ου αἰῶνα στὰ Δωδεκάνησα. Ὁ ἡσυχασμὸς καὶ οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὰ Χεῖλη τῆς Τῆλου», *ΑΔ* 54 (1999), Α, Μελέτες, 327-342, στὸ ἐξῆς: Κατσιώτη, *Ἅγιος Νικόλαος*), τοῦ Ἀγίου Νικολάου Μιχαλάντου, τοῦ Σωτήρα Μεσαριάς, τοῦ Ταξιάρχου στὸ Καμπὶ κ.ά. (μνημεῖα ἀδημοσίευτα).

Εικ. 2. Κάτοψη του ναού (1/50).

Εικ. 3. Τομή (1/50).

Εικ. 4. Τομή (1/50).

Εικ. 5. Άποψη του ναού από νοτιοανατολικά.

Εικ. 6. Άποψη του ναού από νότια.

Ὁ ναός, πλὴν τῆς μικρῆς θύρας (ὕψος 1,37 μ., πλάτος 0,86 μ.)²⁶, φέρει ἓνα μικρὸ ἄνοιγμα ἐν εἵδει παραθύρου, στὸ κέντρο τοῦ ἡμικυλίνδρου τῆς ἀψίδας, (ὕψος 0,20μ., πλάτος 0,18 μ.), τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ μεταγενέστερη προσθήκη.

Ἡ τοιχοποιία τοῦ ἀποτελεῖται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἀπὸ ντόπιο ξανθὸ πωρόλιθο, μὲ ἀσβεστοκονίαμα ὡς συνδετικὸ ὑλικό. Ἐξωτερικὰ διακρίνεται διαφορὰ στὴν τοιχοποιία τοῦ ἡμικυλίνδρου τῆς ἀψίδας καὶ τοῦ ὀρθογωνίου τοῦ ναοῦ, ἡ ὁποία καὶ ὀρίζει δύο ἀρχιτεκτονικὲς φάσεις. Χαρακτηριστικὸ τῆς τοιχοποιίας τῆς ἡμικυκλικῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ ἀποτελεῖ ἡ ὑπαρξη σποραδικῶν, ἀλλὰ καὶ κατὰ σειρὰ τοποθετημένων βησσάλων ἀνάμεσα στοὺς ὀριζόντιους, κυρίως, ἀρμούς. Συνολικὰ διακρίνονται τέσσερις ὀριζόντιες σειρές. Ὡς δεῦτερο στοιχεῖο, ἀναφέρεται ἡ ἀνομοιογένεια ἀνάμεσα στοὺς λίθους ποὺ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ στὸ χῶρο τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ. Πέτρες ἀνισομεγέθεις καὶ διαφορετικῆς σύστασης (ἀνάμεσα στὸν πωρόλιθο ξεχωρίζουν λευκὲς καὶ γκριζωπές), ἀποτελοῦν τὸ συνεκτικὸ ὑλικὸ τῆς τοιχοποιίας.

Ἡ τοιχοποιία τοῦ κυρίως ναοῦ χαρακτηρίζεται ἀπὸ συμμετρία στὴν τοποθέτηση τῶν πωρόλιθων καὶ στὸ ὕψος τους, δίνοντας μία ὄψη σχεδὸν ἰσόδομου στὸ κτήριο, ἐνῶ τὸ πλάτος τους ποικίλει. Ἀπουσιάζει ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος, ἐνῶ ἡ παρεμβολὴ βησσάλων ἀνάμεσα στοὺς δόμους εἶναι ἐλάχιστη ἕως ἀνύπαρκτη, ὅπως στὴν πλειοψηφία τῶν χτισμένων μὲ πωρόλιθο ναῶν²⁷. Δύο θολίτες συνθέτουν τὴν τοξωτὴ ἀπόληξη τοῦ θυρώματος, καὶ ἀπλοὶ λαξευμένοι πωρόλιθοι τὶς παραστάδες.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω συνάγεται ὅτι μεταγενέστερη προσθήκη στὸ κτίσμα ἀποτελοῦν οἱ βόρειος, δυτικὸς καὶ νότιος τοῖχος, οἱ ὁποῖοι προστέθηκαν μετὰ ἀπὸ πιθανὴ κατάρρευση τοῦ ναοῦ ἢ τυχόν στατικά προβλήματα. Σημεῖο ἔνωσης τῶν δύο φάσεων διακρίνεται στὴ γωνία μεταξὺ τοῦ βόρειου τοίχου καὶ τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ. Ἐπιπλέον, ἀπὸ τὴν ὑπαρξη τμήματος τοῦ θεμελίου, ὁρατοῦ στὴν ἐξωτερικὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ ναοῦ, διαπιστώνεται ὅτι οἱ διαστάσεις τοῦ

26. Παρόμοιων διαστάσεων θύρες ἀπαντοῦν σὲ ἀρκετοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Τήλου καὶ τῆς Χάλκης.

27. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται οἱ ναοὶ τοῦ Προφήτη Ἀββακούμ καὶ τῆς Ὑπαπαντῆς στὸ Παραδείσι (μνημεῖα ἀδημοσίευτα). Βλ. σχετικὰ: Χ. Μπούρας, *Βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 2001, 231.

παρέμειναν ίδιες, καθώς η δεύτερη φάση ἐδράζεται ἀκριβῶς πάνω στὴν πρώτη.

Ἀξιοπρόσεκτο εἶναι τὸ γεγονὸς τῆς διαφορᾶς πάχους τοῦ δυτικοῦ τοίχου σὲ σχέση με τοὺς ὑπόλοιπους. Τὸ πάχος του (0,22μ.) εἶναι ἄρκετὰ μικρότερο ἀπὸ αὐτὸ τῶν ἄλλων. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθεῖ σὲ ἔλλειψη ὑλικῶν δομῆς, εἰδικὰ πωρόλιθου. Ἡ ἔλλειψη πρώτων ὑλῶν, με δεδομένες τὶς περιορισμένες οἰκονομικὲς δυνατότητες τῶν χορηγῶν, πιθανὰ ὁδήγησαν τὸ συνεργεῖο στὴν παραπάνω λύση, δεδομένου ὅτι οἱ ὠθήσεις τὶς ὁποῖες δέχεται ὁ δυτικὸς τοίχος στοὺς καμαροσκέπαστους ναοὺς εἶναι ἐλάχιστες.

Ὁ ναὸς παλαιότερα ἦταν ἐπιχρισμένος ἐξωτερικὰ με ἀσβέστη. Κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1970 στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ ξέσπασε φωτιά, πιθανῶς ἀπὸ ἀναμμένο κερί ἢ καντήλι, με ἀποτέλεσμα ἐκτεταμένες φθορὲς στὸ ἐσωτερικὸ του. Μετὰ τὸ συμβᾶν ἀκολούθησαν ἐργασίες συντήρησης τοῦ τοιχογραφικοῦ διακόσμου τῆς ἐκκλησίας καὶ διαμόρφωσης τοῦ αὐλίου χώρου, ἰδιαίτερα στὴν ἀνατολικὴ πλευρά. Καταχώστηκε μέρος τῆς ἀψίδας, προκειμένου νὰ δημιουργηθεῖ ὁ τωρινὸς περίβολος. Καθαίρέθηκαν τὰ ἐπιχρίσματα, ἀρμολογήθηκαν οἱ ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες, στεγανοποιήθηκε ἡ ὀροφή καὶ ἀντικαταστάθηκε ἡ κεράμωση τοῦ ναοῦ²⁸.

Ζωγραφικὴ

1. Πρῶτο στρώμα (εἰκ. 7-8, 49-50)

Στὸ ναὸ διακρίνονται συνολικὰ τέσσερα τοιχογραφικὰ στρώματα. Τὸ πρῶτο ἐντοπίζεται στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας. Ἀνάμεσα στοὺς συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, στὰ σημεῖα ὅπου ἔχει καταρρεύσει ἡ τοιχογραφικὴ ἐπιφάνεια, διακρίνεται τμῆμα τοῦ πολυσταύριου φελονίου καὶ τὸ ἐπιμανίκιο ἱεράρχη. Ὅρατὰ τμήματα κονιαμάτων τοῦ πρώτου στρώματος διακρίνονται σὲ ἀντίστοιχα, μηδαμινὰ σημεῖα τῆς Δέησης, καθώς καὶ στὸ διακοσμητικὸ μοτίβο ποὺ κατα-

28. Σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων, ἡ δίρριχτη στέγη τοῦ ναοῦ καλύπτονταν ἀπὸ πέτρινες πλάκες, οἱ ὁποῖες καλύφθηκαν κατὰ τὶς παραπάνω ἐργασίες ἀπὸ ἄοπλο σκυρόδεμα. Ἡ λανθασμένη τοποθέτηση τῶν κεραμιδιῶν στὴν ὀροφή (σὲ ἄρκετὰ σημεῖα ἔχουν τοποθετηθεῖ μόνον καλυπτῆρες ἀπευθείας στὸ ἄοπλο σκυρόδεμα, χωρὶς νὰ ἔχει προηγηθεῖ ἡ τοποθέτηση στρωτήρων), ἐπέφερε ἐπιπρόσθετες ζημιὲς στὸν τοιχογραφικὸ διάκοσμο.

λαμβάνει τὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας, ὁρατὸ πολὺ κοντὰ στὴν πρόθεση. Ἡ πρώτη αὐτὴ φάση τοιχογράφησης τοῦ μνημείου, ἡ ὁποία συμπίπτει, πιθανότατα, μὲ τὴν πρώτη ἀρχιτεκτονικὴ του φάση, ἔχει χρονολογηθεῖ κατὰ τὸ παρελθὸν «πιθανώτατα στὸ 13ο αἰῶνα»²⁹. Ἡ παραπάνω χρονολόγηση, παρόλο ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ, δὲν μπορεῖ νὰ στηριχθεῖ μὲ βάσιμα ἐπιχειρήματα, λόγω τῆς ἀποσπασματικῆς κατάστασης διατήρησης τῶν ὁρατῶν τμημάτων της, τὰ ὁποῖα καὶ τὴν καθιστοῦν ἐπισφαλῆ.

Εἰκ. 7-8. Ἡμικύλινδρος τῆς ἀψίδας. Συλλειτουργῶν ἱεράρχης.

2. Δεύτερο στρώμα

Ἀνάμεσα στὸ πρῶτο καὶ τὸ δεύτερο στρώμα, ὅπως διαπιστώθηκε, μεσολαβεῖ στρώμα ἀσβέστη. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐπιφάνειας τῶν τοίχων καταλαμβάνει τὸ δεύτερο, τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται, βάσει τῆς ἐπιγραφῆς, στὰ 1434/5 καὶ ἀποτελεῖ τὸ κυρίως θέμα τῆς παρούσας μελέτης. Σὲ αὐτὸ ἀνήκουν ὅλες οἱ σκηνές καὶ οἱ μορφές τῆς εἰκονογράφησης, πλὴν τῆς μορφῆς τοῦ ἀγίου Τρύφωνα τοῦ νότιου τοίχου καὶ τοῦ ἀγίου Νικολάου τοῦ βόρειου.

29. Βολανάκης, ὁ.π., (ὑπόσημ. 8), 263.

Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα

Ἡ εἰκονογράφηση τοῦ ναοῦ ἔχει κατανεμηθεῖ σὲ ζώνες. Τὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας καταλαμβάνει ἡ Δέηση. Στὴν κάτω ζώνη παριστάνονται συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες. Στὸ χώρο τοῦ ἱεροῦ ἐντοπίζονται ἐπίσης ἡ μορφή τοῦ ἁγίου Τρύφωνα, στὸ νότιο τοῖχο, καὶ ἡ σκηνὴ τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ στὸν βόρειο, πάνω ἀπὸ τὴν πρόθεση. Στὸ τύμπανο τῆς ὀρθογώνιας κόγχης τῆς πρόθεσης εἰκονίζεται Σταυρὸς μὲ βραχυγραφίες καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὴν ποδέα.

Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τῶν ἐπάνω ζωνῶν εἶναι ἐνιαῖο σὲ ἱερὸ βῆμα καὶ κυρίως ναό. Τὸ κλειδὶ τῆς καμάρας καταλαμβάνουν προφῆτες σὲ μετάλλια, ἐνῶ στὰ σκέλη τῆς καμάρας καὶ στὴν ἄνω ζώνη τοῦ δυτικοῦ τοίχου παριστάνονται σκηνές τοῦ Δωδεκαόρτου. Στοὺς κάθετους τοίχους, κάτω ἀπὸ τὶς σκηνές εἰκονίζονται μορφές ἁγίων σὲ μετάλλια καί, κάτω ἀπὸ αὐτές, ὁλόσωμες μορφές ἁγίων. Εἰδικότερα, στὸ νότιο σκέλος τῆς καμάρας, ξεκινώντας ἀπὸ τὰ ἀνατολικά, παριστάνονται ὁ Εὐαγγελισμός, ἡ Γέννηση, ἡ Βάπτισις καὶ ἡ Μεταμόρφωση. Στὸν δυτικὸ τοῖχο τὴν ἐπάνω ζώνη καταλαμβάνει μνημειώδης παράσταση τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου. Στὸ βόρειο σκέλος τῆς καμάρας, ἀντίστοιχα, ἀπὸ δυτικὰ οἱ σκηνές τῆς Βαΐοφόρου, τῆς Σταύρωσης, τῆς Εἰς Ἄδου Καθόδου καὶ τῆς Ἀνάληψης.

Ἡ μεσαία ζώνη περιλαμβάνει ἁγίους σὲ στηθάρια. Ἀπὸ τὸ νότιο τοῖχο, σῶζονται λείψανα ἀπὸ δύο μετάλλια στὸν χώρο τοῦ ἱεροῦ, κάτω ἀπὸ τὸν Εὐαγγελισμό, καθὼς καὶ σειρὰ τεσσάρων ἀδιάγνωστων ἁγίων γυναικῶν, τὰ ὅποια καταλήγουν στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ τοίχου. Ἀντίστοιχα, στὸν βόρειο τοῖχο, πλάι στὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή, οἱ ἅγιοι Σάββας, Ἀντώνιος καὶ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος.

Τὴν κατώτερη ζώνη καταλαμβάνουν ὁλόσωμες μορφές ἁγίων. Στὸ νότιο τοῖχο, ξεκινώντας ἀπὸ ἀνατολικά, ὁ μνημειακῶν διαστάσεων Ἄρχων Μιχαὴλ ὁ Θαρενός, ὁ ἅγιος Γεώργιος ὁ Διασορίτης, ὁ ἅγιος Δημήτριος καὶ ἀδιάγνωστος ἅγιος, πιθανὸν ὁ Θεόδωρος Τήρων ἢ Στρατηλάτης. Τὴν κάτω ζώνη στὸν δυτικὸ τοῖχο καταλαμβάνουν οἱ σχεδὸν κατεστραμμένες μορφές τῶν Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου, ἐκατέρωθεν τῆς θύρας. Συνεχίζοντας στὸν βόρειο τοῖχο, κάτω ἀπὸ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή ἡ μορφή τοῦ ἁγίου Μάμα καὶ δίπλα σὲ αὐτὴν οἱ τρεῖς ἱεράρχες, Μέγας Βασίλειος, Ἰωάννης Χρυσόστομος καὶ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος. Πλάι στὸν τελευταῖο, ἡ μορφή τοῦ τιμώμενου στὸ ναὸ ἁγίου Νικολάου, ἡ ὁποία ἀνήκει στὸ τελευταῖο

στρώμα τοιχογράφησης, τοῦ 1763, καὶ ἀντικατέστησε παλαιότερες ἀπεικονίσεις τοῦ ἀγίου στὴν ἴδια θέση.

Εἰκονογραφικὴ ἀνάλυση

Καμάρα-κλειδί

Προφῆτες σὲ μετάλλια (εἰκ. 9-12).

Τὸ κλειδί τῆς καμάρας καταλαμβάνουν οἱ μορφές προφητῶν μέσα σὲ συμπλεκόμενα μετάλλια. Τὸ κέντρο τοῦ ἐρυθροῦ, μικροῦ δίσκου ποὺ τὰ συνδέει, διακοσμεῖται μὲ στικτό, λευκὸ καὶ γαλανὸ διάκοσμο πάνω στὸ σκοῦρο βάθος. Τὰ κενὰ διαστήματα ἀνάμεσα στὰ μετάλλια πληρώνονται μὲ γραπτό, φυτικὸ διάκοσμο.

Ξεκινώντας ἀπὸ τὰ ἀνατολικά, μπροστὰ στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας διακρίνεται μόνον τὸ περίγραμμα ἑνὸς μεταλλίου, ἐνῶ μόνο σπαράγματα ἔχουν σωθεῖ καὶ ἀπὸ τὰ δύο ἐπόμενα, καταστροφή ἢ ὁποία ὀφείλεται, προφανῶς, στὴν πυρκαγιὰ ποὺ ἔπληξε τὸ ναὸ καὶ στὴν καταστροφή τοῦ ὑποκείμενου τέμπλου.

Τέταρτη κατὰ σειρά, ἀκολουθεῖ ἡ ἀποσπασματικὰ σωζόμενη μορφή τοῦ προφήτη **Ἑλισσαίου**³⁰. Ὁ προφήτης ταυτίζεται μὲ βάση τὴν ἐπιγραφή ΕΛΙCC στὴ δεξιὰ πλευρά, ἀνάμεσα στὴν κεφαλὴ του καὶ τὸ εἰλητό. Ἀπὸ τὴ μορφή διακρίνεται μόνον ὁ φωτοστέφανος καὶ τμῆμα τῆς, ἀταύτιστης, ἐπιγραφῆς ἐπὶ τοῦ εἰλητοῦ, ἢ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς:

ΤΑΔΕ/
ΛΕΓΕΙ ΚΥ(ΡΙΟC)/
.... ΜΕΤΑ.

Ἡ ἐπόμενη μορφή εἶναι αὐτὴ τοῦ προφήτη **Μωυσῆ**³¹. Ὁ μεσήλικας προφήτης ἔχει μικροῦ μήκους κόμη καὶ γένιο. Φορεῖ σκοῦρο κυανό, χειριδωτὸ χιτῶνα καὶ ἐρυθρὸ ἱμάτιο, ἐνῶ στὸ κεφάλι φορεῖ μικρὸ, κωνικὸ πῖλο. Εἶναι στραμμένος πρὸς τὰ δεξιὰ, ὅπως καὶ τὸ ἀνεπτυγμένο εἰλητό του, πάνω στὸ ὁποῖο ἐπιγράφεται:

ΟΨΕCΤ(Ε)/
Τ(ΗΝ) ΖΩΗΝ/

30. «Ὁ προφήτης Ἑλισσαῖος, νέος φαρακλὸς βουρλογένης...». Διονύσιος ἐκ Φουρνά, *Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης*, ἐν Πέτρουπόλει 1909, 77.

31. «Ὁ προφήτης Μωϋσῆς, μιζαιπόλιος, ὀλιγογένης...». Στὸ ἴδιο, 77.

Εικ. 9. Καμάρα-κλειδί. Προφήτες.

Εικ. 10. Ὁ προφήτης Ἐλισσαῖος.

Εικ. 11-12. Καμάρα-κλειδί. Οἱ προφῆτες Μωϋσῆς καὶ Νάθαν.

HM(ΩN) KP(E)/
MAME/
NHN ΑΠ(E)
(NANTI)³².

Στὰ ἀριστερά της κεφαλῆς του ἡ ἡμιεξίτιλη ἐπιγραφή: Ο ΠΡ(Ο) Φ(ΗΤΗC) ΜΩΥ(CHC).

Σειρὰ ἔχει ἡ μορφή τοῦ προφήτη **Νάθαν**. Ἀπεικονίζεται γηραιός, μὲ πλούσια, μακριὰ κόμη καὶ μακρὸ γένιο, ἀπόδοση ποῦ δὲν συνάδει πλήρως μὲ τὴν ἐνδεδειγμένη, σύμφωνα μὲ τὴν Ἑρμηνεία, ἀπεικόνισή του³³. Ἔχει στραμμένη τὴν κεφαλὴ του πρὸς τὰ δεξιὰ. Φορεῖ χειριδωτό, ὠχροκίτρινο χιτῶνα καὶ κυανὸ ἱμάτιο. Στὰ χέρια τοῦ κρατᾷ ἀνεπτυγμένο εἰλητό, στὸ ὁποῖο διακρίνεται ἡ ἐπιγραφή:

(T)Ο ΔΕ/
ΟΡΟC ΤΟΥ/
CINA Ε/
ΚΑΠΝΙ/
ΖΕΤΟ³⁴.

Ἑκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς του ἡ ἐπιγραφή: Ο ΠΡ(Ο)Φ(ΗΤΗC) ΝΑΘΑΝ.

Ἀπὸ τὸν τελευταῖο, ἀδιάγνωστο, προφήτη τοῦ δυτικοῦ ἄκρου διακρίνεται μόνο μέρος τῆς ἐξίτηλης, καστανόχρωμης κόμης καὶ τῆς στραμμένης στὰ δεξιὰ κεφαλῆς του. Μεγάλο τμῆμα τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας ἔχει ἀπωλεσθεῖ.

Οἱ μορφές προφητῶν στὸ κλειδί τῆς καμάρας ἀπαντοῦν σὲ πληθώρα ναῶν τῆς ὑπαίθρου τῆς Ρόδου καὶ τῆς Δωδεκανήσου. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται ὁ ναὸς τῆς Ἀγίας Ἀναστασίας στὴ Μονόλιθο, τῶν Ἀγίων Θεοδώρων Κατακαλῶν στὴν Ἀρνίθα, τοῦ Ἀγίου Γεωργίου Πετρωνιάτη στὸν Ἀρχάγγελο, τῆς Παναγίας Κυρᾶς στὴν Πυλῶνα³⁵ κ.α.

32. Δευτ. ΚΗ', 66: «Ὁψεσθε τὴν ζωὴν ὑμῶν κρεμαμένην ἀπέναντι τῶν ὀφθαλμῶν ὑμῶν». Πρβλ. καὶ *Μηναῖον Σεπτεμβρίου*, Ἑκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1959, 105 (Σεπτεμβρίου ΙΕ').

33. «Ὁ Προφήτης Νάθαν γέρων φαρακλός, στρογγυλογένης». Διονύσιος ἐκ Φουρνά, ὁ.π., 79.

34. Ἑξοδ. ΙΘ' 18: «Τὸ ὄρος τὸ Σινᾶ ἐκαπνίζετο ὅλον διὰ τὸ καταβεβηκέναι ἐπ' αὐτὸ τὸν Θεὸν ἐν πυρὶ καὶ ἀνέβαινεν ὁ καπνὸς ὥσεί καπνὸς καμίνου...».

35. Τοιχογραφίες ἀδημοσίευτες.

Τερὸ Βῆμα

Ἡ Δέηση (εἰκ. 13)

Ἡ Δέηση ἀπεικονίζεται στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας³⁶. Ἡ παράσταση ἔχει ἀπωλέσει μεγάλο μέρος τῆς ζωγραφικῆς τῆς ἐπιφάνειας³⁷. Ἐλάχιστα τμήματα εἶναι ὁρατὰ ἀπὸ τὸν Πρόδρομο στὰ δεξιὰ, ὅπως ὁ φωτοστέφανος καὶ τμήμα τῆς κόμης καὶ τῆς κεφαλῆς (διακρίνεται ὁ δεξιὸς ὀφθαλμὸς καὶ μέρος τῆς μύτης).

Ἀπὸ τὸν Χριστὸ στὸ κέντρο σώζονται τμήματα τοῦ κυανόχρωμου ἱματίου καὶ τμήμα τοῦ φωτοστεφάνου, ἐνῶ σχεδὸν τίποτα δὲν ἔχει σωθεῖ ἀπὸ τὴν Παναγία στὰ ἀριστερά, παρὰ μόνον ἵχνη τοῦ σκουρόχρωμου μαφορίου τῆς³⁸.

Ἡ Δέηση ἐμφανίζεται στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ ἤδη ἀπὸ τὸν 7ο αἰῶνα, σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχαιότερη σωζόμενη ὁλοκληρωμένη σύνθεση ἀπὸ τὴ Santa Maria Antiqua στὴ Ρώμῃ³⁹. Ἡ Δέηση στὴν ἀψίδα ἀπαντᾷ στὴ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν μνημείων τῆς ἐποχῆς. Στὰ Δωδεκάνησα ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὸ ναὸ τοῦ

36. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῆς Δέησης, βλ.: λημ. Deisis, *RbK*, I, στήλ. 1178-1186 (Th. von Bogayay). Λημ. Deisis, *LCI*, I, στήλ. 494-499 (ὁ ἴδιος). Chr. Walter, "Two Notes on the Deisis", *REB* 26 (1968), 311-336. Ὁ ἴδιος, "Further Notes on the Deisis", *REB* 28 (1970), 161-165. D. Mouriki, "A Deisis Icon in the Art Museum", *Record of the Art Museum, Princeton University* XXVII, 1 (1968), 13-28. L. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo. Les fresques de Saint Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle*, Bruxelles 1975, 232 κ.έ. (στὸ ἐξῆς: Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*). T. Velmans, "L'image de la Déisis dans les églises de Géorgie et dans celles d'autres regions du monde byzantine. I. La Déisis dans l'abside", *CahArch* 29 (1980-1981), 47-102. Ἡ ἴδια, "L'image de la Déisis dans les églises de Géorgie et dans celles d'autres regions du monde byzantine. I. La Déisis dans la coupole, sur la façade et dans les images du Jugement Dernier", *CahArch* 31 (1983), 129-173. C. Jolivet-Lévy, *Les églises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l'abside et de ses abords*, Paris 1991, σποράδην. Α. Μαντᾶς, *Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ Τεροῦ Βήματος τῶν μεσοβυζαντινῶν ναῶν τῆς Ἑλλάδας (843-1204)*, Ἀθήνα 2001, 96-112.

37. Γιὰ μνεία τῆς παράσταση τῆς Δέησης στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, βλ. Μ. Καζαμία-Τσέρνου, *Ἱστορώντας τὴ «Δέηση» στὶς βυζαντινὲς ἐκκλησίες τῆς Ἑλλάδος*, Θεσσαλονίκη 2003, 75.

38. Γιὰ τὴν Παναγία τῆς Δέησης, βλ.: Μαντᾶς, ὁ.π., 223-224.

39. T. Velmans, "L'image de la Déisis dans les églises de Géorgie et dans celles d'autres regions du monde byzantine. I. La Déisis dans l'abside", *CahArch* 29 (1980-1981), 52, σημ. 31, 129.

Ἀγίου Γεωργίου Πλακωτοῦ στή Μαλῶνα (11ος αἰώνας)⁴⁰, ἀποτελεῖ δὲ κοινὸ τύπο γιὰ τὰ μνημεῖα τοῦ 14ου-15ου αἰῶνα στήν περιοχή, πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων⁴¹.

Εἰκ. 13. Τεταρτο-
σφαῖριο ἀψίδας.
Ὁ Πρόδρομος.

40. Α. Κατσιώτη, «Οἱ παλαιότερες τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Πλακωτοῦ στή Μαλῶνα τῆς Ρόδου. Παρατηρήσεις στήν τέχνη τοῦ 11ου αἰῶνα στὰ Δωδεκάνησα», ΔΧΑΕ ΚΓ' (2002), 105-120.

41. Μεταξὺ ἄλλων, ἀναφέρεται ἡ ἀπεικόνιση τῆς Παναγίας Βλαχερνίτισσας στὸ τεταρτοσφαῖριο τῆς ἀψίδας τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας Ἐννιαμερίτισσας στή Χάλκη (1367. Μ. Ζ. Σιγάλα, «Ἡ Παναγία Ὁδηγήτρια ἢ Ἐννιαμερίτισσα στή Χάλκη τῆς Δωδεκανήσου (1367)», ΑΔ 55 (2000), Α' Μελέτες, 335-338), τῆς Παναγίας «Πετρωνιάτισσας» στὸ τεταρτοσφαῖριο τῆς ἀψίδας τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Πετρωνιάτη στὸν Ἀρχάγγελο Ρόδου (15ος αἰώνας), καθὼς ἐπίσης καὶ τῆς Παναγίας Κυρᾶς στήν Πυλῶνα (15ος αἰώνας), μὲ τὴ Θεοτόκο Βλαχερνίτισσα ἀνάμεσα σὲ σεβίζοντες ἀγγέλους (τοιχογραφίες ἀδημοσίευτες). Μὲ τὴ λεγόμενη «ἐκλεκτικὴ» τέχνη τῆς Ρόδου, στὸ τεταρτοσφαῖριο τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ Βήματος ὀρισμένων ναῶν ἐμφανίζεται τὸ ἀμιγῶς δυτικοευρωπαϊκὸ θέμα τοῦ ἔνθρονου Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν, ὁ ὁποῖος κρατᾷ μπιστὰ τοῦ ἀπὸ τὶς δύο ὀριζόντιες κεραίες τὸν σταυρωμένο καὶ νεκρὸ Χριστὸ (Tronum Gratiae), ἀνάμεσα σὲ σεβίζοντες ἀγγέλους. Πρόκειται γιὰ τοὺς ναοὺς τῆς Ὑπαπαντῆς καὶ τοῦ Προφήτη Ἀββακούμ, καὶ οἱ δύο στὸ Παραδείσι, καθὼς καὶ τῆς Ἀγίας Τριάδας τῆς ὁδοῦ Ἱπποτῶν στή μεσαιωνικὴ πόλη τῆς Ρόδου. Κόλλιας, *Ἀγία Τριάδα*, 218-219. Ὁ εἰκονογραφικὸς αὐτὸς τύπος, παράλληλα μὲ τὴ Δέηση σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ἀποκαλυπτικοῦ χαρακτήρα ὁράματα τῶν προφητῶν Ἡσαΐα, Ἀββακούμ, Δανιήλ, Δαβὶδ καὶ Ἰεζεκιήλ, θέμα ποὺ ἐμφανίζεται στήν ἐντοίχια ζωγραφικὴ τῶν τελῶν τοῦ 15ου αἰῶνα στή Ρόδο (Ἀγία Τριάδα καὶ Ἅγιος Ἀρτέμιος στήν πόλη τῆς Ρόδου, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ στὸ Θάρρι καὶ Ἅγιος Νικόλαος στὰ Τριάντα), ἀποτελοῦν νεωτερισμὸ γιὰ τὴ μνημειακὴ τέχνη τῆς περιοχῆς. Πρβλ. Ἀρχοντόπουλος, *Ἀγία Αἰκατερίνη*, 83-84.

Ἡ παράσταση τῆς Δέησης εἶναι πολύσημη, ἐμπνευσμένη, κυρίως, ἀπὸ τὴν εὐχὴ τῆς προσκομιδῆς, μὲ τὴν ὁποία ἀποδίδονται εὐχαριστίες στὸ Θεὸ καὶ ἰκεσία γιὰ τὴ συγχώρηση τῶν ἁμαρτιῶν μὲ σκοπὸ τὴν κληρονομία τῆς αἰώνιας βασιλείας⁴². Παράλληλα, ἔχει θεωρηθεῖ ὅτι κατάγεται, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴ εἰκονογραφία⁴³. Ἡ παρουσία τῆς παράστασης στὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ ἔχει μακροχρόνια παράδοση, καθὼς φαίνεται νὰ ἐξαπλώνεται ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα, μὲ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴ Νάξο⁴⁴ καὶ τὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως Καππαδοκία, Συρία κ.λπ.⁴⁵

ΣΥΛΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥΝΤΕΣ ΙΕΡΑΡΧΕΣ

Ἀπὸ τοὺς ἑξι συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες τοῦ ἡμικυλίνδρου τῆς ἀψίδας, δυστυχῶς, ἔχουν σωθεῖ μόνο οἱ δύο ποὺ παριστάνονται στὰ ἄκρα του. Τὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς παράστασης ἔχει ἀπωλεσθεῖ (γιὰ τὸν σωζόμενο ἱεράρχη τοῦ α' στρώματος, βλ. παραπάνω).

Ἀδιάγνωστος Ἱεράρχης (εἰκ. 7-8)

Στὸ βόρειο ἄκρο σώζεται ἐλλιπῶς ἡ μορφή γηραιοῦ ἱεράρχη, στραμμένου πρὸς τὸ κέντρο τοῦ ἡμικυλίνδρου. Ἀπὸ αὐτὸν διακρίνονται τὸ μέτωπο καὶ τὸ κεφάλι, μέρος τοῦ πορτοκαλὶ φωτοστεφάνου καὶ τῶν ἐνδυμάτων του⁴⁶. Φορεῖ λευκὸ πολυσταύριο φαιλόνιο⁴⁷,

42. Ντ. Μουρίκη, «Οἱ βυζαντινὲς τοιχογραφίες τῶν παρεκκλησίων τῆς Σπηλιάς τῆς Πεντέλης», ΔΧΑΕ Ζ' (1973-1974), 92-93.

43. A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantine*, Paris 1936, 205, 258. N. Thierry, «A propos des peintures d'Ayvali Koy. Les programmes absidaux a trois registres avec Déisis en Cappadoce et en Georgie», *Zograf* 5 (1974), 19.

44. Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, «Ἡ βυζαντινὴ τέχνη στὸ Αἰγαῖο», *Τὸ Αἰγαῖο ἐπὶ κέντρο ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ*, (ἐκδ. Μέλισσα), Ἀθήνα 1992, 138. Μ. Παναγιωτίδη, «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Λαθρήνου στὴ Νάξο», ΔΧΑΕ ΙΣΤ' (1991-1992), 139, 148, 150, 152.

45. Γιὰ τὴν ἐπικράτηση καὶ ἐξάπλωση τοῦ θέματος τῆς Δέησης στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας, βλ. Μαντᾶς, ὁ.π., (ὑπόσημ. 36), 101 κ.ἑ.

46. Γιὰ τὴν ἐνδυμασία τῶν ἱεραρχῶν, βλ. ἐνδεικτικά: Κ. Κουρκουλάς, *Τὰ ἱερατικά ἄμφια καὶ ὁ συμβολισμὸς αὐτῶν ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ ἑλληνικῇ ἐκκλησίᾳ*, Ἀθήναι 1960. Ath. Papas, «Liturgische Gewänder», *RbK* V (1995), 741-775.

47. Πρόκειται γιὰ τὸ κατεξοχὴν ἐνδυμα τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν. Βλ. Χ. Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός. Οἱ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες καὶ οἱ ἄγγε-*

οί σταυροὶ τοῦ ὁποίου ἔχουν ἀποδοθεῖ μὲ βαθυκύανο χρώμα, καὶ παρόμοιας διακόσμησης ὠμοφόριο, μὲ μεγαλύτερων διαστάσεων σταυρούς. Τὸ λυγισμένο στὸ ὕψος τῆς μέσης δεξί του χέρι, κοσμεῖται ἀπὸ πολυτελές, χρυσοκέντητο ἐπιμανίκιο μὲ διάλιθη παρυφή. Ἀπὸ σπάραγμα τῆς μορφῆς ποὺ σώζεται στὸ κάτω μέρος της, διακρίνονται τμῆμα τοῦ φαιλονίου καὶ τοῦ λευκοῦ στιχαρίου, καθὼς καὶ μέρος τοῦ πολυτελοῦς, διαλίθου ἐπιγονατίου του.

Καθὼς πρόκειται γιὰ τὸν τελευταῖο κατὰ σειρὰν ἱεράρχη⁴⁸, οἱ πιθανότητες νὰ πρόκειται γιὰ τὸν ἅγιο Γρηγόριο τὸν Θεολόγο⁴⁹, χωρὶς αὐτὸ νὰ μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ, δὲν θεωροῦνται ἀρκετές. Πιθανὸν νὰ πρόκειται γιὰ τὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Ἐλεήμονα⁵⁰, τὸν ἅγιο Ἀθανάσιο⁵¹, τὸν ἅγιο Κύριλλο Ἀλεξανδρείας⁵² ἢ ἄλλον γηραιὸ ἐπίσκοπο ποὺ νὰ ἀνταποκρίνεται στὴν παραπάνω εἰκονογραφία⁵³.

Ἀδιάγνωστος Ἱεράρχης (εἰκ. 14)

Στὸ νότιο ἄκρο τοῦ ἡμικυλίνδρου, σώζεται ἀποσπασματικὰ ἡ μορφή ἐνὸς ἀκόμα ἱεράρχη. Ἀπὸ τὸ κεφάλι του σώζεται μόνον τμῆμα τῆς παρειᾶς καὶ τοῦ λευκοῦ, κατσαροῦ γενίου. Ἡ μορφή, στραμμένη πρὸς τὸ κέντρο τῆς σύνθεσης, φορεῖ πολυσταύριο φαιλόνιο μὲ ἐρυθρόχρωμους σταυροὺς πάνω σε λευκὸ βάθος. Τοὺς ὤμους του κα-

λοι-διάκονοι μπροστὰ στὴν Ἀγία Τράπεζα μὲ τὰ Τίμια Δῶρα ἢ τὸν εὐχαριστιακὸ Χριστό, Θεσσαλονίκη 2008, 131, σημ. 56.

48. Γιὰ τὴ θέση τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν στὸν ἡμικύλινδο τῆς ἀψίδας, βλ. κυρίως: Μαντᾶς, ὁ.π. (ὑπόσημ. 36), 152-159. Κωνσταντινίδη, ὁ.π., 132-143.

49. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ ἁγίου, βλ. U. Knoblen, "Gregor von Nazianz", LCI I, στήλ. 444-450. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, 80, 85-86. M. Altripp, *Die Prothesis und ihre Bildausstattung in Byzanz unter besonderer Berücksichtigung der Denkmäler Griechenlands*, Frankfurt am Main 1998, 145-147. Μαντᾶς, ὁ.π., 152-153. Κωνσταντινίδη, ὁ.π., 133.

50. *Syn. Ecc. Con*, 215-217. G. Kaster, "Johannes der Almosengeber", LCI VII, στήλ. 82-83. Altripp, ὁ.π., 153-154. Μαντᾶς, ὁ.π., 154, σημ. 104. Κωνσταντινίδη, ὁ.π., 133.

51. J. Myslivec, "Athanasius der Große von Alexandrien", LCI IV, στήλ. 268-272. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, 82-83, 85. Μαντᾶς, ὁ.π., 155, σημ. 110. Κωνσταντινίδη, ὁ.π., 126, σημ. 9.

52. U. Knoblen, "Cyrillus von Alexandrien", LCI I, στήλ. 19-21. Μαντᾶς, ὁ.π., 156, σημ. 120. Κωνσταντινίδη, ὁ.π., 126, σημ. 11.

53. Σχετικὰ μὲ τὴν εἰκονογραφία τῶν ἱεραρχῶν, βλ. ἐνδεικτικά: Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, *Ερμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης*, ἐν Πετρούπολει 1909, 154-157.

Είκ. 14. Ἡμικύλινδρος ἀψίδας.
Συλλειτουργῶν ιεράρχης.

λύπτει ὠμοφόριο ὅμοιο μὲ αὐτὸ τοῦ ιεράρχου τοῦ βόρειου ἄκρου, κοσμημένο μὲ μεγάλο, μαῦρο σταυρὸ ποὺ ἀπολήγει ἐπάνω στὸ ὕψος τῆς κλείδας. Στὰ χέρια τοῦ κρατᾷ ἀνεπτυγμένο εἰλητό, ἐλισσόμενο πρὸς τὰ κάτω, μὲ τὴ γνωστή, εὐχαριστιακὴ ἐπιγραφή: (ΚΥΡΙΕ)/Ο ΕΝ ΥΨΗΛΙΣ/ΚΑ...Ν (Κύριε, ὁ ἐν ὑψηλοῖς κατοικῶν...), ἀπὸ τὴν εὐχὴ ὑπὲρ τῶν κατηχουμένων τοῦ Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου⁵⁴. Τὸν καρπὸ τοῦ χεριοῦ του περιβάλλει μικρὸ, πορτοκαλόχρωμο ἐπιμανίκιο μὲ διάλιθες παρυφές.

Τὸ κείμενο τοῦ εἰληταρίου δὲ μπορεῖ νὰ λειτουργήσῃ ὡς ἔνδειξη σχετικὰ μὲ

τὴν ταύτιση τῆς μορφῆς, καθὼς οἱ λειτουργικὲς ἐπιγραφές ἀποτελοῦν κοινὸ τόπο σὲ ἀπεικονίσεις ιεραρχῶν⁵⁵.

Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ (εἰκ. 15) (Γεν. ΚΒ', 9-18)

Τὸν χώρο ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὴν πρόθεση, στὸ βόρειο τοῖχο, καταλαμβάνει ἡ σκηνὴ τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ⁵⁶. Τὸ ἐπεισόδιο λαμβάνει χώρα σὲ βραχῶδες τοπίο. Ὁ Ἀβραάμ εἰκονίζεται σχεδὸν

54. F.E. Brightmann, *Liturgies Eastern and Western, I, Eastern Liturgies*, Oxford 1896, 315. Π.Ν. Τρεμπέλας, *Αἱ Τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθῆναις κώδικας*, Ἀθῆναι 1935, 64.

55. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρεται ὅτι ἡ ἐν λόγῳ ἐπιγραφή ἔχει ἐπισημανθεῖ σὲ παραδείγματα νὰ συνοδεύει, στὴν παράσταση τοῦ Μελισμοῦ, τοὺς Γρηγόριο Θεολόγο, Νικόλαο, Γρηγόριο Νύσσης, Ἀθανάσιο, Ἰωάννη Χρυσόστομο, Βασίλειο καὶ Ἀμφιλόχιο. Κωνσταντινίδη, ὁ.π., 222.

56. Σχετικὰ μὲ τὴ σκηνὴ βλ. Ε. Πανέλη, «Παλαιοχριστιανικὲς καὶ βυζαντινὲς πα-

μπρούμυτα γονατισμένος με τὰ δύο πόδια πάνω στην πλάτη τοῦ Ἰσαάκ. Τραβὰ τὰ μαλλιά τοῦ παιδιοῦ πού, ἀνήμπορο νὰ ἀντιδράσει, καθὼς τὰ χέρια του εἶναι δεμένα μπροστὰ με λευκὸ σχοινί, περιμένει τὸν θάνατο ἀπὸ τὸ μαχαίρι ποὺ ὑψώνει ὁ γηραιὸς πατέρας του πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι του. Στὸ μπροστινὸ ἐπίπεδο, λευκὸ κριάρι εἰκονίζεται δεμένο σὲ χαμηλὸ δέντρο. Στὸ ἐπάνω ἀριστερὸ ἄκρο, μέσα σὲ νεφέλη, ξεπροβάλλει ἡ μορφή ἑνὸς ἀγγέλου⁵⁷, ὁ ὁποῖος τὸν ἀποτρέπει ἀπὸ τὴν πράξη του, ὑποδεικνύοντάς του νὰ θυσιάσει ἀντ' αὐτοῦ τὸ

Εἰκ. 15. Ἱερό, βόρειος τοῖχος.
Ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ.

κριάρι. Ὁ ἄγγελος στὸ ἀριστερὸ του χέρι κρατᾷ ράβδο. Στὸ κέντρο ψηλά, πλάι στὸ φωτοστέφανο τοῦ τελευταίου, ἡ σκηνὴ ἐπιγράφεται: *Η ΘΙCHA (ΤΟΥ) ΑΒΡΑΑΜ*. Πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ Ἀβραάμ ἡ ἐπιγραφή: *Ο ΔΙΚΕΟC ΑΒΡΑΑΜ*, καὶ στὴν πάνω δεξιὰ γωνία: *ΑΓΓΕΛΟC Κ(ΥΡΙ)ΟΥ*.

Ἡ σκηνή, ἡ ὁποία προεικονίζει τὴ σταυρική θυσία τοῦ Ἰησοῦ⁵⁸ (ἐξ οὗ καὶ ἡ θέση της, πάνω ἀπὸ τὴν πρόθεση⁵⁹), ἐμφανίζεται ἀπὸ

ραστάσεις τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ: ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση με βάση τὶς γραπτὲς πηγές», *Βυζαντινὰ* 28 (2008), 461-486, ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία.

57. Σχετικὰ μετὴν παρουσία ἀγγέλων στὴ σκηνή, βλ. στὸ ἴδιο, 475, καὶ σημ. 56, ὅπως ἐπίσης: Ἀρχ. Σ. Κουκιάρης, *Τὰ θαύματα-ἐμφανίσεις τῶν ἀγγέλων καὶ ἀρχαγγέλων στὴν βυζαντινὴ τέχνη τῶν Βαλκανίων*, Ἀθήνα-Γιάννινα 1989, 111-112.

58. Στὸ ἴδιο, σημ. 45.

59. Σχετικὰ μετὴν θέση τῆς σκηνῆς στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ

πολύ νωρίς, ήδη από τις αρχές του 3ου αιώνα, όποτε και χρονολογείται τὸ πρωιμότερο παράδειγμα, αὐτὸ τῆς κατακόμβης τοῦ Ἁγίου Καλλίστου της Capella dei Sacramenti στὴ Ρώμη⁶⁰. Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τῆς σκηνῆς ἀντιστοιχεῖ σχεδὸν ἀπόλυτα σὲ περιγραφὲς τοῦ Γρηγορίου Νύσσης⁶¹ καὶ τοῦ Ἐφραίμ τοῦ Σύρου⁶². Ἀπὸ τὴ μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ, χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπεικόνιση τοῦ θέματος στὴν πρώτη ἀπὸ τὶς δύο σωζόμενες στὸν ἴδιο ναὸ μὲ κοινὸ θέμα, τοιχογραφία ἀπὸ τὸν Ἅγιο Ἀντώνιο στὰ Κελλιά τῆς Κύπρου, χρονολογημένη στὸν πρῶμο 11ο αἰῶνα⁶³. Ὁ τύπος ποὺ ἀκολουθεῖ ἡ παράσταση τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἐπικρατεῖ ἀπὸ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ ἐποχὴ, μὲ παραδείγματα ἀπὸ τὴ Studenica⁶⁴, τὸ Arilje⁶⁵ καὶ τὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ⁶⁶ (μὲ τὶς μορφὲς στὸ τελευταῖο νὰ εἶναι στραμμένες πρὸς τὰ δεξιὰ) καὶ καθιερώνεται στοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ σκηνὴ σχεδὸν ἐλλείπει ἀπὸ τοὺς ναοὺς τῆς Ρόδου, μὲ μόνα γνωστὰ παραδείγματα αὐτὰ τοῦ ναοῦ τῆς Ὑπαπαντῆς στὸν Κουφὰ Παραδεισίου (α' στρῶμα, 14ος αἰῶνας)⁶⁷ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ταξιάρχῃ Μιχαήλ στὸ Θάρρι (1506)⁶⁸ καὶ τῆς Ἀγίας Τριάδας (Ντολαπλὶ Μετζιντ) στὴν πόλη τῆς Ρόδου

καὶ τὸν εὐχαριστηριακὸ της χαρακτῆρα, βλ. S. Dufrenne, *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra*, Paris 1970, 27-28, 52.

60. V. Flocci-Nicolai, F. Bisconti, D. Mazzoleni, *Roms christliche Katakomben: Geschichte, Bilderwelt, Inschriften*, Regensburg 1998, 116-117, εἰκ. 133.

61. PG 46, 572.

62. Λόγος εἰς τὸν Ἀβραάμ καὶ τὸν Ἰσαάκ, *Monumenta biblica et ecclesiastica*, 1, 1, 43 κ.έ.

63. A. and J. Stylianos, *The Painted Churches of Cyprus. Treasures of Byzantine Art*, Nicosia 1997, 434-435, fig. 260.

64. G. Millet, A. Frolov, *La peinture du moyen âge en Yougoslavie (Serbie, Macédoine, Montenegro)*, I, Paris 1954, εἰκ. 37.2.

65. Στὸ ἴδιο, II, Paris 1957, εἰκ. 83.1-3. D. Vojvodić, *Wall paintings of the church of Saint Achilleos in Arilje*, Beograd 2005, πίν. XXVII (στὰ σερβικὰ μὲ ἀγγλικὴ περίληψη).

66. G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910, πίν. 113.

67. Τοιχογραφία ἀδημοσίευτη. Χριστοφοράκη, Χορηγικὲς μαρτυρίες, ὅ.π. (ὑπόσημ. 7), 454, σημ. 42.

68. Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, *Στὸ Θάρρι τῆς Ρόδου. Ὁ ναὸς καὶ οἱ τοιχογραφίες τῆς μονῆς τοῦ Ταξιάρχῃ Μιχαήλ*, Ἀθήνα 2006, 129-130.

(περ. 1490-1510)⁶⁹. Στη Δωδεκάνησο άπαντᾶ επίσης στοὺς ναοὺς τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ Κάστρο τῆς Χάλκης (15ος αἰῶνας)⁷⁰, τῆς Κοίμησης στὴν περιοχή τοῦ Κάστρου τοῦ Μικροῦ Χωριοῦ τῆς Τήλου (15ος αἰῶνας)⁷¹, στὴν Παναγία Γοργοεπήκοο στὴν Κῶ (ἀρχὲς 16ου αἰῶνα)⁷² καὶ στὴν Ἁγία Τριάδα στὰ Νικεῖα τῆς Νισύρου (15ος αἰῶνας)⁷³. Ὡστόσο, τὸ πλησιέστερο εἰκονογραφικὸ παράλληλο τῆς παράστασης τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ὅπως ἔχει ἤδη ὑποστηριχθεῖ, ἀποτελεῖ ἡ ἀπεικόνιση τοῦ θέματος στὸ πρῶτο στρώμα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ «Φτωχοῦ» στὴν πόλη τῆς Κῶ (α' τέταρτο 15ου αἰῶνα), μὲ ἐλάχιστες ἐπιμέρους διαφοροποιήσεις⁷⁴.

Ὁ Εὐαγγελισμὸς (εἰκ. 16) (Λουκᾶς 1:26-38)

Ὁ Εὐαγγελισμὸς⁷⁵ ἀποτελεῖ τὴν πρώτη παράσταση τοῦ Δωδε-

69. Κόλλιας, *Ἁγία Τριάδα*, 106, σχ. 5,7.

70. Τοιχογραφία ἀδημοσίευτη.

71. Τοιχογραφία ἀδημοσίευτη.

72. Τοιχογραφία ἀδημοσίευτη. Σχετικὰ μὲ τὸ ναό, βλ. Ι. Μπίθα, «Ἐνδυματολογικὲς μαρτυρίες, ἀφιερωτὲς καὶ βυζαντινὲς τοιχογραφίες στὴν Κῶ», *Χάρις Χαῖρε. Μελέτες στὴ μνήμη τῆς Χάρης Κάντζια*, Α', Ἀθήνα 2004, 343-349, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

73. Μνημεῖο ἀδημοσίευτο. Γιά τὴ χρονολόγηση τοῦ συνόλου καὶ τὴν ἔνταξή του στὸ ἔργο κοινού ἐργαστηρίου μὲ αὐτὸ ἄλλων δύο μνημείων τῆς Δωδεκανήσου (Σωτήρας στὸ Μικρὸ Χωριὸ Τήλου καὶ Παναγία Κυρὰ Πυλώνας στὴ Ρόδο), βλ. Α. Katsioti, "The Double-sided Icon of the Virgin Hodegetria and Saint Nicholas in Rhodes Reconsidered: Its Influence on the Art of the Dodecanese in the Fifteenth Century", *Griechische Ikonen, Byzantinische und nachbyzantinische Zeit*, Athen 2010, 147 κ.έ.

74. Μ.Ζ. Σιγάλα, «Ὁ ζωγραφικὸς "πλοῦτος" τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ "Φτωχοῦ" στὴν πόλη τῆς Κῶ», στό: Γ. Κοκκοροῦ-Ἀλευρά, Α. Λαμοῦ, Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιᾶ (ἐπιμ.), *Ἱστορία-Τέχνη-Ἀρχαιολογία τῆς Κῶ, Α' Διεθνὲς Ἐπιστημονικὸ Συνέδριο, Κῶς*, 2-4 Μαΐου 1997, Ἀθήνα 2001, 445-446.

75. Γιά τὴν εἰκονογραφία τῆς σκηνῆς, βλ. G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont-Athos*, Paris 1916, 67-92 (στὸ ἐξῆς: Millet, *Recherches*). D. Robb, "The Iconography of the Annunciation in the Fourteenth and Fifteenth centuries", *ArtB* XVIII (1936), 480-526. G. Schiller, *Ikonographie der christlichen Kunst*, I, 44 κ.έ. LCI, IV, στήλ. 422-423. H. Papastavrou, "Le symbolisme de la colonne dans la scène de l'Annonciation", *ΔΧΑΕΙΕ'* (1989-1990), 145-160. Ἡ ἴδια, "Contribution a l'étude des rapports artistiques entre Byzance et Venise à la fin du Moyen Âge. Le theme de l'Annonciation", *CahBalk* 15 (1990),

Είκ. 16. Ὁ Εὐαγγελισμός.

καόρτου. Εἰκονίζεται στὸ ἀνατολικὸ μέρος τοῦ νότιου σκέλους τῆς καμάρας τοῦ ἱεροῦ. Ἡ Παναγία στὰ δεξιά, φορεῖ ἐρυθρὸ χιτῶνα καὶ κυανοῦ χρώματος ἱμάτιο καὶ μαφόριο. Εἰκονίζεται καθήμενη σὲ σκίμποδα, μὲ ἐλαφρὰ συστροφή πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ Γαβριὴλ καὶ ἀνεπαίσθητη κλίση τῆς κεφαλῆς της πρὸς αὐτόν. Τὸ δεξιὸν χερὶ εἶναι ἀκουμπισμένο ὀριζόντια στὸ πόδι της, μὲ τὰ δάχτυλα κλειστὰ σὲ γροθιά. Ὁ ἀρχάγγελος παριστάνεται μὲ προτεταμένο τὸ ἀριστερὸ του πόδι καὶ τὸ δεξιὸν χερὶ σὲ στάση

εὐλογίας, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατᾷ σκῆπτρο. Φορεῖ κυανὸ ποδήρη χιτῶνα καὶ πορφυρὸ ἱμάτιο. Πίσω ἀπὸ τὴ μορφὴ τῆς Παναγίας, στὸ βάθος, ἐπίμηκες ἀρχιτεκτόνημα μὲ δίρριχτη στέγη, τὸ ὁποῖου διακρίνονται ἡ ἀετωματικὴ ἀπόληξη τῆς πρόσοψης, ἡ ὀρθογώνια θύρα καὶ ἓνα ἀψιδωτὸ παράθυρο. Πίσω ἀπὸ τὸν ἀρχάγγελο εἰκονίζεται ἀρχιτεκτόνημα ἐπίσης μὲ ὀρθογώνια θύρα, ἡ στέγη τοῦ ὁποῖου συνδέεται μὲ τὸ προηγούμενο μέσῳ ἐρυθροῦ ὑφάσματος. Ἀνάμεσα σὲ αὐτά, στὸ μπροστινὸ ἐπίπεδο, χαμηλὸ τοιχίον διακοσμημένο μὲ τυφλὰ ἀψιδώματα καὶ συμπλεκόμενο ἐλικοειδὲς κόσμημα σὲ ἀπόχρωση κατὰ ἓνα τόνο πρὸ σκούρα ἀπὸ τὸ ἐρυθρὸ τοῦ τοίχου. Πάνω στὸν τελευταῖον στηρίζεται καλυκοειδὲς γλάστρα. Στὸ ἀνώτατο σημεῖο τῆς σύνθεσης, ἀνάμεσα στὰ οἰκοδομήματα, ξεπροβάλλει τὸ

147-189. C. Mango, "The Chalkoprateia Annunciation and the Pre-Eternal Logos", *ΔΧΑΕ* ΙΖ' (1993-1994), 165-170. Ἰ. Δ. Βαραλῆς, "Παρατηρήσεις γιὰ τὴ θέση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο", *ΔΧΑΕ* ΙΘ' (1996-1997), 201-219. H. Papastavrou, "L'idée de l'Ecclesia et la scène de l'annonciation. Quelques aspects", *ΔΧΑΕ* ΚΑ' (2000), 227-240.

ήμικύκλιο του ούρανοῦ, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐκπορεύεται ἀκτίνα φωτὸς κατευθυνόμενη πρὸς τὸ φωτοστέφανο τῆς Παναγίας.

Ἡ σκηνὴ φέρει τὴν ἐπιγραφὴν *Ο ΕΥΑΓΓΕΛΙΟC(MOC)*, ἡ ὁποία βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὸ ἀγγεῖο, ἀνάμεσα στὶς διακοσμημένες μὲ ἄνθινο κόσμημα ἄνω γωνίες τοῦ κενοῦ χώρου μεταξὺ τοιχείου καὶ ὑφάσματος. Πάνω ἀπὸ τοὺς ὠχροκίτρινους φωτοστεφάνους τῶν δύο μορφῶν τὰ ἁγιωνύμια: *Ο ΑΡ(ΧΩΝ) ΓΑΒΡΙΗΛ*. Τῇ μορφῇ τῆς Παναγίας συνοδεύει τὸ συμπῆλημα *Μ(ΗΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ*.

Ὁ συγκεκριμένος εἰκονογραφικὸς τύπος, μὲ τὴν Παναγία καθήμενη, ἐπικρατεῖ στὴ βυζαντινὴ τέχνη κυρίως ἀπὸ τὸν 12ο αἰῶνα, μὲ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα μικρογραφία τοῦ κώδικα *Par. gr. 1208* τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ Ἰακώβου Κοκκινοβάφου, τοῦ β' τετάρτου τοῦ 12ου αἰῶνα⁷⁶. Ἀνάλογο παράδειγμα ἀπαντᾷ στὴ Ρόδο στὴν ἀρκετὰ φθαρμένη παράσταση τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Θεοδώρων Ἀρχαγγέλου (1372/3)⁷⁷ καὶ στὸ ναὸ τῆς Ἀγίας Ἀναστασίας στὴ Μονόλιθο⁷⁸. Ἡ συγκεκριμένη παραλλαγή τοῦ θέματος, μὲ τὴ Θεοτόκο σὲ ἐλαφρὰ συστροφή, μὲ τὸ δεξιὸ χερί νὰ κρατᾷ τὴν πορφύρα της, ἀπαντᾷ γιὰ πρώτη φορὰ στὶς ἀρχές τοῦ 14ου, μὲ ἐξέχον παράδειγμα τὶς τοιχογραφίες τῆς Μητρόπολης τοῦ Μυστρᾶ⁷⁹.

Τὰ ἀρχιτεκτονήματα στὴ σκηνὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ θεωρεῖται ὅτι συμβολίζουν τὸ σπίτι τῆς Παναγίας στὴ Ναζαρετ ἢ, ἀκόμα, τὴν ἴδια τὴν πόλη⁸⁰. Τὰ πολύπλοκα ἀρχιτεκτονήματα ἐπικρατοῦν ἀπὸ τὸν 14ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς, μὲ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τὸν Χριστὸ στὴ Βέροια⁸¹ καὶ τὴν Παντάνασσα τοῦ Μυστρᾶ⁸². Ὁ ζωγράφος στὴν

76. Millet, *Recherches*, 72, εἰκ. 12. J. C. Anderson, "The Illustrated Sermons of James the Monk, Their Dates, order and Place in the History of Byzantine Art", *Viator* 22 (1991), 69-120.

77. Χ. Γιακουμάκη, *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ οἱ τοιχογραφίες τοῦ ἀρχικοῦ στρώματος στὴν ἐκκλησία τῶν Ἀγίων Θεοδώρων στὸν Ἀρχάγγελο Ρόδου*, Ρέθυμνο 2007, 24-26 (ἀδημοσίευτη μεταπτυχιακὴ ἐργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης).

78. Τοιχογραφία ἀδημοσίευτη. Γιὰ τὸ ναὸ, βλ. ΑΔ 36, (1981), Β2, Χρονικά, 420-421.

79. G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910, pl. 65.3.

80. Γιὰ τὰ ἀρχιτεκτονήματα στὴ σκηνὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, βλ. ἐνδεικτικὰ: J. Fournée, "Architectures symboliques dans le theme de l'Annonciation", *Synthronon*, Paris 1968, 225-235. Hadermann-Misguich, *Kurbínovo*, 101.

81. Στ. Πελεκανίδης, *Καλλιέργης ὅλης Θετταλίας ἄριστος ζωγράφος*, Ἀθήνα 1973, πιν. 5.

82. Μ. Ἀσπρᾶ-Βαρδαβάκη, Μ. Ἑμμανουήλ, *Ἡ μονὴ τῆς Παντάνασσας στὸν*

παράσταση τῶν Μαριτωῶν τοποθετεῖ τὴν κίνηση τῶν μορφῶν σὲ παραλληλία μὲ τὰ ἀρχιτεκτονήματα. Ἔτσι, ἡ σὲ τρία τέταρτα στάση τοῦ ἀγγέλου συνάδει μὲ τὴν γωνιακὴ ὄψη τοῦ ἀρχιτεκτονήματος πίσω του. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν Παναγία. Τὸ παραπάνω στοιχεῖο σχετίζεται μὲ τὴν συνήθεια τῆς ἀπόδοσης τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ βάθους τῆς παλαιολόγιας ἐποχῆς, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει νὰ εἶναι ὁρατὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα ἀπὸ διαφορετικὲς ὀπτικὲς γωνίες συγχρόνως⁸³.

Ἀξιοπρόσεκτο εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο ἀποτελεῖ ἡ γλάστρα, ἡ ὁποία εἶναι τοποθετημένη ἀνάμεσα στὶς δύο μορφές. Ἡ λεπτομέρεια αὐτὴ ἀπαντᾷ ἤδη στὴν Capella Palatina⁸⁴, καὶ ἀποτελεῖ κοινὸ στοιχεῖο σὲ ὅλους τοὺς Εὐαγγελισμοὺς τῶν Σιενέζων ζωγράφων τοῦ 14ου καὶ 15ου αἰῶνα⁸⁵. Ἡ γλάστρα ἔχει συνδεθεῖ μὲ ὁμιλητικὰ κείμενα καὶ «ἐκφράσεις» μὲ περιγραφὲς τῆς Ἀνοιξῆς⁸⁶ καὶ παραπέμπει στὴν ἀναγέννηση τῆς φύσης, ἡ ὁποία σχετίζεται μὲ τὴν ἡμέρα ἐορτασμοῦ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν ὑμνολογία σχετικὰ μὲ τὴν Παναγία καὶ τὸν ρόλο της στὴν Ἑνσάρκωση⁸⁷. Τέλος, τὸ παραπάνω ἀγγεῖο ἔχει συσχετισθεῖ μὲ τὴ χρυσὴ στάμνο μὲ τὸ μάννα, ἡ ὁποία τοποθετήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀαρὼν στὴ σκηνὴ τοῦ Μαρτυρίου σύμφωνα μὲ ὁδηγίες τοῦ Μωυσῆ (Ἑξοδος 16. 33-34), καὶ συμβολίζει τὴν Παναγία καὶ τὴν Ἑνσάρκωση⁸⁸.

Ἡ Γέννηση (εἰκ. 17-18)

(Ματθαῖος 2:1-12, Λουκᾶς 2:1-20, Ἀπόκρυφο Εὐαγγέλιο Ψευδο-ματθαίου XIII:6, XIII-XIV. Πρωτευαγγέλιο XXI, XIX, XX).

Πρόκειται γιὰ τὴν καλύτερα σωζόμενη ἀπὸ τὶς σκηνές τοῦ Δωδεκαόρτου, ἐπόμενη χρονολογικὰ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Ἐπιγράφεται: Η ΓΕΝΗΣΙΣ. Ἡ Παναγία εἰκονίζεται στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπηλαίου,

Μυστρᾶ. *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 15ου αἰῶνα*, Ἀθήνα 2005, 91-95.

83. O. Demus, "The Style of the Kariye Djami and its Place in the Development of Paleologan Art", *The Kariye Djami*, 4, Princeton 1975, 119.

84. O. Demus, *The Mosaics of Norman Sicily*, London 1940, εἰκ. 12.

85. Χρ. Μπαλτογιάννη, «Παράσταση Εὐαγγελισμοῦ κάτω ἀπὸ νεότερη ἐπιζωγράφηση στὸ βημόθυρο T. 737 τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου», *AAA XVII* (1984), 57-58.

86. H. Maguire, *Art and Eloquence in Byzantium*, Princeton 1981, 44-52.

87. Μπαλτογιάννη, ὁ.π., 58.

88. Papastavrou, ὁ.π., 145-146. Ἀσπρᾶ-Ἐμμανουήλ, ὁ.π. (ὑπόσημ. 82), 94.

Εικ. 17. Ἡ Γέννηση.

Εικ. 18. Ἡ Γέννηση.
Λεπτομέρεια
ἀπὸ τὸ ἐπεισόδιο
τοῦ λουτροῦ. ↓

ἀνακεκλιμένη σὲ ἐρυθρωπὴ στρωμνὴ⁸⁹. Φορεῖ ἐρυθρὸ μαφόριο καὶ εἰκονίζεται μὲ τὸ βλέμμα τῆς στραμμένο σὲ ἀντίθετη κατεύθυνση ἀπὸ τὸ σπαργανωμένο βρέφος, ποὺ βρίσκεται σὲ μαρμάρινη φάτνη⁹⁰. Τὸν Χριστὸ παραστέκουν δύο ζῶα μὲ σκυμμένο κεφάλι. Ψηλά, στὸν ἴδιο ἄξονα μὲ τὴ μορφή τῆς Παναγίας, κάθετη δέσμη φωτὸς ἐκπορεύεται ἀπὸ ἡμικύκλιο καὶ καταλήγει στὸ κεφάλι τοῦ Βρέφους, πρὸς ὑποδήλωση τοῦ Ἄστρου τῆς Βηθλεέμ. Ἡ σκηνὴ περιλαμβάνει καὶ κάποια ἀπὸ τὰ μικρότερα ἐπεισόδια, ὅπως αὐτὸ τοῦ Λουτροῦ καὶ τῆς συνομιλίας τοῦ Ἰωσήφ μὲ τὸ βοσκό, ἀπουσιάζουν ὅμως ἄλλα, ὅπως ἡ Προσκύνηση τῶν Μάγων. Τὶς ἄνω ἄκρες καταλαμβάνουν μορφές ἀγγέλων, οἱ ὁποῖοι παρακολουθοῦν τὴ σκηνή. Στὸ δεξι ἄκρο, νεαρὴ ἀνδρική μορφή σὲ βράχο παίζει αὐλό.

Ὡς πρὸς τὸν εἰκονογραφικὸ τύπο τῆς «ἀνακεκλιμένης» Παναγίας⁹¹, στάση τοῦ σώματος δηλωτικὴ τῆς ὑπέρτατης κόπωσης καὶ τῶν ὠδίνων τοῦ τοκετοῦ⁹², ἔχει τὶς ρίζες του στὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ⁹³. Ὁ τύπος τῆς ἀνακεκλιμένης, σὲ διαγώνια θέση ὡς πρὸς τὴν παράσταση, Θεοτόκου, γνωστὸς ἤδη ἀπὸ τὸν 10ο αἰῶνα σὲ μνημεῖα τῆς Καππαδοκίας⁹⁴, ἐπικρατεῖ στὰ χρόνια τῶν Παλαιολόγων⁹⁵ καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸς τοῦ ὕστερου 13ου καὶ τοῦ πρώιμου 14ου,

89. Γὰ τὴν εἰκονογραφίαν τῆς σκηνῆς βλ. ἐνδεικτικά: Millet, *Recherches*, 93-169. Κ. Καλοκύρης, *Γέννησις τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθῆναι 1956. G. Ristow, *Die Geburt Christi in der fruhchristlichen und byzantinisch-ostkirchlichen Kunst*, Recklinghausen 1963. Ὁ ἴδιος, λῆμμα “Geburt Christi”, *RbK* II, στήλ. 637 κ.έ. J. Lafontaine-Dosogne, “Iconography of the Cycle of the Infancy of Child”, στὸ P. Underwood, *The Kariye Djami, IV. Studies in the Art of the Kariye Djami and Its Intellectual Background*, London 1975, 194-241. E. N. Τσιγαρίδας, *Οἱ τοιχογραφίαι τῆς μονῆς Λατόμου Θεσσαλονίκης καὶ ἡ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ τοῦ 12ου αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 1986, 33-60.

90. Γὰ τὴν εἰκονογραφίαν τῆς φάτνης, βλ. Κ. Χαραλαμπίδης, «Στὶς ἀρχὲς τῆς εἰκονογραφίας τῆς Φάτνης», *ΕΕΘΣΑΠΘ* (1992), 629-646.

91. Γὰ τοὺς ἀνάλογους τύπους, βλ. Millet, *Recherches*, 101 κ.έ.

92. Λῆμμα «Γεννήσεως, εἰκόν», *ΘΗΕ* 4, στήλ. 303 (Λ. Οὐσπένσκυ).

93. Millet, *Recherches*, 101-103. Schiller, *Ikongraphie*, I, εἰκ. 156. S. Pétridès, “Un encensoir Syrobyzantin”, *EO* VII (1904), 149.

94. M. Restle, *Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien*, II, München-Wien 1967, εἰκ. 67, 148 καὶ III, εἰκ. 438.

95. Millet, *Recherches*, εἰκ. 42, 43. Α. Ξυγγόπουλος, *Ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμησης τῶν Ἀγίων Αποστόλων Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 11 κ.ά.

ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ ἀπεικόνιση στοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους⁹⁶ καὶ τὸν Ἅγιο Νικόλαο τὸν Ὀρφανὸν⁹⁷ στὴ Θεσσαλονίκη. Στὴ Ρόδο, παρόμοια ἀπόδοση ἀπαντᾷ στὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης στὴ μεσαιωνικὴ πόλη⁹⁸, στοὺς Ἁγίους Θεοδώρους Ἀρχαγγέλου⁹⁹, στοὺς Ἁγίους Θεοδώρους Κατακαλῶν¹⁰⁰, στὴν Ὑπαπαντὴ στὸν Κουφὰ Παραδεισίου καὶ στὸν Ἅγιο Νίκωνα Ἀρνίθας¹⁰¹, ὅπου ἡ Παναγία ἀποστρέφει τὸ βλέμμα, ὅπως στὴν παράσταση τοῦ Ἁγίου Νικολάου.

Τὸ ἐπεισόδιο τοῦ Λουτροῦ βρίσκεται στὸ δεξι ἄκρο, κάτω ἀπὸ τὰ πόδια τῆς Παναγίας. Ἡ ἡλικιωμένη μαία¹⁰² στὰ ἀριστερά, καθισμένη σὲ μικρὸ βράχο, κρατᾷ στὰ χέρια τῆς τὸ σπαργανωμένο Βρέφος. Φορεῖ λευκὸ κεφαλόδεσμο, γκριζωπὸ χιτῶνα καὶ καστανέρυθρο ἱμάτιο, τὸ ὁποῖο πορπώνεται στὸν ἀριστερὸ ὦμο. Στὴ δεξιὰ πλευρά, ἡ Σαλώμη χύνει νερὸ στὴν καλυκοειδὴ κολυμβήθρα ἀνάμεσα στὶς δύο μορφές. Ἡ σκηνὴ τοῦ Λουτροῦ θεωρεῖται ὅτι συμβολίζει τὴν Ἑνσάρκωση, καθὼς καὶ τὸ Μυστήριον τοῦ Βαπτίσματος¹⁰³ καὶ εἶναι ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὸ ἀπόκρυφο Εὐαγγέλιον τοῦ Ἰακώβου καὶ τοῦ ψευδο-Ματθαίου¹⁰⁴. Ἡ σκηνὴ εἰσάγεται στὴν εἰκονογραφία τῆς Γέννησης ἤδη ἀπὸ τὸν 5ο-6ο αἰῶνα σὲ κοπτικὰ παραδείγματα¹⁰⁵. Ἡ

96. Στὸ ἴδιο, πίν. 11.

97. Χ. Μπακιρτζῆς (ἐπιμ.), *Ἅγιος Νικόλαος Ὀρφανός. Οἱ τοιχογραφίες*, Ἀθήνα 2003, εἰκ. 26.

98. Ἀρχοντόπουλος, *Ἁγία Αἰκατερίνη*, 88-89.

99. Γιακουμάκη, ὁ.π. (ὑπόσημ. 77), 26-29.

100. Α. Γ. Νίκα, «Ἡ ἐκκλησία τῶν Ἁγίων Θεοδώρων στὴν περιοχὴ Κατακαλῶν τῆς Ρόδου καὶ ὁ θεσμὸς τῆς στρατιωτικῆς πρόνοιας στὸ Βυζάντιο», *Δωδῆχρον ΚΑ'*, Ρόδος 2007, 446.

101. Μνημεῖα ἀδημοσίευτα.

102. Οἱ μαῖες παρουσιάζονται ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς εἰκονογράφους μὲ μεγαλύτερο ρεαλισμὸ ἀπὸ ἄλλες γυναικεῖες μορφές. Λόγω τοῦ κοινωνικοῦ τους ἔργου, τύγχαναν μεγάλου σεβασμοῦ στὴ βυζαντινὴ κοινωνία. Βλ. Μ. Emmanuel, "Some Notes on the External Appearance of Ordinary Women in Byzantium. Hairstyles. Headdresses: Texts and Iconography", *Byzantinoslavica* 56 (1995), 777 κ.ε.

103. E. Kitzinger, "The Hellenistic Heritage in Byzantine Art", *DOP* 17 (1963),

104. G. Ristow, "Geburt Christi", *RbK* II, στήλ. 639.

104. C. Tischendorf (edit.), *Evangelia Apocrypha, adhibitis plurimis codicibus graecis et latinis maximam partem nunc primum consultis atque ineditorum copia insignibus*, Lipsiae 1853, XIII, XIX, XX. Κ. Καλοκύρης, *Ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήναι 1956, 54.

105. K. Wessel, *Koptische Kunst. Die Spätantike in Ägypten*, Recklinghausen 1963, 161-162, 165, εἰκ. 92. Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ τύπου βλ. Millet, *Recherches*, 93-169.

στιγμή που επιλέγεται στον Άγιο Νικόλαο, αυτή δηλαδή της προετοιμασίας του λουτρού, απεικονίζεται ευρέως από τον 12ο αιώνα¹⁰⁶.

Στο κάτω άριστερό άκρο εικονίζεται ο Ίωσήφ καθισμένος σε βράχο. Φορεί κιτρινωπό ιμάτιο και κυανό χιτώνα. Απέναντί του ένας γέρος βοσκός που φορεί βαρύ, σκουρόχρωμο πανωφόρι και ψηλά υποδήματα εικονίζεται στηριζόμενος με τὰ δύο χέρια σε ποιμενική ράβδο, ενώ μπροστά του, σε μικρότερη κλίμακα, υπάρχει ένας σκύλος. Τὸ πρόσωπο τοῦ Ίωσήφ, στραμμένο πρὸς τὸν θεατή, ἔχει ἔκφραση δηλωτική τῆς περισυλλογῆς καὶ τῆς μελαγχολικῆς του διάθεσης¹⁰⁷. Τὸ ἐπεισόδιο τῆς συνομιλίας Ίωσήφ καὶ βοσκῶν ἐντοπίζεται σὲ μνημεῖα χρονολογούμενα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰῶνα ἕως τὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰῶνα¹⁰⁸. Στὴ Ρόδο ἀπαντᾷ στὸ ναὸ τῶν Ἀγίων Θεοδώρων Ἀρχαγγέλου¹⁰⁹ καὶ στὴν Ἀγία Ἀναστασία στὴ Μονόλιθο¹¹⁰.

Στὸ δεξιό άκρο τῆς παράστασης εικονίζεται ἡ σκηνὴ τοῦ εὐαγ-

J. Lafontaine-Dosogne, "Iconography of the Cycle of the Infancy of Child", στὸ P. Underwood, *The Kariye Djami, IV. Studies in the Art of the Kariye Djami and Its Intellectual Background*, London 1975, 197-241. V. Juhel, "Le bain de l'Enfant-Jésus. Des origines a la fin du douzième siècle", *CahArch* 39 (1991), 111-131.

106. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, 114. S. Kalopissi-Verti, *Die Kirche der Hagia Triada bei Kranidi in der Argolis (1244). Ikonographische und stylistische Analyse und Malereien*, (Miscellanea Byzantina Monacensia, 20), München 1975, 94-95. Γιά περισσότερα παραδείγματα, βλ. Ἀρχοντόπουλος, *Ἀγία Αἰκατερίνη*, 90, σημ. 147-148.

107. Ἡ μελαγχολία καὶ ἡ ἀπομόνωση τοῦ Ίωσήφ, ἡ ὁποία παραπέμπει στὸ γεγονός ὅτι δὲν εἶναι ὁ φυσικὸς πατέρας τοῦ Βρέφους, παραπέμπει καὶ ὑπογραμμίζει τὸ μυστήριο τῆς Ἑνσάρκωσης. Καλοκύρης, ὁ.π. (ὑπόσημ. 104), 60. A. Grabar, *Christian Iconography. A Study of its Origins*, Princeton 1968, 130.

108. Ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴν Παναγία Κουμπελίδικη Καστοριάς (1260-1280. Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰῶνα στὴν Κουμπελίδικη τῆς Καστοριάς*, Θεσσαλονίκη 1973, 47-51), στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρά (1360-1370. Μ. Χατζηδάκης, *Μυστράς. Ἡ μεσαιωνικὴ πολιτεία καὶ τὸ κάστρο. Πλήρης ὁδηγὸς τῶν παλατιῶν, τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τοῦ κάστρου*, Ἀθήνα 1992, εἰκ. 46), στὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἀγίου Δημητρίου τῆς Μονῆς Ξενοφώντος (τρίτο τέταρτο 14ου αἰῶνα. Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες τῆς περιόδου τῶν Παλαιολόγων σὲ ναοὺς τῆς Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1999, 85-86, εἰκ. 41, 43), στὴν Ἀγία Φωτεινὴ στὴ Βέροια (τέλη 14ου-ἀρχὲς 15ου αἰῶνα. Στὸ ἴδιο, 161, εἰκ. 89) κ.ά.

109. Γιακουμάκη, ὁ.π. (ὑπόσημ. 77), 28.

110. Μνημεῖο ἀδημοσίευτο. ὁ.π. (ὑπόσημ. 25).

γελισμοῦ τῶν ποιμένων¹¹¹, βασισμένη στὸ κείμενο τοῦ Εὐαγγελιστῆ Λουκᾶ (2.8-14). Ἄγγελος ἀπευθύνεται σὲ βοσκό¹¹², ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο. Ἡ λεπτομέρεια ἀπαντᾷ στὴ βυζαντινὴ τέχνη μὲ μεγαλύτερο ἀριθμὸ ποιμένων, κατὰ κανόνα τριῶν, ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς ὁποῖους κρατᾷ φλογέρα. Τὸ ἐπεισόδιο ἀπαντᾷ μαζὶ μὲ τὴ σκηνὴ τῆς Γέννησης ἤδη ἀπὸ τὸν 8ο-9ο αἰῶνα, μὲ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα φορητὴ εἰκόνα ἀπὸ τὸ Σινᾶ¹¹³ καὶ παράσταση στὸ Castelseprio¹¹⁴.

Μία δευτέρη ομάδα δοξολογούντων ἀγγέλων εἰκονίζεται στὶς ἐπάνω γωνίες τῆς παράστασης, σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο τοῦ Εὐαγγελιστῆ Λουκᾶ (2.8-14). Οἱ δύο ὄμιλοι στρέφονται πρὸς τὸ κέντρο, μὲ τὸ βλέμμα πρὸς τὴν ἀκτίνα φωτὸς ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὸ ἡμικύκλιο τοῦ οὐρανοῦ. Οἱ ἄγγελοι εἰσάγονται στὴν παράσταση τῆς Γέννησης μετὰ τὴν Εἰκονομαχίαν καὶ ἀπὸ τότε παγιώνονται στὴν εἰκονογραφίαν τῆς σκηνῆς¹¹⁵. Σὲ ὅμοια διάταξη ἀπαντοῦν στοὺς Ἁγίους Θεοδώρους Ἀρχαγγέλου¹¹⁶, ἐνῶ στὸν Ἅγιο Γεώργιο τὸ Βάρδα εἰκονίζεται ὁμιλος ἀγγέλων μόνο στὴν ἀριστερὴ γωνία¹¹⁷.

Ἡ Βάπτισις (εἰκ. 19)

(Ματθαῖος γ':13-17, Μάρκος α':9-11, Λουκᾶς γ':21-22, Ἰωάννης α':29-34, Ψαλμοὶ οζ':17, ργ-δ:3,-5)

Στὴ σκηνὴ τῆς Βάπτισης¹¹⁸ (ἐπιγρ. *H B(ΑΠΤΙ)CIC*), ἡ ὁποία φέ-

111. Γιὰ τὸν εὐαγγελισμὸ τῶν βοσκῶν βλ. Millet, *Recherches*, 114-135. Καλοκύρης, ὁ.π. (ὑπόσημ. 104), 42-48. Lafontaine-Dosogne, ὁ.π. (ὑπόσημ. 105), 210-212.

112. Κατὰ κανόνα, ὅταν εἰκονίζονται τρεῖς βοσκοί, ὁ ἓνας ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι μουσικός. Millet, *Recherches*, 114. Τσιγαρίδας, ὁ.π. (ὑπόσημ. 89), 56, ὅπου περισσότερα παραδείγματα ἀπὸ τὴ μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ.

113. K. Weitzmann, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Icons*, I, Princeton 1976, πίν. XXVIII.

114. Ο ἴδιος, *The Fresco Cycle of S. Maria di Castelseprio*, Princeton 1951, πίν. XLVIII, L.

115. Γιὰ τὴν εἰκονογραφίαν τῶν Ἀγγέλων στὴ σκηνὴ βλ. Καλοκύρης, ὁ.π. (ὑπόσημ. 104), 37-41. Lafontaine-Dosogne, ὁ.π. (ὑπόσημ. 89), 213-214.

116. Γιακουμάκη, ὁ.π. (ὑπόσημ. 77), 27-28.

117. Βολανάκης, Ἅγιος Γεώργιος Βάρδας, 2008, 30. Πρβλ. Τσιγαρίδας, ὁ.π. (ὑπόσημ. 89), 45.

118. Γιὰ τὴν εἰκονογραφίαν τῆς σκηνῆς βλ. J. Strzygorsky, *Iconographie der Taufe Christi*, München 1885. Millet, *Recherches*, 170-215. L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, II, 2, 295-304 (στὸ ἐξῆς: Réau, *Iconographie*). Schiller,

Εικ. 19. Ἡ Βάπτιση.

ρει ἐκτεταμένες φθορές στὸ κάτω ἀριστερὸ καὶ τὸ ἐπάνω μέρος, τὸ κέντρο καταλαμβάνει ἡ μορφή τοῦ Ἰησοῦ, ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται γυμνὸς μέσα στὰ νερὰ τοῦ Ἰορδάνη. Στὸ φωτοστέφανό του ἡ ἐπιγραφή *Ο ΩΝ*. Στὰ ἀριστερά του ὁ ἅγιος Ἰωάννης, ὁ ὁποῖος φορεῖ μηλωτὴ καὶ λευκὸ ἱμάτιο, εἰκονίζεται πάνω σὲ βραχῶδες ἑξαρμα. Ἔχει ἀκουμπισμένο τὸ δεξιὸ τοῦ χέρι στὸ κεφάλι τοῦ στραμμένου κατὰ τρία τέταρτα πρὸς αὐτὸν Χρι-

στοῦ, ἐνῶ μὲ τὸ δεξιὸ εὐλογεῖ. Στὰ δεξιὰ του τελευταίου ὁμάδα τριῶν, πιθανῶς, σεβιζόντων ἀγγέλων, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους μόνον δύο σώζονται, παρακολουθεῖ τὴ σκηνή. Οἱ τελευταῖοι φοροῦν ποδήρεις, κυανόχρωμους χιτῶνες καὶ ἐρυθρὰ ἱμάτια.

Ἡ λιτὴ, χωρὶς ἐκζήτηση, εἰκονογραφία τῆς σκηνῆς στὸν Ἅγιο Νικόλαο, συνάδει μὲ αὐτὴ τῶν ἐπαρχιακῶν μνημείων τῆς ἐποχῆς στὴ νησιωτικὴ καὶ ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Ὁ γυμνός, χωρὶς περίζωμα Χριστός, ἀκολουθεῖ τὸν εἰκονογραφικὸ τύπο τῆς μορφῆς ὅπως συνηθίζεται κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, στὴ Νέα Μονὴ Χίου¹¹⁹ καὶ σὲ χειρόγραφα τοῦ 10ου-11ου αἰῶνα¹²⁰. Ἡ κατὰ τρία τέταρτα κίνησις τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὸν Ἰωάννη, ἡ ὁποία ἔχει καὶ θεολογικὴ βάση¹²¹, ἀποδίδεται στὴ σκηνὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου μὲ τὸ ἐλαφρὰ ἀνασηκωμένο ἀριστερὸ πόδι καὶ μὲ τὴ στροφὴ σώματος καὶ

Iconographie, 1, 137-146. G. Ristow, *Die Taufe Christi* (Iconographia Ecclesiae Orientalis), Recklinghausen 1965. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, 123-130. Πρβλ. C.F. Rogers, "Baptism and Christian Archaeology", *Analecta Gorgiana* 6, New Jersey 2006.

119. Ντ. Μουρίκη, *Τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Νέας Μονῆς Χίου*, 2, Ἀθήνα 1985, εἰκ. 144, 145.

120. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται οἱ κώδικες Ἰβήρων I καὶ Paris. Gr. 533. Millet, *Recherches*, εἰκ. 129-130.

121. Millet, *Recherches*, 201, 203.

κεφαλῆς πρὸς τὸν τελευταῖο. Στὴ Ρόδο, ὅπως ἔχει ἐπισημανθεῖ¹²², ὁ γυμνὸς Χριστὸς ἀπαντᾷ σὲ ἀρκετὰ μνημεῖα: στὸν Ἅγιο Ἰωάννη στὸν Κουφὰ Παραδεισίου (δεύτερη εἰκοσαετία 13ου αἰῶνα)¹²³, στὸν Ἅγιο Γεώργιο τὸν Βάρδα στὴν Ἀπολακκιά (1289/90)¹²⁴, στὸν Ἅγιο Γεώργιο Κουναρὰ στὸ Ἀσκληπιεῖο (τέλη 13ου αἰῶνα)¹²⁵, στὸν Ἅγιο Νικήτα στὴ Δαματριά (τέλη 13ου αἰῶνα)¹²⁶, στοὺς Ἁγίους Θεοδώρους Ἀρχαγγέλου (1372/3)¹²⁷, στὸν Προφῆτη Ἀββακοὺμ στὸ Πα-
ραδεῖσι (πρὶν τὸ 1395)¹²⁸, στὴν Ἁγία Ἀναστασία Μονολίθου (15ος αἰῶνας)¹²⁹, στὸν Ἅγιο Θωμὰ στὸ Μεσαναγρὸ (15ος αἰῶνας)¹³⁰ καὶ στὸν Ταξιάρχη στὸ Καμειρὶ Μασάρων (15ος αἰῶνας)¹³¹. Ἄλλα μνη-
μεῖα τῆς Δωδεκανήσου στὰ ὁποῖα ἀπαντᾷ ἡ ἴδια εἰκονογραφικὴ λε-
πτομέρεια εἶναι ἡ Παναγία ἡ Ἐννιαμερίτισσα στὴ Χάλκη (1367)¹³²
καὶ ὁ Ἅγιος Νικόλαος στὰ Χεῖλη τῆς Τήλου (τέλη 14ου-ἀρχὲς 15ου
αἰῶνα)¹³³.

Ἡ παρουσία ἀγγέλων στὴ σκηνὴ τῆς Βάπτισης ἔχει ρίζες στὰ
λειτουργικὰ κείμενα καὶ ὄχι στὸ Εὐαγγέλιο¹³⁴. Οἱ ἄγγελοι παραλεί-
πονται πολὺ σπάνια ἀπὸ τὴ σκηνή¹³⁵, εἴτε τοποθετοῦνται ὅλοι στὴ

122. Ἀρχοντόπουλος, *Ἁγία Αἰκατερίνη*, 94.

123. Τοιχογραφία ἀδημοσίευτη. Βλ. Α. Κατσιώτη, «Ἐπισκόπηση τῆς μνημει-
ακῆς ζωγραφικῆς τοῦ 13ου αἰῶνα στὰ Δωδεκάνησα», *ΑΔ* 51-52 (1996-97), Α' Με-
λέτες, 278-279, πίν. 94.

124. Κ. Κεφαλᾶ, «Οἱ δράκοντες τῶν ὑδάτων. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς εἰκο-
νογραφίας τῆς Βάπτισης μὲ ἀφορμὴ τὰ παραδείγματα τῆς Δωδεκανήσου», *Χάρις*
Χαίρε. Μελέτες στὴ μνήμη τῆς Χάρης Κάντζια, Β', Ἀθήνα 2004, 422.

125. Στὸ ἴδιο, 422.

126. C. Brandi, "La capella rupestre del Monte Paradiso", *Memorie* III (1938),
πίν. IV. Κεφαλᾶ, ὅ.π., 422-423.

127. Γιακουμάκη, ὅ.π. (ὑποσημ. 77), 31-32.

128. Τοιχογραφία ἀδημοσίευτη.

129. Τοιχογραφία ἀδημοσίευτη.

130. Τοιχογραφία ἀδημοσίευτη. Γιὰ τὸ ναό, βλ. P. Lojacono, "Pitture parietali
bizantine rodiate", *Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini*, II,
Roma 1953, 183. *ΑΔ* 35 (1980), B2, Χρονικά, 564. Papavassileiou-Archontopoulos,
Nouveaux éléments, 325.

131. Τοιχογραφία ἀδημοσίευτη.

132. Σιγάλα, ὅ.π. (ὑποσημ. 41), 348-351, εἰκ. 13.

133. Κατσιώτη, Ἅγιος Νικόλαος, πίν. 142.

134. Millet, *Recherches*, 178, σημ. 11.

135. Βλ. ἐνδεικτικά: N. Coumbaraki-Panselinou, *Saint Pierre de Kalyvia*
Kouvara et la chapelle de la Vierge de Mérenta, Θεσσαλονίκη 1976, 85, πίν. 29.

μία πλευρά, απέναντι από τον Πρόδρομο. Ήδη από τον 12ο αιώνα, ο αριθμός των αγγέλων αυξάνεται από δύο σε τρεις, σε όρισμένα μνημεία ακόμα και σε τέσσερις¹³⁶ για να υπερβεί στα χρόνια των παλαιολόγων ακόμη και τους έξι¹³⁷. Δεν λείπουν όμως παραδείγματα προσκόλλησης στον τύπο του 12ου αιώνα με τους δύο αγγέλους σε παλαιολόγια μνημεία, όπως, για παράδειγμα, στους Αγίους Απόστολους Θεσσαλονίκης¹³⁸. Τρεις τον αριθμό άγγελοι έντοπίζονται στη σκηνή της Παναγίας Έννιαμερίτισσας στη Χάλκη (1367)¹³⁹, των Αγίων Θεοδώρων Αρχαγγέλου (1372/3)¹⁴⁰ και της Αγίας Αναστασίας στη Μονολιθο¹⁴¹, αλλά και σε μνημεία της Κρήτης, όπως στην Παναγία στα Καπετανιανά Μονοφατσίου (1401/2) και στη Μονή Βαλσαμονέρου (γύρω στο 1400)¹⁴².

Πάνω από τον Ίησού, όπως στη σκηνή της Γέννησης, ύψώνεται το ήμικύκλιο του ούρανοῦ. Λόγω έκτεταμένων φθορῶν στο κάτω μέρος της παράστασης, δεν είναι δυνατό να διακρίνει κανείς την παρουσία ή μη προσωποποίησης του Ἰορδάνη¹⁴³ ή θαλασσίων δράκοντων¹⁴⁴, παρὰ μόνο ένα σκοῦρο καφέ ψάρι πλάι στο δεξι πόδι του Χριστοῦ. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στο ἄνω τμήμα της παράστασης, καθώς δεν διακρίνεται λόγω έκτεταμένων φθορῶν ή περισσότερὰ ή τὸ χέρι του Θεοῦ¹⁴⁵.

Ἡ βάπτιση, μία ἀπὸ τίς σημαντικότερες χριστολογικὲς σκηνές, συμβολίζει τὴ θεοφάνεια, ἀλλὰ ἀποτελεῖ ταυτόχρονα καὶ τὸ πρό-τυπο κάθε χριστιανικοῦ βαπτίσματος. Ἀπὸ τὸν Ἀπόστολο Παῦλο παραβάλλεται με τὸν θάνατο καὶ τὴν ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ (Ρωμ. 6.4 κ.έ.), ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης τὴν χαρακτηρίζει ὡς ἀναγέννη-

136. Millet, *Recherches*, 178.

137. Στο ἴδιο, 178.

138. Ευγγόπουλος, ὁ.π. (ὑπόσημ. 95), 16, πίν. 15.

139. Σιγάλα, ὁ.π. (ὑπόσημ. 41) 348-350, εἰκ. 13.

140. Γιακουμάκη, ὁ.π. (ὑπόσημ. 77), 31-32, εἰκ. 27.

141. Τοιχογραφία ἀδημοσίευτη.

142. Μ. Μπορμπουδάκης, «Παρατηρήσεις στὴ ζωγραφικὴ τοῦ Σκλαβεροχωρίου», *Εὐφρόσυνον. Ἀφιέρωμα στὸν Μανόλη Χατζηδάκη*, 1, πίν. 195α-β.

143. Millet, *Recherches*, 175.

144. Γιά τοὺς δράκοντες τῶν ὑδάτων, βλ. Κεφαλᾶ, ὁ.π. (ὑπόσημ. 124).

145. Γιά τὴν ἀπεικόνιση τοῦ χεριοῦ τοῦ Θεοῦ στὴ χριστιανικὴ τέχνη, βλ. Μ. Kirigin, *La mano divina nell iconographia Christiana*, Citta del Vaticano 1976. Γιά τὴ σκηνή τῆς Βάπτισης εἰδικότερα, βλ. στο ἴδιο, 171-175.

ση (κέφ. 3.4-5), ενώ, παράλληλα, έχει συσχετισθεί με έσχατολογικές έννοιες¹⁴⁶.

Η Μεταμόρφωση (είκ. 20)

(Ματθαῖος ιζ':1-13, Μάρκος θ':2-9, Λουκάς θ':28-36)

Ο κύκλος του δωδεκαόρου συνεχίζεται με την Μεταμόρφωση¹⁴⁷. Η σκηνή διαδραματίζεται σε βραχώδες τοπίο, πού συμβολίζει τὸ ὄρος Θαβώρ, ὅπου, σύμφωνα με τὸ Εὐαγγέλιο, ἔλαβε χώρα μπροστὰ στοὺς ἀποστόλους Πέτρο, Ἰάκωβο καὶ Ἰωάννη. Σειρὰ λόφων σὲ κεραμιδι ἀπόχρωση συνθέτουν τὸ τοπίο. Ὁ Χριστὸς παριστάνεται στὸ κέντρο, μέσα σὲ ἔλλειψοειδῆ δόξα, ἡ ὁποία σχεδὸν περιγράφει τὸ σῶμα του. Φορεῖ λευκὸ χιτῶνα καὶ ἀνοιχτογάλαζο ἱμάτιο. Μὲ τὸ δεξιὸ χερί εὐλογεῖ καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατᾷ συνεπτυγμένο εἰλητάριο. Ἀπὸ τὴ δόξα ἐκπορεύονται τρεῖς δέσμες φωτός, μία κάτω ἀπὸ τὰ πόδια τοῦ Ἰησοῦ, ἐνῶ οἱ ἄλλες δύο κάτω ἀπὸ τὴν ὀσφύ του, ἀνάμεσα στοὺς δεόμενους προφήτες Μωυσῆ καὶ Ἡλία.

Εἰκ. 20. Ἡ Μεταμόρφωση.

Ὁ προφήτης Ἡλίας εἰκονίζεται δεόμενος στὸ ἄνω ἀριστερὰ ἄκρο τῆς σύνθεσης, στραμμένος κατὰ τρία τέταρτα πρὸς τὸν Ἰησοῦ. Φορεῖ πορτοκαλὶ χιτῶνα καὶ καφεκόκκινο ἱμάτιο. Ὁ Μωυσῆς, στὸ δεξι

146. Ἀσπρᾶ-Ἐμμανουήλ, ὁ.π. (ὑπόσημ. 82), 107-108 καὶ σημ. 69.

147. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῆς Μεταμόρφωσης βλ. Millet, *Recherches*, 216-231. Schiller, *Iconographie*, 1, 155-161. W. Kronig, "Zur Transfiguration der Capella Palatina", *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 19 (1956), 162 κ.έ. K. Weitzmann, "A Metamorphosis Icon or Miniature on Mountain Sinai", *Stavinar*, n.s., XX (1969), 418 κ.έ. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, 142-147. Ντ. Μουρίκη, *Τὰ φηφιδωτὰ τῆς Νέας Μονῆς Χίου*, Ἀθήνα 1985, 139-142.

ἄκρο, εἰκονίζεται νὰ βαστᾷ στὰ χέρια του τὶς πλάκες τοῦ νόμου. Φορεῖ σκουρογάλαζο χιτῶνα καὶ κεραμιδι ἱμάτιο. Οἱ τρεῖς ἀπόστολοι εἰκονίζονται πεσμένοι στὸ ἔδαφος, ἔντρομοι. Στὸ ἄκρο ἀριστερὰ ὁ Πέτρος γονυπετής, μὲ τὰ νῶτα γυρισμένα πρὸς τὴν παράσταση, συστρέφει τὴν κεφαλὴ κατευθύνοντας τὸ βλέμμα του πρὸς τὸν Χριστό, ὅπως σὲ ἄρκετὰ παραδείγματα τῶν παλαιολόγειων χρόνων¹⁴⁸. Ὁ ἀπόστολος φορεῖ ροδοκόκκινο ἱμάτιο. Στὸ κέντρο τοῦ κάτω ἐπιπέδου νεότερος ἡλικιακὰ μαθητής, πιθανὸν ὁ Ἰωάννης, εἰκονίζεται πεσμένος ἀνάσκελα νὰ στηρίζεται στὸ δεξί του ἀγκῶνα σὲ χειρονομία ἐκπληξης καὶ δέους, κρατώντας τὸ μάγουλό του μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι. Φορεῖ κυανὸ χιτῶνα καὶ ἐρυθρωπὸ ἱμάτιο. Λόγῳ τῆς κακῆς κατάστασης τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας τοῦ δεξιοῦ κάτω ἄκρου τῆς παράστασης, δὲν ἔχει σωθεῖ ἡ μορφή τοῦ τρίτου ἀποστόλου, παρὰ μόνον τὸ χέρι του, ἀπὸ τὴ θέση τοῦ ὁποῖου συνάγεται ὅτι ἡ μορφή εἰκονιζόταν πεσμένη πρηνηδὸν στὸ βραχῶδες ἔδαφος.

Στὴ Ρόδο, ἐλλειψοειδῆς δόξα ἀπαντᾷ στὴ σκηνὴ ἀπὸ τὸ ἀσκηταριὸ τοῦ Ἁγίου Νικήτα στὴ Δαματριά (τελευταία εἰκοσαετία 13ου αἰῶνα)¹⁴⁹. Τρεῖς ἀκτίνες πηγάζουν μὲ τὴν ἴδια διάταξη καὶ στὴν παράσταση τοῦ ναοῦ τοῦ Προφήτη Ἀββακοῦμ στὸ Παραδείσι (πρὶν ἀπὸ τὸ 1395¹⁵⁰), οἱ ὁποῖες ἀπολήγουν στοὺς τρεῖς ἀποστόλους τοῦ κάτω μέρους τῆς παράστασης. Παρόμοιες, ὀξύληκτες ἀκτίνες ἀπαντοῦν καὶ στὴν παράσταση ἀπὸ τὸν Ἅγιο Νικόλαο στὰ Χεῖλη τῆς Τήλου¹⁵¹.

Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τῆς Μεταμόρφωσης διαμορφώθηκε ἤδη ἀπὸ τὸν 6ο αἰῶνα, μὲ κύριο καὶ χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τὴν ψηφιδωτὴ παράσταση τῆς ἀψίδας τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Σινᾶ¹⁵². Πρόκειται γιὰ μία ἀπὸ τὶς σημαντικότερες παραστάσεις τοῦ

148. Ἀρχοντόπουλος, *Ἁγία Αἰκατερίνη*, 97, ὅπου συγκεντρωμένα παραδείγματα τῆς εἰκονογραφικῆς λεπτομέρειας.

149. C. Brandi, "La capella rupestre del Monte Paradiso", *Memorie* III (1938), πίν. V. Γιὰ τὴ χρονολόγησι, βλ. Κατσιώτη, ὁ.π., 288.

150. Τοιχογραφία ἀδημοσίευτη.

151. Κατσιώτη, Ἅγιος Νικόλαος, 329, πίν. 143.

152. Γιὰ τὴν παράστασι βλ. ἐνδεικτικά: Γ. Σωτηρίου, «Μωσαϊκὸν τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Σινᾶ», *Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini*, II, Roma 1953, 246-252. G.H. Forsyth, K. Weitzmann, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai*, Ann Arbor 1965, pl. CXXXVI-CXXXVII.

χριστολογικού κύκλου, ή όποία διακρίνεται για τόν συμβολισμό της, ώς μία από τίς θεοφάνειες, προεικονίζει όμως, παράλληλα, σύμφωνα μέ τόν Ίωάννη τόν Χρυσόστομο, τή Δευτέρα Παρουσία¹⁵³.

Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου (εἰκ. 21-23)

Τό δυτικό τοῖχο τοῦ ναοῦ, πάνω ἀπό τήν εἴσοδο, καλύπτει ἡ μνημειώδης παράσταση τῆς Κοίμησις τῆς Θεοτόκου¹⁵⁴ [ἐπιγραφή: *Η ΚΟΙΜΗΣΙ(C)/ (THC) ΘΕΟ(ΤΟΚΟΥ)*]. Ἡ παράσταση φέρει ἀρκετές φθορές, κυρίως στό κάτω καί τόν νότιο τμήμα της. Ἡ σκηνή λαμβάνει χώρα μπροστά σε ἀρχιτεκτονικό βάθος μέ πυραμιδοειδή διάταξη. Τό κέντρο τῆς σύνθεσης καταλαμβάνει τόν σκῆνωμα τῆς Παναγίας πάνω στή νεκρική κλίνη. Ἡ Θεοτόκος, τόν πρόσωπο τῆς όποίας δέν ἔχει σωθεῖ, βρίσκεται στά ἀριστερά. Φορεῖ μαβί μαφόριο, κάτω ἀπό τόν όποιο διακρίνεται λευκός κεκρύφαλος. Μέσα στό φωτοστέφανο, πάνω ἀπό τόν μέτωπο τῆς Παναγίας, τόν συμπύλημα ΜΡ ΘΥ. Ἡ στρωμνή της εἶναι ἐπενδεδυμένη μέ πολυτελές, διάλιθο κάλυμμα, ἐνῶ τήν μπροστινή ὄψη της καλύπτει ἀκόσμητη ποδέα σέ δαμασκηνί ἀπόχρωση.

Πίσω ἀπό τόν νεκροκρέβατο, μέσα σέ δόξα, στέκει ὁ Χριστός, ὁ όποιος κρατᾷ τήν ψυχή τῆς μητέρας του καί δορυφορεῖται ἀπό τέσσερις ἀγγέλους σέ μονοχρωμία¹⁵⁵. Τήν κλίνη πλαισιώνουν δύο ὄμιλοι τῶν ἐπτά ἀτόμων ἕκαστος, ἀποτελούμενοι στό σύνολό τους

153. PG 58, στήλ. 554.

154. Για τήν εἰκονογραφία τῆς σκηνῆς, βλ. ἐνδεικτικά: L. Wratisslau-Mitrović, N. Okunev, "La Dormition de la sainte Vierge dans la peinture médiévale orthodoxe", *ByzSl* III (1931), 134-173. M. Jugie, "La Mort n et l'Assomption de la sainte Vierge", Citta del Vaticano 1944. K. Καλοκύρης, *Ἡ Θεοτόκος εἰς τήν εἰκονογραφίαν Ἀνατολῆς καί Δύσεως*, Θεσσαλονίκη 1972, 126-140. K. Kalokyris, "La Dormition et l'Assomption de la Théotokos dans l'art de l'Église Orthodoxe", *ΕΕΘΣΑΠΘ* ΙΘ' (1974), 131-146. M. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, «Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου σέ δύο εἰκόνες τῆς Κῶ», *ΔΧΑΕ* ΙΓ' (1985-1986), 125-156. Χρ. Μπαλτογιάννη, «Ἡ Κοίμησις τοῦ Ἀνδρέου Ρίτζου τοῦ Λονδίνου καί ἡ ἐξάρτησή της ἀπό τή ζωγραφική καί τὰ ιδεολογικά ρεύματα τοῦ 14ου αἰῶνα», *Εὐφρόσυνον*. Ἀφιέρωμα στόν Μανόλη Χατζηδάκη, 1, Ἀθήνα 1991, 353-374. Για τή φτερωτή ψυχή τῆς Θεοτόκου, βλ. A. Ευγγόπουλος, «Ἡ πτερωτή ψυχή τῆς Θεοτόκου», *ΔΧΑΕ* ΣΤ' (1970-1972), 1-12. Σχετικά μέ παραδόσεις πού ἀφοροῦν τήν Κοίμησις, βλ. S.J. Shoemaker, *Ancient Traditions of the Virgin Mary's Dormition and Assumption*, New York 2002.

155. S. Tsuji, «"Monochromie" en tant qu'un des procédés de la representation

Εικ. 21. Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου.

Εικ. 22. Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Λεπτομέρεια.

Εικ. 23. Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Λεπτομέρεια.

ἀπὸ ἀποστόλους καὶ τρεῖς ἱεράρχες¹⁵⁶. Στὸν δεξιὸ ὄμιλο, ὁ προεξάρχων Παῦλος εἰκονίζεται μὲ θυμιατό, σὲ βαθιὰ ὑπόκλιση. Στὸν ἀριστερὸ ὁ Πέτρος, μὲ προτεταμένο τὸ δεξιὸ χέρι, θυμιάζει μὲ κατζίο τὸ σκήνωμα τῆς Παναγίας. Ἀνάμεσα στὶς μορφές τῶν ἀποστόλων ξεχωρίζει αὐτὴ τοῦ Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου, ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται στὸ δεῦτερο ἐπίπεδο, σὲ ἰδιαίτερα τιμητικὴ θέση, σκυμμένος πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς Θεοτόκου¹⁵⁷.

Σύμφωνα μὲ τὸν Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη¹⁵⁸ καὶ τὸν Ἰωάννη Δαμασκηνό¹⁵⁹, οἱ ἱεράρχες ποὺ λαμβάνουν μέρος στὴ σκηνὴ τῆς Κοίμησις τῆς Θεοτόκου εἶναι τέσσερις: ὁ Ἐφέσου Τιμόθεος, ὁ Ἰάκωβος

du monde invisible dans l'art byzantine", *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines (Athènes-Septembre 1976)*, II, Athènes 1981, 879-889.

156. Βλ. Μ. Σιγάλα, «Εἰκόνα τῆς Κοίμησις τῆς Θεοτόκου τῶν ὁψιμων παλαιολόγειων χρόνων στὴν Ἀστυπάλαια», *ΔΧΑΕ ΚΖ'* (2006), 261, σημ. 10.

157. Μπαλτογιάννη, ὁ.π., 354, σημ. 5.

158. Ὁ.π., 3, στήλ. 681.

159. PG 96, στήλ. 749.

Ἀδελφόθεος, ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης καὶ ὁ Ἀθηνῶν Ἱερόθεος. Ἀπὸ αὐτοῦς, τρεῖς ἀπαντοῦν στὴ σκηνὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, οἱ ὅποιοι μποροῦν νὰ ταυτισθοῦν μὲ βάση τὴν Ἑρμηνεία τοῦ Διονυσίου ἐκ Φουρνά. Ὁ ἱεράρχης στὰ ἀριστερά, πλάι στὸν Ἰωάννη, ἔχει ἀπεικονισθεῖ σὲ γεροντικὴ ἡλικία, μὲ μακρὸ ἄσπρο γένι, σὲ ἀντιστοιχία μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου: «γέρων σγουροκέφαλος, μακρυγένης»¹⁶⁰. Ἀπὸ τοὺς δύο ποὺ εἰκονίζονται στὰ δεξιὰ, ὁ πλησιέστερος στὸν Χριστὸ μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτη, καθὼς ἔχει ἀποδοθεῖ μὲ πλούσιο, σγουρό, λευκὸ γένι «γέρων σγουροκέφαλος, διχαλογένης, μακρυμάλλης»¹⁶¹. Ὁ τελευταῖος, νεότερος ἡλικιακά, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀπεικόνιση τοῦ Ἐφέσου Τιμόθεου, «νέου σιμογένης»¹⁶². Καὶ οἱ τρεῖς φοροῦν πολυσταύρια φαιλόνια καὶ εἶναι στραμμένοι πρὸς τὸ νεκροκρέβατο. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ μορφές τῶν ἱεραρχῶν φέρουν φωτοστέφανα, ὅπως οἱ μορφές τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς κεκοιμημένης Παναγίας, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς Ἀποστόλους, γεγονὸς ποὺ συναντᾶται γιὰ πρώτη καὶ μοναδική φορὰ στὰ γνωστὰ στὸν γράφοντα, σωζόμενα παραδείγματα τῆς Ρόδου.

Ἡ σκηνὴ τῆς Κοίμησης ἀποτελεῖ τὴν μεγαλύτερη ἴσως σὲ ἔκταση εἰκονογραφικὴ σύνθεση τῶν ναῶν καὶ τὴν πιὸ διαδεδομένη σκηνὴ τοῦ θεομητορικοῦ κύκλου¹⁶³. Τὸ θέμα τῆς Κοίμησης ἀνάγεται ἤδη πρὶν ἀπὸ τὸν 7ο αἰῶνα, ἂν λάβει κανεὶς ὑπόψη τὸ γεγονὸς ὅτι τότε χρονολογεῖται ὁ ὁμώνυμος ναὸς στὴ Νίκαια τῆς Βιθυνίας¹⁶⁴. Στὸν 10ο αἰῶνα χρονολογοῦνται τὰ παλαιότερα παραδείγματα στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ ἀπὸ τὴν Καππαδοκία (Tokali Kilise II¹⁶⁵, Sümbüllü Kilise¹⁶⁶ κ.ά.).

Ἡ σκηνὴ στὸν Ἅγιο Νικόλαο καταλαμβάνει τὴν ἐπάνω ζώνη τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ὅπως στὴ συντριπτικὴ πλειοψηφία παραδειγμά-

160. Διονύσιος ἐκ Φουρνά, ὁ.π. (ὑπόσημ. 53), 154.

161. Στὸ ἴδιο, 154.

162. Στὸ ἴδιο, 264.

163. Καλοκύρης, ὁ.π., 127.

164. M. Jugie, "La Mort n et l'Assomption de la sainte Vierge", Citta del Vaticano 1944, 175.

165. A. Wharton Epstein, *Tokali Kilise. Tenth century metropolitan art in byzantine Cappadocia*, Washington 1986, fig. 101, 102.

166. N. et M. Thierry, *Nouvelles Églises Rupestres de Cappadoce. Région du Hasan Dağı*, Paris 1963, 179-180, pl. 78.

των τῶν μνημείων τῆς Ρόδου¹⁶⁷ καί, γενικά, τῆς Δωδεκανήσου. Ἡ παράσταση ἀκολουθεῖ λιτὸ εἰκονογραφικὸ τύπο, μὲ ἀπουσία δευτερευόντων σκηνῶν καὶ προσώπων, ὅπως συνηθίζεται ἀλλοῦ (πρβλ. σκηνὴ ἀπὸ τὴν Περίβλεπτό του Μυστρᾶ¹⁶⁸), ἡ ὁποία, κατὰ πάσα πιθανότητα, ὀφείλεται καὶ στὶς περιορισμένες διαστάσεις τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας τῶν παραπάνω ναῶν. Τὸ λιτὸ αὐτὸ εἰκονογραφικὸ σχῆμα χαρακτηρίζει τὶς περισσότερες ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος σὲ ναοὺς τῆς περιφέρειας. Τέτοια παραδείγματα στὴ Δωδεκάνησο ἀπαντοῦν, μεταξύ ἄλλων, στὴ Χάλκη, στὸ ναὸ τῆς Παναγίας Ἐννιαμερίτισσας (1367)¹⁶⁹, στὸν Ἅγιο Ζαχαρία στὸ Φοινίκι (τέλη 14ου αἰῶνα)¹⁷⁰ καὶ στὸν Σταυρὸ στὴν Πλεκτὴ (τέλη 14ου-ἀρχὲς 15ου αἰῶνα)¹⁷¹. στὴ Ρόδο, στὸν Ἅγιο Γεώργιο τὸ Βάρδα¹⁷², στοὺς Ἁγίους Θεοδώρους στὸν Ἀρχάγγελο (1372/3)¹⁷³, στὴν Ἁγία Τριάδα στὴ Ψίνθο (1407/8), στὸν Ἅγιο Θωμᾶ στὸ Μεσαναγρὸ (15ος αἰῶνας)¹⁷⁴, στὸν Ἅγιο Ἰωάννη στὴν Κρητηνία (15ος αἰῶνας)¹⁷⁵, στὴν Ἁγία Ἀναστασία στὴ Μονόλιθο (15ος αἰῶνα)¹⁷⁶ κ.ά.

Ἡ Βαῖοφόρος (εἰκ. 24-27)

(Ματθαῖος κ᾽:1-9, Λουκᾶς ιθ': 29-40, Μάρκος ια':1-10,

Ἰωάννης ιβ':12-15)

Ἡ Βαῖοφόρος¹⁷⁷ ἔχει ἀπεικονισθεῖ στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ βόρειου

167. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ ἀπεικόνιση στὴν καμάρα τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Μερογλίτη στοὺς Πεύκους τῆς Λίνδου (13ος αἰῶνας, τοιχογραφία ἀδημοσίευτη). Γιά τὸ ναό, βλ. P. Lojacono, "Pitture parietali bizantine rodiate", *Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini*, II, Roma 1953, 179. *ΑΔ* 35 (1980), Β2, Χρονικά, 576. Papavassileiou-Archontopoulos, *Nouveaux éléments*, 323.

168. Χατζηδάκης, ὁ.π. (ὑπόσημ. 108), 86-87.

169. Σιγάλα, ὁ.π. (ὑπόσημ. 41), 355-357, εἰκ. 16.

170. Α. Κατσιώτη, «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Ζαχαρία στὸ Φοινίκι τῆς Χάλκης», *ΑΔ* 40 (1985), Α' Μελέτες, 238, πιν. 109α.

171. Τοιχογραφία ἀδημοσίευτη.

172. *ΑΒΜΕ ΣΤ'* (1948), 131-132.

173. Γιακουμάκη, ὁ.π. (ὑπόσημ. 77), 40-41.

174. Τοιχογραφία ἀδημοσίευτη.

175. Τοιχογραφία ἀδημοσίευτη.

176. Τοιχογραφία ἀδημοσίευτη.

177. Γιά τὴν εἰκονογραφία τῆς σκηνῆς, βλ. Millet, *Recherches*, 255-284. Schiller, *Iconographie*, 2, 28-31. E. Lucchesi Palli, "Einzug in Jerusalem", *RbK* II,

Εικ. 24.

Ἡ Βαΐοφόρος.

Εικ. 25. Ἡ Βαΐοφό-
ρος. Λεπτομέρεια.

Είκ. 26. Ἡ Βαϊοφόρος. Λεπτομέρεια.

Είκ. 27. Ἡ Βαϊοφόρος. Λεπτομέρεια.

σκέλους τῆς καμάρας. Ὁ Χριστός, καθισμένος πλάγια στὸν γκριζωπὸ ἡμίονο, πλησιάζει ἀπὸ ἀριστερὰ τὴν πόλη τῆς Ἱερουσαλήμ. Φορεῖ βυσσινὴ χιτῶνα καὶ κυανὸ ἱμάτιο. Πίσω του, τὸ βραχῶδες βάθος τοῦ ἀριστεροῦ τμήματος τῆς παράστασης ὑποδηλώνει τὸ ὄρος τῶν Ἐλαιῶν¹⁷⁸. Τὸ δεξιὸ τμήμα τῆς καταλαμβάνουν τὰ τεῖχη τῆς Ἱερουσαλήμ¹⁷⁹, μπροστὰ στὴν εἴσοδο τῆς ὁποίας στέκει μικρὴ ὁμάδα Ἑβραίων. Λόγῳ φθορᾶς, ὁρατὰ σήμερα εἶναι μόνο τμήματα τῶν ἐνδυμάτων τῶν τελευταίων.

Τὸν Χριστὸ ἀκολουθεῖ ὁμάδα τριῶν μαθητῶν του, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ πλησιέστερος σὲ αὐτὸν προσωπογραφικὰ παραπέμπει στὸν Πέτρο. Μπροστὰ στὸ σκυμμένο στὸ ἔδαφος κεφάλι τοῦ ὑποζυγίου, σὲ μικρότερη κλίμακα, ἓνα μικρὸ παιδὶ ἐτοιμάζεται νὰ ἀπλώσει στὸ ἔδαφος πορτοκαλὶ χρώματος ὕφασμα μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι, ὅταν μὲ τὸ δεξιὸ κρατᾷ σχηματοποιημένο κλαδί. Πλαί σ' αὐτό, στὴν ἴδια κλίμακα, γονυπετῆς γυναικεία μορφή μὲ χαρακτηριστικὸ λευκὸ κεφαλόδεσμο, πιθανῶς ἡ μητέρα του¹⁸⁰, σὲ στάση δέησης μπροστὰ στὸν Χριστό. Στὸ κέντρο τῆς παράστασης, ψηλά, πάνω σε σχηματοποιημένο δέντρο, εἰκονίζεται δεύτερο παιδί, τὸ ὁποῖο μὲ κλαδευτήρι¹⁸¹ κόβει βᾶγια γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ Θεανθρώπου. Τὸ δέντρο τέμνει στὰ δύο τὴν ἐπιγραφή: *Η ΒΑΗ/ΟΦΟΡΟΣ*.

στήλ. 22-30. E. Dinkler, *Der Einzug in Jerusalem*, Opladen 1970. Hadermann-Misguich, *Kurbínovo*, 135-142. T. Velmans, "Observations sur l'emplacement et l'iconographie de l'Entrée a Jérusalem dans quelques églises de Svanétie (Géorgie)", *Rayonnement Grec. Hommages à Charles Delvoye*, Bruxelles 1982, 471 κ.έ. A. Koumoussi, *Les peintures murales de la Transfiguration de Pyrgi et de Sainte-Thècle en Eubée*, Athenes 1987, 81-88.

178. Hadermann-Misguich, *Kurbínovo*, 138 κ.έ.

179. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῆς πόλης τῆς Ἱερουσαλήμ, βλ. B. Kuhnelt, *From the Earthly to Heavenly Jerusalem. Representations of the Holy City in the Christian Art of the First Millenium*, Rome-Freiburg-Wien 1987.

180. Τὰ παιδιὰ συνοδευόμενα ἀπὸ τοὺς γονεῖς τους ἀποτελοῦν σὲ ἄρκετὲς περιπτώσεις παραπληρωματικὲς μορφές τῆς σκηνῆς τῆς Βαΐοφόρου. Βλ. ἐνδεικτικά: Ἀσπρᾶ-Ἐμμανουήλ, ὁ.π. (ὑπόσημ. 82), 122 κ.έ.

181. Γιὰ τὰ ἀγροτικὰ ἐργαλεῖα στὸ Βυζάντιο, βλ. A. Bryer, "Byzantine Agricultural Implements: the Evidence of Medieval Illustrations of Hesiod's Works and Days", *BSA* 81 (1986), 45-80. M. Parani, *Reconstructing the Reality of Images. Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th-15th Centuries)*, Leiden-Boston 2003, 199-202. Παρόμοιο ἐργαλεῖο ἀπαντᾷ σὲ πληθώρα παραδειγμάτων τῆς σκηνῆς τῆς Βαΐοφόρου, μὲ ἐνδεικτικὸ παράδειγμα τῆ

Ἡ παράσταση ἀκολουθεῖ λιτὸ εἰκονογραφικὸ τύπο, ὅπως αὐτὸς διαμορφώθηκε ἤδη ἀπὸ τὴν μεσοβυζαντινὴ περίοδο¹⁸², ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀπουσιάζουν οἱ γραφικὲς λεπτομέρειες. Ὁ Χριστὸς στρέφεται πρὸς τοὺς Ἑβραίους, ὅπως σὲ ἀρκετὰ μνημεῖα τῆς Δωδεκανήσου: στὸν Ἅγιο Γεώργιο Βάρδα (1289/90)¹⁸³, στὸν Ταξιάρχη Μιχαήλ στὸν Ἑμπολα Καλύμνου (τέλη 13ου αἰῶνα)¹⁸⁴, στοὺς Ἁγίους Θεοδώρους Ἀρχαγγέλου (1372/3)¹⁸⁵, στὴν Ἁγία Αἰκατερίνη (Ἰλκ Μιχράμπ) στὴ Ρόδο (τελευταῖο τέταρτο 14ου αἰῶνα)¹⁸⁶, στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὰ Λώρυμα Μασάρων (ἀρχὲς 15ου αἰῶνα)¹⁸⁷, στὴν Ἁγία Ἀναστασία Μονολίθου (15ος αἰῶνας), στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὸ Φουντουκλί (τέλη 15ου αἰῶνα)¹⁸⁸ κ.ἄ.

Περιορισμένος εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν παιδιῶν τῆς σκηνῆς, λεπτομέρεια ποὺ ἀπαντᾷ στὸ Χριστὸ στὴ Βέροια¹⁸⁹, στὴν Ὁμορφὴ Ἐκκλησιᾷ στὸ Γαλάτσι¹⁹⁰, στὸν Ἅγιο Νικόλαο Ὁρφανό¹⁹¹, στὴν Κοί-

σκηνὴ ἀπὸ τὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Ἡρακλείδου στὴ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Λαμπαδιστῆ στὸν Καλοπαναγιώτη τῆς Κύπρου, τοῦ 13ου αἰῶνα. (*Ἱστορία τῆς Κύπρου*, Τόμ. Ε', (Μεσαιωνικὸν Βασίλειον. Ἑνετοκρατία), μέρος Β' (Πίνακες), Λευκωσία 1996, πίν. XXIII).

182. Millet, *Recherches*, 256 κ.ἑ. Ἐνδεικτικὰ παραδείγματα λιτῆς εἰκονογραφίας μὲ περιορισμένο ἀριθμὸ προσώπων ἀποτελοῦν τὸ El Nazar στὴν Καππαδοκία, (10ος αἰῶνας. Μ. Restle, *Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien*, Recklinghausen 1967, εἰκ. 19), οἱ Ἅγιοι Ἀνάργυροι Καστοριάς (τέλη 11ου αἰῶνα. Στ. Πελεκανίδης, Μ. Χατζηδάκης, *Βυζαντινὴ Τέχνη στὴν Ἑλλάδα*. Καστοριά, Ἐκδόσεις Μέλισσα, Ἀθήνα 1984, 35, εἰκ. 16) καὶ τὸ Kurbinovo (1191. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εἰκ. 61).

183. ABME ΣΤ' (1948), 124-125, εἰκ. 106.

184. Α. Κατσιώτη, «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ταξιάρχη Μιχαήλ στὸν Ἑμπολα-Βαθὺ Καλύμνου», *Κάλυμνος. Ἑλληνορθόδοξος ὀρισμὸς τοῦ Αἰγαίου*, Ἀθήνα 1994, εἰκ. 11.

185. Γιακουμάκη, ὅ.π. (ὑπόσημ. 77), 35-36, εἰκ. 30-31.

186. Ἀρχοντόπουλος, *Ἁγία Αἰκατερίνη*, 99-100.

187. Ἰ. Βολανάκης, *Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὰ Μάσαρη Ρόδου καὶ οἱ τοιχογραφίες αὐτοῦ*, Ρόδος 1989, πίν. 7.

188. Μ. Ἀχεϊμάστου-Ποταμιάνου, «Οἱ τοιχογραφίες τῆς οἰκογένειας Βαρδο-ἀνῆ στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὸ Φουντουκλί τῆς Ρόδου», *Θωράκιον. Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ Παύλου Λαζαρίδη*, Ἀθήνα 2004, πίν. 79.

189. Στ. Πελεκανίδης, *Καλλιέργης ὅλης Θετταλίας ἄριστος ζωγράφος*, Ἀθήνα 21994, πίν. 21.

190. Α. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Ὁμορφῆς Ἐκκλησιᾶς*, Ἀθήνα 1971, πίν. 25.

191. Α. Τσιτουρίδου, *Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ*

μηση στο Λογκανίκο¹⁹², στον Άγιο Νικόλαο στην Πλάτσα της Μάνης¹⁹³ κ.α., όχι όμως στην Παντάνασσα του Μυστρά¹⁹⁴ και σε άλλα παλαιοιολόγια μνημεία. Ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί το παιδί που απλώνει το ύφασμα μπροστά στον ήμίονο και ταυτόχρονα κρατά κλαδί, όταν σε παραδείγματα της ίδιας εποχής σε εικόνες¹⁹⁵, καθώς και στα παραπάνω από την μνημειακή ζωγραφική, δεν συνηθίζεται τέτοιου είδους άπεικόνιση. Επίσης, η γενικά σπάνια τοποθέτηση της γονυπετούς γυναικείας μορφής πλάι στα παιδιά σε εξίσου μικρή κλίμακα (μόλις και μετά βίας φτάνει στο ύψος του γονάτου της μορφής του Έβραίου δίπλα της), άπαντα στο ναό της Ανάληψης στη Ravanica¹⁹⁶. Η μικρή κλίμακα της μορφής στον Άγιο Νικόλαο, ή οποια πιθανόν να οφείλεται σε έλλειψη χώρου, καθώς η σύνθεση είναι ασφυκτικά γεμάτη, είναι συνήθης στην άπεικόνιση μορφών αφιερωτών¹⁹⁷. Στην έλλειψη χώρου μπορεί να αποδοθεί και η άπεικόνιση του ενός μόνο παιδιού, το οποίο αποδίδει στον Χριστό τις τιμές πού, συνήθως, αποδίδουν δύο ή περισσότερα¹⁹⁸.

Ο μικρός αριθμός των αποστόλων, όπως επίσης και ο ήμίονος που πλησιάζει με το κεφάλι του το παιδί, αποτελούν εικονογρα-

στη Θεσσαλονίκη. Συμβολή στη μελέτη της παλαιοιολόγιας ζωγραφικής κατά τον πρώιμο 14ο αιώνα, Θεσσαλονίκη 1986, πίν. 25.

192. O. Chassoura, *Les peintures murales byzantines des églises de Longanikos-Laconie*, Athenes 2002, 128, fig. 91.

193. Ντ. Μουρίκη, *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στην Πλάτσα της Μάνης*, Αθήνα 1975, εικ. 63.

194. Άσπρᾶ-Έμμανουήλ, ὁ.π. (ὑπόσημ. 82), 124-125, εικ. 49-51.

195. M. Vassilaki, "An icon of the Entry into Jerusalem and a question of archetypes, prototypes and copies in late- and post-byzantine icon painting", *ΔΧΑΕ ΙΖ'* (1993-1994), 271-284. fig. 1, 3, 4.

196. M. Ljubinkovic, *Ravanica*, Beograd 1966, εικ. 20.

197. Από την πληθώρα παραδειγμάτων στο σύνολο των μνημείων που σώζουν άπεικονίσεις αφιερωτών ανά την επικράτεια, ενδεικτικά αναφέρεται ο ανώνυμος στο τύμπανο του νότιου τυφλού άψιδώματος του κυρίως ναού του Αγίου Γεωργίου του Πλακωτού στη Μαλώνα, πλάι στα πόδια της μνημειώδους, ολόσωμης, Παναγίας Κυριώτισσας (τέλη 14ου-άρχες 15ου αιώνα). Ί. Μπίθα, «Ένδυματολογικές μαρτυρίες στις τοιχογραφίες της μεσαιωνικής Ρόδου (14ος αί.-1523). Μια πρώτη προσέγγιση», *Ρόδος 2400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, Β', Αθήνα 2000, 434, εικ. 1:η, Πίν. 170γ.

198. Για τη συμμετοχή των παιδιών στη σκηνή, βλ. C. Hennessy, *Images of Children in Byzantium*, Farnham 2008, 38, 70-72.

φικές λεπτομέρειες γνωστές ήδη από τον 10ο αιώνα¹⁹⁹, οι οποίες άπαντούν και στην Αγία Αικατερίνη της Ρόδου²⁰⁰.

Η Σταύρωση (είκ. 28-29)

(Ματθαῖος κζ':33-56, Μάρκος ιε': 22-41, Λουκάς κγ': 33-49, Ἰωάννης ιθ':17-37)

Στή σκηνή της Σταύρωσης²⁰¹ στὸν Ἅγιο Νικόλαο λαμβάνουν μέρος, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἑσταυρωμένο, ἡ Παναγία καὶ ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος. Ἡ παράσταση φέρει ἀρκετὲς ἀπώλειες καὶ ἀπολεπίσεις, πὺν δυσχεραίνουν τὴν ἐξέτασή της. Ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται νεκρὸς στὸ σταυρό, ὁ ὁποῖος στηρίζεται σὲ σχηματοποιημένο βραχῶδες ἔξαρμα. Φορεῖ λευκὸ περιζῶμα, τὸ κεφάλι τοῦ σημειώνει ἔντονη κάμψη πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ τὰ πόδια του στηρίζονται σὲ ὑποπόδιο. Ἀπὸ τὴν Παναγία σώζονται τμῆμα τοῦ φωτοστεφάνου καὶ τοῦ σκουροκόκκινου μαφορίου τῆς κάτω του στήθους. Ἀπὸ τὸν Ἰωάννη, ἀντίθετα, σώζεται μόνο τμῆμα τῶν ποδιῶν του, κάτω ἀπὸ τὸν ἀστράγαλο. Ἐκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ἡ σκηνὴ ἐπιγράφεται: *Η CΤΑΥΡΩCΙC*.

Οἱ ὀλιγοπρόσωπες Σταυρώσεις άπαντοῦν σὲ ἀρκετὰ τοιχογραφημένα σύνολα τῆς Δωδεκανήσου: Ἅγιος Νικήτας στὴ Δαματριά (τέλη 13ου αἰῶνα)²⁰², Ἅγιος Γεώργιος Βάρδας (1289/90), Ἅγιοι Θεο-

199. Ἄπαντοῦν στὸ Tokali I (A. Wharton Epstein, *Tokali Kilise. Tenth century metropolitan art in byzantine Cappadocia*, Washington 1986, fig. 33) καὶ στὸν Μεγάλο Περιστερεῶνα στὸ Çavuşin (G. De Jerphanion, *Une nouvelle province de l'art byzantine. Les églises rupestres de Cappadoce*, Paris 1925-1941, I, pl. 141, 2).

200. Ἀρχοντόπουλος, *Ἅγία Αἰκατερίνη*, 100.

201. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῆς σκηνῆς βλ. Millet, *Recherches*, 396-460. E. Sandberg-Vavalà, *La Croce dipinta italiana e l'iconografia delle passioni*, Verona 1929, ²Roma 1980, 27-57. J.R. Martin, "The Dead Christ on the Cross in Byzantine Art", *Late Classical and Mediaeval Studies in Honor of A.M. Friend Jr.*, Princeton 1955, 189-196. K. Wessel, *Die Kreuzigung* (Iconographia Ecclesiae Orientalis), Bongers: Recklinghausen 1966. Schiller, *Iconographie*, 2, 88-99. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, 147-152. Th. Chatzidakis-Bacharas, *Les peintures murales de Hosios Loukas. Les chapelles occidentales*, Athènes 1982, 44-49. T. Velmans, "Note sur les signes de la redemption dans l'image du Crucifiement byzantine au moyen âge", *Θυμίαμα στὴ μνήμη τῆς Λασκαρίνας Μπούρα*, Ἀθήνα 1994, 1, 337-340. Γιὰ τὶς ἀπαρχὲς καὶ τὶς πρώιμες ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος, βλ. J. Spier, *Picturing the Bible. The Earliest Christian Art*, Fort Worth 2007, 227-232.

202. Brandi, ὁ.π. (ὑπόσημ. 126), tav. VII.

←
Εικ. 28. Ἡ Σταύρωση.

↓
Εικ. 29. Ἡ Σταύρωση.
Λεπτομέρεια.

δωροι Ἀρχαγγέλου (1372/3), Ἅγιος Φανούριος στὴ μεσαιωνικὴ πόλη τῆς Ρόδου (α' μισὸ 15ου αἰῶνα, γ' στρῶμα), Παναγία Γουρλομάτα στὴ Λέρο (1327;), Ἅγιος Προκόπιος στὴ Σύμη (τέλη 14ου αἰῶνα) Ἅγιος Ζαχαρίας στὸ Φοινίκι τῆς Χάλκης (β' μισὸ 14ου αἰῶνα) κ.ά.²⁰³, ἀλλὰ καὶ σὲ εἰκόνες τῆς ἐποχῆς, μὲ ἰδιαίτερη προτίμηση στὴν ἀπεικόνιση τοῦ θέματος στὴν ὀπίσθια ὄψη ἀμφιγραπτῶν ἔργων. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται ἡ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὴ Ρόδο, χρονολογημένη στὰ μέσα του 14ου αἰῶνα²⁰⁴, ἡ εἰκόνα τῆς Παναγίας στὸ ναὸ τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου Λίνδου (15ος αἰῶνας)²⁰⁵, τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας ἀπὸ τὴ Μονὴ Δωριῶν Μεραμπέλλου (α' μισὸ 15ου αἰῶνα)²⁰⁶ κ.ά.

Ἡ στάση τοῦ Χριστοῦ²⁰⁷, ὁ ὁποῖος κρέμεται ἀπὸ τὸ Σταυρό, μὲ τὸ κεφάλι νὰ ἔχει γείρει στὸν ὦμο καὶ τὸ σῶμα του νὰ διαγράφει καμπύλη, πρωτοεμφανίζεται στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο, μὲ παραδείγματα ἤδη ἀπὸ τὸν 11ο-12ο αἰῶνα²⁰⁸.

Ἡ εἰς Ἄδου Κάθοδος (εἰκ. 30-31)

Μετὰ τὴ Σταύρωση, ἀκολουθεῖ ἡ σκηνὴ τῆς Καθόδου στὸν Ἄδη²⁰⁹,

203. Γιά περισσότερα παραδείγματα, βλ. Α. Κατσιώτη, «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ταξιάρχη Μιχαὴλ στὸν Ἑμπολα-Βαθὺ Καλύμνου», *Κάλυμνος. Ἑλληνορθόδοξος ὀρισμὸς τοῦ Αἰγαίου*, Ἀθήνα 1994, 252-252, σημ. 125.

204. Ἡ εἰκόνα προέρχεται ἀπὸ τὸ ναὸ τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων τῆς ὁμώνυμης συνοικίας τῆς Ρόδου καὶ ἐκτίθεται στὸ Παλάτι τοῦ Μεγάλου Μαγίστρου. Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, «Δύο ἀμφιπρόσωπες εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας στὴ Ρόδο», *ΔΧΑΕ* Λ' (2009), 206, εἰκ. 6.

205. Εἰκόνα ἀδημοσίευτη.

206. *Εἰκόνες τῆς κρητικῆς τέχνης (Ἀπὸ τὸν Χάνδακα ὡς τὴν Μόσχα καὶ τὴν Ἁγία Πετρούπολη)*, Κατάλογος ἐκθεσης, (ἐπιστ. ἐπιμέλεια Μ. Μπορμπουδάκης), Ἡράκλειο 1993, ἀρ. 156.

207. Γιά τὴ στάση τοῦ Χριστοῦ στὸ Σταυρό, βλ. ἐνδεικτικὰ: Millet, *Recherches*, 407-416. J.R. "Martin, The Dead Christ on the Cross in Byzantine Art", *Late Classical and Medieval Studies in Honor of Albert Mathias Friend*, Princeton 1955, 188. Στ. Πελεκανίδης, «Χρονολογικὰ προβλήματα τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τῆς Παναγίας Μαυριώτισσας Καστοριάς», *ΑΕ* 1978, 150-152.

208. Millet, *Recherches*, 407-416.

209. Γιά τὴν εἰκονογραφία τῆς σκηνῆς, βλ. Α. Ευγγόπουλος, «Ὁ ὕμνος-γικός εἰκονογραφικὸς τύπος τῆς εἰς τὸν Ἄδην Καθόδου τοῦ Ἰησοῦ», *ΕΕΒΣ* ΙΖ' (1941), 113-129. J. Vilette, *La Résurrection Christ dans l'art chrétien du Ile au VIIe*

← Εικ. 30. Ἡ Εἰς Ἄδου
Κάθοδος.

↓ Εικ. 31. Ἡ Εἰς Ἄδου
Κάθοδος. Λεπτομέρεια.

ή οποία βασίζεται στο Ἀπόκρυφο Εὐαγγέλιο τοῦ Νικοδήμου²¹⁰ καὶ στὴν ὑμνολογία τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα²¹¹. Ἡ παράσταση φέρει ἐκτεταμένες φθορές, οἱ ὁποῖες ὀφείλονται στὴ φωτιά ποὺ ξέσπασε στὸ ναό, κατὰ τὴν ὁποία κάηκε τὸ ὑποκείμενο ξύλινο τέμπλο. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας φέρει φθορές καὶ ἀπώλειες, μὲ καλύτερα σωζόμενα τὰ κατώτερα τμήματα.

Ἡ σκηνὴ ἐκτυλίσσεται σὲ βραχῶδες τοπίο, σὲ συμφωνία μὲ τὰ κείμενα τὰ ὁποῖα παραδίδουν ὅτι ἔλαβε χώρα μέσα σὲ σπήλαιο²¹². Ὁ Χριστὸς παριστάνεται σὲ ἀντίκληση, μὲ ὁρατὰ τμήματα τοῦ ἐρυθροῦ ἱματίου του. Πατᾶ πάνω στὶς πεσμένες στὸ ἔδαφος πύλες τοῦ Ἄδη, πάνω στὶς ὁποῖες διακρίνεται τὸ πέλμα του. Στὰ ἀριστερά, γονατιστὸς ὁ Ἀδὰμ μὲ ροδοκόκκινο ἱμάτιο. Πλάι του σώζεται τμηματικὰ τὸ πέλμα τοῦ Ἄδη, πάνω στὸν ὁποῖο φαίνεται νὰ πατοῦσε ὁ Χριστὸς. Στὸ κάτω δεξι ἄκρο τῆς παράστασης διακρίνεται ἡ σαρκοφάγος, ἐνῶ πίσω ἀπὸ αὐτὴν τὸ μαργαριτοποικίλο, ποδῆρες ἔνδυμα ἐνὸς ἀπὸ τοὺς προφητάνакτες²¹³.

Λόγω τῆς κακῆς κατάστασης διατήρησης τῆς παράστασης, ἐλάχιστα μπορεῖ νὰ συμπεράνει κανεὶς ἀπὸ εἰκονογραφικὴ ἄποψη. Ἡ σκηνὴ φαίνεται ἀπαλλαγμένη ἀπὸ δευτερεύοντα πρόσωπα, ἀποδοσμένη μὲ λιτότητα ἢ ὁποῖα συνάδει μὲ μνημεῖα τῆς μεσοβυζαντινῆς ἐποχῆς (πχ. Νέα Μονὴ Χίου²¹⁴, Kurbinovo²¹⁵ κ.λπ.) καὶ ὄχι μὲ ἀντίστοιχα τῆς ὕστερης παλαιολόγειας (βλ. Παντάνασσα Μυστρᾶ²¹⁶).

siècle, Paris 1957. E. Lucchesi Palli, "Der syrisch palästinische Darstellungstypus der Höllenfahrt Christi", *RQ* 57 (1962), 250-267. Ἡ ἴδια, Anastasis, *RbK*, I, στήλ. 142-148. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, 162-167. A.D. Kartsonis, *Anastasis. The making of an image*, Princeton 1986. E. Δεληγιάννη-Δωρὴ, «Παλαιολόγεια εἰκονογραφία. Ὁ «σύνθετος» εἰκονογραφικὸς τύπος τῆς Ἀναστάσης», *Ἀντίφωνον. Ἀφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Ν.Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, 399-435. Ἀρχ. Σ. Κουκιάρης, «Οἱ ἀνεπίγραφοι ἀνιστάμενοι στὴν Εἰς Ἄδου Κάθοδον», *ΔΧΑΕ* 19 (1996-1997), 305-317.

210. C. Tischendorf, *Evangelia Apocrypha*, Leipzig 1896, 323 κ.έ.

211. Lucchesi Palli, ὁ.π., 254.

212. Ὁ.π.

213. Γιὰ τὴν παρουσία καὶ τὸν ἀριθμὸ προφητῶν στὴ σκηνή, βλ. Kartsonis, ὁ.π., 186, 198, 199.

214. Ντ. Μουρίκη, *Τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Νέας Μονῆς Χίου*, Β', Ἀθήνα 1985, εἰκ. 48, 180.

215. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εἰκ. 79.

216. Ἀσπρᾶ-Ἐμμανουήλ, ὁ.π. (ὑπόσημ. 82), 128-134, εἰκ. 52-53.

Ἡ Ἀνάληψη (εἰκ. 32).

(Μάρκος ιστ': 19-20, Λουκᾶς κδ':50-53, Πράξεις Ἀποστόλων
α':1-14, Ἀπόκρυφο Νικοδήμου).

Εἰκ. 32. Ἡ Ἀνάληψη.

Ἡ σκηνή με τὴν ὁποία κλείνει ὁ κύκλος τοῦ δωδεκαόρτου εἶναι αὐτὴ τῆς Ἀναλήψεως²¹⁷, ἡ ὁποία καταλαμβάνει τὴ βόρεια πλευρὰ τῆς καμάρας τοῦ ἱεροῦ. Ἀπὸ τὴν παράσταση σώζεται μόνο τὸ κάτω μέρος, γεγονὸς πού, πιθανότατα, ὀφείλεται στὴν προαναφερθεῖσα πυρκαγιά.

217. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῆς Ἀνάληψης, βλ. ἐνδεικτικά: E. Dewald, "The Iconography of the Ascension", *AJA* 19 (1915), 277-319. A. Ευγγόπουλος, «Ἡ τοιχογραφία τῆς Ἀναλήψεως ἐν τῇ ἀψίδι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης», *AE* 1938, 32-53. A. Grabar, *Martyrium*, II, 178-179. K. Wessel, *Himmerfahrt Christi*, *RbK*, II, στήλ. 1224-1256. M. Παναγιωτίδης, «Ἡ παράσταση τῆς Ἀνάληψης στὸν τροῦλλο τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης», *ΕΕΠΣΑΠΘ ΣΤ'* 2 (1974), 69 κ.έ. Hadermann-Misguich, *Kurbisnovo*, 167-175. N. Γκιολές, *Ἡ Ἀνάληψις τοῦ Χριστοῦ βάσει τῶν μνημείων τῆς Α' χιλιετηρίδος*, Ἀθήνα 1981. I. Βαραλῆς, «Εἰκόνα μεῖ ἰδιότυπη παράσταση Ἀνάληψης», *ΔΧΑΕ ΙΕ'* (1989-1990), 161-178. Th. Gouma-Peterson, "A Paleologan Ascension Icon in the Menil Collection", *Θυμίαμα στὴ μνήμη τῆς Λασκαρίνας Μπούρα*, I, Ἀθήνα 1994, 107-113.

Στὸ κέντρο διακρίνεται ἡ Παναγία μέχρι τὸ ὕψος τοῦ ὤμου, σὲ στάση δέησης. Φορεῖ γαλανὸ χιτῶνα καὶ πορφυρὸ μαφόριο²¹⁸. Στὸ κάτω ἐπίπεδο, στὰ δεξιὰ της Θεοτόκου, σώζεται τὸ κάτω τμήμα τοῦ κορμοῦ δύο ἀποστόλων καὶ στὰ ἀριστερά της τριῶν, οἱ ὅποιοι εἶναι στραμμένοι πρὸς αὐτήν.

Ἡ παρουσία τῆς Θεοτόκου στὴν παράσταση τῆς Ἀνάληψης σὲ μετωπικὴ στάση, υπογραμμίζει τὸ ρόλο της ὡς μέσου τῆς ἐνσάρκωσης τοῦ Χριστοῦ καὶ ὡς μάρτυρα τῆς θεοφάνειας. Παράλληλα, μὲ τὴν παρουσία της ἐξαίρεται ὁ συμβολικὸς της χαρακτήρας ὡς προσωποποίηση τῆς ἐπίγειας ἐκκλησίας, ἡ ὁποία συνεχίζει τὸ ἔργο τοῦ ἀναληφθέντος Χριστοῦ μέχρι τῆ Δευτέρα Παρουσία²¹⁹.

Μεσαία ζώνη

Ἅγιοι σὲ μετάλλια

Ἀπὸ τὸν 12ο-13ο αἰῶνα, σὲ ἀρκετὰ μνημεῖα συνηθίζεται ἡ ἀπεικόνιση ἁγίων σὲ μετάλλια σὲ στενὴ ζώνη κάτω ἀπὸ τὸ Δωδεκάορτο. Στὸν Ἅγιο Νικόλαο ἐντοπίζονται ἔξι στὸ νότιο τοῖχο καὶ τρία στὸν βόρειο. Ἡ αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀπεικόνισή τους ἔχει θεωρηθεῖ ὅτι ὀφείλεται σὲ ἐπίδραση τῆς τοποθέτησης φορητῶν εἰκόνων σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο²²⁰.

Τερὸ-Νότιος τοῖχος

Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, σώζονται ἀποσπασματικὰ δύο μετάλλια, τῶν ὁποίων ἡ ζωγραφικὴ ἐπιφάνεια, σχεδὸν στὸ σύνολό της, ἔχει ἀπολεπισθεῖ.

Νότιος τοῖχος-Δυτικὸ ἄκρο (εἰκ. 33-34)

Κάτω ἀπὸ τὶς σκηνὲς τῆς Βάπτισης καὶ τῆς Μεταμόρφωσης, τὸ

218. Τὸ πορφυρὸ μαφόριο τῆς Παναγίας ἀπαντᾷ σὲ ὅλες τὶς ἀπεικονίσεις της στὴ σκηνή. Βλ. Γκιολές, ὁ.π., 313, σημ. 52.

219. Γκιολές, ὁ.π., 304-314.

220. A. Grabar, "L'imgo clipeata chrétienne", στὸ *L'art de la fin de l'antiquité et du moyen âge*, I, Paris 1968, 607-613. Θ. Ἀρχοντοπουλος, «Οἱ βυζαντινὲς τοιχογραφίαι τῆς Ἁγίας Ἄννας στὸ Βαθὺ Καλύμνου» στὸ *Κάλυμνος. Ἑλληνορθόδοξος ὁρισμὸς τοῦ Αἰγαίου*, Ἀθήνα 1994, 399, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

*Εικ. 33. Νότιος τοίχος, μεσαία ζώνη. Αγία Βαρβάρα (;)
καὶ ἀδιάγνωστη ἁγία.*

Εικ. 34. Νότιος τοίχος, μεσαία ζώνη. Αγία Ειρήνη (;).

χώρο καταλαμβάνει σειρά τεσσάρων μεταλλίων. Τὰ πρόσωπα τῶν μορφῶν ἔχουν βανδαλισθεῖ κατὰ τὸ παρελθὸν γιὰ ἄγνωστο λόγο, μὲ ἀποτέλεσμα κανένα χαρακτηριστικό τους νὰ μὴ διακρίνεται πλέον.

α. (ἀπὸ Α. πρὸς Δ.) Ἀδιάγνωστη ἀγία

Ἡ μορφή εἰκονίζεται στηθαῖα σὲ ρόδινο βάθος. Φορεῖ καστανέρυθρο, χειριδωτὸ χιτῶνα καὶ πορφυρὸ ἱμάτιο. Μὲ τὸ δεξιὸ χέρι εἰκονίζεται νὰ εὐλογεῖ. Στὴν κεφαλὴ φέρει πολυτελές, διαλίθο, κλειστὸ στέμμα²²¹, τὸ ὁποῖο κοσμεῖται στὸ κέντρο ἀπὸ πρόσθετο σταυρό. Ὅμοιο στέμμα ἀπαντᾷ σὲ ἀδιάγνωστη ἀγία ἀπὸ τὴ ζώνη τῶν στηθαρίων τῆς ἀγίας Ἀναστασίας στὴ Μονόλιθο²²². Πιθανὸν νὰ πρόκειται γιὰ τὴν ἀγία Εἰρήνη, ὅπως ὑποθέτει ὁ Βολανάκης²²³, ἢ τὴν ἀγία Αἰκατερίνη²²⁴.

β. Ἀδιάγνωστη ἀγία

Στὰ δυτικά της προηγούμενης μορφῆς, ἔχει ἀπεικονισθεῖ ἡ μορφή ἀδιάγνωστης ἀγίας σὲ πρασινωπὸ βάθος, ἡ ὁποία φέρει μεγάλης ἔκτασης ἀπολεπίσεις καὶ ἀπώλειες τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας. Ἡ ἀγία φορεῖ χιτῶνα σὲ ἀπόχρωση ὠχρας καὶ πορφυρὸ μαφόριο.

γ. Ἀδιάγνωστη ἀγία (Βαρβάρα;)

Ἀκολουθεῖ ἡ περισσότερο κατεστραμμένη ἀπὸ ὅλες τὶς στηθαῖες μορφές. Ἀδιάγνωστη ἀγία εἰκονίζεται σὲ ρόδινο βάθος, ντυμένη μὲ καστανόχρωμο χιτῶνα. Ἡ κεφαλὴ της καλύπτεται ἀπὸ ταινιωτὸ κεφαλόδεσμο²²⁵. Πιθανολογοῦμε ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν ἀγία Βαρβά-

221. Γιὰ τοὺς τύπους στεμμάτων στὶς πηγές καὶ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ τέχνη, βλ. E. Piltz, *Kamelaukion et Mitra. Insignes byzantins imperiaux et ecclésiastiques*, Uppsala 1977, 26, 34, 56.

222. Τοιχογραφία ἀδημοσίευτη.

223. Βολανάκης, ὁ.π. (ὑπόσημ. 8), 251.

224. Γιὰ ἀπεικονίσεις τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης, βλ. ἐνδεικτικά: Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, *Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ*, 1, 147-149, 2, εἰκ. 166. Χρ. Μπαλτογιάννη, «Εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου μὲ σκηνές ἀπὸ τὸ Βίο τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνας. Ἐνα ἔργο πρώιμης κρητικῆς ζωγραφικῆς», *ΔΧΑΕ ΙΑ'* (1982-83), 77-98. Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, *Εἰκόνες τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1998, 72-75.

225. Γιὰ τὸν κεφαλόδεσμο καὶ τὴ γυναικεῖα βυζαντινὴ κόμμωση, βλ. Μ. Emmanuel, "Hairstyles and headdresses of empresses, princesses and ladies in Byzantium", *ΔΧΑΕ ΙΖ'* (1993-1994), 113-120. Ἡ ἴδια, "Some notes on the external

ρα, λόγω όμοιότητας με τήν, ταυτισμένη με έπιγραφή, μορφή τής αγίας στην Αγία Άναστασία στη Μονόλιθο²²⁶.

δ. Αδιάγνωστη αγία.

Στό δυτικό άκρο του τοίχου, έχει άπεικονισθεί ή μορφή αδιάγνωστης αγίας σε πρασινωπό βάθος, ή όποία φορεϊ έρυθρό μαφόριο. Στα δεξιά της διακρίνονται ίχνη από τό δυσανάγνωστο σήμερα άγιωνύμιο.

Βόρειος τοίχος-Μεσαία ζώνη (είκ. 35)

Είκ. 35. Βόρειος τοίχος. Μεσαία ζώνη. Στηθάρια.

Μέσα σε μετάλλια, πλάι στην κτητορική έπιγραφή, άπεικονίζονται στηθαίες τρεις μορφές άγίων, σε καλύτερη κατάσταση από τις αντίστοιχές των άγίων γυναικών του νοτίου τοίχου. Τα πρόσωπα των μορφών δε σώζονται, συνεπεία βανδαλισμού.

Ό άγιος Σάββας (είκ. 36).

Μέσα σε ρόδινο βάθος, εικονίζεται ή μορφή του άγίου Σάββα. Από τό πρόσωπο τής μορφής διακρίνεται τό καστανόχρωμο, διχαλωτό γένι²²⁷ και τα ίδιου χρώματος μαλλιά. Φορεϊ μοναστική ένδυμασία, άποτελούμενη από ώχροκίτρινο χιτώνα και δίχρωμο ράσο, με

appearance of ordinary women in Byzantium. Hairstyles-Headdresses, Texts and Iconography", *Byzslav* 56 (1995), 769-778.

226. Τοιχογραφία άδημοσίευτη.

227. «Ό άγιος Σάββας γέρων, έχων τό γένειον εις δύο χωρισμένον....». Διονύσιος έκ Φουρνά, ό.π., 162.

τὴν μπροστινὴ ὄψη σὲ σκουρο-
κόκκινη καὶ στὸν ὦμο σὲ βαθυκύ-
ανη ἀπόχρωση. Μὲ τὸ ἀριστερὸ
χέρι χειρονομεῖ σὲ στάση δέησης
καὶ μὲ τὸ δεξιὸ εὐλογεῖ. Ἐκατέρω-
θεν τῆς κεφαλῆς του, τὸ ἀγιωνύ-
μιο: Ο ΑΓΙΟC/ CABAC.

Ὁ ἅγιος Ἀντώνιος (εἰκ. 37).

Πλαί στὸν ἅγιο Σάββα εἰκονί-
ζεται, μέσα σὲ κυανόχρωμο βάθος,
ὁ ἅγιος Ἀντώνιος. Ἡ μορφή φο-
ρεῖ κυανὸ μοναστικὸ κουκούλιο,
πορφυρὸ χιτῶνα καὶ ὠχροκίτρινο μοναστικὸ ράσο. Μὲ τὸ ἀριστερὸ
χέρι χειρονομεῖ σὲ στάση δέησης καὶ μὲ τὸ δεξιὸ εὐλογεῖ. Ἐκατέρωθεν
τῆς κεφαλῆς του τὸ ἀγιωνύμιο: Ο ΑΓΙΟC/ ANTONI(OC).

Εἰκ. 36. Βόρειος τοῖχος.
Ὁ ἅγιος Σάββας.

Εἰκ. 37-38. Βόρειος τοῖχος. Οἱ ἅγιοι Ἀντώνιος καὶ Ἰωάννης Πρόδρομος.

Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος (εἰκ. 38)

Ἡ ζώνη τῶν στηθαρίων κλείνει μὲ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ ἁγίου Ἰω-
άννου τοῦ Προδρόμου. Ἡ μορφή παριστάνεται σὲ ρόδινο βάθος,
κατὰ τὸν συνήθη εἰκονογραφικὸ της τύπο²²⁸. Τὸ πρόσωπό του,

228. Γιά τὴν εἰκονογραφία τοῦ Προδρόμου, βλ. Α. Κατσιώτη, *Οἱ σκηνές τῆς*

ὅπως τῶν ὑπόλοιπων μορφῶν, ἔχει ἀπωλεσθεῖ. Διακρίνεται ὡστόσο ἡ μακριά, βοστρυχωτή κόμη, μέρος τῆς ὁποίας πέφτει στοὺς ὤμους, ὅπως ἐπίσης τὸ μέτωπο καὶ τμῆμα τῆς δεξιᾶς παρειᾶς. Τὸ σωζόμενο δεξιὸ χέρι τῆς μορφῆς εἶναι γυμνό, σταυρωμένο στὸ ὕψος τοῦ στήθους, πιθανῶς σὲ χειρονομία εὐλογίας. Φορεῖ κίτρινο χιτῶνα, ζωσμένο στὴ μέση. Ἐκατέρωθεν τοῦ φωτοστεφάνου του, σὲ συμπίλημα, τὸ ἀγιωνύμιο: Ο ΑΓΙΟC/ ΙΩ(ΑΝΝΗC) (Ο) ΠΡΟ(ΔΡΟΜΟC).

Κάτω ζώνη

ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΑΓΙΩΝ

Νότιος τοῖχος

Ἀρχάγγελος Μιχαήλ (εἰκ. 39-40)

Πλαί στὸ νεώτερο τέμπλο, δεσπόζει ἡ μνημειακῶν διαστάσεων μορφή τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ²²⁹, ἡ ὁποία φτάνει κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Γέννησης, καθὼς ἐκτείνεται στὸ ὕψος τῶν δύο κατώτερων ζωνῶν μαζί. Τὸ πρόσωπο τῆς μορφῆς δὲν σώζεται, ἐνῶ στοὺς βοστρύχους τῶν μαλλιῶν διακρίνονται περιορισμένης ἑκτασης ἐπιζωγραφίσεις.

Ὁ ἀρχάγγελος φορεῖ πολυτελῆ αὐτοκρατορικὰ ἐνδύματα²³⁰, ἀποτελούμενα ἀπὸ πράσινο, ποδῆρες διβιτήσιο, πορφυρὸ σάκκο μὲ μαργαριτοποίκιλτες παρυφές, διαλίθο αὐτοκρατορικὸ λῶρο σὲ ἀπόχρωση σκουροκίτρινη, ἀναδιπλούμενο χιαστὶ μπροστὰ στὸ στήθος,

ζωῆς καὶ ὁ εἰκονογραφικὸς κύκλος τοῦ ἀγίου Ἰωάννη Προδρόμου στὴ βυζαντινὴ τέχνη, Ἀθήνα 1998, ὅπου καὶ προγενέστερη βιβλιογραφία.

229. Γιά τὶς πρῶμες ἀπεικονίσεις τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, βλ. J.P. Rohland, *Der Erzengel Michael. Arzt und Feldherr*, Leiden 1977. Γιά τοὺς Ἀρχαγγέλους στὴ βυζαντινὴ τέχνη, βλ. Ἀρχ. Σ. Κουκιάρης, *Τὰ θαύματα-ἐμφανίσεις τῶν ἀγγέλων καὶ ἀρχαγγέλων στὴν βυζαντινὴ τέχνη τῶν Βαλκανίων*, Ἀθήνα-Γιάννινα 1989. G.A. Peers, *Subtle Bodies. Representing Angels in Byzantium*, London 2001, ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία. S. Gabelić, *Byzantine and post-byzantine cycles of the Archangels (11th to 18th century)*, Belgrade 2004.

230. Γιά τὰ αὐτοκρατορικὰ ἐνδύματα τῶν ἀγγέλων στὴ βυζαντινὴ εἰκονογραφία, βλ.: C. Jolivet-Levy, "Notes sur la représentation des archanges en costume impérial dans l'iconographie byzantine", *CahArch* 46 (1998), 121-128, καὶ M. Parani, *Deconstructing the Reality of Images. Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th-15th Centuries)*, Leiden-Boston 2003, 42-50, ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία.

Είκ. 39. Νότιος τοίχος, κάτω ζώνη. Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ ό Θαρενός.

καθώς και μακριά, όξύληκτα πορφυρά ύποδήματα (τζαγία)²³¹. Πατᾶ πάνω σε έρυθρό προσκέφαλο, κοσμημένο με δύο όμόκεντρες, πορφυρές γραμμές. Με τó δεξι χέρι κρατᾶ σκῆπτρο και με τó ἄριστερό μετάλλιο, όπου απεικονίζεται στηθαία ή μορφή του Χριστού με την έπιγραφή: Ο ΕΝΜΑ/ ΝΟΥΗΛ. Έκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς του ἄρχαγγέλου ή δίστιχη έπιγραφή: Ο ΑΡΧ(ΩΝ) / ΜΙΧΑΗΛ (πάνω), (Ο ΘΑ)/ΡΕΝΟC (κάτω).

Η απεικόνιση ἄρχαγγέλων είναι συνήθης στην κάτω ζώνη ναών τῆς υπαίθρου τῆς Ρόδου και τών γειτονικών νησιών κατά την ύστεροβυζαντινή εποχή. Ένδεικτικά αναφέρεται ή παράσταση στὸν Ἅγιο Γεώργιο Βάρδα στην Ἀπολακκιά (1289/90)²³², στὸν Ἅγιο Φανού-

ριο (τρίτο στρώμα, α' μισό 15ου αιώνα)²³³ και την Ἁγία Αἰκατερίνη στη μεσαιωνική πόλη τῆς Ρόδου²³⁴, στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὰ Μαριτσά (15ος αἰώνας)²³⁵, στὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο (1428;)²³⁶ και στὸν Ἅγιο Γεώργιο τὸν Πετρωνιάτη στην Ἀρχάγγελο²³⁷ κ.ά.

Ένδιαφέρον παρουσιάζει ή εἰκο-

Είκ. 40. Αρχάγγελος Μιχαήλ ό Θαρενός. Λεπτομέρεια από τó μετάλλιο.

231. Στο ίδιο, 30-31.

232. ΑΒΜΕ ΣΤ' (1948), 135.

233. Στο ίδιο, 168.

234. Αρχοντόπουλος, Ἁγία Αἰκατερίνη, 147.

235. Τοιχογραφία ἀδημοσίευτη.

236. Τοιχογραφία ἀδημοσίευτη.

237. Τοιχογραφία ἀδημοσίευτη.

νογραφική λεπτομέρεια του μεταλλίου με τον Χριστό στον τύπο του Έμμανουήλ που κρατά ή μορφή κατά την μεμονωμένη απεικόνισή της και όχι ως μέρος της σύνθεσης της Σύναξης των Αρχαγγέλων, όπως συνηθίζεται. Πρόκειται για στοιχείο γνωστό ήδη από τον 12ο αιώνα σε εικόνα από στεατίτη του μουσείου Bandini στο Fiesole²³⁸, το οποίο απαντά και σε εικόνα από το μουσείο της Πίζας που χρονολογείται στα τέλη του 13ου αιώνα²³⁹ κ.ά. Στη μνημειακή τέχνη έντοπιζεται στο ναό του Αγίου Γεωργίου Γερακίου (13ος αιώνας)²⁴⁰ και σε τρεις τουλάχιστον ναούς της Κρήτης (Αγία Παρασκευή Κανδάνου²⁴¹, Παναγία στις Σαϊτούρες Ρεθύμνου²⁴², Άγιος Γεώργιος στη Σκλαβοπούλα Χανίων²⁴³). Στα Δωδεκάνησα απαντά, εκτός από τα Μαριτσά, μόνον στο ναό της Αγίας Τριάδας (Ντολαπλι Μετζιντ) της μεσαιωνικής πόλης. Αντίθετα, ή σφαίρα συχνά απαντά ακόσμητη στα χέρια του Αρχαγγέλου, όπως στην παράσταση από την Παναγία Τραφιώτισσα στην Τήλο (14ος αιώνας) και την Αγία Ελέσα στον Άρνό, στο ίδιο νησί (15ος αιώνας)²⁴⁴, ή με χριστόγραμμα, όπως στον Άγιο Γεώργιο στα Μαριτσά (15ος αιώνας).

Το επίθετο Θαρενός προφανώς σχετίζεται με το μεγάλο προσκύνημα της μονής του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Θάρρι, ένα από τα σημαντικότερα χριστιανικά ιερά της Ρόδου, με αλληπάλληλα τοιχογραφικά στρώματα από τον 12ο έως τον 18ο αιώνα²⁴⁵. Στο μέτωπο

238. I. Kalavrezou-Maxeiner, *Byzantine Icons in Steatite*, Wien 1985, I, 119-122, II, n. 30.

239. *Byzantium. Faith and Power (1261-1557)*, (ed. H.E. Evans), New York 2004, 496-497, n. 299.

240. Γ. Δημητροκάλλης, Γεράκι. *Οι τοιχογραφίες των ναών του Κάστρου*, Αθήναι 2001, 62, εικ. 116-118 (σελ. 61), όπου και έκτενης κατάλογος των γνωστών εικονογραφικών παραλλήλων.

241. Κ. Λασσηθιωτάκης, «Εκκλησίες της Δυτικής Κρήτης. Έπαρχία Σελίνου», *ΚρητΧρον* KB' (1970), εικ. 182.

242. Στην παράσταση, τη σφαίρα αντί του Μιχαήλ την κρατά ο Γαβριήλ. I. Spatharakis, *Byzantine Wall Paintings of Crete. Rethymnon Province*, London 1999, fig. 284.

243. Ό ίδιος, *Dated Byzantine Wall Paintings of Crete*, Leiden 2001, 12-13, όπου και βιβλιογραφία.

244. Τοιχογραφίες άδημοσίευτες.

245. Για το ναό, βλ. Μ. Άχειμάστου-Ποταμιάνου, *Στο Θάρρι της Ρόδου. Ό ναός και οι τοιχογραφίες της μονής του Ταξιάρχη Μιχαήλ*, Αθήνα 2006, όπου και έκτενης βιβλιογραφία σχετικά.

τοῦ νότιου τοίχου τοῦ καθολικοῦ της μονῆς σώζεται τὸ μοναδικὸ παράλληλο ἀπεικόνισης ἀρχαγγέλου μὲ τὴν ἐπιγραφή Ο ΘΑΡΙΝΟΣ, ποὺ χρονολογεῖται στὸ 18ο αἰῶνα²⁴⁶.

Ὁ ἅγιος Γεώργιος (εἰκ. 41).

Ἡ μορφή τοῦ ἁγίου Γεωργίου²⁴⁷ εἶναι ἡ πρώτη ἀπὸ σειρὰ τριῶν στρατιωτικῶν ἁγίων μὲ αὐλικὴ περιβολή, οἱ ὅποιοι ἀπεικονίζονται μέσα σὲ γραπτὰ τοξωτὰ πλαίσια στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ νότιου τοίχου, κάτω ἀπὸ τὶς παραστάσεις τῆς Βάπτισης καὶ τῆς Μεταμόρφωσης.

Ὁ ἅγιος φορεῖ πορφυρὴ χλαμύδα, ἡ ὁποία πορπώνεται στὸ δεξιὸ ὦμο. Ἡ τελευταία φέρει πολυτελεῖ, χρυσοκίτρινα ταβλία, κοσμημένα μὲ πορφυροῦς, ἐλίσσόμενους βλαστοὺς καὶ διαλιθεῖς παρυφές. Ὁ κυανόχρωμος, ποδῆρης χιτώνας ἀπολήγει σὲ ταινιωτό, πορφυρὸ ἐπίγραμμα στὸ ὕψος τοῦ ποδόγυρου καὶ φέρει διαλιθα περικάρπια. Ἡ μορφή φορεῖ μυτερὰ ὑποδήματα στὸ χρῶμα τῆς ὥχρας²⁴⁸. Μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι χειρονομεῖ σὲ στάση δέησης, ἐνῶ μὲ τὸ δεξιὸ κρατᾷ ἐξίτηλο σταυρό. Ἐκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς τὸ ἁγιωνύμιο Ο ΑΓ(ΙΟC) (Γ)ΕΩΡ-ΓΙΟC ΔΙΑCΟΡΙΤΗC.

Εἰκ. 41. Νότιος τοῖχος, κάτω ζώνη. Ὁ ἅγιος Γεώργιος ὁ Διασορίτης.

Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ἁγίου μὲ αὐλικὴ ἐνδυμασία ἀποτελεῖ ἀναβίωση

246. Στὸ ἴδιο, 153, πίν. 38, 45.

247. Γιὰ τὸν ἅγιο καὶ τὴν καταγωγή τῆς λατρείας του, βλ. Chr. Walter, "The Origins of the Cult of Saint George", *REB* 53 (1995), 295-322. Ὁ ἴδιος, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Aldershot 2003, 109-144. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ βίου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, βλ. T. Mark-Wiener, *Narrative Cycles of the Life of St. George in Byzantine Art*, New York 1977.

248. Τὰ κίτρινα ὑποδήματα ἦταν κατεξοχὴν ἐξάρτημα ἀξιωματοῦχων τῆς αὐλῆς. Πρβλ. τῆς στολῆ τοῦ ἐπάρχου στὸ χειρόγραφό του Σκυλίτζη: Ν. Οἰκονομίδης, «Ἡ στολὴ τοῦ ἐπάρχου καὶ ὁ Σκυλίτζης τῆς Μαδρίτης», *Εὐφρόσυνον. Ἀφιέρωμα στὸν Μανόλη Χατζηδάκη*, 2, 423.

παλαιότερου τύπου, ένα από τα πρωιμότερα γνωστά παραδείγματα του όποιου έντοπίζεται στο ναό του Προδρόμου στο Cavusin (7ος αιώνας)²⁴⁹ και γνωρίζει μεγαλύτερη διάδοση κατά τη μεσοβυζαντινή εποχή, για παράδειγμα, στην εικόνα από στεατίτη στο μουσείο του Λούβρου (τέλη 10ου-άρχες 11ου αιώνα)²⁵⁰ ή σε άπεικόνιση του αγίου στον ήμικύλινδρο της άψιδας του ναού του Eski Gumus κοντά στη Νίγδη (11ος αιώνας)²⁵¹.

Το προσωνόμιο, όμως, ΔΙΑCOPITHC²⁵², έρχεται σε αντίθεση με την αὐλική ένδυμασία του αγίου, καθώς σε όσες άπεικονίσεις του αγίου έχει έπισημανθεί το παραπάνω επίθετο, σύμφωνα με τον Δημητροκάλλη, «ό άγιος εικονίζεται πάντα με στρατιωτική στολή»²⁵³, όπως στα υπόλοιπα γνωστά παραδείγματα από τη Ρόδο: στον Άγιο Ίωάννη Μερογλίτη στους Πεύκους (13ος αιώνας)²⁵⁴, στον Άγιο Ίωάννη στον Αρχάγγελο (1428;)²⁵⁵ και στον Άγιο Νικόλαο στο Φουντουκλί²⁵⁶. Άξίζει λοιπόν να αναφερθεί ότι πρόκειται για το μοναδικό γνωστό παράδειγμα ανάμεσα στις σωζόμενες άπεικονίσεις του στα Δωδεκάνησα, απόδοσης της μορφής ως αὐλικοῦ.

Ο άγιος Γεώργιος ήταν ιδιαίτερα αγαπητός στον βυζαντινό κόσμο. Στη Ρόδο κατά την Ίπποτοκρατία μαρτυρούνται αφιερωμένοι σε αυτόν ένας ναός εντός και τρεις εκτός των τειχών της πόλης²⁵⁷.

249. N. Thierry, *Haut Moyen Age en Cappadoce, Les Eglises de la region de Cavusin*, I, Paris 1983, 93.

250. I. Kalavrezou-Maxeiner, *Byzantine Icons in Steatite*, Wien 1985, I, n. 3. *The Glory of Byzantium, Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843-1261* (Κατάλογος Έκθεσης: The Metropolitan Museum of Art, New York, March 11-July 6, 1997), έπιμ. H.C. Evans, W.D. Wixon, New York 1997, 156-157.

251. C. Jolivet-Levy, *Les eglises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l'abside et de ses abords*, Paris 1991, 280, pl. 152.

252. Για το προσωνόμιο «Διασορίτης», βλ. Γ. Δημητροκάλλη, «Άγιος Γεώργιος ό Διασορίτης», *Βυζαντινά* 25 (2005), 39-63, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

253. Στο ίδιο, 46-47.

254. Στο ίδιο, 44, εικ. 9.

255. Ή. Κόλλιας, «Τοιχογραφία της Ίπποτοκρατίας (1309-1522) εις Ρόδον», *AAA I* (1973), 272, εικ. 8. Ι. Βολανάκης, *Ιστορία και Μνημεία του Δήμου Αρχαγγέλου της Νήσου Ρόδου*, Ρόδος 1994, 45.

256. Μ. Άχειμάστου-Ποταμιάνου, «Οί τοιχογραφίες της οικόγένειας Βαρδo-άνη στον Άγιο Νικόλαο στο Φουντουκλί της Ρόδου», *Θωράκιον. Αφιέρωμα στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, πίν. 84β. Δημητροκάλλη, ό.π., 47.

257. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα*, άρ. 114, στ. 7, άρ. 125, στ. 2, 11.

Ἀνάμεσα στοὺς πολυάριθμους ποὺ ἀπαντοῦν στὶς πηγές²⁵⁸, ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἡ μαρτυρία γιὰ τὴν ὕπαρξη ναοῦ ἀφιερωμένου στὸν Ἅγιο Γεώργιο τὸν Διασορίτη στὴν περιοχὴ τῆς Βιλλανόβας²⁵⁹. Ἀπὸ τοὺς σωζόμενους βυζαντινοὺς ναοὺς, ἀναφέρονται ἐνδεικτικὰ αὐτοὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Πλακωτοῦ στὴ Μαλῶνα (11ος αἰῶνας)²⁶⁰, τοῦ Βάρδα στὴν Ἀπολακκιά (1289/90)²⁶¹, οἱ ναοὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Χωστοῦ²⁶² καὶ τοῦ Παχυμαχιώτη (1394/5)²⁶³ στὴ Λίνδο, οἱ ναοὶ στὶς θέσεις Κουναρᾶς (13ος αἰῶνας)²⁶⁴ καὶ Λαμπρὰ (14ος αἰῶνας)²⁶⁵ Ἀσκληπείου, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὰ Μαριτσα²⁶⁶ κ.α.

Οἱ ἅγιοι Δημήτριος καὶ Θεόδωρος(;) (εἰκ. 42-43)

Ὁ ἅγιος Δημήτριος²⁶⁷ παριστάνεται στὸ κέντρο τῶν τριῶν μορφῶν. Ἀπεικονίζεται καὶ αὐτὸς μὲ αὐλικὴ ἐνδυμασία ὅμοια μὲ τοῦ Γεωργίου, μὲ ἐλάχιστες ὁρατές, λόγω ἐκτεταμένων φθορῶν, διαφοροποιήσεις στὰ κοσμήματα τῶν ταβλίων, τὰ ὅποια ἐδῶ εἶναι γεωμετρικά. Μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι σεβίζει καὶ μὲ τὸ δεξιὸ εἰκάζεται ὅτι

258. Βλ. Ἀρχοντόπουλος, *Ἁγία Αἰκατερίνη*, 153-154, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

259. Τσιρπανλῆς, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα*, ἀρ. 150, στ. 4.

260. Α. Κατσιώτη, «Οἱ παλαιότερες τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Πλακωτοῦ στὴ Μαλῶνα τῆς Ρόδου. Παρατηρήσεις στὴν τέχνη τοῦ 11ου αἰῶνα στὰ Δωδεκάνησα», *ΔΧΑΕ ΚΓ'* (2002), 105-120.

261. *ΑΒΜΕ ΣΤ'* (1948), 114-142.

262. Μνημεῖο ἀδημοσίευτο. Βλ. ἀναφορὲς στὰ: Κόλλιας, *Μεσαιωνικὴ πόλη*, 110. Α. Κατσιώτη, Θ. Ἀρχοντόπουλος, «Τὸ παρεκκλήσιο τῆς οἰκογένειας τῶν Ἀρμενόπουλων στὴ Ρόδο καὶ ἡ τέχνη τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰῶνα στὰ Δωδεκάνησα», *Ρόδος 2400 χρόνια*, Β', Ἀθήνα 2000, 380.

263. Ἰ. Μπίθα, «Σχόλια στὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Παχυμαχιώτη στὴ Λίνδο τῆς Ρόδου (1394/5)», *ΔΧΑΕ Λ'* (2009), 159-168, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

264. Μνημεῖο ἀδημοσίευτο. Βλ. Κ. Κεφαλαῖ, «Οἱ δράκοντες τῶν ὑδάτων. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς εἰκονογραφίας τῆς Βάπτισης μὲ ἀφορμὴ τὰ παραδείγματα τῆς Δωδεκανήσου», *Χάρις Χαίρε. Μελέτες στὴ μνήμη τῆς Χάρης Κάντζια*, Β', Ἀθήνα 2004, 422.

265. Μνημεῖο ἀδημοσίευτο. Βλ. Papavassileiou-Archontopoulos, *Nouveaux éléments*, 324.

266. Η. Κόλλιας, «Τοιχογραφίαι τῆς Ἱπποτοκρατίας (1309-1522) εἰς Ρόδον», *ΑΑΑ Ι* (1973), 275-6.

267. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ ἁγίου, βλ. Walter, *Warrior Saints*, ὁ.π., 76-80, ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία. Ε. Luchesi Palli, «Demetrius von Saloniki», *LCI 6*, στήλ. 41-45.

Εικ. 42-43. Νότιος τοίχος, κάτω ζώνη.
Οί άγιοι Δημήτριος και Θεόδωρος (;).

κρατούσε σταυρό μαρτυρίου, κατ' άντιστοιχία με τόν Γεώργιο. Δεξιά και άριστερά της κεφαλής του τὸ άγιωνύμιο *Ο ΑΓΙΟΣ ΔΗΜ(ΗΤΡ) ΙΟC/Ο ΜΕΓΑ/ΛΟΜ(ΑΡΤΥC)*.

Ὁ άγιος έφερε τὸ άξιωμα του ύπάτου, ήταν μέλος δηλαδή της ρωμαϊκής άριστοκρατίας, πράγμα που έξηγεϊ την άπεικόνισή του ως αὐλικου, σύμφωνα με τόν τύπο που είχε επικρατήσει κατὰ την

πρώτη χιλιετία στις αφιερωματικές απεικονίσεις του στὸν ὁμώνυμο ναὸ τῆς Θεσσαλονίκης²⁶⁸. Οἱ ἀπεικονίσεις του στὰ Δωδεκάνησα εἶναι γενικὰ σπάνιες, καθὼς ἀπαντᾷ στὸν Πανορμίτη στὴν Πλαγιά τῆς Χάλκης (α' στρώμα, 13ος αἰῶνας)²⁶⁹, στὸν Ἅγιο Γεώργιο τὸν Πλακωτὸ στὴ Μαλῶνα (β' στρώμα, τέλη 14ου αἰῶνα), στὸν Ἅγιο Φανούριο (γ' στρώμα, 15ος αἰῶνας) καὶ τὸν Ἅγιο Σπυρίδωνα (Καβακλί Μετζίντ, τέλη 15ου αἰῶνα) στὴ μεσαιωνικὴ πόλη²⁷⁰. Βυζαντινοὶ ναοὶ ἀφιερωμένοι στὸν Ἅγιο Δημήτριο δὲν ἔχουν σωθεῖ στὴ Ρόδο, μαρτυροῦνται ὅμως ἀπὸ τὶς πηγὲς ἕνας στὸν βοῦργο τῆς μεσαιωνικῆς πόλης²⁷¹ καὶ ἕνας στὸ χωριὸ Ἀσγούρου²⁷².

Πλαί στὸν ἅγιο Δημήτριο, στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ νότιου τοίχου, εἰκονίζεται ἡ μορφή ἀδιάνγνωστου ἀγίου, ἡ ὁποία φέρει ἐκτεταμένες φθορές, ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ ὤμου ἕως τὸ γόνατο, καὶ ἀπολεπίσεις. Ἀκολουθεῖ τὸν ἴδιο εἰκονογραφικὸ τύπο μὲ τοὺς δύο προαναφερθέντες στρατιωτικοὺς ἀγίους. Ἐκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς τὸ φθαρμένο ἀγιωνύμιο: Ο ΑΓΙΟΣ ΡΟC, ὁδηγεῖ στὴ διαπίστωση ὅτι πιθανὸν νὰ πρόκειται γιὰ τὸν Ἅγιο Θεόδωρο²⁷³, τὸν Τήρωνα ἢ τὸν Στρατηλάτη²⁷⁴.

268. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, *Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, τ. 1-2, Ἀθῆναι 1952. R. Cormack, "The Mosaic Decoration of St. Demetrius, Thessaloniki. A Re-examination in the Light of the Drawings of W. S. George", *BSA* 64 (1969), 17-52, pl. 1-15.

269. Μνημεῖο ἀδημοσίευτο. Βλ. Α. Κατσιώτη, «Ἐπισκόπηση τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς τοῦ 13ου αἰῶνα στὰ Δωδεκάνησα», *ΑΔ* 51-52 (1996-97), Α' Μελέτες, 283.

270. Τοιχογραφίες ἀδημοσίευτες. Βλ. Ἀρχοντόπουλος, *Ἀγία Αἰκατερίνη*, 136.

271. Τσιρπανλῆς, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα*, ἀρ. 116, στ. 4, ἀρ. 153, στ. 5.

272. Στὸ ἴδιο, ἀρ. 23, στ. 11, ἀρ. 241, στ. 10.

273. Ὁ Βολανάκης ἔχει ταυτίσει τὴ μορφή μὲ τὸν ἅγιο Μερκούριο (ὁ.π. ὑποσημ. 8).

274. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῶν ἁγίων Θεοδώρων, βλ. C. Weigert, E. Luchesi Palli, "Theodor Tiro", *LCI* 8, στήλ. 447-451. Κ. Χαραλαμπίδης, «Ἡ πρώτη εἰκονογραφία τοῦ ἀγίου Θεοδώρου», *Βυζαντινὰ* 16 (1991), 117-141. Chr. Walter, "Theodore, Archetype of the Warrior Saint", *REB* 7 (1999), 163-210. Ὁ ἴδιος, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Aldershot 2003, 44-66. Ὁ ἴδιος, "Saint Theodore and the Dragon", στὸ: Chr. Entwistle (ἐπιμ.), *Through a Glass Brightly, Studies in Byzantine and Mediaeval Art and Archaeology Presented to David Buckton*, Oxford 2003, 95-106.

Δυτικός τοίχος

Οἱ ἀπόστολοι Πέτρος καὶ Παῦλος (εἰκ. 44-45)

Εἰκ. 44. Δυτικός τοίχος, κάτω ζώνη.
Ὁ ἀπόστολος Πέτρος.

Ἐκατέρωθεν τῆς θύρας εἰσόδου, τὴν κάτω ζώνη τοῦ δυτικοῦ τοίχου καταλαμβάνουν οἱ μορφές τῶν πρωτοκορυφαίων ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου²⁷⁵. Οἱ μορφές ἔχουν ἀπεικονιστεῖ ὁλόσωμες καὶ ἀντωπές, κάτω ἀπὸ γραπτὰ τόξα (μὲ σωζόμενο μόνο αὐτὸ τοῦ Παύλου). Ἡ κατάσταση διατήρησης τοὺς εἶναι ἀποσπασματική, μὲ ἐκτεταμένες ἀπώλειες τῆς ζωγραφικῆς, ἰδιαίτερα στὴ μορφή τοῦ Πέτρου.

Ἀπὸ τὸν τελευταῖο²⁷⁶, ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται στὰ νότια τῆς θύρας, ἔχει σωθεῖ μέρος μόνο τῶν ποδιῶν, κάτω ἀπὸ τὸ γόνατο. Ὁ ἀπόστολος ἦταν στραμμένος πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς εἰσόδου κατὰ τρία τέταρτα. Διακρίνεται τμῆμα τοῦ λευκοῦ, ποδήρους χιτῶνα του, τμῆμα τοῦ πορτοκαλοκόκκινου ἱματίου ποὺ τὸν καλύπτει, καθὼς καὶ τὰ γυμνά του πέλματα.

Ὁ ἀπόστολος Παῦλος²⁷⁷ εἰκονίζεται στὰ βόρεια τῆς θύρας. Ἡ μορφή σώζεται σὲ κάπως καλύτερη κατάσταση ἀπὸ τὴν προηγούμενη, τὸ σύνολο ὅμως τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας ἀπὸ τὴν ὁσφὺ ἕως τὸ κεφάλι ἔχει καταρρεύσει. Ὁ ἀπόστολος παριστάνεται ὁλόσωμος,

275. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῆς παράστασης, βλ.: K. Kreidl-Papadopoulos, "Die Ikone mit Petrus und Paulus in Wien. Neue Aspekte zur Entwicklung dieser Rundkomposition", ΔΧΑΕ Ι' (1980-1981), 339-356.

276. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ ἁγίου Πέτρου, βλ. H. Brinkmann, *Die Darstellung des Apostels Petrus*, Dusseldorf 1936. K. Weitzmann, *The St. Peter Icon of Dumbarton Oaks*, Washington D.C., 1983.

277. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῆς μορφῆς, βλ. ἐνδεικτικά: P. Lechner, "Paulus", *LCI* 8, στήλ. 128-147.

στραμμένος κατὰ τρία τέταρτα πρὸς τὴ θύρα, κάτω ἀπὸ γραπτό, τοξωτὸ πλαίσιο. Φορεῖ ποδὴρην κυανόχρωμο χιτῶνα καὶ κεραμιδι ἱμάτιο. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ φωτοστεφάνου, τμῆμα τοῦ ἁγιωνυμίου: (Ο ΑΠΟCΤΟΛΟC)/ ΠΑΥΒΛΟC.

Ἡ ἀπεικόνιση τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου ἐκτέρωθεν τῆς εἰσόδου δὲν εἶναι σπάνια κατὰ τὴν παλαιολόγεια ἐποχή²⁷⁸. Στὴ Ρόδο, παρόμοια διάταξη τῶν δύο μορφῶν ἀπαντᾷ στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὰ Λώρυμα Μασάρων (ἀρχὲς 15ου αἰῶνα)²⁷⁹ καὶ στὴν Ἁγία Αἰκατερίνη στὴ μεσαιωνικὴ πόλη²⁸⁰. Οἱ δύο ἀπόστολοι, τέλος, ἔχουν ἀπεικονιστεῖ μαζὶ καὶ ἀντωποὶ στὸ νότιο τοῖχο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου στὸν Κουφὰ Παραδεισίου, συνοδευόμενοι ἀπὸ δωρητὲς σὲ μικρὴ κλίμακα (14ος-15ος αἰῶνας)²⁸¹, καθὼς καὶ στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου στὴν ὁμώνυμη πύλη τῆς μεσαιωνικῆς πόλης (15ος αἰῶνας)²⁸².

Εἰκ. 45. Δυτικὸς τοῖχος, κάτω ζώνη.
Ὁ ἀπόστολος Παῦλος.

278. Ἀρχοντόπουλος, *Ἁγία Αἰκατερίνη*, 118-119, ὅπου συγκεντρωμένα παραδείγματα.

279. Βολανάκης, ὁ.π. (ὑπόσημ. 187), 41-42.

280. Ἀρχοντόπουλος, *Ἁγία Αἰκατερίνη*, 109-110.

281. Μπίθα, ὁ.π. (ὑπόσημ. 197), 435, Πίν. 171α.

282. Τοιχογραφία ἀδημοσίευτη.

Βόρειος τοῖχος

Άγιος Μάμας (εἰκ. 46-47)

Εἰκ. 46. Βόρειος τοῖχος, κάτω ζώνη. Ὁ ἅγιος Μάμας.

Στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ βόρειου τοίχου, κάτω ἀπὸ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή, παριστάνεται ἡ μορφή τοῦ ἁγίου Μάμαντος²⁸³ μέσα σὲ γραπτὸ τοξωτὸ πλαίσιο. Ὁ ἅγιος ἀπεικονίζεται μὲ αὐλικὴ ἐνδυμασία, ἀποτελούμενη ἀπὸ γαλανό, ποδῆρη, χειριδωτὸ χιτῶνα καὶ πορφυρὴ χλαμύδα, ἡ ὁποία πορπώνεται στὸν δεξιὸ ὦμο. Στὸ δεξιὸ χερί τοῦ διακρίνεται πολυτελὲς περικάρπιο, στὸ ὕψος τοῦ ἀστραγάλου περίτεχνα κοσμημένος ποδόγυρος, ἐνῶ ἡ χλαμύδα, ἀντὶ ταβλίων, φέρει διαλιθεῖς παρυφές. Ἡ μορφή κρατᾷ μὲ τὸ δεξιὸ χερί ποιμενικὴ ράβδο μὲ ἀγκιστροειδῆ ἐπίστεψη, καὶ μὲ τὸ ἀριστερό, τὸ ὁποῖο εἶναι καλυμμένο ἀπὸ τὴ χλαμύδα, κρατᾷ μικρὸ κριό. Τὸ πρόσωπο, ὅπως τῶν παραπάνω μορφῶν, δὲν ἔχει σωθεῖ. Ἐκατέρωθεν τοῦ φωτοστεφάνου τὸ ἁγιωνύμιο: Ο Α(Γ)ΙΟC ΜΑΜΑC.

Ὁ ἅγιος Μάμας, προστάτης τῆς κτηνοτροφίας, ἀποτελεῖ προσφιλὴ μορφή στὴν ἱστορία, ἐπαρχιακῶν καὶ μὴ, ναῶν. Ἡ λατρεία τοῦ ξεκίνησε ἀπὸ τὴν Καισάρεια τῆς Καππαδοκίας, ὅπου καὶ μαρτύρησε τὸν 3ο αἰῶνα, γνώρισε ὁμως με-

283. Σχετικὰ μὲ τὸ βίο τοῦ ἁγίου Μάμα καὶ μὲ ἀπεικονίσεις του, βλ. Α. Μα-
ραβὰ-Χατζηνικολάου, *Ὁ ἅγιος Μάμας*, Ἀθήνα ²1995. Ἀναφορικὰ μὲ τὸ βίο του,
βλ. Κ.Π. Κύρρης, “Δύο κυπριακὰ ἀγιολογικὰ μελετήματα”, *Ἐπετηρίδα Κέντρου*
Μελετῶν Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου 5 (2001), 98 κ.ἑ. (ΟΛΟ 87-199). I. Spatharakis,
A.A.T. van den Brink, A. Verweij, “A Cycle of St. Mamas in a Cretan Church”, *JOB*
53 (2003), 229-238.

Είκ. 47. Βόρειος τοίχος, κάτω ζώνη. Ὁ ἅγιος Μάμας. Λεπτομέρεια.

γάλη διάδοση στην Κύπρο²⁸⁴, όπου έντοπίζονται αρκετοί ναοὶ ἀφιερωμένοι σὲ αὐτόν²⁸⁵, ἀλλὰ καὶ στὸν εὐρύτερο ἑλλαδικὸ χῶρο²⁸⁶. Ὁ γνωστότερος εἰκονογραφικὸς τοῦ τύπος εἶναι αὐτὸς τοῦ ἔφιππου σὲ λιοντάρι, ὅπως ἀπαντᾷ σὲ παλαιολόγια, κυρίως, καὶ κατοπινὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Κύπρο²⁸⁷. Ὁ ἅγιος εἰκονίζεται ὡς μάρτυρας

284. D. Mouriki, “The cult of Cypriot saints in medieval Cyprus as attested by church decorations and icon painting”, στὸ: A.A.M. Bryer, G.S. Georghallides (ed.), *The Sweet Land of Cyprus. Papers Given at the Twenty-Fifth Jubilee Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1991*, Nicosia 1993, 249-251.

285. H. Delehay, “Saints de Chypre”, *AnBoll* 26 (1907), 267.

286. Π.χ. στὴ Μάνη (X. Κωνσταντινίδη, «Ὁ Ἅγιος Μάμας στὸν Καραβᾶ Κούνου Μέσα Μάνης», *ΛακΣπουδ* 10 (1990), 140-165). Γιά περισσότερα παραδείγματα ναῶν ἀφιερωμένων στὸν ἅγιο, βλ. Μαραβᾶ-Χατζηνικολάου, ὁ.π., 84-85.

287. Παναγία τῆς Ἀσίνου. (στρώμα 14ου αἰῶνα. Mouriki, ὁ.π., 272, εἰκ. 18. Χρ. Χατζηχριστοδούλου, Δ. Μυριανθεύς, Ὁ ναὸς τῆς Παναγίας τῆς Ἀσίνου, Ὁδηγοὶ Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Κύπρου, Λευκωσία 2002, 38). Σταυρὸς τοῦ Ἀγιασμάτι στὴν Πλατανιστάσα (A. and J. Stylianou, *The Painted Churches of Cyprus*.

μὲ ποιμενική ράβδο ἤδη ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα, στὸ Elmalı Kilise τοῦ Goreme²⁸⁸, καὶ στὰ ὑπόλοιπα παραδείγματα ἀπὸ τὴν Καππαδοκία²⁸⁹. Ὡς μάρτυρας ἀποδίδεται καὶ στὰ παραδείγματα ἀπεικονίσεων τοῦ ἀπὸ τὴ Δωδεκάνησο, μὲ πιδὲ πρῶιμες αὐτὲς τοῦ ναοῦ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στὸ Μονάγρι τῆς Κῶ (πρῶτη τριακονταετία 13ου αἰῶνα)²⁹⁰ καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Βάρδα στὴν Ἀπολακκιά (1289/90)²⁹¹. Ἀπὸ τὸν 15ο αἰῶνα, ἐνδεικτικὰ ἀναφέρεται ἀπεικόνισή του στὸ ναὸ τῆς Ἀγίας Τριάδας στὰ Νικεῖα τῆς Νισύρου, ὅπου κρατᾷ ἐπίσης ράβδο καὶ ἄρνι²⁹². Ἀξίζει, τέλος, νὰ ἀναφερθεῖ ἡ ὑπαρξη ναοῦ ἀφιερωμένου στὸν ἅγιο Μάμα στὴν περιοχὴ Ἐξήλες Μενετῶν Καρπάθου, μὲ τοιχογραφίες ποὺ χρονολογοῦνται περίπου στὸ 1300²⁹³.

Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες (εἰκ. 48)

Τὶς μορφὲς τῶν ἱσταμένων ἁγίων τῆς κάτω ζώνης συμπληρῶνουν οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες²⁹⁴, οἱ ὅποιοι ἀπεικονίζονται στὸ κέντρο τοῦ βόρειου τοίχου, ἀνάμεσα στὸν ἅγιο Μάμα καὶ τὸν τιμῶμενο ἅγιο Νικόλαο τοῦ τελευταίου στρώματος. Ὁ μορφὲς εἰκονίζονται κατ' ἐνώπιον, μέσα σὲ γραπτὰ τοξωτὰ πλαίσια, μὲ πολυτελῆ ἱερατικὰ ἄμφια. Παρόμοια διάταξη ἀπαντᾷ στὸ ναὸ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὰ Μαριτσά (15ος αἰῶνας), στὸ νότιο, αὐτὴ τὴ φορά, τοῖχο²⁹⁵.

Treasures of Byzantine Art, Nicosia ²1997, 208, fig. 118. Χρ. Ἀργυροῦ, Δ. Μυριανθεύς, *Ὁ ναὸς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ τοῦ Ἀγιασμάτι, Ὁδηγοὶ Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Κύπρου*, Λευκωσία 2004, εἰκ. στὴ σελ. 20). Σωτήρας στὸ Παλαιοχώρι (ἀρχές 16ου αἰ. A. and J. Stylianou, ὁ.π., 274, fig. 161) κ.ἄ.

288. Μαραβᾶ-Χατζηνικολάου, ὁ.π., πίν. 4α.

289. Ἡ Μαραβᾶ-Χατζηνικολάου ἀναφέρει ἀπεικονίσεις τοῦ ἁγίου στὸ El Nazar, τὸ Kililar Kilise καὶ τὸ Ballik Kilise. Ὁ.π., 92.

290. Εὐ. Παπαθεοφάνους-Τσουρῆ, «Οἱ βυζαντινὲς τοιχογραφίες δύο μνημείων τῆς Κῶ: Παναγία τῶν Καστριανῶν καὶ Ζωοδόχος Πηγὴ στὸ Μονάγρι» στό: Γ. Κοκκοροῦ-Ἀλευρά, Α. Λαμοῦ, Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά (ἐπιμ.), *Ἱστορία-Τέχνη-Ἀρχαιολογία τῆς Κῶ, Α' Διεθνὲς Ἐπιστημονικὸ Συνέδριο, Κῶς, 2-4 Μαΐου 1997*, Ἀθήνα 2001, 359-361, εἰκ. 5. Κατσιώτη, ὁ.π. (ὑποσημ. 25), 273-274, πίν. 84α.

291. Α. Ὁρλάνδος, *ABME ΣΤ'* (1948), 132.

292. Τοιχογραφία ἀδημοσίευτη.

293. Κατσιώτη, ὁ.π. (ὑποσημ. 25), 290-291.

294. Γιά τὴν εἰκονογραφία τῶν μορφῶν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, βλ. ἐνδεικτικὰ: Χρ. Κούτσικος, «Ἄγνωστη εἰκόνα τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν μὲ ὑπογραφή τοῦ Ἑμμανουὴλ Τζάνε», *ΔΧΑΕ ΚΖ'* (2006), 353-364, ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία.

295. Ἡ. Κόλλιας, «Τοιχογραφία τῆς Ἱπποτοκρατίας (1309-1522) εἰς Ρόδον»,

Είκ. 48. Βόρειος τοίχος, κάτω ζώνη. Οί Τρεῖς Ἱεράρχες.

Ὁ ἅγιος Βασίλειος παριστάνεται στὸ δυτικὸ ἄκρο «μῖλαιπόλιος, μακριᾶν ἔχων τὴν γενειάδα»²⁹⁶. Φορεῖ στιχάριο σὲ κιτρινωπὴ ἀπόχρωση καὶ πολυτελὲς πορφυρό, διαλίθο, ἐπιτραχήλιο μὲ φυτικὸ διάκοσμο, τὸ ὁποῖο καλύπτει κατὰ μεγάλο μέρος τὸ παρόμοιας διακόσμησης ἐπιγονάτιο. Τὰ παραπάνω καλύπτει φαιλόνιο κοσμημένο μὲ σκουροκόκκινους σταυροὺς ἐγγεγραμμένους σὲ λευκοῦ βάθους,

ΑΑΑ Ι (1973), 275, εἰκ. 9. Πρβλ. ἀπεικόνισή τους στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Βάβυλα στὴ Μάνη, τὼν μέσων περίπου τοῦ 14ου αἰῶνα. Ν. Δρανδάκης, Ν. Γκιολές, Ε. Δωρὴ, Σ. Καλοπίση, Β. Κέπετζη, Χ. Κωνσταντινίδη, Μ. Κωνσταντουδάκη, Μ. Παναγιωτίδη, «Ἐρευνα στὴν Ἐπιδαυρο Λιμνὴρά», ΠΑΕ 1982, 447.

296. Διονύσιος ἐκ Φουρνά, ὁ.π. (ὑπόσημ. 53), 154.

συνεχῇ τετράγωνα πλαίσια. Στους ὤμους φέρει ὠχρὸ ὠμοφόριο, με δύο σταυροὺς στοὺς ὤμους, ἡ ἄκρη τοῦ ὁποίου ἀναδιπλώνεται στὸ ἀριστερὸ χέρι. Μὲ τὸ δεξιὸ χέρι χειρονομεῖ σὲ στάση εὐλογίας, καθιστώντας ὁρατὸ τὸ διαλίθο ἐπιμανικιὸ του, καὶ με τὸ ἀριστερὸ κρατεῖ κλειστό, πολυτελῶς σταχωμένο, κώδικα. Τὸ φωτοστέφανο πλαισιώνει τὸ ἀγιωνύμιο: Ο ΑΓΙΟС/ В(Α)СΙΛΕΙΟС.

Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος εἰκονίζεται μεσήλικας, με ἀραιή, καστανὴ κόμη καὶ κοντὸ γένι²⁹⁷. Φορεῖ πατριαρχικὰ ἄμφια· ἐσωτερικὰ λευκὸ στιχάριο, τὸ ὁποῖο φέρει τρεῖς κάθετες, σκουροκόκκινες διακοσμητικὲς ταινίες, πλαισιωμένες ἀπὸ δύο λεπτότερες τῆς ἴδιας ἀπόχρωσης. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς κεντρικῆς ταινίας διακρίνονται τὰ δύο μέρη τοῦ πορτοκαλόχρωμου, διαλίθου ἐπιτραχηλίου. Τὰ παραπάνω καλύπτονται ἀπὸ πολυτελὴ σάκκο, ὁ ὠχρὸς κάμπος τοῦ ὁποίου κοσμεῖται με ἐπάλληλους, ὁμόκεντρος κύκλους σὲ πορτοκαλὶ ἀπόχρωση. Οἱ κύκλοι φέρουν στὸ κέντρο μελανοὺς σταυροὺς, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ διαλίθου δακτυλίου τους. Τὸ κάτω μέρος τοῦ σάκκου ἀπολήγει σὲ φαρδύ, ὀριζόντιο ἐπίρραμμα, με σκουρόχρωμο κεντητό, φυτικὸ διάκοσμο. Κάτω ἀπὸ τὶς διαλιθες, ταινιωτὲς παρυφὲς τῶν φαρδιῶν μανικιῶν του, διακρίνονται παρόμοιας διακόσμησης ἐπιμανίκια. Ὁ ἅγιος, τέλος, φορεῖ ὠμοφόριο, τὸ κατώτερο τμῆμα τοῦ ὁποίου ἐλίσσεται μπροστά, φτάνοντας μέχρι τὸ κέντρο τοῦ ἐπιρράμματος τοῦ σάκκου. Τὸ ὠμοφόριο φέρει δύο ἐπιμήκεις σταυροὺς στοὺς ὤμους καὶ ἕναν στὸ ὕψος τῆς ὀσφύος, ἐνῶ στὸ κάτω ἄκρο ἀναδιπλούμενο κόσμημα, παρόμοιο με αὐτὸ τοῦ φαιλονίου.

Ὁ ἅγιος Ἰωάννης στὸ ἀριστερὸ χέρι φέρει κλειστό, διαλίθο κώδικα-με τὴ διαφορὰ ὅτι τὸν κρατᾷ ἀπὸ τὸ μέσο του δεξιοῦ του ἄκρου, καλύπτοντας ἔτσι ἕνα τμῆμα του, σὲ ἀντίθεση με τὸ Βασίλειο ποὺ τὸν κρατᾷ ἀπὸ τὸ κάτω ἀριστερὸ- καὶ με τὸ δεξιὸ εὐλογεῖ. Ἐκατέρωθεν τοῦ φωτοστεφάνου, σὲ δύο στίχους, τὸ ἀγιωνύμιο: Ο ΑΓΙΟС/ ΙΩ (σὲ συντομογραφία)/ κάτω ἀριστερά: Ο ΧΡΥСOCTOMOC (σὲ συντομογραφία).

Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος παριστάνεται στὸ ἀνατολικὸ

297. «Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, νέος ὀλιγογένης...». Διονύσιος ἐκ Φουρνά, ὁ.π., 154. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ ἁγίου Χρυσοστόμου, βλ. ἐνδεικτικά: O. Demus, "Two Paleologan Mosaic Icons in the Dumbarton Oaks", *DOP* 14 (1960), 110-119.

ἄκρο «γέρων φαρακλός, πλατυγένης..»²⁹⁸. Πρόκειται για τὴν γηραιότερη ἀπὸ τὶς τρεῖς μορφές. Τὰ ἐνδύματά του εἶναι σχεδὸν πανομοιότυπα μὲ αὐτὰ τοῦ Βασιλείου, μὲ ἐλάχιστες διαφοροποιήσεις, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, τὶς τρεῖς κάθετες μαῦρες ρίγες τοῦ στιχαρίου ποὺ μοιάζουν μὲ αὐτὲς τοῦ Χρυσοστόμου. Ἡ στάση τῆς μορφῆς, ἐπίσης, ἀφήνει νὰ φανοῦν λεπτομέρειες τῶν ἐνδυμάτων ποὺ δὲν διακρίνονται στὸ Βασίλειο, ὅπως ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ φαλλονίου κάτω ἀπὸ τὸ ἀνασηκωμένο δεξί του χέρι, μὲ τοὺς ρεαλιστικὰ ἀποδοσμένους ἐρυθρωποὺς σταυροὺς ἢ ἡ κεραία τοῦ σταυροῦ τοῦ ὠμοφορίου ποὺ διακρίνεται στὸ ἀναδιπλούμενο τμήμα του, ποὺ καλύπτει τὸ ἀριστερὸ χέρι τῆς μορφῆς. Διαφορὰ ἐντοπίζεται, τέλος, στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ ἅγιος κρατᾷ τὸν κώδικα, καθὼς ὁ καρπὸς του εἶναι καλυμμένος μὲ τὸ ἄκρο τοῦ ὠμοφορίου. Ἡ μορφή ἐπιγράφεται: *Ο ΑΓΙΟΣ/ ΓΡΙΓΟΡΗΟΣ/* (κάτω δεξιά:) *Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ*.

Διακοσμητικὰ θέματα (εἰκ. 49-52)

Οἱ ἐπιφάνειες τῶν τοίχων ποὺ δὲν προσφέρονταν γιὰ εἰκονογράφηση σκηνῶν ἢ προσώπων καλύπτονται ἀπὸ διακοσμητικὰ θέματα. Ἔτσι, ἀνάλογα θέματα ἀπαντοῦν στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ, στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῆς κόγχης τῆς πρόθεσης καὶ κάτω ἀπὸ αὐτήν.

Τὰ διακοσμητικὰ μοτίβα τοῦ ναοῦ εἶναι κυρίως φυτικά. Τὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας κοσμεῖται ἀπὸ ἐλικοειδεῖς βλαστοὺς καὶ ἀνθέμια, ἐναλλάξ γαλανὰ καὶ ἐρυθρά, ἐγγεγραμμένα σὲ σχεδὸν ἰσόπλευρα τρίγωνα. Τὰ τελευταῖα ὀρίζονται μὲ διπλή, γαλανὴ ταινία πάνω στὸ λευκὸ κάμπο. Ὁμοιο θέμα ἀπαντᾷ στὸ ναὸ τῆς Ἀγίας Ἀναστασίας στὴ Μονόλιθο, στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὰ Μαριτσά καί, ἐκτὸς Ρόδου, ἐνδεικτικὰ ἀναφέρεται τὸ παράδειγμα ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης στὸ Γεράκι (14ος αἰῶνας)²⁹⁹.

Τὶς πλάγιες ἐσωτερικὲς πλευρὲς τῆς ὀρθογώνιας κόγχης τῆς πρόθεσης καταλαμβάνει διακοσμητικὸ ἀποτελούμενο ἀπὸ ἐρυθρὲς καὶ μελανὲς κυματοειδεῖς γραμμές, οἱ ὁποῖες διατάσσονται ἀκτινω-

298. Διονύσιος ἐκ Φουρνά, ὁ.π., 154.

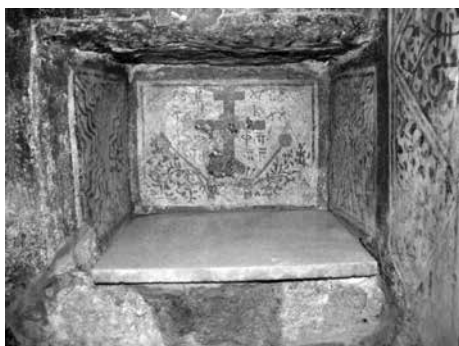
299. Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι. Οἱ τοιχογραφίες τῶν ναῶν τοῦ Κάστρου*, Ἀθῆναι 2001, 17, εἰκ. 9.

Εικ. 49. Τερὸ Βῆμα, μέτωπο ἀψίδας.
Διακοσμητικό.

Εικ. 50. Τερὸ βῆμα, μέτωπο ἀψίδας.
Διακοσμητικό.

Εικ. 51. Ἡ κόγχη τῆς πρόθεσης.

Εικ. 52. Τερὸ βῆμα, πρόθεση.
Ποδέα.

τά. Ἀκόσμητη ἦταν ἡ πάνω πλευρά, ἐνῶ ἡ κάτω ἔχει καλυφθεῖ ἀπὸ νεώτερο μάρμαρο.

Τὸ κέντρο τοῦ τυμπάνου τῆς πρόθεσης καταλαμβάνει ἐρυθρός, πατριαρχικός σταυρός, ποὺ πατᾶ σὲ τραπεζιόσχημη βάση. Στὸ κάτω μέρος του διακρίνεται λοξὴ ἀπόληξη ἐγκάρσιας κεραίας, ἡ δυτική πλευρὰ τῆς ὁποίας ἔχει καταστραφεῖ. Στὶς ἄκρες τῆς βάσης στηρίζονται τὰ σύμβολα τοῦ πάθους· στὰ δυτικά ἡ λόγχη, στὰ ἀνατολικά ὁ σπόγγος καὶ ἀνάμεσα στὸν τελευταῖο καὶ τὸ σταυρό, δύο ἥλοι. Ἡ τραπεζιόσχημη ἐπιφάνεια ποὺ δημιουργεῖται ἀνάμεσά σε σπόγγο καὶ λόγχη καὶ στὸ περιβάλλον πλαίσιο, εἶναι διακοσμημένη μὲ ἐρυθρό, ἐλικοειδὲς φυτικὸ κόσμημα πάνω στὸ λευκὸ κάμπο.

Ὁ σταυρὸς συνοδεύεται ἀπὸ κρυπτογραφήματα, γραμμένα μὲ μελανοὺς χαρακτῆρες πάνω στὸν λευκὸ κάμπο. Πάνω ἀπὸ τὴν ὀριζόντια κεραία καὶ ἐκατέρωθεν τῆς κάθετης, σὲ δύο στίχους, ἀναγράφεται:

I(HCOY)C/ X(PICTO)C
N(I)/ K(A).

Οἱ λοιπὲς τέσσερις βραχυγραφίες εἶναι μονόστιχες. Ξεκινώντας ἀπὸ ἐπάνω, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ πρώτου στίχου τῆς προηγούμενης, ἀκολουθεῖ τὸ ἑξῆς:

E(ΛΕΝΗ) E(ΥΠΕ)/ E(ΛΕΟΥC) E(PEICMA).

Κάτω ἀπὸ αὐτό, τὸ κρυπτογράφημα: XX/XX, ποὺ, πιθανῶς, μεταγράφεται:

X(PISTOC) X(PICTIANOIC)/ X(APIZETAI) X(APIN)³⁰⁰, ἢ
X(PICTOC) X(APIN)/ X(PICTIANOIC) X(APIZEI)³⁰¹.

Κάτω ἀπὸ τὴν ὀριζόντια κεραία τοῦ σταυροῦ, ἀκολουθοῦν δύο ἀκόμη βραχυγραφίες:

Φ(ΩC) X(PICTOY)/ Φ(AINEI) Π(ACI)

καὶ

T(ΟΠΟC) K(PANIOY)/ Π(ΑΡΑΔΕΙCOC) Γ(ΕΓΟΝΕ).

300. Μ. Ἀχεϊμάστου-Ποταμιάνου, «Παναγία ἡ Ἀληθινή. Μία παλαιολόγια εἰκόνα τῆς μονῆς Γηροκομείου Πατρῶν», *Θεολογία* ΕΗ' (1997), 294, καὶ σημ. 4. Σχετικὰ μὲ τὰ κρυπτογραφήματα ποὺ συνοδεύουν τὸ σταυρό, βλ. ἐνδεικτικά: G. Babic, "Les croix a cryptogrammes, peintes dans les eglises serbes des XIIIe et XIVe siecles", στὸ: *Byzance et les Slaves, Melanges Ivan Dujcev*, Paris 1979, 1-13.

301. Βολανάκης, ὁ.π. (ὑπόσημ. 8), 232.

Ὁ πατριαρχικός σταυρός με τὸ ἀπὸ τὸ κρυπτογράφημα *IC/XC NI/K A ἢ IC/XC YC/Θ Υ* (Ἰησοῦς Χριστὸς Υἱὸς Θεοῦ) ἀπαντᾷ συχνὰ στὴν ὀπίσθια ὄψη βυζαντινῶν εἰκόνων, με γνωστὰ παραδείγματα ἀπὸ τὸν 13ο (εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορα³⁰² με τὸ πρῶτο καὶ εἰκόνα τοῦ Προφήτη Μωυσή³⁰³ με τὸ δεύτερο, καὶ οἱ δύο ἀπὸ τὸ Σινά). Ὁ πατριαρχικός σταυρός συνοδευόμενος ἀπὸ φυτικό διάκοσμο στὴ βάση του, ἀπαντᾷ ὡς μοτίβο στὴν ὀπίσθια ὄψη εἰκόνων ἢ πολυπτύχων, ὅπως τὸ ἐξάπτυχο τῆς μονῆς Σινᾶ τοῦ 14ου αἰῶνα³⁰⁴. Συνδυασμὸς ὅλων τῶν παραπάνω συνηθίζεται ἀπὸ τὸν 14ο, κυρίως, αἰῶνα σὲ τοιχογραφίες (τύμπανο πρόθεσης, παρειὲς παραστάδων εἰσόδου³⁰⁵ καὶ παραθύρων³⁰⁶) καὶ εἰκόνες³⁰⁷. Στὴ Δωδεκάνησο τὸ μοτίβο σὲ διαφορὲς παραλλαγές, ἀπαντᾷ στὴν πλειοψηφία τῶν σωζόμενων ναῶν τῆς υπαίθρου, ὅπως στὴν Παναγία τὴν Ἑννιαμερίτισσα στὴ Χάλκη (1367)³⁰⁸, στοὺς Ἁγίους Θεοδώρους Ἀρχαγγέλου (1372)³⁰⁹, στὴν Ἁγία Ἀναστασία στὴ Μονόλιθο κ.ά.

Κάτω ἀπὸ τὴν πρόθεση σώζεται διακοσμητικὸ ποὺ μιμεῖται ποδέα. Τὸ ὀρθογώνιο πλαίσιό του ὀρίζεται ἀπὸ λεπτό, λευκὸ περιγραμμά. Πάνω στὸ τελευταῖο, παριστάνονται ἀναρτημένοι ἑξι μικροὶ κυκλικοὶ δακτύλιοι, οἱ ὁποῖοι στηρίζουν τὴν εἰκονιζόμενη, πτυχωτὴ ποδέα ὑπὸ μορφὴ κουρτίνας, πάνω στὸ κυανὸ βάθος. Ἡ πάνω καὶ κάτω πλευρὰ του φέρουν στὶς ἄκρες ταινία ἀπὸ μελανές, κάθετες γραμμές, οἱ ὁποῖες ἀνὰ δύο ἢ τρεῖς φέρουν πλατιά, ἐπίθετη πινελιὰ χρώματος πράσινου, ἐρυθροῦ ἢ πορτοκαλὶ ἐναλλάξ. Ξενίζει τὸ γεγονὸς τῆς ἀπεικόνισης τοῦ ἴδιου κοσμήματος καὶ τοῦ κάτω ἄκρου στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ, στὴν ἐπιφάνεια τῆς λευκῆς ποδέας. Πρόκειται γιὰ ἀπομίμηση κροσσῶν, ἐν προκειμένῳ ἀδέξια, ἢ γιὰ τὴ

302. *Byzantium. Faith and Power (1261-1557)*, (ed. H.E. Evans), New York 2004, 359, n. 217.

303. Στὸ ἴδιο, 381, n. 236.

304. Στὸ ἴδιο, 370-372, n. 227, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

305. Γιὰ παράδειγμα στοὺς Ταξιάρχες Μητροπόλεως Καστοριάς, στὶς παρειὲς τῶν παραστάδων τοῦ κυρίως ναοῦ (ἀπὸ ἐπιτόπια διαπίστωση).

306. Α. Τσιτουρίδου, *Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ στὴ Θεσσαλονίκη. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς παλαιολόγειας ζωγραφικῆς κατὰ τὸν πρῶμο 14ο αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 1986, 217-218, πίν. 117-119.

307. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, ὁ.π. (ὑπόσημ. 300), 295, σημ. 5, 6.

308. Σιγάλα, ὁ.π. (ὑπόσημ. 41), 343, εἰκ. 6 (σελ. 339).

309. Γιακουμάκη, ὁ.π. (ὑπόσημ. 77), 21, φωτ. 15.

διακόσμηση τῆς ἀπόληξης τοῦ ὑφάσματος; Τὸ γεγονὸς τῆς ἔλλειψης τοῦ στοιχείου ἀπὸ τὶς πλάγιες πλευρὲς καθιστᾷ ἐπισφαλῆ περαιτέρω συμπεράσματα.

Ἡ ποδέα κοσμεῖται ἀπὸ ἐπαναλαμβανόμενες, ἐναλλάξ μελανὲς καὶ ἐρυθρὲς, «τρίλιζες», οἱ ὁποῖες σχηματίζονται ἀπὸ καμπύλες γραμμές. Ἐλεύθερα τοποθετημένα στὴν ἐπιφάνεια, ἀπεικονίζονται, τέλος, τέσσερα λογχοειδῆ φυτικά κοσμήματα, ἐναλλάξ ἐρυθρὰ καὶ μελανά.

Ποδέα ἐπίσης ἐντοπίζεται καὶ στὸ νότιο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν πρόθεση, κάτω ἀπὸ τὴ μορφὴ τοῦ ἀγίου Τρύφωνα, ἡ ὁποία θεωρεῖται ὅτι ἀντιγράφει τὴν ὑποκείμενη, (γ' στρώμα, βλ. παρακάτω).

Σημαντικὴ θέση, τέλος, κατέχουν τὰ φυτικά κοσμήματα ποὺ ἐντοπίζονται στὶς τοξωτὲς ἀπολήξεις τῶν πλαϊσίων τῶν μεμονωμένων μορφῶν, τὰ ὁποῖα καὶ πληρώνουν τὴν ἐπιφάνεια ἀνάμεσά σε αὐτὰ καὶ τὴν πλατιά, ἐρυθρὴ ταινία ποὺ ὀρίζει τὴ ζωγραφικὴ ἐπιφάνεια. Τὸ κόσμημα ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐρυθροὺς ἐλίσσόμενους ἀνάμεσα σὲ λεukoὺς βλαστούς. Ὅμοιο ἀπαντᾷ ἀνάμεσα στὰ στηθάρια τῆς μεσαίας ζώνης καὶ ἀνάμεσα στὰ μετάλλια τῶν προφητῶν τοῦ κλειδιοῦ τῆς καμάρας.

Ἡ προσεκτικὴ, σὲ γενικὲς γραμμές, ἀπόδοση τόσο τοῦ κοσμήματος, ὅσο τῶν ὑφασμάτων, ἀναδεικνύει τὴ ζωγραφικότητα τοῦ ἔργου. Οἱ περιορισμένες, ἐξαιτίας τοῦ μικροῦ μεγέθους τοῦ ναοῦ, ἐλεύθερες ἐπιφάνειες ποὺ δὲν προσφέρονται γιὰ τὴν ἀπεικόνιση ἄλλου εἶδους θεμάτων, πληρώνονται μὲ φυτικά κοσμήματα. Οἱ δύο ποδέες τοῦ ἱεροῦ μιμοῦνται λαϊκά, πιθανόν, ὑφάσματα τῆς ἐποχῆς, ἴσως ὑφαντὰ ἢ κεντήματα, μὲ τὰ ὁποῖα συνήθιζαν νὰ καλύπτουν ἐπιφάνειες τῆς Ἀγίας Τράπεζας καὶ τῆς πρόθεσης, ἢ τὰ ὁποῖα χρησιμοποιεῖν ὡς ἐνδυτὲς εἰκόνων, πρακτικὴ ποὺ συνηθίζεται ὡς τὶς μέρες μας³¹⁰.

310. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ εἰκόνα τῆς Παναγίας τῆς Σκιαδενῆς, τὸ παλλάδιο τῆς ὁμώνυμης μονῆς τοῦ Μεσαναγροῦ στὴ νότια Ρόδο, ἡ ὁποία περιφέρεται στὰ χωριὰ τοῦ κεντρικοῦ καὶ νότιου τμήματος τοῦ νησιοῦ κατὰ τὴ Μεγάλῃ Ἑβδομάδα. Θεωρεῖται ὅτι ἀποτελεῖ ἀσέβεια πρὸς τὴν εἰκόνα νὰ περιφέρεται ἢ νὰ βρίσκεται στὸ προσκυνητὰρι χωρὶς «σκέπη», ἐνδυτὴ ποὺ καλύπτει σχεδὸν τὴ μισὴ ἐπιφάνειά της.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Νικολάου ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἐπαρχιακοῦ μονοχώρου καμαροσκέπαστου ναοῦ. Τὸ εἰκονογραφικὸ του πρόγραμμα ὑποδεικνύεται καὶ ὀφείλεται, σὲ μεγάλο βαθμὸ, στὸν ἀρχιτεκτονικὸ του τύπο καὶ τὶς διαστάσεις του. Ὁ περιορισμένος ἀριθμὸς σκηνῶν καὶ μορφῶν, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἐπιλεγεῖ στὴν τοιχογράφησή του, ἀνταποκρίνονται στὰ παραπάνω δεδομένα.

Ἡ Δέηση τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψίδας, μὲ τὸν ἐσχατολογικὸν της χαρακτήρα, παραπέμπει στὴ Μέλλουσα Κρίση καὶ ἀναπληρῶνει, κατὰ κάποιον τρόπο, τὴν παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας, ἢ ὁποία, κυρίως ἐλλείπει χώρου ἢ, δευτερευόντως, λόγω ἐπιλογῆς τοῦ ζωγράφου, δὲν περιλαμβάνεται στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα³¹¹.

Οἱ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες τοῦ ἡμικυλίνδρου τῆς ἀψίδας, λόγ Πω τῆς ἀποσπασματικῆς κατάστασης διατήρησής τους-ἀπὸ τοὺς ἔξι, ὅπως ἔχει σημειωθεῖ, ἔχουν σωθεῖ οἱ δύο ἀκραῖοι- ἐκ τῶν πραγμάτων δὲν βοηθοῦν στὴν ἐξαγωγή συμπερασμάτων σχετικὰ μὲ τὴν ἐπιλογὴ τῆς ἀπεικόνισής τους ἢ τὴν ὑπαρξὴ στὸ κέντρο τράπεζας ἀπὸ τὴ σκηνὴ τοῦ μελισμοῦ. Καθὼς οἱ δύο ἱεράρχες παραμένουν ἀταύτιστοι, ἢ μόνη ὑπόθεση ποὺ θὰ μπορούσε νὰ εὐσταθεῖ θὰ ἦταν ἢ μὴ ἀπεικόνισις τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν στὸν ἡμικύλινδρο, καθὼς ταυτίζονται μὲ ἐπιγραφή στὸ μέσο του βόρειου τοίχου.

Στὴν παραπάνω ἀπεικόνισις τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν στὸν βόρειο τοῖχο, ἔρχεται νὰ προστεθεῖ ἡ ἀπεικόνισις τῶν ἱεραρχῶν στὴ σκηνὴ τῆς Κοίμησης τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Ἡ συνήθης εἰκονογραφικὴ λεπτομέρεια τῶν ἱεραρχῶν στὴ σκηνὴ ἐξαίρεται ἐδῶ μὲ τὴν προσθήκη φωτοστεφάνων σὲ αὐτοὺς. Ὁ ὑπερτονισμὸς τῶν μορφῶν τῶν ἱε-

311. Μὲ τὴν, τρόπον τινά, ὑποκατάστασι τῆς Δευτέρας Παρουσίας ἀπὸ τὴ Δέηση θὰ μπορούσε νὰ αἰτιολογηθεῖ καὶ ἡ σπανιότητα τῆς πρώτης ἀπὸ τοὺς ναοὺς τῆς Ρόδου, οἱ ὁποῖοι, κατὰ βάση εἶναι μικρῶν διαστάσεων. Μνημεῖα τῆς Δωδεκανήσου στὰ ὁποῖα ἐντοπίζεται παράστασι Δευτέρας Παρουσίας εἶναι: ὁ Ἅγιος Φανούριος στὴν μεσαιωνικὴ πόλιν τῆς Ρόδου (δεύτερο στρώμα, 14ος αἰώνας. *ABME ΣΤ'* 1948, 169), ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος στὸν Κουφᾶ Παραδεισίου [β' στρώμα, 13ος αἰώνας. Γιά τὸ ναὸ βλ. Κατσιώτη, ὁ.π. (ὑπόσημ. 7), 278-279], ὁ Ἅγιος Νικόλαος στὸ Κάστρο Κρεμαστῆς (ἀδημοσίευτο, τέλη 14ου αἰώνα), ἡ Παναγία Καθολικὴ στὰ Ἀφάντου (ἀδημοσίευτο, τέλη 14ου αἰώνα), ἡ Παναγία Κυρὰ στὸ Κεραμὶ Σιανῶν (ἀδημοσίευτο, τέλη 14ου αἰώνα) καὶ ἡ Ἁγία Τριάδα στὴ Μεσαιωνικὴ πόλιν [τέλη 15ου-ἀρχὲς 16ου αἰώνα. Κόλλιας, *Ἁγία Τριάδα*, 142-143].

ραρχῶν στὸν Ἅγιο Νικόλαο δὲν θεωρεῖται ἀπίθανο, ἐκτός της ἀφιέρωσης τοῦ ναοῦ στὸν ἅγιο Νικόλαο, ἕναν ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους ἀγίους ἐπισκόπους, νὰ ὀφείλεται στὴν ἀμφίρροπη κατάσταση ἀνάμεσα στὶς δύο ἐκκλησίες κατὰ τὸν 15ο αἰῶνα, καθὼς ὁ ναὸς τοιχογραφήθηκε πέντε μόλις χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴ Σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας³¹².

Ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ ἀρχείου τῶν Ἰωαννιτῶν Ἱποποτῶν ἔχουν προκύψει σημαντικὰ στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴ στάση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρόδου ὡς πρὸς τὴν ἐπανένωση τῶν Ἐκκλησιῶν. Εἶναι γνωστό, ἐξάλλου, ὅτι ὁ μητροπολίτης Ρόδου Ναθαναὴλ ἔλαβε μέρος στὴν ἐνωτικὴ σύνοδο, ὅπως γνωστὴ εἶναι ἡ παρουσία του στὴ Ρόδο κατὰ τὰ ἔτη 1445, 1450, 1452, 1453, 1455 ἕως τὸν θάνατό του³¹³. Τὸ 1274, πρὶν ἀπὸ τὴν κατάληψη τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τοὺς Ἰωαννίτες, γνωρίζουμε ὅτι, κατὰ τὴν Β' Σύνοδο τῆς Λυών, σὲ ἐπιστολὴ 323 μητροπολιτῶν καὶ 9 ἀρχιεπισκόπων πρὸς τὸν πάπα Γρηγόριο ὑπὲρ τῆς ἐνώσεως, συνυπέγραψε καὶ ὁ μητροπολίτης Ρόδου Θεόδουλος³¹⁴. Ἡ πράξη ὅμως αὐτὴ μὲ δυσκολία θὰ μπορούσε νὰ ἐκφράζει καὶ τὶς ἀπόψεις τοῦ ποιμνίου τῆς Ρόδου. Τὸ ἴδιο πιθανολογεῖται ὅτι συνέβη καὶ μὲ τὴν ἐνωτικὴ Σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας, ἡ ἀρχιεπὶς ἐρευνα ὅμως, δυστυχῶς, ἔχει ἀνασύρει ἐλλιπὴ στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴ θέση τῆς ἐκκλησίας τῆς Ρόδου ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς ἐνώσεως καὶ τὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ αὐτήν.

Κατὰ τὸν 14ο αἰῶνα ἀμφισβητεῖται ἡ διαμονὴ ὀρθόδοξων ἀρχιερέων στὰ νησιὰ τῆς Δωδεκανήσου, καθὼς ἀπὸ ἐγγραφα προκύπτει ὅτι οἱ λατίνοι προκαλοῦσαν δυσκολίες στὴν ἐγκατάσταση καὶ διαβίωση μητροπολιτῶν σὲ αὐτά³¹⁵. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ μὴ χειροτονοῦνται μητροπολίτες στὰ νησιὰ, ἀλλὰ ἡ μητρόπολη Ρόδου καὶ ἡ ἐπισκοπὴ Κῶ νὰ δίδονται κατ' ἐπίδοσιν σὲ ἄλλους, κοντινοὺς μητροπολίτες³¹⁶. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ ὀρθό-

312. Γιά τὴ Σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας, βλ. F.L. Cross, E.A. Livingstone (ed.), *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, New York 2005, 622-623, ὅπου προγενέστερη βιβλιογραφία.

313. Τσιρπανλῆς, *Ἡ Ρόδος καὶ οἱ Νότιες*, 263-312, 318-330.

314. P. Géhin, "Un copiste de Rhodes de la fin du XIIIe siècle: le prêtre Syméon Kalliandrès", *Scriptorium* 40 (1986), 172-183.

315. Τσιρπανλῆς, *Ἀνέκδοτα ἐγγραφα*, 206.

316. Κατὰ καιροὺς ἀνέλαβαν ὁ Πέργης καὶ Ἀτταλείας, ὁ Μύρων καὶ ὁ Σταυρουπόλεως νὰ διαποιμάνουν ἀπὸ μακριὰ ἢ μὲ ἐπισκέψεις τὰ νησιὰ Ρόδο καὶ Κῶ.

δοξος κληρος εξαρτιόταν άμεσα από τὸ Τάγμα τῶν Ἰωαννιτῶν καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν ἀρχιεπισκοπὴ τῆς Ρόδου ἢ τὴ λατινικὴ ἱεραρχία. Ὁ Μάγιστρος ὀνόμαζε ἡγουμένους στὰ μοναστήρια, ἐφημέριους στὶς ἐκκλησίες, ἔλυνε τὶς διαφορὲς ὀρθόδοξων ἱερέων, ἐπέτρεπε τὴν ἀνέγερση ἢ ἐπισκευὴ ἱερῶν ναῶν, ἀπένεμε τὰ ἐκκλησιαστικὰ ὀφείκια καὶ ἤλεγχε τὴν ἐκκλησιαστικὴ περιουσία³¹⁷.

Ὅλα τὰ παραπάνω, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ἀνθηνωτικὸ αἶσθημα τοῦ λαοῦ τῆς Ρόδου, μποροῦν νὰ ὀδηγήσουν σὲ πιθανὰ αἷτια τῆς ἐπιλογῆς τῆς ἀπεικόνισης τοῦ πλήθους τῶν ἱεραρχῶν στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Ὁ ἀπλὸς λαός, ἐν προκειμένῳ ὁ παραγγελιοδό-της τῆς τοιχογράφησης τοῦ ναοῦ, ἦταν αὐτὸς ποὺ βίωνε τὴν ἔλλειψη τῆς καθοδήγησης καὶ τὴν ὑπαγωγὴ σὲ ὁμόθηρσκο ἐπίσκοπο μὲ πολλοὺς τρόπους. Τὸ γεγονὸς αὐτό, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ γενικὸ φιλενωτικὸ αἶσθημα τῆς ἐποχῆς, δὲ μπορεῖ παρὰ νὰ εἶχαν ἐπη-ρεάσει τοὺς πολίτες, δημιουργώντας τὴν ἀνάγκη ὑπενθύμισης τοῦ παρελθόντος καὶ τῆς διοίκησης καὶ διαποιίμανσης τῶν ὀρθόδοξων ἐπισκοπῶν ἀπὸ πεφωτισμένους προκαθημένους, ὅπως οἱ Τρεῖς Ἱε-ράρχες. Στὸ πλαίσιο αὐτό, ἴσως, θὰ πρέπει νὰ συνεξεταστεῖ καὶ ἡ μνεῖα τοῦ αὐτοκράτορα ἢ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη σὲ κτητο-ρικὲς ἐπιγραφὲς σὲ μνημεῖα τῆς Ρόδου³¹⁸. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ παραπά-νω ἀπεικόνιση θὰ μποροῦσε νὰ ἀποτελεῖ ὑπόδειξη ἢ, ἐνδεχομένως, πρωτοβουλία τοῦ ζωγράφου, ὡς πεπαιδευμένου καὶ προερχόμενου, πιθανῶς, ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα τοῦ νησιοῦ³¹⁹.

Ὁ χριστολογικὸς κύκλος εἶναι ἐλλιπής, καθὼς ἀπουσιάζει ἡ

Ἑμμ. Ἰ. Κωνσταντινίδης, *Συμβολὴ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Δωδεκα-νήσου*, Ἀθῆναι 1968, 46-53. Τσιρπανλῆς, ὁ.π., 206.

317. Τσιρπανλῆς, *Ἡ Ρόδος*, 256-262, 266-268, 269-280, 282-286. Τσιρπανλῆς, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα*, ὁ.π., 204.

318. Στὴν κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Βάρδα (1289/90) μνη-μονεύεται τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρονίκου τοῦ Β' (S. Kalopissi-Verti, *Dedicatory inscriptions and donor portraits in thirteenth-century churches of Greece*, Wien 1992, 94), ἐνῶ στὴν ἐπιγραφὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Παχυμαχώ-τη στὴ Λίνδο (1394/5) τὸ ὄνομα τοῦ πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ἀντωνίου (Ἰ. Μπίθα, «Σχόλια στὴν κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Παχυμαχώ-τη στὴ Λίνδο τῆς Ρόδου (1394/5)», *ΔΧΑΕ Λ'* (2009), 159-168).

319. Σχετικὰ μὲ τὸ ρόλο τοῦ ζωγράφου καὶ τοῦ δωρητῆ, βλ. Μ. Panayotidi, "The Question of the Role of the Donor and of the Painter. A Rudimentary Approach", *ΔΧΑΕ ΙΖ'* (1993-1994), 143-156.

Ὑπαπαντὴ καὶ ἡ Ἑγερση τοῦ Λαζάρου, προφανῶς λόγω ἔλλειψης χώρου. Γιὰ τὸν ἴδιο, προφανῶς, λόγο δὲν ἐπιλέχθηκαν καὶ σκηνές ἀπὸ τὸ βίο τοῦ ἀγίου Νικολάου³²⁰, ἢ ἀπὸ τὸν θεομητορικὸ κύκλο, ἐκτὸς τῆς Κοίμησης. Παρόλο ποὺ στὰ Δωδεκάνησα αὐτὴ τὴν ἐποχὴ δὲ συνηθίζονται παραστάσεις ποὺ συνδέονται μὲ δογματικούς συμβολισμούς, στὸ ναὸ ἀπαντᾷ ἡ σκηνὴ τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ, μὲ τὸν προφανῆ συμβολισμό τῆς Θείας Εὐχαριστίας, πάνω ἀπὸ τὴν πρόθεση.

Σχετικὰ μὲ τὶς σωζόμενες μορφές τῶν προφητῶν ποὺ κοσμοῦν τὸ κλειδὶ τῆς καμάρας, ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ συνάφεια ἀνάμεσα στὸ χωρίο τοῦ εἰλητοῦ τοῦ προφήτη Μωυσῆ καὶ τῇ γειτονικῇ σκηνῇ τῆς Σταύρωσης (βλ. παραπάνω). Τὸ γεγονὸς σηματοδοτεῖ τὴν μελετημένη, ἐν προκειμένῳ, τοποθέτηση τῆς μορφῆς πλάι στὴ σκηνή. Δὲν διαπιστώθηκε ἀνάλογη σχέση ἀνάμεσα στὶς λοιπές σωζόμενες παραστάσεις, ἐνῶ ἄγνωστο παραμένει ἂν τὸ ἴδιο συνέβαινε καὶ μὲ τὰ εἰλητὰ τῶν τεσσάρων προφητῶν ποὺ δὲν ἔχουν σωθεῖ.

Ἀπὸ τοὺς μεμονωμένους ἀγίους, ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ, ἡ μορφὴ τοῦ ὁποίου ἐξαίρεται μὲ τὶς μνημειακὲς διαστάσεις του, ἀποτελεῖ, ὅπως εἶδαμε, προσφιλὲς θέμα στοὺς ναοὺς τῆς Δωδεκανήσου. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ μεγάλου προσκυνηματος στὸ Θάρρι, τὸ προσωνύμιο τοῦ ὁποίου φέρει ὁ ἀρχάγγελος στὸν Ἅγιο Νικόλαο, φαίνεται ὅτι συνέβαλε στὴν ἐξάπλωση τῆς φήμης του καὶ συνέτεινε στὴν ἀπεικόνισή του στὸ ναό.

Τὸ ἴδιο, προφανῶς, συμβαίνει καὶ μὲ τὸν ἅγιο Γεώργιο μὲ τὸ προ-

320. Στὰ Δωδεκάνησα ἐλάχιστοι ναοὶ σώζουν εἰκονογραφικὸ κύκλο τοῦ τιμώμενου ἀγίου. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται ὁ κύκλος τοῦ ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου στὸ παλαιοχριστιανικὸ βαπτιστήριο στὰ Ἑπτὰ Βήματα τῆς Κῶ (13ος αἰ. Α. Κατσιώτη, «Ὁ κύκλος τοῦ ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου στὸ παλαιοχριστιανικὸ βαπτιστήριο τῆς Κῶ», *7ο Συμπόσιο Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Περιλήψεις Ἀνακοινώσεων*, Ἀθήνα 1987, 37) καὶ στὴν Κρητηνία τῆς Ρόδου (15ος αἰώνας. Ἡ ἴδια, *Οἱ σκηνές τῆς ζωῆς καὶ ὁ εἰκονογραφικὸς κύκλος τοῦ ἀγίου Ἰωάννη Προδρόμου στὴ βυζαντινὴ τέχνη*, Ἀθήνα 1998, 182), τοῦ ἀγίου Προκοπίου στὴ Σύμη (τέλη 14ου αἰώνα. Θ.Α. Ἀρχοντόπουλος, «Ὁ ἱστορημένος βίος τοῦ Ἁγίου Προκοπίου στὴν ἱπποκρατούμενη Σύμη», *Εἰκοστὸ πρῶτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης Πρόγραμμα καὶ περιλήψεις εἰσηγήσεων καὶ ἀνακοινώσεων*, Ἀθήνα 2001, 16-17), τοῦ ἀγίου Θεοδώρου στὸ Ἀπὲρι τῆς Καρπάθου (τέλη 14ου αἰώνα, ἀδημοσίευτο) τῆς ἀγίας Μαρίνας στὴν περιοχὴ Νερὰ τῆς Σύμης (15ος αἰώνας, ἀδημοσίευτο) κ.ά.

σωνύμιο Διασορίτης, τὸ ὁποῖο ἀπαντᾷ στὶς πηγές σὲ πλούσιο ναὸ στὴν περιοχή τῆς Βιλανόβας (σημερινὸ Παραδείσι), πολὺ κοντὰ στὴν περιοχή τῶν Μαριτσῶν³²¹. Στὴν περίπτωση ποὺ δὲν ἀντιγράφει ὁ καλλιτέχνης τὴ λατρευτικὴ εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸν παραπάνω ναό, χαμένη σήμερα, ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ ἀπεικόνιση τόσο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ὅσο καὶ τῶν ὑπόλοιπων στρατιωτικῶν ἁγίων, ὡς αὐλικῶν, εἰκονογραφία σχετικὰ σπάνια γιὰ τὴν τέχνη τοῦ 15ου αἰῶνα στὸ νησιωτικὸ χῶρο. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ ἀναδρομὲς στὴν εἰκονογραφία παλαιότερων ἐποχῶν ἢ τὴ χρήση ἀνάλογων ἀνθιβόλων ἀπὸ τὸ ζωγράφο, σὲ πιθανὴ ἔνδειξη μαθητείας του σὲ ζωγράφο μὲ ἀνάλογα πρότυπα (τὰ ὁποῖα, σημειωτέον, δὲν ἔχουν ἀναγνωσθεῖ σὲ κανένα γνωστὸ ναὸ τῆς Ρόδου), εἴτε σὲ σπουδὴ βασισμένη σὲ φορητὸ πρότυπο ἢ ὁδηγὸ, πιθανὸν μὲ τὴ μορφή εἰκονογραφημένου χειρογράφου.

Ἡ ἐπιλογή τῆς ἀπεικόνισης τοῦ ἁγίου Μάμαντος στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ βόρειου τοῖχου καὶ τοῦ ἁγίου Τρύφωνος στὸ νότιο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ (ἡ σωζόμενη μορφή τοῦ δεύτερου ἀνήκει σὲ ἐπόμενη φάση τοιχογράφησης, εἰκάζουμε ὅμως ὅτι ἀντιγράφει τὴν ἀπεικόνιση τοῦ ἁγίου ἀπὸ τὸ β' στρώμα) εἶναι εὐνόητες, καθὼς οἱ ἅγιοι εἶναι προστάτες τῶν ποιμένων καὶ τῶν ἀγροτῶν ἀντιστοιχᾷ³²². Οἱ παραπάνω ἅγιοι ἦταν ἀναμενόμενο νὰ ἐπιλεγοῦν στὴν τοιχογράφηση ἐνὸς μνημείου ποὺ ἀποτελοῦσε χορηγία μιᾶς ἀγροτοποιομενικῆς κοινότητος ὅπως αὐτῆς τῶν Μαριτσῶν. Ἡ ἀπὸ κοινοῦ ἀπεικόνισή τους, ἐξάλλου, ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλα γνωστὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴ Ρόδο (π.χ. Ἅγιος Γεώργιος Βάρδας) καὶ ἄλλοῦ, π.χ. στὴν Καππαδοκία³²³.

321. Ἀπαντᾷ σὲ ἱπποτικὸ ἔγγραφο τοῦ ἔτους 1445. Τσιρπανλῆς, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα*, ἀρ. 150, στ. 4.

322. Πρβλ. τὴν ἀπεικόνιση καὶ τῶν δύο στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Πέτρου στὰ Καλύβια Κουβαρᾶ, ἡ ὁποία ἔχει γίνῃ ἀφορμὴ νὰ συνδεθοῦν οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ μὲ τὴν ἀγροτικὴ κοινωρία τῆς Μεσογαίας. Ν. Coumbaraki-Panselinou, *Saint Pierre de Kalyvia-Kouvara et la chapelle de la Vierge de Mérenta*, Θεσσαλονίκη 1976, 102-103. Σ. Καλοπίση-Βέρτη, «Ἐπιπτώσεις τῆς Δ' Σταυροφορίας στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδας ἕως τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰῶνα», *Ἡ βυζαντινὴ τέχνη μετὰ τὴν Τέταρτη Σταυροφορία. Ἡ Τέταρτη Σταυροφορία καὶ οἱ ἐπιπτώσεις τῆς. Διεθνὲς Συνέδριο, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν 9-12 Μαρτίου 2004*, Ἀθήνα 2007, 75.

323. C. Jolivet-Lévy, *La Cappadoce Médiévale. Images et Spiritualité*, Paris 2001, 340, ὅπου ἀπαριθμοῦνται τὰ γνωστὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Καππαδοκία.

Ἡ θέση τοῦ πάτρωνος ἀγίου Νικολάου εἶναι ἡ συνήθης, κοντὰ στοῦ τέμπλο, ἐν προκειμένῳ στοῦ βόρειο τοῖχο³²⁴. Ἡ ἀπεικόνιση, τέλος, τῶν πρωτοκορυφαίων ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου ἐκατέρωθεν τῆς θύρας εἰσόδου μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ πὼς συμβολίζει τὴν ἔνωση τῶν δύο ἐκκλησιῶν. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ὑπῆρξε διαλλακτικὴ διάθεση καὶ πρόθεση ἐξομάλυνσης τῶν διαφορῶν μὲ τοὺς λατίνους³²⁵. Ἔτσι, δὲν θεωρεῖται ἀπίθανο ἡ ἀπεικόνιση τῶν δύο ἀποστόλων, παρὰ τὴν ὑπόμνηση τοῦ παρελθόντος ποὺ ἐπιχειρήθηκε μὲ τοὺς ἱεράρχες στοῦ ναό, νὰ ἀντισταθμίζεται μὲ τὴν παρουσία τῶν ἀποστόλων, ἡ ὁποία ἀντανάκλᾳ τὴν ἀγωνία τῶν βυζαντινῶν γιὰ τὴν οἰκουμενικὴ εἰρήνη. Ἐκτὸς αὐτοῦ, ἡ παρουσία τῶν δύο ἀποστόλων μεμονωμένων, σὲ ἀντιστοιχία μὲ τὴν ἀπεικόνισή τους στοὺς μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἱερὸ πεσσοὺς τῶν τρουλλαίων ναῶν, συμβολίζει τοὺς στύλους τῆς Ἐκκλησίας³²⁶.

Ἀνάμεσα στὶς τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ, παρατηροῦνται περιορισμένα τὸν ἀριθμὸ στοιχεῖα τῆς ἐποχῆς, ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὴν καθημερινότητα ἢ μὴ, τὰ ὁποῖα ὁ ζωγράφος περιλαμβάνει στοῦ ἔργου του. Ἔτσι, τὸ ἐργαλεῖο μὲ τὸ ὁποῖο τὸ μικρὸ παιδί κόβει τὰ βάρια στὴ Βαῖοφόρο εἶναι τὸ γνωστὸ μέχρι σήμερα κλαδευτήρι, τὸ ὁποῖο χρησιμοποιοῦν κατὰ κόρον οἱ ἀγρότες γιὰ τέτοιου εἴδους ἐργασίες. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, παρόμοιο κάλυμμα κεφαλῆς μὲ αὐτὸ τοῦ νεαροῦ βοσκοῦ στὴ σκηνὴ τῆς Γέννησης (εἰκ. 18) ἀπαντᾷ σὲ τοιχογραφίες τῆς Κρήτης, χρονολογούμενες ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 13ου ἕως τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰῶνα³²⁷. Πρόκειται γιὰ τὴ σκούφια ἢ κατωτίδα, λευκὸ σκούφο

324. Γιὰ τὴ θέση τῆς ἀπεικόνισης τοῦ ἐπωνύμου ἀγίου, βλ. Ἀρχιμ. Σ. Κουκιάρης, «Ἡ θέση τοῦ ἐπωνύμου ἀγίου στοῦ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ (Γενικὲς ἀρχές)», *Κληρονομία* 22 (1990), 113 κ.ἐ.

325. Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα, βλ. Ν. Γκιολές, «Εἰκονογραφικὰ θέματα στὴ βυζαντινὴ τέχνη ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὴν ἀντιπαράθεση καὶ τὰ σχίσματα τῶν δύο Ἐκκλησιῶν», στὸ: *Θωράκιον. Ἀφιέρωμα στὴ μνήμῃ τοῦ Παύλου Λαζαρίδη*, Ἀθήνα 2004, κυρίως 276-277, 281. Πρβλ τὴν παράσταση τῶν δύο ἀποστόλων στὸν ἡμικύλινδρο τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Παύλου στὴν Τήλο καὶ τὴ σχέση της μὲ τὸν ἀπόηχο τῆς συνόδου τῆς Λυών, βλ. Α. Μητσάνη, «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Παύλου στὰ Λιβάδια Τήλου», *ΔωδΧρον Κ'* (2005), 141, 158, κυρίως 151-153.

326. D. Mouriki, "An unusual representation of the Last Judgement in a thirteenth century fresco at St. George near Kouvaras in Attica", *ΔΧΑΕ Η'* (1975-1976), 169. Γκιολές, ὁ.π., 276.

327. Αἰκ. Μυλοποταμιτάκη, «Ἀνδρικὰ καλύμματα κεφαλῆς στὴν Κρήτη (11ος-

πού καλύπτει τὸ κεφάλι καὶ τὰ αὐτιά καὶ δένεται μὲ κορδόνια κάτω ἀπὸ τὸ πηγούνι. Τὸ κάλυμμα κεφαλῆς αὐτό, στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰῶνα ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἀνθρώπους πού ἀνήκουν σὲ κατώτερες κοινωνικά τάξεις, ἐνῶ ἡ χρῆση τοῦ συνεχίζεται μέχρι τὸν 16ο αἰῶνα³²⁸. Τὰ περίτεχνα ὑφάσματα τῶν ἀμφίων τῶν ἱεραρχῶν, μὲ τὰ συνεχόμενα γεωμετρικὰ μοτίβα, ἀπηχοῦν τὸν συρμὸ τῆς ἐποχῆς. Ὁμοιότητες παρουσιάζει ὁ σάκκος τοῦ Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου μὲ τὸν σάκκο τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας στὴ Ravanica (πέρ. 1387)³²⁹, καθὼς καὶ μὲ τὰ μοτίβα τῆς ἐνδυτῆς τῆς νεκρικῆς κλίνης ἀπὸ τὴ σκηνὴ τῆς Κοίμησης τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας Ἐλεοῦσας στὴ Μεγάλῃ Πρέσπα (1408/9)³³⁰.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ἁγίου Νικολάου τὸν κατατάσσουν σὲ ὁμάδα ναῶν μὲ κατεξοχὴν συνεπτυγμένο, λόγω μικρῶν διαστάσεων, εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα. Παρόλα αὐτὰ δὲ λείπουν οἱ βασικὲς σκηνὲς τοῦ δωδεκαόρτου, οὔτε οἱ βασικὲς μορφὲς μεμονωμένων ἁγίων. Οἱ ἐπιλογὲς τῶν παραπάνω, ὅπως ἐπισημάνθηκε, ἔγιναν, ἐκτός των ἄλλων, μὲ βάση τὸν ἀγροτοποικμενικὸ χαρακτήρα τῆς περιοχῆς καὶ τοὺς ἁγίους πού ἰδιαίτερα τιμοῦνταν σὲ αὐτήν. Εἰκασίες, τέλος, μποροῦν νὰ γίνουν σχετικὰ μὲ τὸν ὑπερτονισμό τῶν ἱεραρχῶν καὶ τὴν ἀπεικόνιση τῶν πρωτοκορυφαίων ἀποστόλων, τὰ αἷτια τῶν ὁποίων ἴσως θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν στὴν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα τῆς ἐποχῆς καὶ στὶς διαβουλεύσεις σχετικὰ μὲ τὴν ἔνωση τῶν ἐκκλησιῶν.

ΤΕΧΝΟΤΡΟΠΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ δεύτερου στρώματος τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἀποτελοῦν ἓνα ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα παραδείγματα ἀκριβῶς χρονολογημένων κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ἱπποτοκρατίας (1309-1522) μνημείων πού ἔχουν σωθεῖ στὸ νησί τῆς Ρόδου. Ἡ ἐξέταση τῶν τεχνο-

16ος αἰ.)», στό: Μ. Ἀσπρᾶ-Βαρδαβάκη (ἐπιμ.), *Λαμπηδών. Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τῆς Ντούλας Μουρίκη*, 2, Ἀθήνα 2003, 546, σημ. 23-27 (σ. 558), εἰκ. 1.

328. Στὸ ἴδιο, 546.

329. Chr. Walter, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, London 1982, 219, εἰκ. 62.

330. Γιά τὸ ναό, βλ. Στ. Πελεκανίδης, *Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας*, Θεσσαλονίκη 1960, 108-128. Γιά τὴν παράσταση τῆς Κοίμησης στὸ ναό, βλ. στὸ ἴδιο, 114-115, καὶ πίν. 47.

τροπικῶν χαρακτηριστικῶν των τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ συμβάλλει σὲ μεγάλο βαθμὸ στὴ μελέτη τῆς ἐξέλιξης τῆς ἐντοιχίας ζωγραφικῆς κατὰ τὴν παραπάνω περίοδο. Ἡ σημασία ἐντείνεται μὲ δεδομένη τὴ μαρτυρία τοῦ ὀνόματος τοῦ ζωγράφου Ἀλεξίου, ὑπεύθυνου τῆς τοιχογράφησης, γεγονὸς ποῦ, ὅπως ἀναφέρθηκε, δὲν εἶναι σύνηθες γιὰ τὰ δεδομένα τῆς Δωδεκανήσου.

ΟΙ ΜΟΡΦΕΣ

Τὴν ἐξέταση τῶν μορφῶν τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἀγίου Νικολάου δυσχεραίνει τὸ γεγονὸς ὅτι ἐλάχιστα ἀπὸ τὰ πρόσωπα ἔχουν σωθεῖ, γιὰ ἄγνωστο λόγο. Συγκεκριμένα, κανένα ἀπὸ τὰ πρόσωπα τῆς κάτω ζώνης δὲν σώζεται, τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴ μεσαία, μὲ μόνη ἐξαίρεση τὸ κεφάλι τοῦ ἀγγέλου ἀπὸ τὴ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, ποῦ σώζεται ἀκέραιο, καὶ αὐτὸ τοῦ Ἀβραάμ ἀπὸ τὴν ἴδια παράσταση, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχουν ἀφαιρεθεῖ τὰ γυμνὰ μέρη τοῦ προσώπου καὶ ἔχει διατηρηθεῖ τὸ γένιο καὶ ἡ κόμη. Ἀντίθετα, ὅλα τὰ πρόσωπα, τόσο τῶν προφητῶν ἀπὸ τὸ κλειδί τῆς καμάρας, ὅσο τῶν μορφῶν τῶν ἀκέραιων σκηνῶν τῆς ἐπάνω ζώνης, ὅπου δὲν ἔχουν φθαρεῖ, ἔχουν διατηρηθεῖ, μὲ μόνη ἐξαίρεση τὸ πρόσωπο τῆς Παναγίας ἀπὸ τὴν Κοίμηση.

Οἱ μορφές τῶν σκηνῶν τοῦ δωδεκαόρτου εἶναι προσαρμοσμένες στὸ περιορισμένο εὖρος τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας. Ἀντίθετα, στὴ Δέηση τοῦ ἡμικυλίνδρου παρατηρεῖται διάθεση ὑπερτονισμοῦ, μὲ τὴν ἀπόδοσή τους σὲ μνημειακὲς διαστάσεις. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὶς μορφές τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ καὶ τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου, ἐνῶ συμπεραίνεται ὅτι καὶ ἡ ἀρχικὴ ἀπεικόνιση τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὸ βόρειο τοῖχο ἦταν ἀναλόγων διαστάσεων. Οἱ μορφές φτάνουν ὡς τὴ ζώνη τοῦ δωδεκαόρτου, ἀφήνοντας τὸ περιθώριο στὸν καλλιτέχνη νὰ ἐκμεταλλευτεῖ σὲ ὕψος τὸν χώρο τῆς ἐλλείπουσας στὸ σημεῖο ζώνης τῶν στηθαρίων.

Τὰ πρόσωπα ποῦ σώζονται εἶναι καλοσχεδιασμένα. Τὰ ἀμυγδαλόσχημα μάτια περιγράφονται μὲ καφεκόκκινη γραμμὴ, ἐνῶ ἡ κόρη εἶναι σκουροκάστανη, μὲ ἐξέχον παράδειγμα τὴ μορφή τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὴ Βαῖοφόρο. Τὰ φρύδια εἶναι καμαρωτά, σὲ κάποιες περιπτώσεις ἐλαφρὰ πεπλατυσμένα, ὅπως τοῦ Ἰωάννη ἀπὸ τὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου. Κοινὸς σχεδιαστικὸς τρόπος στὴν ἀπόδοση τῆς μύτης δὲν ὑπάρχει, καθὼς, γιὰ παράδειγμα, ἀπαντοῦν καὶ ἐλαφρὰ γαμφές, ὅπως τοῦ Πέτρου ἀπὸ τὴ Βαῖοφόρο ἢ αὐτὴ τοῦ, καλύτερα ἀπὸ τοὺς

υπόλοιπους της σκηνής, σωζόμενου αγγέλου από τη Βάπτιση. Τὰ αὐτιά ἀποδίδονται σχηματικά, τὶς περισσότερες δὲ φορές διακρίνεται μόνο μέρος τοῦ λοβοῦ μέσα ἀπὸ τὴν κόμμωση. Τὰ χεῖλη τονίζονται μὲ κατὰ ἓνα τόνο σκουρότερη ἀπὸ τὸ χρῶμα τοῦ δέρματος σκιά, ἐνῶ τὸ στόμα ἀποδίδεται μὲ καφεκόκκινη, λεπτὴ γραμμὴ. Τὰ γένια καὶ τὰ μαλλιά ἀποδίδονται μὲ ψημὲνη σιένα. Στὴν ἀπόδοσή τους κυριαρχεῖ ἡ γραμμὴ καὶ ὁ συνδυασμὸς ἀνοιχτῶν καὶ σκούρων τόνων πρὸς ὑποδήλωση τῆς σκιάς καὶ τοῦ ὄγκου, ἐνῶ διαφοροποιεῖται στὶς μορφές τοῦ ἁγίου Μάμα καὶ τοῦ Προδρόμου μὲ τὶς χαρακτηριστικὰ ἀκατάστατες τους κομμώσεις.

Ὁ σχεδιασμὸς τῶν μορφῶν εἶναι ἀδρός, μὲ ἐμφανῆ τὰ περιγράμματα. Ὁ προπλασμὸς γίνεται μὲ βαθιὰ κίτρινη οὐμπρα, ἐνῶ τὰ σαρκώματα ἀποδίδονται μὲ ρόδινη, ἐνίοτε καὶ καστανοπράσινη πινελιά. Ἡ σκιά καὶ ὁ τονισμὸς τῶν χαρακτηριστικῶν τῶν μορφῶν ἐπιτυγχάνονται μὲ συνδυασμὸ πράσινου καὶ διαβάθμισης τοῦ ἴδιου χρώματος, σὲ συνδυασμὸ μὲ περιορισμένα φωτίσματα ἀπὸ ἀραιὲς πινελιὲς στὸ χρῶμα τῆς ἀνοιχτῆς ὥχρας, κυρίως στὸ μέτωπο καὶ τὴ μύτη.

Ἡ μορφή τῆς Σαλώμης ἀπὸ τὸ ἐπεισόδιο τοῦ Λουτροῦ στὴ Γέννηση ἀποδίδεται μὲ πλατιές, καστανές πινελιὲς πάνω στὸν ὠχροκάστανο προπλασμὸ. Τὰ μεγάλα, ἀμυγδαλωτά της μάτια τονίζονται μὲ τὴ σκουροκόκκινη γραμμὴ ποὺ τὰ περιγράφει, ἐνῶ ἡ ὀφθαλμικὴ κόγχη εἶναι πρασινοκάστανη. Κάθετα λευκὰ φῶτα ἀναδεικνύουν τὶς παρειές καὶ τὴ μύτη της. Ἐντονο κόκκινο χρῶμα διακρίνεται στὸ κάτω χεῖλος, τὸ ὁποῖο, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ μακριά, προσεγμένη κόμη, τονίζουν τὸ κάλλος τῆς νεαρῆς γυναίκας.

Ἡ πτυχολογία τῶν μεμονωμένων μορφῶν τὶς περισσότερες φορές εἶναι ἀδρή, ἄκαμπτη καὶ γραμμικὴ, ὑπερκαλύπτοντας τὶς ἀνατομικὲς λεπτομέρειες, κάτι ποὺ συμβαίνει τόσο μὲ τὰ ἐνδύματα τῶν ἱεραρχῶν, ὅσο μὲ αὐτὰ τῶν ὁλόσωμων ἀγίων καὶ τοῦ ἀρχαγγέλου. Οἱ πτυχές σὲ αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, ὅπου δηλώνονται, ἀποδίδονται μὲ σκούρες διαβαθμίσεις τοῦ χρώματος τοῦ ἐνδύματος. Δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο ὅμως μὲ τὶς μορφές ποὺ δὲν εἰκονίζονται κατὰ μέτωπο. Τὰ ἐνδύματα τοῦ Πέτρου στὰ νότια τῆς εἰσόδου, ἔχουν βαθιὲς πτυχές καὶ πλατιὰ φωτεινὰ ἐπίπεδα, ἀποδίδοντας ἔτσι τὴν ἐλαφρὰ κίνηση τῆς μορφῆς καὶ διαγράφοντας διακριτικὰ τὸ γόνατο καὶ τὴν κνήμη.

Στις σκηνές, ή απόδοση της πτυχολογίας ποικίλει. Στις ὀρθιες μορφές ή κίνηση ἐπιδρᾷ διακριτικὰ στήν πτυχολογία, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο μὲ τὸ παράδειγμα τοῦ Πέτρου καὶ ἀνάλογα μὲ τὴ φορά της. Στις γονατιστὲς ἢ καθήμενες μορφές, ή πτυχολογία ἀναδεικνύει τὴν ἀνατομία σύμφωνα μὲ τὴ στάση τοῦ σώματος, μὲ μία, ὡστόσο, ἀδεξιότητα στήν ἐκτέλεση. Στὰ πόδια τοῦ γονατιστοῦ Ἀδὰμ ἀπὸ τὴν Εἰς Ἄδου Κάθοδο, πτυχές τοῦ ροδοκόκκινου ἱματίου περιγράφουν τὸν μηρό, τὸ γόνατο καὶ τὴν κνήμη, μὲ τὸ εὖρος τῶν φωτεινῶν ἐπιπέδων νὰ ἀναδεικνύεται, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς λεπτές, σκουρόχρωμες πτυχώσεις. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὸν γονατιστὸ Ἀβραὰμ ἀπὸ τὴ σκηνὴ τῆς Θυσίας. Καὶ στὶς δύο μορφές, ὅπως καὶ στοὺς σωζόμενους ἀποστόλους καὶ ἱεράρχες ἀπὸ τὴν Κοίμηση, διακρίνονται τὰ κοινὰ ὑστεροπαλαιολόγια χαρακτηριστικὰ τοῦ ὄγκου τῶν μορφῶν, γνωστὰ καὶ ἀπὸ ἄλλα μνημεῖα τῆς Ρόδου, ὅπως ἡ Ἁγία Αἰκατερίνη στὴ μεσαιωνικὴ πόλη³³¹ ἢ ἡ Παναγία Κυρὰ στὸ Κεραμὶ Σιαννῶν (τέλη 14ου αἰῶνα)³³².

Ὁ κάμπος τῶν μεμονωμένων ὁλόσωμων ἀγίων εἶναι δίζωνος. Ἡ ζώνη τοῦ ἐδάφους ἀποδίδεται μὲ ἀνοιχτὸ πράσινο χρῶμα καὶ φτάνει σχεδὸν ὡς τὸ ὕψος τοῦ ὤμου τῶν μορφῶν, ἐνῶ τοῦ ὀρίζοντα εἶναι βαθυκύανη. Ὅμοια τεχνικὴ ἀπαντᾷ στὸ ναὸ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὰ Μαρितσά. Μὲ βαθυκύανο ἀποδίδεται ὁ κάμπος τῶν προφητῶν στὸ κλειδὶ τῆς καμάρας καὶ στὴ σκηνὴ τῆς Δέησης. Ποικιλία ἀποχρώσεων ἀπαντᾷ στὸ βάθος τῶν στηθαρίων τῆς μεσαιᾶς ζώνης. Ἔτσι, σὲ ἐκεῖνα τῶν ἀγίων Σάββα καὶ Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου στὸν βόρειο τοῖχο ὁ κάμπος εἶναι ροδοκόκκινος, ἐνῶ τοῦ ἀγίου Ἀντωνίου, ποὺ παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στοὺς παραπάνω, εἶναι βαθυκύανος. Στὸ νότιο τοῖχο, ὁ κάμπος τῶν στηθαρίων τῶν ἀγίων γυναικῶν εἶναι ἐναλλάξ σκουροπράσινος καὶ ροδοκόκκινος.

Ἡ ἐναλλαγὴ χρωμάτων στὸ βάθος τῶν μεταλλίων ἀποτελεῖ ἐπέκταση τῆς τακτικῆς ποὺ ἀκολουθεῖ ὁ καλλιτέχνης στήν ἀπόδοση μορφῶν καὶ συνθέσεων. Στις περισσότερες ἀπὸ τὶς μεμονωμένες μορφές, ὁ χιτῶνας εἶναι κυανὸς καὶ τὸ ἱμάτιο εἶναι πορφυρό. Μὲ τὴν ἀπεικόνιση τῆς μορφῆς μέσα σὲ σκούρο, πράσινο ἢ γαλανό, βάθος, ἡ ἀντίθεση μὲ τὴν ἐναλλαγὴ θερμῶν καὶ ψυχρῶν τόνων ἐντε-

331. Βλ. ἐνδεικτικά: Ἀρχοντοπούλος, *Ἁγία Αἰκατερίνη*, εἰκ. 14, 17, 18.

332. Μνημεῖο ἀδημοσίευτο.

νεται, αποδίδοντας με έπιτυχία τὸ αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα ποὺ ἔχει ἐπιλέξει ὁ ζωγράφος.

Σχετικὰ μετὸ χρωματολόγιο, παρατηρεῖται ποικιλία χρωμάτων καὶ καθαρότητα, πλὴν ὅμως ἰδιαίτερη ἀδυναμία στὸ ἐρυθρὸ χρῶμα. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ σκηνὴ τῆς Γέννησης, μετὴν κυριαρχία ἀποχρώσεων τοῦ πρώτου χρώματος. Οἱ ἐπιμέρους μορφές τῆς παραπάνω παράστασης ἐξαίρονται εἴτε μετὰ διαβάθμιση ἀποχρώσεων τοῦ ἐρυθροῦ, ὅπως ἡ Παναγία, εἴτε μετὰ ψυχρὰ χρώματα στὰ ἐνδύματά τους, ὅπως τὸ ἔνδυμα τοῦ βοσκοῦ καὶ οἱ χιτῶνες τῶν ἀγγέλων καὶ τοῦ Ἰωσήφ.

ΟΙ ΣΚΗΝΕΣ

Οἱ συνθέσεις τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου εἶναι ὀλιγοπρόσωπες καὶ συντηρητικές. Ἔχει διατυπωθεῖ, ἄλλωστε, ἡ ἄποψη ὅτι ἡ ζωγραφικὴ τοῦ ναοῦ, σὲ γενικὲς γραμμές, δὲν παρακολουθεῖ τὶς σύγχρονες ἐξελίξεις καὶ τὰ πρότυπά της τὰ ἀναζητεῖ, συνήθως, σὲ παλαιότερες ἐποχές³³³. Οἱ σκηνὲς χαρακτηρίζονται ἀπὸ συμμετρία, μετὰ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τὸν Εὐαγγελισμό καὶ τὴ Μεταμόρφωση. Ἡ πρωταγωνιστικὴ μορφή βρίσκεται στὸ κέντρο σχεδὸν τῆς παράστασης, ἐνῶ οἱ παραπληρωματικὲς καὶ οἱ λοιπὲς μορφὲς διατάσσονται συμμετρικὰ στὰ ἄκρα. Στὴν μισοκατεστραμμένη σκηνὴ τῆς Ἀνάληψης ἡ Παναγία διακρίνεται στὸ κέντρο τῆς σύνθεσης, ἀνάμεσα σὲ ἑξι μαθητὲς ποὺ εἶναι στραμμένοι πρὸς αὐτὴν (ἀπὸ αὐτοὺς διακρίνονται δύο στὰ δεξιὰ της καὶ τρεῖς στὰ ἀριστερά). Ὁ Χριστὸς ἀπὸ τὴ Σταύρωση καταλαμβάνει τὸ κέντρο τῆς σκηνῆς, ἐνῶ ὁ κάθετος καὶ ὁ ὀριζόντιος ἄξονάς της ὀρίζεται ἀπὸ τὶς κεραῖες τοῦ Σταυροῦ, ἐκατέρωθεν τοῦ ὁποῖου διατάσσονται οἱ μορφὲς τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Ἰωάννη.

Πυραμιδοειδὲς διάταξη ἐντοπίζεται στὴ σκηνὴ τῆς Κοίμησης, μετὴν κορυφὴ τοῦ τριγώνου νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ Χριστοῦ καὶ τὶς κάτω γωνίες ἀπὸ ἀποστόλους. Στὴ σκηνὴ τῆς Μεταμόρφωσης τὸ γεγονός εἶναι πιὸ ἐμφανές, καθὼς ὀρθὴ πυραμίδα ὀρίζεται ἀπὸ τὸν Χριστὸ καὶ τοὺς ἀποστόλους Πέτρο καὶ Ἰάκωβο, καὶ ἀντεστραμμένη μετὰ κορυφὴ τὸν ἀπόστολο Ἰωάννη σχηματίζουν οἱ προφῆτες Μωυσῆς καὶ Ἡλίας.

333. Κόλλιας, *Μεσαιωνικὴ πόλη*, 123.

Οί συναισθηματικές εξάρσεις αποφεύγονται με τη συμβολή της λιτότητας στο σχεδιασμό τῶν μορφῶν. Ἡ κίνηση, παρόλο πού δὲν λείπει ἀπὸ τὶς σκηνές, θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ συμβατική καὶ καθόλου ἔντονη. Ὁ ἄγγελος ἀπὸ τὸν Εὐαγγελισμό κινεῖται διακριτικὰ πρὸς τὴ Θεοτόκο. Ἡ κίνηση ἀποδίδεται μέσω τοῦ προτεταμένου ἀριστεροῦ ποδιοῦ καὶ τῆς χειρονομίας. Στὴ Βαῖοφόρο οἱ παραπληρωματικές μορφές, ὅπως οἱ ἀπόστολοι ἢ οἱ Ἰουδαῖοι ἀποδίδονται ἱστάμενοι, χωρὶς νὰ ὑποδηλώνεται σὲ αὐτοὺς κίνηση, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ πόδια τοῦ ὄνου καὶ τὸ παιδί πού πατᾶ στὸ δέντρο τοῦ ἄνω ἐπιπέδου. Στὴν Κοίμηση, ἡ φυσικὴ ἀκίνησίᾳ τοῦ κέντρου τῆς σύνθεσης ἀντιπαραβάλλεται μὲ τὴν κίνηση ἀποστόλων καὶ ἱεραρχῶν πρὸς τὸ νεκροκρέβατο.

Ἐξαίρεση ὅσον ἀφορᾷ τὸν συναισθηματισμὸ στὶς σωζόμενες σκηνές ἀποτελεῖ ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, ὅπου μὲ ἔντονη δραματικότητα ἀποδίδεται τόσο ἡ κίνηση τοῦ Ἀβραάμ, ὁ ὁποῖος ἐτοιμάζεται νὰ θυσιάσει τὸν γιό του ἔχοντας γονατίσει πάνω στὴ ράχη του, ὅσο ὁ πόνος καὶ ὁ φόβος τοῦ Ἰσαὰκ μὲ τὴ στάση τοῦ σώματός του ἢ ἡ ὁρμὴ μὲ τὴν ὁποία κατέρχεται ὁ ἄγγελος ἀπὸ τὸν οὐρανό, προκειμένου νὰ ἀντικαταστήσει τὸν θυσιάζόμενο.

Ἡ δήλωση τοῦ χώρου γίνεται μὲ τὴν παράθεση τοῦ φυσικοῦ τοπίου, μὲ ἀρχιτεκτονήματα εἴτε μὲ συνδυασμὸ τῶν δύο. Ἔτσι, βραχῶδες εἶναι τὸ τοπίο τῆς Γέννησης, τῆς Βάπτισης (σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν Ἰορδάνη ποταμό), τῆς Μεταμόρφωσης, τῆς Ἀνάληψης καὶ τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ, ἐνῶ σὲ ἀρχιτεκτονικὸ βάθος ἀποδίδεται ὁ Εὐαγγελισμὸς καὶ ἡ Κοίμηση. Ἡ Βαῖοφόρος συνδυάζει τὸ φυσικὸ βραχῶδες τοπίο, τὸ ὁποῖο ἀποδίδεται στὸ ἀριστερὸ ἄνω ἄκρο τῆς παράστασης, μὲ τὸ ἀρχιτεκτονικὸ βάθος τῆς Ἱερουσαλὴμ στὸ ἄνω δεξιό.

Στὴ δήλωση τοῦ φυσικοῦ τοπίου, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς βράχους ἢ τοὺς λόφους πού πλαισιώνουν τὴ σύνθεση, γίνεται προσπάθεια ἀπόδοσης καὶ τῆς βλάστησης. Ἀδυναμία διακρίνεται τόσο στὴν ἀπεικόνιση τοῦ δέντρου στὴ Βαῖοφόρο, ὅσο στῶν μικρῶν θάμνων στὴ σκηνὴ τῆς Γέννησης καὶ τῆς Θυσίας, τὰ ὁποῖο εἶναι καθαρὰ σχηματοποιημένα, χωρὶς προσπάθεια φυσικῆς ἀπόδοσής τους. Τὰ ἀρχιτεκτονήματα εἶναι σχεδὸν δισδιάστατα, χωρὶς προοπτικὴ διάθεση, δημιουργώντας τὴν αἴσθηση παραπετάσματος μπροστὰ στὸ ὁποῖο ἐκτυλίσσεται ἡ σκηνή. Προσπάθεια ἀπόδοσης τοῦ βάθους

σηματοδοτεί και ή τοποθέτηση μορφῶν σὲ διαφορετικὰ ἐπίπεδα, ὅπως οἱ ἄγγελοι ἀπὸ τὴ Γέννηση ἢ τὴ Βάπτιση.

Ἀνάμεσα στὶς μορφές τῶν σκηνῶν δὲ λείπουν καὶ αὐτὲς ποὺ ἀπεικονίζονται σὲ μικρότερη ἀπὸ τὸ φυσικὸ κλίμακα. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ἀποτελοῦν οἱ μορφές τοῦ παιδιοῦ καὶ τῆς γυναίκας πλάι του στὴ σκηνὴ τῆς Βαΐοφόρου, οἱ ὁποῖες ἔχουν διαστάσεις περίπου ἴσες μὲ αὐτὲς τοῦ κεφαλιοῦ τοῦ ὑποζυγίου. Ἀνάλογα ἀποδίδεται τὸ παιδὶ πάνω στὸ δέντρο τῆς ἴδιας παράστασης καὶ τὰ, ἀφύσικα μικρά, σκυλιὰ ἀπὸ τὴ Γέννηση.

Ἀπὸ τὴν τεχνοτροπικὴ ἐξέταση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ προκύπτει ὅτι ἡ ἐμφανὴς σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις σχεδιαστικὴ ἀδυναμία τοῦ καλλιτέχνη, τὶς περισσότερες φορὲς ὑπερκαλύπτεται ἀπὸ τὴν ἱκανότητα τῆς ἀπόδοσης τῶν ἐπιμέρους χαρακτηριστικῶν σὲ μορφές καὶ σκηνές. Ὁ ζωγράφος ἐπιτυγχάνει σὲ ἱκανοποιητικὸ βαθμὸ νὰ περάσει στὸ δημιούργημά του τὶς ἀπηχήσεις μιᾶς τέχνης μνημειώδους, χωρὶς ὅμως νὰ μπορεῖ νὰ ἐξαλείψει στοιχεῖα ποὺ ὑποδηλώνουν ἐκφυλισμὸ καὶ προσκόλληση στὸ παρελθὸν καὶ ὄχι τὶς προχωρημένες τάσεις τῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς.

Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, Η ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΤΗΣ ΙΠΠΟΤΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ ΚΑΙ Ο ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΑΛΕΞΙΟΣ

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Νικολάου ἀποτελοῦν τὸ δεύτερο κατὰ σειρὰν ἀκριβῶς χρονολογημένο σύνολο τοῦ 15ου αἰῶνα στὴ Ρόδο. Ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Ἱπποτοκρατίας, ἡ ὁποία διήρκεσε ἀπὸ τὸ 1309 ἕως τὸ 1522, ἔχουν σωθεῖ στὴ Ρόδο περὶ τὰ πενήντα τοιχογραφικὰ σύνολα. Τὸ ποσοστὸ τῆς καλλιτεχνικῆς παραγωγῆς στὰ Δωδεκάνησα κατὰ τὴ φραγκοκρατία εἶναι ἀπρόσμενα μεγαλύτερο σὲ σχέση μὲ τὶς παλαιότερες ἐποχές³³⁴, φαινόμενο ποὺ ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλες περιοχές τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου³³⁵.

Κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ἱπποτοκρατίας, στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ τῆς περιοχῆς διακρίνονται τρεῖς τεχνοτροπικὲς καὶ εἰκονογρα-

334. Ἔχουν ἐπισημανθεῖ περίπου 25 στρώματα στὸ νησί τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ β' μισό του 5ου ἕως τὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰῶνα. Κόλλιας, *Μεσαιωνικὴ Πόλη*, 109.

335. Στὸ ἴδιο, 110, σημ. 231.

φικές τάσεις: ή δυτικοευρωπαϊκή³³⁶, ή έκλεκτική³³⁷ και ή ύστεροβυζαντινή. Στην τελευταία ανήκουν τὰ ἐξῆς τοιχογραφικά σύνολα τῆς υπαίθρου τῆς Ρόδου: οἱ χρονολογημένοι ναοὶ τῶν Ἀγίων Θεοδώρων στὸν Ἀρχάγγελο (1372/3)³³⁸, τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Παχυμαχιώτη στὴ Λίνδο (1394/5), τῆς Ἀγίας Τριάδας στὴ Ψίνθο (1407/8) καὶ ὁ ἐξεταζόμενος τοῦ Ἀγίου Νικολάου, ὅπως ἐπίσης οἱ: Ἅγιος Νίκων (μέσα 14ου αἰῶνα) καὶ Ἅγιοι Θεόδωροι Κατακαλῶν³³⁹ (β' μισὸ 14ου αἰῶνα) στὴν Ἀρνίθα, Ἅγιος Γεώργιος στὰ Λαμπρὰ Ἀσκληπείου (μέσα 14ου αἰῶνα), Ἅγιος Γεώργιος στὸ Καπὶ Καλάθου (14ος αἰῶνας)³⁴⁰, Ἅγιος Νικόλαος στὸ Χaráκι³⁴¹ καὶ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Μερογλίτης στοὺς Πεύκους (14ος αἰῶνας), Ἀξεστράτηγος στὴν Παστίδα (πρῶτες δεκαετίες 14ου αἰῶνα), Ἅγιος Γεώργιος στὸν Μαῦρο Κάβο Κατταβιάς (β' μισὸ 14ου αἰῶνα), Ζωοδόχος Πηγὴ (14ος-15ος αἰῶνας)³⁴² καὶ Παναγία Κυρὰ στὰ Σιάννα (τέλη 14ου αἰῶνα), Προφήτης Ἀββακοὺμ στὴν Κυμισάλα, Ἀγία Ἀναστασία στὸν Μονόλιθο (15ος αἰῶνας)³⁴³, Ἅγιος Μερκούριος στὴν Ἰστριο (γ' στρῶμα, 15ος αἰῶνας), Ἅγιος Ἰωάννης στὴν Κρητηνία (15ος αἰῶνας), Ἅγιος Νικόλαος στὸ Φουντουκλὶ (1497;)³⁴⁴, Ἀγία Κυριακὴ στὴν Κάλαθο (14ος-15ος αἰῶνας), Ἅγιος Θωμὰς στὸ Μεσαναγρὸ (15ος αἰῶνας), Παναγία Καθολικὴ στὴ Λάρδο (15ος αἰῶνας), Παναγία Κυρὰ στὴν Πυλῶνα (15ος αἰῶνας), Ἀγία Ἀγάθη στὸ Χaráκι καὶ Ἅγιος Γεώργιος Πλακωτὸς Μαλῶνας (τέλη 14ου αἰῶνα), Ἅγιος Νικόλαος στὴν Κρεμαστὴ (14ος-15ος αἰῶνας), Ἅγιος Γεώργιος στὰ Μαριτσὰ (15ος αἰῶνας), Παναγία Τσαμπί-

336. Βλ. ἐνδεικτικὰ στὸ ἴδιο, 117-119. Ἀρχοντοπουλος, *Ἀγία Αἰκατερίνη*, 184 κ.έ.

337. Κόλλιας, *Ἀγία Τριάδα*. Ὁ ἴδιος, *Ἡ μνημειακὴ έκλεκτικὴ ζωγραφικὴ στὴ Ρόδο στὰ τέλη τοῦ 15ου καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 16ου αἰῶνα*, Ἀθήνα 2000.

338. Γιακουμάκη, ὅ.π. (ὑπόσημ. 78), 24-26.

339. Ἀ. Γ. Νίκα, «Ἡ ἐκκλησία τῶν Ἀγίων Θεοδώρων στὴν περιοχὴ Κατακαλῶν τῆς Ρόδου καὶ ὁ θεσμὸς τῆς στρατιωτικῆς πρόνοιας στὸ Βυζάντιο», *Δωδῆχρον ΚΑ'*, 441-449.

340. Τ. Παπαμαστοράκης, *Ὁ διάκοσμος τοῦ τρούλλου τῶν ναῶν τῆς παλαιολόγειας περιόδου στὴ Βαλκανικὴ χερσόνησο καὶ τὴν Κύπρο*, Ἀθήναι 2001, 19.

341. ΑΔ 33 (1978), Β2, Χρονικά, 409. Παπαμαστοράκης, ὅ.π., 19.

342. ΑΔ 36 (1981), Β2, Χρονικά, 422-423.

343. ΑΔ 36 (1981), Β2, Χρονικά, 420-421.

344. Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, «Οἱ τοιχογραφίες τῆς οἰκογένειας Βαρδοάνη στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὸ Φουντουκλὶ τῆς Ρόδου», *Θωράκιον. Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ Παύλου Λαζαρίδη*, Ἀθήνα 2004, 247-262.

κα Κυρά-Ψηλή (15ος αιώνας), Άγιος Ίωάννης Πρόδρομος (1428;), Άγιος Γεώργιος Πετρωιάτης (15ος αιώνας) καὶ Παναγία Πλατανιώτισσα στὸν Ἀρχάγγελο, Άγιος Γεώργιος στὰ Λώρυμα Μασάρων (15ος αιώνας)³⁴⁵, ὁ Άγιος Δημήτριος στὴ Λίνδο (15ος αιώνας), ἡ Παναγία Καθολικὴ στὰ Ἀφάντου (τελευταῖο στρώμα)³⁴⁶ κ.ἄ.

Στὴ μεσαιωνικὴ πόλη τῆς Ρόδου καὶ στὰ περίχωρά της, τοιχογραφικὸς διάκοσμος τῆς ἴδιας τάσης ἔχει ἐπισημανθεῖ σὲ ἑπτὰ ναοὺς: τὸν Άγιο Φανούριο, τὴν Ἀγία Αἰκατερίνη, τὸν Άγιο Κωνσταντῖνο, τὸν Άγιο Ἀρτέμιο, τὸν Άγιο Ίωάννη τὸν Πρόδρομο, σὲ ἀνώνυμη ἐκκλησία τῆς ὁδοῦ Πυθαγόρα καὶ στοὺς Ἁγίους Ἀναργύρους ἐκτὸς τῶν τειχῶν³⁴⁷.

Ἡ ὑστεροβυζαντινὴ ζωγραφικὴ στὴ Δωδεκάνησο ἔχει νὰ ὑποδείξει ἔργα ὑψηλῆς ποιοτικῆς στάθμης τόσο στὴ Ρόδο, ὅπως ὁ Άγιος Γεώργιος Παχυμαχιώτης στὴ Λίνδο, ἡ Παναγία Καθολικὴ στὰ Ἀφάντου, ἡ Ἀγία Αἰκατερίνη στὴν πόλη καὶ ἡ Παναγία Κυρά στὰ Σιάννα, ὅσο καὶ στὰ ὑπόλοιπα νησιά. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Ζαχαρία στὸ Φοινίκι τῆς Χάλκης³⁴⁸, τοῦ Ἁι Θώρη στὸ Ἀπέρι τῆς Καρπάθου³⁴⁹, καὶ τοῦ Ἁγίου Ίωάννη τοῦ Θεολόγου στὸν Ἑμπολα Βαθέος Καλύμνου³⁵⁰, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, ἀποτελοῦν ἔργα ἀξιόλογων καλλιτεχνῶν καὶ ἀπαρτίζουν μία ὁμάδα, ἡ ὁποία συνδέεται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα μὲ τὴν πρωτεύουσα ἢ μὲ κάποιο ἄλλο, μεγάλο καλλιτεχνικὸ κέντρο τῆς ἐποχῆς³⁵¹.

345. Βολανάκης, ὁ.π. (ὑπόσημ. 187).

346. Οἱ περισσότεροι ναοὶ εἶναι ἀδημοσίευτοι, ἀναφορὲς σχετικὰ συναντᾶ κανεῖς στὰ Χρονικά του Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου. Γιὰ κατάλογο τῶν πρὸ σημαντικῶν καὶ βιβλιογραφία, βλ. Παπαβασσιλείου-Archontopoulos, *Nouveaux éléments*, 324-325.

347. Κόλλιας, *Μεσαιωνικὴ πόλη*, 120 κ.ἑ. Γιὰ τὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ στοὺς ναοὺς ἐντὸς τῶν τειχῶν, βλ. Θ. Ἀρχοντόπουλος, Α. Κατσιώτη, «Ἡ ζωγραφικὴ στὴ μεσαιωνικὴ πόλη τῆς Ρόδου ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα μέχρι τὴν κατὰληψή της ἀπὸ τοὺς Τούρκους (1522): Μία ἐκτίμηση τῶν δεδομένων», στὸ: *15 χρόνια ἀποκατάστασης στὴ μεσαιωνικὴ πόλη τῆς Ρόδου. Πρακτικά Διεθνoῦς Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου*, Ἀθῆνα 2007, 454-466.

348. Κατσιώτη, ὁ.π. (ὑπόσημ. 170).

349. G. Gerola, "I monumenti medioevali delle Tredici Sporadi", *ASAtene* II (1916), 268. Ν.Κ. Μουτσόπουλος, «Κάρπαθος. Σημειώσεις Ἱστορικῆς Τοπογραφίας καὶ Ἀρχαιολογίας», *ΕΕΠΣΑΠΘ Ζ'* (1977-1979), 415-416.

350. Κατσιώτη, ὁ.π. (ὑπόσημ. 184).

351. Ἀρχοντόπουλος, *Ἀγία Αἰκατερίνη*, 222.

Στὸ εὐρύτερο πλαίσιο τῆς καλλιτεχνικῆς παρουσίας στὴ Ρόδο κατὰ τὴ συγκεκριμένη περίοδο, ἀξίζει νὰ μνημονευθοῦν καὶ οἱ σωζόμενες φορητὲς εἰκόνες. Στὸ νησὶ ἔχουν ἐντοπιστεῖ ἕξι ἀμφιπρόσωπες εἰκόνες, μὲ σημαντικότερες τὶς ἑξῆς: α) Παναγία Ὁδηγήτρια-Ἅγιος Νικόλαος, προερχόμενη ἀπὸ τὸ ναὸ τῶν Εἰσοδίων στὸ Νιοχώρι πόλεως Ρόδου³⁵², β) Χριστὸς-Σταύρωση, καὶ γ) Παναγία-Εὐαγγελιστῆς Λουκάς, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦσαν ζεῦγος δεσποτικῶν εἰκόνων ἄγνωστου ναοῦ τῆς Ρόδου καὶ προέρχονται ἀπὸ τοὺς ναοὺς τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων καὶ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τῆς πόλης τῆς Ρόδου ἀντίστοιχα³⁵³ καὶ δ) Παναγία-Σταύρωση ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου Λίνδου³⁵⁴. Ὅλες οἱ παραπάνω ἔχουν ἀποδοθεῖ σὲ καλλιτεχνικὰ ἐργαστήρια τῆς Κωνσταντινούπολης³⁵⁵. Ἐπίσης, ἔχει σωθεῖ σειρά ἄλλων εἰκόνων τοῦ 14ου καὶ 15ου αἰῶνα στὴ Ρόδο, δύο παρίσες δεσποτικὲς ἀπὸ τὴν Κῶ³⁵⁶ καὶ δύο ἀμφιπρόσωπες, στὴ Νίσυρο³⁵⁷ καὶ στοὺς Λειψούς³⁵⁸.

Τὰ παραδείγματα τῆς παλαιολόγιας τέχνης τοῦ 15ου αἰῶνα ἀποτελοῦν μία κλειστὴ, σχετικὰ, ὁμάδα, μὲ κοινὰ χαρακτηριστικά. Ἡ ζωγραφικὴ, τόσο ἀπὸ εἰκονογραφικὴ, ὅσο ἀπὸ ἄποψη τεχνοτροπίας, δὲν παρακολουθεῖ τὶς σύγχρονες ἐξελίξεις τῆς τέχνης. Συχνὲς εἶναι οἱ ἀναδρομὲς σὲ παλαιότερα πρότυπα, οἱ εἰκονογραφικοὶ τύποι ποὺ ἐπιλέγονται εἶναι λιτοί, χωρὶς ἐκζήτηση, ἐνῶ ἐλάχιστα δυτικὰ στοιχεῖα ἀναγνωρίζεται ὅτι ἔχουν παρεισφρήσει σὲ αὐτές. Τὴν

352. Μ. Ἀχειμάστου, «Ἀμφιπρόσωπες εἰκόνες τῆς Ρόδου. Ἡ εἰκόνα τῆς Ὁδηγήτριας καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου», ΑΔ 21 (1966), Μελέται, 62-83. *Μήτηρ Θεοῦ. Ἀπεικονίσεις τῆς Παναγίας στὴ βυζαντινὴ τέχνη*, Μουσεῖο Μπενάκη, κατάλογος ἐκθεσης, Ἀθήνα 2000, 418-421 (ἀρ. 66), ὅπου καὶ προγενέστερη βιβλιογραφία.

353. Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, «Δύο ἀμφιπρόσωπες εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας στὴ Ρόδο», ΔΧΑΕ Λ' (2009), 199-214, ὅπου καὶ προγενέστερη βιβλιογραφία.

354. Ἀδημοσίευτη.

355. Κόλλιας, *Μεσαιωνικὴ πόλη*, 120-123.

356. *Βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ τέχνη*, Κατάλογος ἐκθεσης στὸ παλαιὸ πανεπιστήμιο, Ἀθήνα 1985, 85-88, εἰκ. 88, 89 (Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου). Ἀρχοντόπουλος-Κατσιώτη, ὅ.π., 463.

357. Α. Κατσιώτη, «Ἀμφίγραπτη παλαιολόγια εἰκόνα στὴ Νίσυρο», ΔΧΑΕ ΚΕ' (2004), 63-76.

358. Ἀδημοσίευτη. Τὴν εἰκόνα μελετᾷ πρὸς δημοσίευση ὁ συνάδελφος κ. Μιχάλης Κάππας.

ομάδα αυτή άπαρτίζουν άρκετοί ναοί τής Δωδεκανήσου, τρεῖς άπό τους όποίους, εἶναι άκριβώς χρονολογημένοι.

Ό ναός τής Άγίας Τριάδας στή Ψίνθο (εἰκ. 53) κτίστηκε καί τοιχογραφήθηκε μέ ἔξοδα τής μοναχῆς Καταφυγῆς τής Άλέξαινας τὸ ἔτος 1407/8³⁵⁹. Ἡ άπόδοση τῶν χαρακτηριστικῶν τῶν μορφῶν εἶναι ζωγραφική. Τά μάτια εἶναι μεγάλα, άμυγδαλωτά καί τά φρύδια τοξωτά. Τά χρώματα εἶναι σκοτεινά, ἡ πτυχολογία πλούσια άλλά γραμμική, χωρίς νά διαγράφει μέ ἑπιτυχία τόν ὄγκο τοῦ σώματος.

Εἰκ. 53. Ψίνθος, Άγία Τριάδα (1407/8). Νότιος τοῖχος. Ἡ Δέηση.

359. Για τὸ ναό, βλ. Χ. Κουτελλάκης, «Κτητορικὲς ἐπιγραφὲς ἐκκλησιῶν Ρόδου», ΔωδΧρον Γ' (1974), 52. ΑΔ 1975 (Χρονικά), 375. Papavasileiou-Archontopoulos, Nouveaux éléments, 325, 327. Μπίθα, ὁ.π. (ὑποσημ. 197), 435. Χριστοφοράκη, ὁ.π. (ὑποσημ. 7), 460-1.

Είκ. 54. Σύμη, Άγιος Προκόπιος.
Η Παναγία από τη Δέηση.

Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Προκοπίου στὴ Σύμη (εἰκ. 54) χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 14ου αἰῶνα. Τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ παρουσιάζει ὁ ναὸς ἔγκειται, πέρα ἀπὸ τὸ γεγονὸς τῆς ἀπεικόνισης σκηνῶν ἀπὸ τὸν βίο τοῦ ἐπωνύμου ἁγίου³⁶⁰, στὴν προσεγμένη, ζωγραφικὴ ἀπόδοση τῶν μορφῶν, ἡ ὁποία ἀπαντᾷ καὶ στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὰ Λώρυμα. Στὴν Τῆλο, ὁ ναὸς τοῦ Σωτήρα στὴ Μεσαριὰ (εἰκ. 55), ὅπως μᾶς παραδίδει ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή, κτίστηκε ἀπὸ τὸν ἱερέα Νικόλαο Βλαστὸ καὶ τὴ συμβία του στὰ 1430³⁶¹. Οἱ ἀποσπασματικὰ σωζόμενες τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ, χαρ-

κτηρίζονται ἀπὸ τὸ μαλακὸ πλάσιμο τῶν μορφῶν, τὰ λεπτὰ ἄσπρα φῶτα στὰ σαρκώματα καὶ τὴν πρισματικὴ, πλὴν ὅμως ἀδρή, πτυχολογία.

Στὰ 1428 χρονολογεῖται ἡ μορφή τοῦ ἀφιερωτῆ Νικόλαου Καμανοῦ στὸ ναὸ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου στὸν Ἀρχάγγελο. Ὁ ἀφιερωτὴς εἰκονίζεται πλάι στὴ μορφή τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ. Ἡ ἐπιγραφή ποὺ τὴν συνοδεύει χρονολογεῖ καὶ τὶς λοιπὲς τοιχογραφίες, καθὼς πρόκειται γιὰ ἓνα στρώμα³⁶². Στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ εἰκονίζεται ἡ τριμελὴς οἰκογένεια τῶν κτητόρων, Εἰρήνης

360. Θ.Α. Ἀρχοντόπουλος, «Ὁ ἱστορημένος βίος τοῦ Ἀγίου Προκοπίου στὴν ἱπποτοκρατούμενη Σύμη», *Εἰκοστὸ πρῶτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Αρχαιολογίας καὶ Τέχνης Πρόγραμμα καὶ περιλήψεις εἰσηγήσεων καὶ ἀνακοινώσεων*, Ἀθήνα 2001, 16-17.

361. Ἰ. Μπίθα, «Ἐὐρετήριο Βυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν Τῆλου», ἓνα ἐρευνητικὸ πρόγραμμα τοῦ Κέντρου Ἑρευνας τῆς Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Τέχνης τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», *Δωδὺρον Κ'* (2005), 130.

362. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ μορφή τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη στὸ νότιο τοῖχο, ἡ ὁποία φέρει τὴ χρονολογία ΑΨΚΓ' (1723).

Είκ. 55. Τῆλος, Σωτήρας στὴ Μεσαριὰ (1430). Ἡ Δέηση.

καὶ Γεωργίου³⁶³. Τὸ πλάσιμο τῶν σωζόμενων μορφῶν τῶν ἁγίων τῆς κάτω ζώνης εἶναι μαλακό, σὲ τόνους πορτοκαλοκίτρινους. Ἡ πτυχολογία εἶναι σκληρή, καθιστώντας ἀδιόρατες τὶς ἀνατομικὲς λεπτομέρειες τῶν σωμάτων. Παρατηρεῖται ἰδιαίτερη ἀδυναμία στὸ ἐρυθρὸ χρῶμα, ἐνῶ ὁ κάμπος εἶναι καὶ ἐδῶ διζωνος, ὁμοιος μὲ τοῦ Ἁγίου Νικολάου.

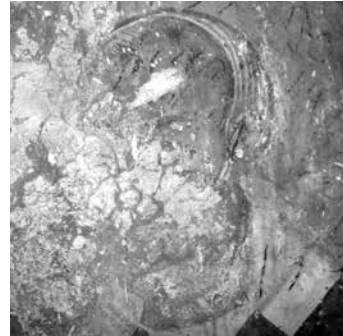
Στὸ συγκριτικὸ μέρος τῆς παρούσας μελέτης, ἀξίζει νὰ σταθεῖ κανεὶς σὲ δύο ναοὺς τῆς ὑπαίθρου τῆς Ρόδου. Ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας στὴ Μονόλιθο³⁶⁴ (εἰκ. 56-59) ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὰ δείγματα τῆς ζωγραφικῆς τοῦ 15ου αἰῶνα στὴ Ρόδο. Τὸ γεγονὸς τῆς μερικῆς διατήρησης τῶν τοιχογραφιῶν δὲν ἐμποδίζει τὴν ἐκτίμηση τῆς ποιότητος καὶ τοῦ χαρακτήρα τοῦ ἔργου. Ἐκτεταμένες φθορὲς ἐντοπίζονται στὴ σκηνὴ τῆς Δέησης καὶ στοὺς συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες τῆς ἀψίδας. Ἀπὸ τὴ ζώνη τοῦ δωδε-

363. Γιὰ τὴν παράσταση βλ. Μπίθα, ὅ.π. (ὑπόσημ. 197), 435 καὶ Χριστοφοράκη, ὅ.π. (ὑπόσημ. 7), 459-460, ὅπου οἱ τοιχογραφίες τοῦ μνημείου χρονολογοῦνται στὸ 14ο αἶωνα.

364. ΑΔ 36 (1981), Β2, Χρονικά, 420-421.

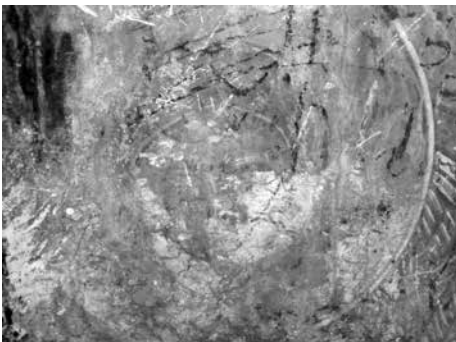
Εικ. 56. Μονόλιθος. Αγία Άνναστασία.
Άποψη νότιου τοίχου.

Εικ. 57. Μονόλιθος,
Αγία Άνναστασία. Συλλει-
τουργών ιεράρχης
(λεπτομέρεια).

καόρτου σώζεται μόνο τὸ κάτω μέρος τῶν σκηνῶν, ἐνῶ σχεδὸν ἀκέραιη εἶναι ἡ ζώνη τῶν στηθαρίων καὶ τῶν ὁλόσωμων ἀγίων, μὲ ἐπιμέρους φθορὲς καὶ ἀπολεπίσεις.

Ὅπως παρατηρεῖται ἀπὸ τὴν ἐξέταση τοῦ ναοῦ, οἱ τοιχογραφίες του εἶναι ἔργο τουλάχιστον δύο ζωγράφων. Ἐμπειρος καὶ πλήρης γνώσεων ὁ ἕνας σχετικὰ μὲ τις ἐξελίξεις τῆς τέχνης κατὰ τὴν περίοδο, φιλοτεχνεῖ μορφὲς κυρίως τῆς κάτω ζώνης, μὲ ἐξαίρετο πα-

Εικ. 58. Μονόλιθος, Αγία Άνναστα-
σία. Στρατιωτικὸς ἅγιος
(Δημήτριος;).

Εικ. 59. Μονόλιθος,
Αγία Άνναστασία.
Ὁ ἅγιος Σπυρίδων.

ράδειγμα τὸν στρατιωτικὸ ἅγιο, πιθανῶς Δημήτριον, ἀπὸ τὸ νότιο τοῖχο. Πάνω στὸν κάστανοπρασινὸ προπλασμὸ τοποθετοῦνται λεπτὰ λευκὰ φωτίσματα, γύρω ἀπὸ τὰ μάτια καὶ στὴ μύτη. Ἀνάλογες πινελιὲς διακρίνονται καὶ στὴν κόμμωση τῆς μορφῆς, ὅσο καὶ στὸ κέντρο τῆς δισκοειδοῦς ἀσπίδας ποὺ αὐτὴ φέρει. Στοὺς συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, εἰδικὰ στοὺς καλύτερα σωζόμενους τοῦ νότιου τοίχου, ἡ σκιά στὸ πρόσωπο τῶν κατὰ τρία τέταρτα στραμμένων πρὸς τὸ κέντρο ἱεραρχῶν, ἀποδίδεται μὲ λεπτές, πράσινες πινελιές, οἱ ὁποῖες χρησιμοποιοῦνται καὶ ἀνάμεσα στὴ σχηματοποιημένη κόμμωση γιὰ τὸν ἴδιον σκοπὸ.

Διαφορετικὴ εἶναι ἡ ἀπόδοση τῶν μορφῶν ποὺ εἰκονίζονται στὰ στηθάρια τῆς μεσαίας ζώνης. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ ὁ ἅγιος Σπυρίδων ἀπὸ τὸ νότιο τοῖχο. Ὁ προπλασμὸς τῆς μορφῆς εἶναι ὠχροκάστανος, ἡ σάρκα ὅμως πλάθεται σὲ τόνους πρασινοκάστανους. Ὁ κανθὸς τοῦ ματιοῦ σκιάζεται μὲ σκουῖρες, πλατιὲς πινελιές, ἡ μονοτονία τῶν ὁποίων διασπᾶται μόνο ἀπὸ τὸ ἐλάχιστο λευκὸ τῆς ἱριδας. Τὰ παραπάνω, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς κάπως ἀπότημες χρωματικὲς μεταβάσεις καὶ τὰ ἔντονα περιγράμματα, σηματοδοτοῦν τὴν πιθανὴ ἀπόδοση τῆς ἐκτέλεσης τῆς μορφῆς ἀπὸ καλλιτέχνη ποὺ τὸν χαρακτηρίζει ἀπειρία καὶ κάποια ἀδεξιότητα στὴν πραγμάτευση τῶν μορφῶν. Ὁ ζωγράφος δὲν συμβαδίζει, σὲ γενικὲς γραμμές, τεχνοτροπικὰ μὲ τὸν πρῶτον, ἀλλὰ παραμένει πιστὸς στὰ πρότυπά της ὑστεροβυζαντινῆς ζωγραφικῆς, προσθέτοντας τὸ προσωπικὸ του ὕφος.

Στὸν πρῶτον ζωγράφον διακρίνεται καθαρότητα στὸ χρωματολογίον, ἡ χρῆση πράσινου χρώματος στὰ σαρκώματα, ἡ εὐχέρεια στὸ σχεδιασμὸ ἀρχιτεκτονημάτων (παρόμοια ἀπαντᾷ στὸ ναὸ τῆς Παναγίας Κυρᾶς στὸ Κεραμὶ Σιαννῶν), στοιχεῖα ποὺ παραπέμπουν σὲ καλλιτέχνη μὲ δυνατότητες, τὸ γενικὸ ὀπτικὸ ἀποτέλεσμα τῶν ὁποίων ἐπισκιάζει τὴ μικρὴ ἀδυναμία του στὸ σχεδιασμὸ τῶν μορφῶν καὶ τὴν ἔνταξή τους, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, στὶς σκηνές. Ἡ ἀπόδοση τῶν σωζόμενων μορφῶν ἀπὸ τὸν δεῦτερον συγγενεὺν σὲ πολλὰ σημεῖα μὲ τὸ ἔργο τοῦ Ἀλεξίου ἀπὸ τὸν Ἅγιον Νικόλαον. Ἡ ἀπόδοση τῶν μορφῶν, ἡ πτυχολογία, ἀκόμα καὶ μικρὲς λεπτομέρειες, ὅπως λ.χ., στὸ στέμμα τῆς Ἀγίας Βαρβάρας, παραπέμπουν στὸν ἴδιον καλλιτέχνη. Στὰ παραπάνω μποροῦν νὰ προστεθοῦν ὁ πανομοιότυπος σχεδιασμὸς καὶ ἡ ἐναλλαγὴ ἐρυθροῦ καὶ κυανοῦ κάμπου

στά στηθάρια, όσο τὰ ἴδια φυτικά κοσμήματα ποὺ περιβάλλουν τὰ τελευταῖα, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνα ποὺ κοσμοῦν τὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας καὶ τῶν δύο ναῶν.

Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Ἀγίου Νικολάου, μόλις 2-3 χιλιομέτρων, βρίσκεται ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Γεωργίου Μαριτσῶν³⁶⁵ (εἰκ. 60-62). Ἀπὸ τὸν κατάγραφο, μέχρι πρὶν ἀπὸ μερικὲς δεκαετίες,

Εἰκ. 60. Μαριτσά, Ἅγιος Γεώργιος. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴ Δέηση.

ναό, σώζεται σχεδὸν ἀκέραια ἢ κάτω ζώνη, σὲ καλύτερη κατάστα-
ση στὸ νότιο τοῖχο, καὶ ἡ Δέηση τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψίδας.
Ἡ ζωγραφικὴ ἐπιφάνεια τῶν προσώπων τῶν μορφῶν, ὅπως στὸν
Ἅγιο Νικόλαο, ἔχει ἀφαιρεθεῖ γιὰ ἄγνωστο λόγο, μὲ μόνη ἐξάιρεση
τὸ πλήρως σωζόμενο κεφάλι τοῦ Προδρόμου ἀπὸ τὴ Δέηση τοῦ τε-
ταρτοσφαιρίου.

³⁶⁵ Η. Κόλλιας, «Τοιχογραφίαι τῆς Ἱπποτοκρατίας (1309-1522) εἰς Ρόδον», ΑΑΑ Ι (1973), 275-276.

Είκ. 61. Μαριτσά, Άγιος Γεώργιος. Άποψη νότιου τοίχου.

Λόγω τῶν ἐλαφρῶς μεγαλύτερων διαστάσεων τοῦ ναοῦ, σὲ σχέση μετὸν Ἅγιο Νικόλαο, οἱ μορφές εἶναι περισσότερες. Τὸ κέντρο τῆς κάτω ζώνης τοῦ ἡμικυλίνδρου τῆς ἀψίδας κατελάμβανε ἡ παράσταση τοῦ μελισμοῦ, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὰ ἐκεῖ σπαράγματα γραπτῆς τράπεζας καὶ σκουρόχρωμης ποδέας. Ἡ διάταξη τῶν μορφῶν εἶναι σχεδὸν ἴδια μετὸ Ἁγίου Νικολάου, με ἐξαίρεση τὴν ἀπεικόνιση τῶν ἱεραρχῶν στὸ νότιο, ἀντὶ τοῦ βορείου, τοῖχο. Καὶ ἐκεῖ, κοντὰ στὸ ἀρχικὸ τέμπλο, ἔχει ἀπεικονιστεῖ ἡ μορφή τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, με πολυτελῆ αὐτοκρατορικὴ ἐνδυμασία, νὰ κρατᾷ σφαῖρα με χριστόγραμμα. Στὰ δυτικὰ του παριστάνεται ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος καὶ ἀπέναντί του, στὸ βόρειο τοῖχο, ἔφιππος, δρακοντοκτόνος ὁ τιμώμενος ἅγιος Γεώργιος.

Οι ζώνες τοιχογράφησης του ναού διαχωρίζονται με πλατιά, κίτρινη γραμμή. Τὰ τοξωτὰ πλαίσια τῶν μεμονωμένων μορφῶν τῆς κάτω ζώνης κλείνουν πρὸς κάτω λογχοειδῶς. Τὸ φυτικό κόσμημα ποὺ πληρώνει τὶς μεταξὺ τους ἀκάλυπτες ἐπιφάνειες, ἔχει ἐδῶ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ ὠχροκίτρινα, ἀποκλίνοντα ζεύγη βλαστῶν πάνω στὸν ἐρυθρὸ κάμπο, ἐνῶ τὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας καλύπτει κόσμημα ὅμοιο μὲ τοῦ Ἀγίου Νικολάου.

Ἀπὸ τεχνοτροπικὴ ἄποψη, τὸ πρόσωπο τοῦ ἀγίου Ἰωάννη ἀπὸ τὴ Δέηση πλάθεται μὲ ρόδινο χρῶμα καὶ λεπτὰ γραμμικὰ φῶτα πάνω σὲ πρασινοκάστανο προπλασμό. Ἡ ἀτημέλητη κόμη τοῦ ἀποδίδεται μὲ πλατιές, ὠχροπράσινες πινελιές, ἐνῶ ἡ σκιά δηλώνεται μὲ λαδοπράσινο. Τὰ αὐτιά εἶναι σχηματοποιημένα καὶ τὰ μάτια μεγάλα, ἀμυγδαλόσχημα.

Ἡ πτυχολογία τῶν μορφῶν τῆς κάτω ζώνης εἶναι μαλακὴ ἀλλὰ στεγνὴ, ὅπως στὶς μεμονωμένες μορφές ἀπὸ τὸν Ἅγιο Νικόλαο. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ ἡμιεξίτηλη μορφή τοῦ δρακοντοκτόνου ἀγίου Γεωργίου, ὁ χιτῶνας τοῦ ὁποῖου ἀνεμίζει δημιουργώντας πλατιές πτυχές, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ πτυχολογία τοῦ ὁλόσωμου ἀγίου Ἰωάννη. Στὸν τελευταῖο ἐπιχειρεῖται, κάπως ἀδέξια, ἡ ἀπόδοση τῶν ἀνατομικῶν λεπτομερειῶν τῆς μορφῆς, μὲ τὸ ἐλαφρὰ προτεταμένο δεξι πόδι. Οἱ προσεγμένες γωνιώδεις ἀπολήξεις τοῦ ἱματίου, μὲ τὰ γραμμικὰ φῶτα καὶ τὶς ἔντονες διαβαθμίσεις τοῦ ἴδιου χρώματος στὴν πραγμάτευση τῆς σκιάς, παρ' ὅλη τὴν προσπάθεια τοῦ καλλιτέχνη, δὲν μποροῦν νὰ ἐπισκιάσουν τὴν ἀδυναμία ἐντύπωσης τρίτης διάστασης τῆς μορφῆς καὶ ἀπόδοσης τῆς πλαστικότητος.

Ἡ παραπάνω, συνοπτικὴ ἐξέταση τῶν σημαντικότερων ναῶν τοῦ 15ου αἰῶνα στὴ Δωδεκάνησο, ὁδηγεῖ σὲ σημαντικὰ συμπεράσματα.

Εἰκ. 62. Μαριτσά, Ἅγιος Γεώργιος.
Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος
(λεπτομέρεια).

Τὰ μνημεῖα ποὺ περιγράφηκαν εἶναι στὸ σύνολό τους μονοχῶροι, μικρῶν συνήθως διαστάσεων, ναοί. Οἱ χορηγοὶ τους, ὅπου σώζονται μαρτυρίες, εἶναι μοναχοὶ (Καταφυγὴ μοναχῆ, Ψίνθος), ἱερεῖς (Σωτήρας στὴ Μεσαριὰ Τήλου, ἱερεὺς Νικόλαος Βλαστός), μέλη τῆς τοπικῆς ἀριστοκρατίας (Ἅγιος Ἰωάννης Ἀρχαγγέλου, Εἰρήνη καὶ Γεώργιος) ἢ τὸ σύνολο τῆς ὀρθόδοξης κοινότητος στὸν Ἅγιο Νικόλαο. Εἶναι ἐμφανὲς ἡ σπανιότητα μνημειωδῶν τοιχογραφικῶν συνόλων καὶ ἀριστοκρατικῶν χορηγιῶν. Ὁ ἀγροτικὸς χαρακτήρας τῆς ὑπαίθρου τῆς Ρόδου, ὅπου τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ τῶν ναῶν ἐντοπίζεται, ἐξηγεῖ τὴν ἔλλειψη πλούσιων χορηγιῶν καὶ ἀνάλογων μνημείων.

Ἀπὸ εἰκονογραφικὴ καὶ τεχνοτροπικὴ ἄποψη, στὴ ζωγραφικὴ τῶν παραπάνω ναῶν παρατηρεῖται ἡ ἀφοσίωση σὲ παλαιότερα πρότυπα καὶ δὲ διαπιστώνεται ἡ διείσδυση τῶν σύγχρονων ἐξελίξεων στὴν τέχνη. Οἱ σκηνές εἶναι κατὰ κανόνα ὀλογοπρόσωπες, οἱ μορφές σχεδὸν δισυπόστατες, οἱ κινήσεις συγκρατημένες. Ὁ χαρακτήρας τῶν μνημείων καὶ τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα ποὺ ἀναλύθηκαν, δὲν ἀποκλείεται νὰ ὀφείλονται στὸ κοινωνικὸ ὑπόβαθρο τῶν ἀφιερωτῶν τῶν ναῶν. Ἔχει διατυπωθεῖ ἄλλωστε ἡ ἄποψη ὅτι κατὰ τὸν 15ο αἰῶνα στὴ Ρόδο συντελεῖται μία μετάλλαξη στὴν ἰδεολογία τῶν ἐλλήνων ἀστῶν, ἰδεολογία τώρα πιὰ φραγκοελληνικῇ, μὲ συνέπεια αὐτοὶ νὰ ἀρέσκονται στὴν ἐκλεκτικὴ τάση ποὺ κερδίζει ἔδαφος τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Ἔτσι, ἡ παλαιολόγια ζωγραφικὴ παραμένει πιθανῶς ἡ αἰσθητικὴ ἔκφραση κατὰ κανόνα τῶν συντηρητικῶν Ἑλλήνων τῶν ἀνώτερων τάξεων, τοῦ κατώτερου κλήρου καὶ τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ τῆς πόλης καὶ τῆς ὑπαίθρου³⁶⁶.

Ἡ ἐπιμέρους ἐξέταση τῶν σημαντικότερων ναῶν, σὲ σχέση πάντα μὲ τὸν Ἅγιο Νικόλαο, ἔδειξε τὴ συνάφεια τοῦ τοιχογραφικοῦ διακόσμου τοῦ τελευταίου, κατὰ κύριο ρόλο μὲ τὸ ναὸ τῆς Ἀγίας Ἀναστασίας στὴ Μονόλιθο. Ὁ διάκοσμος τοῦ ναοῦ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 15ου αἰῶνα, καθὼς στὶς μορφές ποὺ ἀποδίδονται στὸν πρῶτο ζωγράφο, ἀνιχνεύονται ἔντονα στοιχεῖα τοῦ ὕστερου 14ου αἰῶνα. Τὰ λεπτὰ, γραμμικὰ φωτίσματα, οἱ καλοσχεδιασμένες μορφές, τὰ προσεγμένα, ἀνεπαίσθητα περιγράμματα, παραπέμπουν σὲ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ τέχνη δὲν ἔχει γίνει

366. Κόλλιας, *Μεσαιωνικὴ πόλη*, 123.

στεγνή απομίμηση, αντίθετα εξελίσσεται και αποδίδει καλλιτεχνικά. Οί μορφές του δεύτερου ζωγράφου του ίδιου ναού, με τις σχεδιαστικές δυσκολίες και το λιγότερο, σε σχέση με τον πρώτο, επιτυχημένο αισθητικό αποτέλεσμα, θεωρούμε πώς μπορούν να αποδοθούν στον Άλέξιο. Η ομοιότητα στην απόδοση των μορφών, το πλάσιμο, τα περιγράμματα, ακόμα και τα επιμέρους διακοσμητικά θέματα, συντείνουν στην παραπάνω διαπίστωση. Δεν θα ήταν λοιπόν άπιθανο να θεωρηθεί ότι ο ναός της Μονολίθου τοιχογραφήθηκε κατά την περίοδο που ο Άλέξιος μαθήτευε πλάι σε έναν ικανό δάσκαλο και τα διαφορετικά χέρια που διακρίνονται στο έργο να είναι των δύο αυτών προσώπων.

Από την άλλη, ο ναός του Αγίου Γεωργίου στα Μαριτσά, παρόλες τις πολλές ομοιότητες με τον Άγιο Νικόλαο, παρουσιάζει και αρκετές αποκλίσεις από αυτόν. Η διαφορά στην απόδοση των επιμέρους χαρακτηριστικών, οι άσπριδεροι προπλασμοί, ή χρήση κίτρινου χρώματος ταινίας στο διαχωρισμό της ζωγραφικής επιφάνειας και λεπτομέρειες στην τεχνοτροπική απόδοση των τοιχογραφιών, έρχονται σε αντίθεση με την εικονογραφική συνάφεια των μνημείων. Οί μορφές των ιεραρχών και τα ένδύματά τους, ή μορφή του αρχαγγέλου Μιχαήλ, οί ποδέες κ.λπ είναι φανερό ότι μιμούνται κοινά πρότυπα.

Μέχρι στιγμής, από την επιτόπια εξέταση των μνημείων της Ρόδου, δεν έχει διαπιστωθεί με βεβαιότητα ή ύπαρξη σωζόμενου ναού που μπορεί να αποτέλεσε πρότυπο για τους δύο των Μαριτσών. Από τη μελέτη των τεχνοτροπικών στοιχείων, θεωρούμε πιθανότερο ή εικονογραφία του Αγίου Γεωργίου να ακολουθεί τη ζωγραφική του Αγίου Νικολάου. Το γεγονός ότι τα δύο μνημεία είναι σχεδόν σύγχρονα, μπορεί να δώσει το προβάδισμα στη ζωγραφική του τελευταίου. Η μνεία του ονόματος, ή υψηλότερη κοινωνική θέση του ζωγράφου Άλεξίου σε σχέση με τους κατοίκους της περιοχής, ίσως και στο χώρο των ζωγράφων, πιθανά επέδρασαν στην επιλογή κοινών θεμάτων από τον παραγγελιοδότη ή, ακόμα, τον ίδιο το ζωγράφο. Ωστόσο, όσο έλκυστική και αν φαντάζει ή παραπάνω θεωρία, ή έλλειψη άμεσων ενδείξεων την περιορίζει στο πλαίσιο του προβληματισμού και της λογικής αναζήτησης των καταβολών και του χαρακτήρα της ζωγραφικής των δύο ναών.

Τρίτο στρώμα

Ὁ ἅγιος Τρύφων (εἰκ. 63-64)

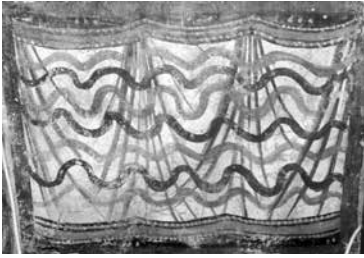
Εἰκ. 63. Ὁ ἅγιος Τρύφων
(γ' στρώμα).

Ἡ μορφή τοῦ ἁγίου Τρύφωνα ἔχει ἀπεικονιστεῖ ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ βήματος, στὴν κάτω ζώνη τοῦ νότιου τοίχου. Καταλαμβάνει τὸ χῶρο ἀνάμεσα στὸ τέμπλο καὶ τὴ γένεση τοῦ ἡμικυλίνδρου. Ἡ μορφή τοῦ ἁγίου, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ὑπόλοιπες τῆς κάτω ζώνης, ἔχει ἀποδοθεῖ σὲ προτομή καὶ ὄχι ὁλόσωμη. Εἰκονίζεται νέος ἀγένειος, κατ'αρομᾶλλης³⁶⁷. Φορεῖ χειριδωτό, ἐρυθρωπὸ χιτῶνα, ὁ ὁποῖος διακρίνεται μόνο κοντὰ στὸ περικάρπιο, γαλανὸ ἱμάτιο καὶ ἐρυθρὸ μανδύα, ποὺ πορπώνεται μπροστὰ στὸ στῆθος. Πολυτελῆ καὶ διαλιθα εἶναι τὰ ἐξαρτήματα τοῦ ἱματισμοῦ τοῦ· ζώνη, περικάρπια, πόρπη, περιλαίμιο τοῦ ἱματίου. Ὁ ἅγιος μὲ τὸ δεξιὸ χέρι κρατᾷ δρεπάνι καὶ μὲ τὸ

ἀριστερὸ κληματίδα. Ἐκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ ἐπιγράφεται: Ο ΑΓΙΟΣ/ ΤΡΥΦΩΝ. Κάτω ἀπὸ τὴ μορφή, περίτεχνη ποδέα πληρῶνει τὴν ἀκάλυπτη ἐπιφάνεια. Πρόκειται γιὰ ἀπομίμηση πολυτελοῦς ὑφάσματος, διακοσμημένου στὸ κέντρο μὲ δύο δέσμες κάθετων, ροδοκόκκινων γραμμῶν, οἱ ὁποῖες διατάσσονται πυραμιδοειδῶς, καὶ μὲ τὸ ἀντίστοιχο ἡμισὺ τοῦ σχηματισμοῦ στὰ δύο ἄκρα. Ὅριζόντια πάνω σὲ αὐτές, τέσσερις κίτρινες καὶ τρεῖς κεραμιδοκόκκινες, πλατιές κυματοειδεῖς γραμμές, συμπληρώνουν τὴ διακόσμησή του.

Ὁ ἅγιος Τρύφων θεωρεῖται προστάτης τῆς γεωργίας, ὡς ἐκ τούτου ἡ ἀπεικόνισή του σὲ ναοὺς τῆς ὑπαίθρου εἶναι συνήθης (βλ.

367. Διονύσιος ἐκ Φουρνά, ὁ.π., 162. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ ἁγίου Τρύφωνα, βλ. Α. Κατσελάκη, «Εἰκονογραφία τοῦ Ἁγίου Τρύφωνος, προστάτη τῆς ἀμπέλου: μία ἰδιαίτερη περίπτωση σὲ βυζαντινὸ ναὸ τῆς Κρήτης», στό: *Οἶνος παλαιός, ἡδύποτος. Τὸ κρητικὸ κρασί ἀπὸ τὰ προϊστορικά ἕως τὰ νεότερα χρόνια, Πρακτικά τοῦ Διεθνoῦς Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου, Κουνάβοι 1998*, Ἡράκλειο 2002, 207-216.

Εικ. 64. Ποδέα
(γ' στρώμα).

ένδεικτικά παραδείγματα από τον Άγιο Γεώργιο τὸ Βάρδα καὶ τὴν Ἐννι-
αμερίτισσα στὴ Χάλκη³⁶⁸). Ἀπὸ εἰκο-
νογραφικὴ ἄποψη, ἡ ἀπόδοσή του σὲ
ἡμιτόμο, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ποδέα
στὸ κάτω μέρος της, παραπέμπουν σὲ
μίμηση φορητῆς εἰκόνας.

Ἡ τοιχογραφία ἔχει δεχθεῖ ἐκτετα-
μένες ἐπιζωγραφήσεις. Στὸ κάτω μέ-
ρος εἶναι ἐμφανῆ τμήματα τῆς ποδέας

τοῦ πρώτου στρώματος, κάτω ἀπὸ τὸ κονίαμα τῆς σωζόμενης. Τὸ
σύνολο λοιπόν, ποδέας καὶ μορφῆς τοῦ ἁγίου ἀποτελοῦν μετέπει-
τα προσθήκη, ἡ ὁποία, κατὰ πάσα πιθανότητα, εἶχε ἀφιερωματικὸ
χαρακτῆρα.

Ἀπὸ τεχνοτροπικὴ ἄποψη, τὸ μαλακὸ πλάσιμο τῆς μορφῆς καὶ
ἡ ἀπότομη ἐναλλαγὴ σκούρων καὶ φωτεινῶν ἐπιφανειῶν στὰ σαρ-
κώματα ἀπαντοῦν σὲ ἔργα τοῦ ὕστερου 17ου αἰῶνα τῆς Ρόδου,
ὅπως ἡ Κοίμησις στὸ Ἀσκληπιεῖο (1676)³⁶⁹ ἢ τὸ τελευταῖο στρώμα
τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου στὸν Κουφὰ Παραδει-
σίου (1686)³⁷⁰. Ἡ ἐκτεταμένη χρῆσις τῆς πλατιάς, μαύρης γραμμῆς
στὴν ὑποδήλωση τῶν πτυχῶν τῶν ἐνδυμάτων ἀπαντᾷ σὲ φορητὲς
εἰκόνες τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 18ου αἰῶνα, μὲ ὕστατο παρά-
δειγμα τὸ δεῦτερο στρώμα τῆς δεσποτικῆς εἰκόνας τῆς Παναγίας
ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Παντελεήμονα στὰ Σιάννα (1735)³⁷¹. Μὲ βάση
τὰ παραπάνω, ἡ τοιχογραφία μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὶς ἀρχὲς
περίπου τοῦ 18ου αἰῶνα.

Τέταρτο στρώμα

Ὁ ἅγιος Νικόλαος (εἰκ. 65-66)

Στὸ βόρειο τοῖχο, πλαί στὸ τέμπλο, δεσπόζει ἡ μορφή τοῦ πά-

368. ABME, ὅ.π., 138, εἰκ. 117. Σιγάλα, ὅ.π. (ὑπόσημ. 41), 362.

369. Ἰ. Βολανάκης, *Ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀσκληπιεῖο Ρό-
δου*, Ρόδος 2006.

370. P. Psarri, *Les peintures murales de l'église de Saint Jean le Théologien a
Paradissi de Rhodes*, (ἀδημοσίευτο Memoire du DEA, Ecole Pratique des Hautes
Études, Paris 1993).

371. Εἰκόνα ἀδημοσίευτη.

Εικ. 65. Ὁ ἅγιος Νικόλαος
(δ' στρώμα).

Εικ. 66. Ὁ ἅγιος Νικόλαος
(δ' στρώμα). Λεπτομέρεια.

τρωνα τοῦ ναοῦ, ἀγίου Νικολάου. Κατόπιν ἐξέτασης, διαπιστώθηκαν τρία ἀλλεπάλληλα στρώματα τοιχογράφησης, τὸ κατώτατο ἀπὸ τὰ ὁποῖα συμπίπτει μὲ τὸ δεύτερο στρώμα τοιχογράφησης τοῦ ναοῦ (1434/5). Ἀνάμεσα στὸ δεύτερο καὶ τὸ τρίτο μεσολαβεῖ στρώμα ἀσβέστη³⁷².

Ὁ ἅγιος³⁷³ παριστάνεται ὁλόσωμος, μετωπικός, μέσα σὲ τοξωτὸ πλαίσιο.

Ἡ σταχτόχρωμη κόμη τοῦ φτάνει στὸ ὕψος τῶν αὐτιῶν καὶ τὸ γένιό του εἶναι στρογγυλό. Φορεῖ κυανὸ στιχάριο καὶ ἀκόσμητο, ἐρυθρὸ φελόνιο. Στους ὤμους τοῦ φέρει λευκὸ ὠμοφόριο, κοσμημένο μὲ μελανούς, φυλλοφόρους σταυρούς, ἐνῶ ἀπὸ τὴ διαλιθὴ ἀπόληξή του κρέμονται κροσσοί. Πολυτελῆ διάκοσμο ἔχουν τόσο τὸ ἐπιγονάτιο (ἢ θέση τοῦ ὁποίου εἶναι πιὸ ψηλὰ ἀπὸ ὅτι συνηθίζεται) ὅσο τὸ ἐπιτραχήλιο (μὲ ἐναλλασσόμενες

372. Οἱ τεχνικὲς παρατηρήσεις ὀφείλονται στὸν συντηρητὴ τῆς 4ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Φώτῃ Σιδηρόπουλο.

373. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ ἀγίου Νικολάου, βλ. N. Patterson-Ševčenko, *The Life of Saint Nicholas in Byzantine Art*, Torino 1983. E.C. Clare, *St. Nicholas. His legends and iconography*, Firenze 1985. Γ.Β. Ἀντουράκη, *Ὁ ἅγιος Νικόλαος στὴ βυζαντινὴ τέχνη καὶ παράδοση*, Ἀθῆναι 1988.

ὀρίζοντιες ζῶνες κοσμημένες ἐναλλάξ μὲ φυτικὸ καὶ γεωμετρικὸ δι-
 ἄκοσμο) καὶ τὰ διαλιθὰ ἐπιμανίκια. Μὲ τὸ δεξιὸ χέρι εὐλογεῖ καὶ μέ-
 τό, καλυμμένο ἀπὸ τὸ φελόνιο, ἀριστερὸ κρατᾷ πολυτελεῖ, σταχω-
 μένο κώδικα. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς κεφαλῆς τοῦ τὸ ἀγιωνύμιο: Ο
 ΑΓΙΟΣ/ ΝΙΚΟΛΑΟΣ.

Ὁ κάμπος τῆς παράστασης εἶναι δίχρωμος, βαθυκύανος στὴ
 ζώνη τοῦ ὀρίζοντα καὶ ἐρυθρὸς στοῦ ἐδάφους. Οἱ ἄνω ἄκρες, ἐξω-
 τερικά του πλαισίου, κοσμοῦνται μὲ ἐρυθροὺς ἐλικοειδεῖς βλαστοὺς
 πάνω στὸν πορτοκαλοκίτρινο κάμπο. Στὸ ἀριστερὸ ἄκρο τῆς ζώνης
 τοῦ ἐδάφους, κάτω ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ δεξιοῦ γονάτου τῆς μορφῆς,
 ἀπαντᾷ γραμμένη μὲ λευκὸ χρῶμα ἡ τρίστιχη, μεγαλογράμματη
 ἀφιερωματικὴ ἐπιγραφή:

1763

ΔΕΗCIC

ΚΩΝCΤΑΝΤΙΝΟΥ.

Πρόκειται γιὰ τὴν τελευταία φάση τοιχογράφησης τοῦ μνημεί-
 ου, ἡ ὁποία μᾶς παρέχει καὶ τὴν ἀκριβῆ χρονολόγηση. Ἐντύπω-
 ση προκαλεῖ ἡ χρῆση ἀραβικῶν καὶ ὄχι ἐλληνικῶν ἀριθμῶν στὴν
 ἀναγραφή τῆς χρονολογίας, μὲ συνέπεια νὰ ἀποτελεῖ τὸ μοναδικὸ
 γνωστὸ στὸν γράφοντα παράδειγμα τῆς ἐποχῆς. Στὸν 18ο αἰῶνα
 χρονολογεῖται μὲ βεβαιότητα ἱκανὸς ἀριθμὸς ζωγραφικῶν συνόλων
 τῆς Ρόδου, μὲ πιὸ ἀξιόλογες αὐτὲς τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυ-
 ρικοῦ καθολικοῦ της Μονῆς τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ στὸ Θάρρι³⁷⁴.
 Τὴν ἴδια ἐποχή, στὸ προσκηνίον ἐμφανίζεται μία ὁμάδα ἐπώνυμων
 καὶ ἀνώνυμων ζωγράφων ἀπὸ τὴ Σύμη, οἱ ὁποῖοι ἔχουν τοιχογρα-
 φήσει στὸ νησί τους δεκάδες ἐκκλησιῶν, ὅπως ὁ Μεγάλος Σωτή-
 ρης (1727), τὸ Παναΐδι (1728), ὁ Προφήτης Ἡλίας (1734), Μιχαὴλ ὁ
 Ρουκουνιώτης (ἄνω ὄροφος, 1738), Ἅγιος Φιλήμων (1767), καθολικὸ
 τῆς Μονῆς Πανορμίτου (1792) κ.ἄ.³⁷⁵ Ἔργα Συμαίων ζωγράφων, με-
 ταξὺ ἄλλων, εἶναι δύο γνωστά, σωζόμενα ζωγραφικὰ σύνολα ἀπὸ τὴ

374. Μ. Ἀχεμάστου-Ποταμιάνου, *Στὸ Θάρρι τῆς Ρόδου. Ὁ ναὸς καὶ οἱ τοιχο-
 γραφίαι τῆς μονῆς τοῦ Ταξιάρχη Μιχαήλ*, Ἀθήνα 2006, 153-154.

375. Μνημεῖα ἀδημοσίευτα. Βλ. ἀναφορὰ στό: *Ἡ ζωγραφικὴ στὴ Ρόδο ἀπὸ τὰ
 παλαιοχριστιανικὰ χρόνια μέχρι τὸν 18ο αἰῶνα. Παναγία τοῦ Κάστρου, Δεκέμβρι-
 ος 1988, Ρόδος 1988.*

Ρόδο: οί τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στὴ Λίνδο (1779) καὶ τῆς Μονῆς Ἑλεοῦσας στὶς Καλυθιές (1781)³⁷⁶.

Ὁ ζωγράφος τῆς μορφῆς τοῦ ἁγίου Νικολάου ἀκολουθεῖ παρόμοια τεχνοτροπία μὲ τοὺς παραπάνω, κοινὴ τῆς ἐποχῆς. Ἡ πτυχολογία, γραμμικὴ καὶ ἄκαμπτη, ὑπερκαλύπτει τὶς ἀνατομικὲς λεπτομέρειες τοῦ σώματος. Ἡ μύτη τοῦ ἁγίου εἶναι μακριὰ καὶ λεπτή, ἐνῶ τὸ στόμα ἀφύσικα μικρό. Ἡ ἀδυναμία τοῦ καλλιτέχνη ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοση τοῦ πλάσματος τῆς σάρκας διακρίνεται κάτω ἀπὸ τὰ λεπτά, γραμμικὰ φῶτα ποὺ χρησιμοποιεῖ πρὸς ὑποδήλωση τῶν ρυτίδων τοῦ προσώπου. Ἡ παρουσία τῆς γραμμῆς εἶναι ἔντονη τόσο στὰ περιγράμματα, ὅσο καὶ στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀποδίδει τὴν κόμη καὶ τὸ γένιο.

Ἡ τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἀποτελεῖ τεκμήριο τῆς τελευταίας χορηγίας τοῦ τοιχογραφικοῦ διακόσμου τοῦ ναοῦ. Ὁ δωρητὴς Κωνσταντῖνος, τοῦ ὁποίου μόνο τὸ μικρὸ ὄνομα μᾶς γίνεται γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή, πιθανὸν ὡς ἔνδειξη σεμνότητας, δὲν εἶναι, προφανῶς, δυνατό νὰ ταυτιστεῖ μὲ γνωστὸ ἀπὸ τὶς πηγὲς ἢ τὴν ἱστορία τοῦ νησιοῦ, πρόσωπο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, οἱ κατὰ τόπους ἐπιζωγραφῆσεις τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ (μορφὲς ἁγίου Τρύφωνα, Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ κλπ.) θεωρεῖται πιθανὸ ὅτι ἔγιναν ἀπὸ τὸν ζωγράφο τῆς μορφῆς τοῦ ἁγίου Νικολάου. Ἡ χρονολογία τῆς τελευταίας τοιχογραφίας καὶ ἡ διατήρηση τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου τῆς μορφῆς, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ὑπόλοιπες τῶν κάτω ζωνῶν τοῦ δεύτερου στρώματος, παρέχουν *terminus ante quem* τὸ 1763 γιὰ τοὺς βανδαλισμοὺς ποὺ ὑπέστησαν οἱ τελευταῖες.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὰ Μαριτσά εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα χρονολογημένα μνημεῖα τῆς ἐποχῆς τῶν Ἰωαννιτῶν Ἱπποτῶν στὴ Δωδεκάνησο. Ἡ ὑπαρξὴ του ἀποτελεῖ τὴ μοναδικὴ μαρτυρία συλλογικῆς χορηγίας στὸ Δωδεκανησιακὸ χῶρο καὶ μία ἀπὸ τὶς ἐλάχιστες γνωστὲς στὸ Βυζάντιο.

376. Ὁ ναὸς τῆς Ἑλεοῦσας παραμένει ἀδημοσίευτος. Γιὰ τὸ ναὸ τῆς Κοίμησης τῆς Λίνδου, βλ. *ABME*, 205 κ.έ., εἰκ. 156-158. Ἰ. Βολανάκης, *Ὁ ἱερὸς ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Λίνδου Ρόδου. Ἀρχιτεκτονικὴ-τοιχογραφίες*, Ρόδος 1998.

Σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή, κατά τὸ ἔτος 1434/5 οἱ κάτοικοι «τοῦ χωρίου τοῦ Μαριτζᾶ» ἔκριναν ἀπαραίτητη τὴν ἀνέγερση ἐνὸς ναοῦ ἀφιερωμένου στὸν ἅγιο Νικόλαο. Ὁ ναός, μικρὸς σὲ διαστάσεις, δὲ θὰ μπορούσε νὰ χρησίμευε ὡς ἐνοριακός, καθὼς ὁ οἰκισμὸς ἀπέχει περίπου τρία χιλιόμετρα ἀπὸ τὸ σημεῖο. Δὲ θὰ μπορούσε, κατὰ τὰ φαινόμενα, νὰ εἶναι οὔτε κοιμητηριακός, καθὼς δὲν ὑπάρχουν γνωστὲς θέσεις μὲ τάφους τῆς ἐποχῆς στὴν εὐρύτερη περιοχή. Ἄν συνέβαινε αὐτό, πιθανολογεῖται ὅτι θὰ γινόταν ἀνάλογη μνεῖα στὴν κτητορική ἐπιγραφή ἢ θὰ ὑπῆρχε προσπάθεια νὰ δοθεῖ ἔμφαση στὸν κοιμητηριακὸ χαρακτήρα τοῦ μνημείου μέσῳ τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος, μὲ ταφικοῦ καὶ ἐσχατολογικοῦ χαρακτήρα παραστάσεις. Ὁ ναός λοιπὸν τοῦ Ἀγίου Νικολάου δὲν εἶναι οὔτε ἐνοριακός, οὔτε κοιμητηριακός. Τί μπορεῖ νὰ ὥθησε τοὺς κατοίκους, ἐκτὸς τῆς σωτηρίας τῆς ψυχῆς τους, ὅπως ἀναφέρεται στὴν ἐπιγραφή, νὰ χρηματοδοτήσουν ἓνα ναὸ ἀφιερωμένο σὲ αὐτόν;

Ὁ ἅγιος Νικόλαος ἦταν, καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι, ἓνας ἀπὸ τοὺς δημοφιλέστερους ἁγίους τῆς Ὁρθοδοξίας. Πληθώρα ναῶν ἀφιερωμένων σὲ αὐτὸν ἀπαντᾷ κανεὶς σὲ ὅλη τὴ βυζαντινὴ ἐπικράτεια, σὲ νησιωτικὲς καὶ ἡπειρωτικὲς περιοχές³⁷⁷. Στὴ Ρόδο μόνο σώζονται ἐπτά, ἐκτὸς αὐτοῦ τῶν Μαριτσῶν, ναοὶ τοῦ ἁγίου Νικολάου: στὸ Φουντουκλί³⁷⁸, στὸ κάστρο τῆς Κρεμαστής³⁷⁹, στὰ Τριάντα³⁸⁰, στὰ Ἀφάντου³⁸¹, στὴ Ψίνθο³⁸², στὸ Χaráκι Μαλώνας³⁸³ καὶ στὴ μεσαιωνικὴ πόλη τῆς Ρόδου (Abdul Djelil)³⁸⁴. Ἀπὸ τὰ ἱπποτικὰ ἔγγραφα

377. Γιά πλήρη κατάλογο τῶν ἀφιερωμένων στὸν ἅγιο Νικόλαο μνημείων, τὰ ὁποῖα φέρουν σκηνὲς τοῦ βίου του, βλ. N. Patterson-Ševčenko, *The Life of Saint Nicholas in Byzantine Art*, Torino 1983. E.C. Clare, *St. Nicholas. His legends and iconography*, Firenze 1985.

378. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, ὁ.π. (ὑπόσημ. 188), 247-262, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

379. Ἀδημοσίευτο. Papavassileiou-Archontopoulos, *Nouveaux éléments*, 324.

380. Κόλλιας, *Ἁγία Τριάδα*, 24-31, 37-99, 206-209.

381. ΑΔ 30 (1975), Β2, Χρονικά, 375.

382. Papavassileiou-Archontopoulos, *Nouveaux éléments*, 325.

383. ΑΔ 33 (1978), Β2, Χρονικά, 409. Papavassileiou-Archontopoulos, *Nouveaux éléments*, 325. Παπαμαστοράκης, ὁ.π. (ὑπόσημ. 341), 19.

384. ΑΔ 42 (1987), Β2, Χρονικά, 656-657. Θ. Ἀρχοντοπούλος, Α. Κατσιώτη, «Ἡ ζωγραφικὴ στὴ μεσαιωνικὴ πόλη τῆς Ρόδου ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα μέχρι τὴν κατὰλήψή της ἀπὸ τοὺς Τούρκους (1522): Μιὰ ἐκτίμηση τῶν δεδομένων», στό:

είναι γνωστοί οί ναοί τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν Ψάρτο, περιοχὴ τῆς καστελλανίας Λίνδου³⁸⁵, τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Μάκαρος στὴν περιοχὴ τῆς Βιλλανόβας (σημερινὸ Παραδείσι)³⁸⁶ καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ νησί Ἀρχαγγέλου, τὰ ἐρείπια τοῦ ὁποίου ἔφερε στὸ φῶς ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη πρὸ εἰκοσαετίας περίπου³⁸⁷. Ὁ ἅγιος, ἄλλωστε, φαίνεται πὼς τιμοῦνταν ἰδιαίτερα ἀπὸ τὶς κατώτερες κοινωνικὲς τάξεις, ἀλλὰ καὶ τὶς ἀνώτερες. Παράδειγμα μεγαλοαστικῆς χορηγίας μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὁ Ἅγιος Νικόλαος στὸ Φουντουκλί, μὲ τὶς προσωπογραφίες τοῦ ζεύγους Βαρδοάνη, καθὼς καὶ τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὶς πηγὲς ἰδιωτικὸ παρεκκλήσι τοῦ πλουσίου Δραγονίνου ἢ Δραγονέττου Κλαβέλλη στὴν πόλη τῆς Ρόδου³⁸⁸. Μὲ βάση τὰ παραπάνω, ἡ πίστη στὸν ἅγιο Νικόλαο ὑπαγόρευσε τὴν ἀνάγκη ἀνέγερσης τοῦ ναοῦ, σὲ συνάρτηση μὲ τὴν, πολὺ πιθανή, ἀφιέρωση τῆς πρώτης φάσης τοῦ ναοῦ στὸν ἴδιο. Τὸ παραπάνω ἐπιχείρημα κρίνεται λογικὸ, λαμβάνοντας ὑπόψη τόσο τὴν διαχρονικὰ παροῦσα παράδοση κάθε περιοχῆς, ἐν προκειμένῳ σὲ συνάρτηση καὶ μὲ τὶς σωζόμενες τοιχογραφίες τοῦ πρώτου στρώματος. Μετὰ λοιπὸν τὴν καταστροφὴ, ἄγνωστο γιὰ ποιὸ λόγο, τοῦ ναοῦ, ἡ κάτοψη καὶ τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου διατηρήθηκαν. Τὸ ποίμνιο τοῦ χωριοῦ ἀποφάσισε τὴ συνέχιση τῆς λατρείας τοῦ ἁγίου Νικολάου στὸ

15 χρόνια ἀποκατάστασης στὴ μεσαιωνικὴ πόλη τῆς Ρόδου. Πρακτικὰ Διεθνoῦς Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου, Ἀθήνα 2007, 459, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

385. Τσιρπανλῆς, *Ἡ Ρόδος*, 261, 279. Ὁ ἴδιος, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα*, 107.

386. Στὸ ἴδιο, ἀρ. 150, στίχ. 8 (σελ. 440).

387. Γιὰ τὶς γραπτὲς πηγὲς σχετικὰ μὲ τὸ ναὸ βλ. στὸ ἴδιο, 107-109. Γιὰ τὴν ἐκεῖ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα βλ. *ΑΔ* 44 (1989), Β2, Χρονικά, 522-524, καὶ *ΑΔ* 45 (1990), Β2, Χρονικά, 515 (Ε. Παπαβασιλείου).

388. Μὲ τὸ παρεκκλήσι τοῦ Κλαβέλλη ἔχει συνδεθεῖ ἡ γνωστὴ ἀμφιπρόσωπη εἰκόνα τῆς Παναγίας καὶ τοῦ ἁγίου Νικολάου ἀπὸ τὸ ναὸ τῶν Εἰσοδίων στὸ Νιόχωρι τῆς Ρόδου, ἡ ὁποία σήμερα ἐκτίθεται στὸ Παλάτι τοῦ Μεγάλου Μαγίστρου [γιὰ τὴν εἰκόνα βλ. Μ. Ἀχειμάστου, «Ἀμφιπρόσωπες εἰκόνες τῆς Ρόδου. Ἡ εἰκόνα τῆς Ὁδηγήτριας καὶ τοῦ ἁγίου Νικολάου», *ΑΔ* 21 (1966), Μελέτες, 62-85. *Μήτηρ Θεοῦ. Ἀπεικονίσεις τῆς Παναγίας στὴ βυζαντινὴ τέχνη*, Μουσεῖο Μπενάκη, κατὰλογος ἔκθεσης, Ἀθήνα 2000, 418-421 (Α. Κατσιώτη). Katsioti, ὁ.π. (ὑποσημ. 73)], καί, κατ' ἐπέκταση, ἡ ἀμφιπρόσωπη εἰκόνα τῆς Νισύρου, ἡ ὁποία ἀντιγράφει τὴν παραπάνω (Α. Κατσιώτη, «Ἀμφίγραφτη παλαιολόγια εἰκόνα στὴ Νίσυρο», *ΔΧΑΕ ΚΕ'* (2004), 73 κ.έ.). Γιὰ τὸν Κλαβέλλη, βλ. στὸ ἴδιο, 73-74, ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία (σημ. 49-51).

σημεῖο καί, ἔλλειψι ἀλλων πόρων ἢ εὐπορων δωρητῶν ποῦ θὰ ἐπωμίζονταν τὸ κόστος τῶν ἐργασιῶν, τὶς χρηματοδότησε συλλογικά.

Ἡ χορηγία τῆς ἀνέγερσης καὶ τοιχογράφησης τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς κοινότητος, ὀφειλόμενη, κυρίως, σὲ ἔλλειψη χρηματικῶν πόρων, συγκαταλέγεται, ὅπως ἀναφέρθηκε, ἀνάμεσα στὰ λίγα γνωστὰ ἀντίστοιχα παραδείγματα. Ὁ ἀγροτοποιμενικὸς χαρακτήρας, ἄλλωστε, τῆς περιοχῆς καὶ ἡ μεγάλη, γιὰ τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς, ἀπόσταση ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα τοῦ νησιοῦ, δὲν ἀφήνουν πρόσφορο ἔδαφος γιὰ συγκέντρωση πλούτου. Ἐπιπρόσθετα, δὲν μαρτυρεῖται στὶς σωζόμενες πηγές ἡ ὑπαρξη στὴν περιοχή πλουσιῶν γαιοκτημόνων κατὰ τὴ συγκεκριμένη ἐποχή.

Ἡ ζωγραφικὴ τοῦ ναοῦ τοῦ ἀγίου Νικολάου ἀντανεκλᾷ τὴ ζωσα βυζαντινὴ παράδοση, ὑπέρμαχος τῆς ὁποίας ὑπῆρξε, κατὰ βάση, ὁ λαὸς τῆς ὑπαίθρου. Ὁ τελευταῖος, ἀποστασιοποιημένος ἀπὸ καθετὶ ποῦ ἀντέβαινε τῶν ἀμιγῶς ὀρθοδόξων θρησκευτικῶν τοῦ ἀρχῶν, ἔγινε χορηγὸς καὶ δέκτης μιᾶς τέχνης ποῦ, ἀπὸ τεχνοτροπικὴ ἄποψη θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηρισθεῖ συντηρητικὴ, ὅχι ὅμως στεγνὴ καὶ ἀνέκφραστη. Τὸ συνεπτυγμένο εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα, ἀποτελούμενο ἀπὸ τὶς σημαντικότερες εὐαγγελικὲς σκηνές καὶ τοὺς κορυφαίους στρατιωτικοὺς ἀγίους καὶ ἱεράρχες, ἐμπλουτίζεται μὲ μορφές ποῦ ἐπελέγησαν εἰδικὰ γιὰ τὴν εἰκονογράφηση τοῦ συγκεκριμένου ναοῦ. Οἱ ἄγιοι Τρύφων καὶ Μάμας λόγῳ τοῦ ἀγροτικοῦ χαρακτήρα τῶν χορηγῶν καὶ οἱ ἀπόστολοι Πέτρος καὶ Παῦλος ὡς ἔνδειξη διαλλακτικότητος ἀπέναντι στὴ συνένωση τῶν δύο ἐκκλησιῶν, λίγα μόλις χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴ Σύνοδο τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας. Ἡ τονισμένη ὑπαρξη μορφῶν ἱεραρχῶν στὸ ναὸ συνδέθηκε μὲ τὴν ἔλλειψη ἐπικεφαλῆς τῆς μητροπόλεως ἀπὸ τὸ νησί τῆς Ρόδου κατὰ τὰ παρελθόντα χρόνια, ταυτόχρονα ὅμως θεωρήθηκε ὡς ὑπόμνηση τῆς διαποίμανσης τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ πεφωτισμένους ἱεράρχες.

Ἡ σημασία τοῦ ναοῦ, ἐκτὸς τῆς ἀκριβοῦς χρονολόγησής του, ἔγκειται καὶ στὴν μνηεὶα τοῦ ὀνόματος τοῦ ζωγράφου Ἀλεξίου. Ἡ πιθανὴ ἐργασία του στὸ ναὸ τῆς Ἀγίας Ἀναστασίας στὴ Μονόλιθο στὸ πλαίσιο τῆς μαθητείας του πλὰι σε ἱκανὸ ζωγράφο, ὅπως ὑποστηρίχθηκε παραπάνω, δίνει νέα ὥθηση στὴν ἔρευνα σχετικὰ μὲ τὴ δράση, ἐπώνυμων πλέον, ζωγράφων, στὴν ἱπποτοκρατούμενη Ρόδο τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 15ου αἰῶνα.

Ὁ μικρὸς, ταπεινὸς ἐξωτερικὰ ναὸς τῶν Μαριτσῶν ἀποτελεῖ ἓνα

ένδεικτικό της εποχής του μνημείου. Οί τοιχογραφίες του, έκφανση της διαδεδομένης, κυρίως στην ύπαιθρο, παλαιολόγιας τεχνοτροπίας, παρόλη τη μέτρια κατάσταση διατήρησής τους, έλκύουν τὸν μελετητὴ καὶ ἐπισκέπτη, μὲ τὴ λιτότητα καὶ τὴν ἐννοιολογικὴ καθαρότητά τους. Αὐτὸ ὅμως ποὺ ἐπιπρόσθετα ἐντυπωσιάζει εἶναι ἡ προσεγμένη φροντίδα τοῦ ναοῦ ἀπὸ τοὺς κατοίκους τοῦ χωρίου *Μαριτζᾶ*, σχεδὸν 600 χρόνια μετὰ, ὑπὲρ ψυχικῆς αὐτῶν σωτηρίας καὶ αἰωνίων ἀγαθῶν ἀπολαύσεων.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- ΑΑΑ** Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν
ΑΒΜΕ Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος
ΑΔ Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
ΑΕ Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς
ΔΧΑΕ Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας
ΔωδΧρον Δωδεκανησιακὰ Χρονικὰ
ΕΕΒΣ Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
ΕΕΠΣΑΠΘ Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
ΘΗΕ Ὀρησκευτικὴ καὶ Ἡθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια
ΙΕΕ Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους
ΚρητΧρον Κρητικὰ Χρονικὰ
ΛακΣπουδ Λακωνικαὶ Σπουδαὶ
ΠΑΕ Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας
- AJA** American Journal of Archaeology
AnBoll Analecta Bollandiana
ArtB The Art Bulletin
ASAtene Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente
ByzF Byzantinische Forschungen
ByzSl Byzantinoslavica
BZ Byzantinische Zeitschrift
BSA The Annual of the British School at Athens
CahArch Cahiers Archeologiques
CahBalk Cahiers Balkaniques
CorsiRav Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina
DOP Dumbarton Oaks Papers
LCI Lexikon der christlichen Ikonographie, 1-8, 1968-1976
JOB Jahrbuch des Osterreichischen Byzantinistik
PG Patrologia cursus completus, Series graeca
RbK Reallexikon zur Byzantinischen Kunst, I-I, 1966-2005
REB Revue des Etudes Byzantines
RQ Romische Quartalschrift fur christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte

ΚΩΣΤΑΣ ΤΣΑΛΑΧΟΥΡΗΣ

Δημοσιογράφος

ΣΕΛΙΔΕΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ...

Ἡ συνάντηση τοῦ Ἀποστολικοῦ Νούντσιου monseigneur Borgongini Duca μετ' Ἑλλήνα διπλωμάτη τοῦ Βατικανοῦ πραγματοποιήθηκε στίς 14 Ἀπριλίου 1948, στή Ρώμη. Δέν ἦταν δυνατόν νά γίνει κάτι τέτοιο στήν Αθήνα, ἀφοῦ τὸ Βατικανὸ δὲν ἐκπροσωποῦνταν διπλωματικά στήν ἐλληνική πρωτεύουσα. Τῇ συνάντησιν ζήτησε τὸ Βατικανὸ καὶ ὁ μονσενιέρ Μποργκονζίνι Ντούκα ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ ἐπὶ τῶν Εξωτερικῶν γραμματέα τῆς Ἀγίας Ἐδρας, ἐξέφρασε τὴν ἀνησυχία τοῦ Πάπα στὸν πρεσβευτὴ τῆς Ἑλλάδος στήν ἰταλική πρωτεύουσα Δ. Καψάλη γιὰ τὰ ζητήματα τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας στή Ρόδο¹.

Ἦταν ἀκριβῶς ἡ περίοδος ποὺ διεθνῶς ὑπῆρχε ἐνορχηστρωμένη ἐπίθεσις ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος περὶ καταπιέσεων τῶν Καθολικῶν στὰ Δωδεκάνησα. Ἡ δυσφημιστικὴ ἐκστρατεία ἄρχισε ἀπὸ τὸ ἐπίσημο ὄργανο τοῦ τάγματος τῶν Ἰησουιτῶν, τὸ περιοδικὸ «Civiltà Cattolica» τὸ ὁποῖο στὸ τεῦχος του, στίς 3 Ἀπριλίου 1948, ἔγραψε μεταξὺ ἄλλων, ὅτι ἡ Κυβέρνησις τῶν Ἀθηνῶν, βρῆκε τὸν τρόπο νὰ προβεῖ σὲ ἀντικαθολικὴ καταπιεστικὴ ἐνέργεια, τὴν ὁποία καὶ αὐτὸς ὁ φιλικὸς της Τύπος χαρακτήρισε ἀψυχολόγητη καὶ ἄσκοπη, καὶ ἀνέφερε ὡς γεγονὸς ὅτι στίς 7 Μαρτίου 1948 ὁ καθολικὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη, ποὺ ἰδρύθηκε ἀπὸ τοὺς Φράγκους ἱππότες τὸ 1430 καὶ ἀνακαινίστηκε ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ Κυβέρνησις, μεταβλήθηκε σὲ ἐτερόδοξο Μητροπολιτικὸ ναό, γιὰ νὰ τελεστεῖ ἡ «Μεγάλῃ Δοξολογία» γιὰ τὴν Ἑνσωμάτωσιν τῆς Δωδεκανήσου στήν Ελλάδα².

1. Πρεσβεία Ρώμης, ἀριθμ 2377/19.4.1948 «Περὶ μεταχειρίσεως τῆς Καθολικῆς ἐν Δωδεκανήσῳ Ἐκκλησίας». Ἐπίσης τηλεγραφ. Ὑπ' ἀριθμ. 2206 καὶ 2273

2. Τὸ ἴδιο 2273/10.4.1948. Ἡ ἐλληνικὴ Κυβέρνησις εἰδικὰ γιὰ τὸ ἄρθρο αὐτὸ

Ὁ Νούντσιος, κατὰ τὴ συνάντηση, μὲ κάθε λεπτότητα ἀνέπτυξε τὶς ἀπόψεις τοῦ Βατικανοῦ γιὰ τὰ ζητήματα τῆς μεταβίβασης τῆς κυριότητος τοῦ ναοῦ τοῦ Σάν Τζοβάννι, τοῦ μεγάρου τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς τοῦ Γηροκομείου, τοῦ Νοσοκομείου, τοῦ Ὁρφανοτροφείου καὶ τῶν σχολείων Ἀρρένων καὶ Θηλέων. Γιὰ τὰ ἱδρύματα ὁ μονσενιέρ ὑποστήριξε τὴν περίεργη ἄποψη ὅτι ἐφ' ὅσον ἡ ἑταιρεία ποὺ ἀνήγειρε τὰ κτίρια «Associazione Nazionale per soccorrere i missionari Italiani» ἐξαναγκάστηκε τὸ 1937 ἀπὸ τὸν τότε διοικητὴ τῶν Νήσων Τζέζαρε Μαρία ντὲ Βέκκι κόντε ντὶ Βὰλ Τζισμόν, νὰ μεταβιβάσει τὴν κυριότητα τῶν κτιρίων στὸ ἰταλικὸ Δημόσιο, ἔναντι τιμήματος ποὺ δὲν ὑπερέβαινε τὸ μισὸ τῆς πραγματικῆς τους ἀξίας, ἡ ἐκχώρηση πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἄκυρη. Κατὰ τὸ Βατικανὸ ἡ μεταβίβαση τῆς κυριότητος τῶν ἀκινήτων ποὺ ἔγινε ἀπὸ τὸ Φαράλλι τὸ 1944, ἀποτελοῦσε κατ' οὐσίαν ἀπόδοση κυριότητος ποὺ ἀφαιρέθηκε παράνομα.

Ὅσα ἀνέφερε ὁ μονσενιέρ Μποργκονζίνι Ντούκα δὲν τὰ ὑποστήριξε μὲ ζέση, γιὰ ἓνα σημεῖο, ὅμως, ἐπέμενε καὶ ἦταν ἐπιθυμία τοῦ Πάπα, ὅπως ἀνέφερε, ἡ ἑλληνικὴ Κυβέρνηση νὰ διατηρήσει τὴν κυριότητα τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ τουλάχιστον νὰ τὸν διαθέσει γιὰ τὴν καθολικὴ λατρεία. Ὁ πρεσβευτὴς Καψάλης ἐξήγησε στὸν ἐπίσκοπο,

ζήτησε ἀπὸ τὴν Πρεσβεία μας στὴ Ρώμη ἐφ' ὅσον τὸ κρίνει σκόπιμο νὰ ἀνασκεύασει τὶς ἀνακρίβεις, τονίζοντας ὅτι δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ εἰσέλθει στὴν οὐσία τοῦ ζητήματος, δεδομένου ὅτι ἡ θέση τοῦ ἑλληνικοῦ Κράτους εἶναι ἀπολύτως ἀκλόνητη, βασιζόμενη ἐπὶ τῶν διατάξεων τῆς μεταξὺ Ἰταλίας καὶ Ἠνωμένων Ἐθνῶν, ὑπογραφείσης στὶς 10 Φεβρουαρίου 1947 Συνθήκης Εἰρήνης.

Ὁ τέως καθολικὸς καθεδρικός ναὸς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη, ἀποτελεῖ ἰταλικὴ κρατικὴ περιουσία καὶ περιῆλθε στὴν κυριότητα τοῦ ἑλληνικοῦ Δημοσίου, δυνάμει τοῦ Παραρτήματος XIV τῆς Συνθήκης Εἰρήνης καὶ ἤδη μετατράπηκε σὲ ὀρθόδοξη ἐκκλησία. Δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ αὐτὸν ποὺ ἱδρύθηκε ἀπὸ τοὺς ἱππότες τὸ 1430 ἐντὸς τῶν τειχῶν καὶ κοντὰ στὸ κτίριο τῶν Μεγάλων Μαγίστρων καὶ ὁ ὁποῖος καταστράφηκε τὸν 19ο αἰώνα. Στὸ σημεῖο ὅπου βρισκόταν ὁ ναός, χτίστηκε κτίριο ποὺ χρησιμοποιοῦνταν ὡς μουσουλμανικὸ σχολεῖο. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη, βρίσκεται στὸ λιμάνι καὶ κτίστηκε ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ Διοίκηση Κατοχῆς. Εἶναι ἐπίσης ἀνακριβὲς ὅτι ἐκεῖ ἔγινε ἡ μεγάλη δοξολογία στὶς 7 Μαρτίου 1948 γιατί ὁ ναὸς δὲν εἶχε ἀκόμη μετατραπῇ σὲ Ὀρθόδοξο, πράγμα ποὺ ἔγινε λίγες ἡμέρες ἀργότερα, στὶς 25 Μαρτίου 1948. Ἡ δοξολογία τῆς Ἐνσωματώσεως τελέστηκε στὸν Ἱερὸ Μητροπολιτικὸ Ναὸ τῶν Εἰσοδίων. Σ.Δ. Δ. ἀριθμ. πρωτ. 13.198/27.2.1948 καὶ 14127/10.3.1948. Στὶς 4 Μαρτίου 1948 ἡ ἐφημερίδα «New York Times» καταχώρισε διαμαρτυρία τοῦ Βατικανοῦ γιὰ τὶς καταλήψεις. Τὸ ρεπορτάζ εἶχε τίτλο: «Vatican to protest seizure of churches».

Ὁ Ἱερὸς Ναὸς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τὰ πρῶτα μεταπελευθερωτικὰ χρόνια
(Φωτὸ Κοζά).

πῶς ἔχει τὸ ζήτημα, μετὰ τὴν ὑπογραφή τῆς Συνθήκης Εἰρήνης καὶ τοῦ εἶπε ὅτι οἱ καθολικὲς ἐκκλησίες στὴ Ρόδο ὑπερεπαρκοῦν γιὰ τὸν ἐκκλησιασμό τοῦ καθολικοῦ πληθυσμοῦ, ὁ ὁποῖος ἔχει ἐλαττωθεῖ μετὰ τὴν ἀναχώρηση καὶ τῶν Ἰταλῶν ἐκείνων ποὺ διατήρησαν τὴν ἰταλικὴ ὑπηκοότητα. Ὁ Νούντσιος παρακάλεσε τὸν πρεσβευτὴ νὰ γνωρίσει τὴν ἐπιθυμία τοῦ Πάπα στὴν ἐλληνικὴ Κυβέρνηση καὶ κατὰ τὴν ἀναχώρησή του ἄφησε σημεῖωμα μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ Βατικανοῦ πάνω στὸ ὅλο ζήτημα.

Τὸ σημεῖωμα

Μὲ πρώτη ἀνάγνωση, τὸ σημεῖωμα περιεῖχε ἀπαράδεκτες ἐκφράσεις. Χωρὶς χρονοτριβὴ ἡ Πρεσβεία κάλεσε τὸν Uditore τῆς Nonsiature ἐπίσκοπο Λαμπερτίνι καὶ ὁ πρεσβευτὴς Δ. Καψάλης τοῦ δήλωσε ὅτι λυπᾶται γιὰτὶ ἀδυνατεῖ νὰ στείλει στὴν Κυβέρνησή του τὸ σημεῖωμα ὅπως ἔχει, ἐπειδὴ περιέχει φράσεις τουλάχιστον ἀτυχεῖς. Γιὰ νὰ διαφωτιστεῖ ὁ Νούντσιος, καὶ μέσῳ αὐτοῦ τὸ Βα-

τικανό για τη νομική θέση του ζητήματος, ο Καψάλης παρακάλεσε το σύμβουλο να δώσει στον μονсениέρ σημείωμα με τις ελληνικές απόψεις που κατάρτισε ή Πρεσβεία³.

Στην περίπτωση των ιδρυμάτων αυτών ακολουθήθηκε η διαδικασία της καταλήψεως. Καταλήφθηκαν ο ναός του Σάν Τζοβάννι, το παρεκκλήσιο του Νοσοκομείου, το παρεκκλήσιο της σχολής Θηλέων, το παρεκκλήσιο του Κόβα, το παρεκκλήσιο του Φιλερήμου και χωρίς κατάληψη περιήλθαν στο ελληνικό Δημόσιο, έπειδή ανήκαν στο ιταλικό κράτος, λόγω έγκαταλείψεως, οι εκκλησίες των ιταλικών κρατικών χωριών Σάν Μπενεντέττο Άγιος Τρύφων, Πεβεράνιο Άγιος Μόδεστος και Καμποκιάρo Άγιοι Ανάργυροι, Σάν Μάρκο Άγιος Παῦλος⁴ και στην Κω, ο ναός του Αγίου Νικολάου⁵, ο καθολικός ένοριακός ναός Κω⁶ και ο ναός στο Λινοπότη⁷.

Η κατάληψη του Σάν Τζοβάννι

Η ιστορική απόφαση της καταλήψεως του Σάν Τζοβάννι έγινε λίγες μέρες μετά της κύρωση της Συνθήκης Ειρήνης από την Ελλάδα, το Νοέμβριο 1947. Στις 4 Δεκεμβρίου 1947 ο στρατιωτικός διοικητής Δωδεκανήσου αντιναύαρχος Περικλής Ίωαννίδης, υπογράφει το έγγραφο της καταλήψεως, ύστερα από γνωμοδότηση της Επιτροπής που συνήλθε στις 24 Νοεμβρίου 1947.

Ο στρατιωτικός διοικητής Ίωαννίδης λίγες μέρες πριν την κύρωση της Συνθήκης, ζήτησε τη γνώμη της ελληνικής Κυβέρνησης για να εκδώσει απόφαση, σύμφωνα με τις παραγράφους 1 και 2 του XIV Παραρτήματος της Συνθήκης, και να κηρύξει άκυρες όλες τις απαλλοτριώσεις κρατικών ακινήτων που έγιναν μετά τις 3 Σεπτεμβρίου 1943 και στη συνέχεια, με νέα απόφαση, να διατάξει τη μεταγραφή

3. Το κείμενο επιδόθηκε στη γαλλική και παρατίθεται αυτούσιο στο Παράρτημα των εγγράφων. Στις 7 Μαΐου 1948 το κείμενο της Πρεσβείας στη Ρώμη, στάλθηκε στις Πρεσβείες της Ελλάδος Λονδίνου, Ουάσιγκτον, Παρισιών, Άγκυρας, Καΐρου, Βέρνης, Μπουένος Άϊρες, Ρίο ντε Τζανέιρο, Πραιτόριας, Οττάβας, Χάγης, Βρυξελλών, Μαδρίτης, Λισαβόνας και Στοκχόλμης, και με βάση αυτό, να υποστηριχθούν οι ελληνικές απόψεις, ύστερα από την έκστρατεία έναντίον της Ελλάδος. Αριθμ 31982/Β/Ι/Δωδ. Καθ. Έκκλ./7.5.1948.

4. Σ.Δ.Δ. αριθμ. 13.198/27.2.1948. Γ.Δ.Δ. αριθμ. 726/23.7.1948.

5. Κτηματολογική μερίς Κω 1269,1268.

6. Κτηματολογική μερίς Κω 1223 Α τόμος XXIII, φάκελος 199.

7. Κτηματολογική μερίς Άσφενδιού 989.

τῶν ἀκινήτων αὐτῶν ὑπὲρ τοῦ ἑλληνικοῦ Δημοσίου. Ἐπίσης ἐγνώρισε ὅτι θὰ διατάξει μέσα σὲ λίγο χρονικὸ διάστημα οἱ Καθολικοὶ νὰ ἐκκενώσουν τὰ κτίρια. Ἐκαμε γνωστὸν ὅτι ἡ Ἱταλοὶ εἶναι σύμφωνοι γιὰ τὴ μετεστεγάση τῶν σχολείων τους στὸ τμήμα τοῦ Βρεφοκομείου ποὺ δὲν περιλαμβάνεται στὶς διατάξεις τῆς Συνθήκης καὶ παραμένει στὴν κυριότητα τῶν Καθολικῶν καὶ στὴ Γαλλικὴ Σχολή.

Γιὰ τὸ δεύτερο ἡ Ἑλληνικὴ Στρατιωτικὴ Διοίκηση δὲν εἶχε καμιὰ πληροφορία τὸ πῶς θὰ φιλοξενοῦνταν οἱ Ἱταλοὶ ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Σχολή καὶ πῶς οἱ ἱερωμένοι καθολικοὶ Ἱταλοί, θὰ ἔρχονταν σὲ φιλικὴ συνεννόηση μὲ τοὺς Γάλλους. Πάντως ἡ ἑλληνικὴ πλευρὰ ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ δηλώσει ἐγγράφως στὸν Καθολικὸ Ἀρχιεπίσκοπο ὅτι θὰ ἐξεύρει στέγη γιὰ τὰ ἀποβαλλόμενα σχολεῖα.

Ὅλα αὐτὰ γίνονταν βάσει σχεδιασμοῦ καὶ κάθε ἐνέργεια τῆς Στρατιωτικῆς Διοικήσεως ἔπρεπε νὰ μελετηθεῖ γιὰ νὰ μὴν ὑπάρξουν ἐπιπτώσεις, ποὺ τυχὸν θὰ ἦταν εἰς βάρος τῶν ἑλληνικῶν συμφερόντων. Εἰδικὰ γιὰ τὴν περίπτωσιν αὐτή, ὑπῆρχε κίνδυνος ἡ παραχώρηση τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς, νὰ ἐμφανιζόταν ὡς κατάληψη ἐκ μέρους τῶν Ἱταλῶν καὶ νὰ ὑπῆρχε ἐπέμβαση τῆς γαλλικῆς Κυβερνήσεως. Γιὰ τὸ ἱταλικὸ νοσοκομεῖο, ποὺ συνέχιζε τὴ λειτουργία του μέσα στὸ καταληφθὲν ἤδη ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς Ἀρχές –εἶχε παραχωρηθεῖ μιὰ μικρὴ πτέρυγα–, ὁ ἀντιναύαρχος Ἰωαννίδης εἶχε τὴ γνώμη ὅτι δὲν συνέτρεχε λόγος ὑπάρξεώς του. Ἀλλὰ γιὰ ἓνα αἶτημα τῶν Ἱταλῶν ζήτησε τὴ γνώμη τῆς Κυβερνήσεως, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι πρόθεσή του ἦταν νὰ μὴν τὸ ἐπιτρέψει, ἔστω καὶ ἂν λόγοι πολιτικῆς σκο-

Ὁ καθεδρικὸς ναὸς
τοῦ Σάν Τζιοβάννι. Ἀφιξη
τοῦ Διοικητῆ τῶν Ἱταλικῶν Νή-
σων τοῦ Αἰγαίου Μάριο Λάγκο.

Ὁ Ναός Σάν Τζιοβάννι
τὸ Μεσσοπόλεμο.

πιμότητας ἐπέβαλλαν τὴν ἀποδοχή, μιᾶς τέτοιας αἰτήσεως. Συγκεκριμένα ζητεῖται ἡ ἴδρυση ἀπὸ Ἰταλὸ γιατρό, παθολογικῆς κλινικῆς, στὴν ὁποία νὰ ὑπηρετοῦν καὶ τρεῖς καλόγριες τοῦ νοσοκομείου⁸. Ἡ ἐλληνικὴ Κυβέρνηση δὲν εἶναι σύμφωνη μὲ αὐτὸ τὸ αἶτημα τῶν Ἰταλῶν καὶ τὸ γνωστοποίησε στὴ Στρατιωτικὴ Διοίκηση Δωδεκανήσου⁹, συμφωνοῦσε, ὅμως, μὲ τίς ὑπόλοιπες ἐνέργειες μὲ τὴν προϋπόθεση ἡ ἐκκένωση νὰ γίνεῖ μὲ κάθε λεπτότητα.

Γιὰ τὸν καθεδρικό ναὸ τῶν καθολικῶν Σάν Τζοβάννι ὁ ναύαρχος Ἰωαννίδης γράφει: «πρόθεσίς μου εἶναι νὰ καταλάβω τὴν μητρόπολιν καὶ ἅμα ὡς ἐκδοθῇ ὁ νόμος περὶ μετατροπῆς καθολικῶν ἐκκλησιῶν καὶ καταργήσε-

ως τοῦ σχετικοῦ ἄρθρου 831 τοῦ ἰταλικοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος, νὰ προβῶ εἰς τὴν μετατροπὴν αὐτῆς εἰς ἐλληνικὴν ἐκκλησίαν...»¹⁰.

Γιὰ τὸ ζήτημα τοῦ μεγάρου ὅπου διέμενε ὁ καθολικὸς ἀρχιεπίσκοπος καὶ τὸ ὁποῖο βρισκόταν δίπλα ἀπὸ τὸν καθεδρικό ναό, ὁ στρατιωτικὸς διοικητὴς γράφει ὅτι: «τὸ κτίριον τοῦτο εἶναι πολυτελέστατον καὶ εὐρίσκεται εἰς τὸ κεντρικώτερον σημεῖον τῆς πόλεως, περιέρχεται δὲ καὶ τοῦτο εἰς τὸ ἐλληνικὸν Δημόσιον διὰ τῆς συνθήκης. Πρόθεσίς μου εἶναι νὰ μεταστεγαστεῖ ὁ Ἀρχιεπίσκοπος εἰς ἕτερον οἶκημα κατάλληλον, νομίζω δὲ ὅτι τὸ μέτρον τοῦτο θὰ ἔχῃ μεγάλην ψυχολογικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου... Ἐπειδὴ,

8. Σ.Δ.Δ./Γραφ. Ἐξωτ. Ὑποθ., ἀριθμ. 32136/ 18.9.1947.

9. Σ.Δ.Δ. πρὸς Ὑπ.Ἐξ. ἀριθμ. 32136/19.9.1947. Ἦταν ἀδύνατο νὰ δεχτεῖ τὴν παραμονὴ καλογραιῶν στὰ νησιά, γιατί λόγω τῆς ἀναχωρήσεως ὄλων σχεδὸν τῶν Ἰταλῶν καθολικῶν δὲν συνέτρεχε πλέον λόγος παραμονῆς τους. Ὑπ.Ἐξ. πρὸς Σ.Δ.Δ. ἀριθμ. 41.230/10.10.1947 «περὶ διαρρυθμίσεως ζητημάτων ἀφορώντων τῆς Καθολικῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ρόδου καὶ τὰ ἀκίνητα τὰ παραχωρηθέντα εἰς τὸ Βατικανόν».

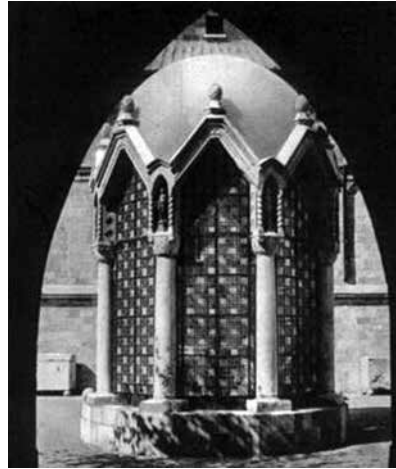
10. Γιὰ τὴν ἐλληνικὴ Κυβέρνηση τὸ ζήτημα τῆς μετατροπῆς τῆς καθολικῆς μητροπόλεως σὲ ὀρθόδοξη ἐκκλησία πρέπει νὰ ἐξεταστεῖ μετὰ τὴν κύρωση τῆς Συνθήκης Εἰρήνης ἀπὸ ἀπόψεως ἐλληνικοῦ μόνον δικαίου.

ὅμως, πρόκειται περὶ ἐνεργείας, ἣτις ἐνδεχομένως θὰ ἡδύνατο νὰ ἔχη σοβαρὰν ἀπήχησιν, παρακαλῶ ὅπως εὐαρεστούμενοι μοὶ δώσητε συγκεκριμένας ὁδηγίας...».

Ἡ ἀπάντηση ἦταν ὅτι ἡ κατάληψη τοῦ μεγάρου πρέπει νὰ γίνη μετὰ τὴν Ἐνσωμάτωση.

Τὰ γεγονότα τρέχουν. Στὶς 24 Νοεμβρίου 1947 συνέρχεται στὸ Κτηματολόγιο ἡ Ἐπιτροπὴ ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν εἰσαγγελέα Ἐφετῶν Β. Σακελλαρίου ὡς πρόεδρο, τοὺς Θ. Χρυσανθόπουλο γραμματέα τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν καὶ Ἱ. Τσαβαρῆ δικηγόρο, γιὰ νὰ ἐξετάσει τὸ ζήτημα τοῦ καθεδρικοῦ καθολικοῦ ναοῦ καὶ τῆς κατοικίας τοῦ Ἀρχιεπισκόπου. Χρὴν γραμματέα ἐκτελεῖ ὁ ὑπάλληλος τοῦ Κτηματολογίου Ἀναστάσιος Χιώτης. Ἀπὸ τὸ πρακτικό, ποὺ συντάχτηκε, προκύπτει

ὅτι ἀπὸ τὴν ἐγγραφὴ στὸν Κτηματολογικὸ Τόμο Οἰκοδομῶν Ρόδου XXIX, σελίδα 35, φάκελος 4736, μερὶς χάρτου 1-32, τὸ ἀκίνητο ἀνήκει ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ του ἐγγραφὴ στὸ ἰταλικὸ Δημόσιο, κατὰ πλῆρες ιδιοκτησίας δικαίωμα. Ἐκτοτε καὶ μέχρι τὶς 3 Σεπτεμβρίου 1943 δὲν ἔγινε καμιὰ μεταβολὴ ἀλλὰ στὶς 22 Σεπτεμβρίου 1943 ἡ διόρθωση ποὺ ἐπακολούθησε ὑπὲρ τοῦ «Argivescovato Catolico di Rodi», βάσει τοῦ συμβολαίου τοῦ συμβολαιογράφου Gugliormella, ποὺ ὑπογράφηκε στὶς 10 Σεπτεμβρίου 1943 καὶ τοῦ Κυβερνητικοῦ Διατάγματος 266, ποὺ ἐκύρωνε τῆς ἀπόφαση καὶ ποὺ ἐκδόθηκε στὶς 19 Σεπτεμβρίου 1943, εἶναι αὐτοδίκαια ἄκυρη.

Ἡ ὅτι τὸ Ἰταλικὸ Δημόσιο προικοδότησε στὴν Καθολικὴ Ἀρχιεπισκοπὴ ἀνήκει, μετὰ τὴν κύρωση τῆς συνθήκης Εἰρήνης ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, στὸ Ἑλληνικὸ Δημόσιο. Ἐνα ἀπ' αὐτὰ ἦταν καὶ τὸ Βαπτιστήριον στὸν ναὸ τοῦ Σάν Τζιοβάννι.

Ἡ παραλαβὴ

Ἡ Ἐπιτροπὴ ἀποφάνθηκε ὅτι τὰ κινητὰ ποὺ προικοδότησε στὴν καθολικὴ Ἀρχιεπισκοπὴ τὸ ἰταλικὸ Δημόσιο ἀνήκουν στὸ ἑλληνικὸ Δημόσιο. Στὶς 17 Δεκεμβρίου ὁ διπλωμάτης Θ. Χρυσαν-

*Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ
τοῦ Εὐαγγελισμοῦ.*

θόπουλος¹¹ συναντᾶται μὲ τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Ἀτσάρι στὸν ὁποῖο γνωστοποιεῖ τὶς προθέσεις τῆς ἐλληνικῆς Κυβερνήσεως, νὰ παραλάβει ὅλα τὰ ἀκίνητα, ὅπως προβλεπόταν ἀπὸ τὴ Συνθήκη Εἰρήνης, καὶ τοῦ προσφέρει ὡς κατοικία τὸ κτίριο ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Καλύμνου-Λέρου ἀριθμ. 55, στὴν πλατεία τῶν Ἑκατὸ Χουρμαδιῶν.

Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος ἀρνεῖται τὴν προσφορὰ καὶ δηλώνει ὅτι θὰ ἐγκατασταθεῖ στὴν κατοικία τοῦ ἱερέα τοῦ ναοῦ τοῦ Αγίου Φραγκίσκου. Ἀμέσως συντάσσεται Πρωτόκολλο παραλαβῆς τοῦ κτιρίου τοῦ ναοῦ τοῦ Σὰν Τζοβάννι μὲ τὸ συνεχόμενο οἶκημα τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς. Τὰ παρέλαβαν ἀπὸ τὸν Ἀρχιεπίσκοπο ὡς ἐκπρόσωποι τῆς Στρατιωτικῆς Διοικήσεως Δωδεκανήσου οἱ Γ. Βερροιώτης ἀντισυνταγματάρχης καὶ Κ. Φωτιάδης ἀνώτερος ὑπάλληλος τῆς Σ.Δ.Δ., καὶ αὐτοὶ μὲ τὴ σειρά τους, παρέδωσαν στὸν Ἀρχιεπίσκοπο ὅλα τὰ κινητὰ ἀντικείμενα ποὺ ἀνῆκαν στὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία.

Ὅλα ἔγιναν κατὰ τρόπο ἀπόλυτα κόσμιο καὶ χωρὶς βία. Συγκεκριμένα τοῦ παρέδωσαν ἓνα ἐκκλησιαστικὸ ὄργανο μὲ ἠλεκτρικὸ μοτέρ μὲ δύο σειρὲς πλήκτρων καὶ μὲ ὅλη τὴν ἐγκατάσταση, δύο ἐξομολογητάρια, μία πινακίδα τοιχοκολλήσεων, δέκα θρανία ἀπὸ ξύλο καρυδιᾶς μὲ κάθισμα ἀναδιπλωμένο, ἓνα θρανίον γονυκλισίας, τρεῖς ἔδρες γονυκλισίας ξύλινες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μία, μιᾶς θέσεως καὶ οἱ ἄλλες μὲ δύο θέσεις, μία ἱματιοθήκη διαστάσεων 4,50x1x1μ., ἓνα τριγωνικὸ ξύλινο ντουλαπάκι, ἓνα ἄγαλμα ὀρειχάλκινο τοῦ

11. Μαρτυρία τοῦ ἴδιου ποὺ γράφτηκε στὶς 27 Φεβρουαρίου 1995. Ὑπ.Ἐξ. πρὸς Ἑλληνικὴ Πρεσβεΐα Ρώμης Ἀριθμ. 21356/Β/Ι/Δωδ. Καθ. Ἐκκλ./ 17.2.1948. Τὸ πρωτόκολλο παραδόσεως ὑπέγραψε ὁ ἴδιος ὁ Ἀρχιεπίσκοπος. Γιὰ τὴν Ἱστορίαν ὁ ὑπογράφων συναντήθηκε, κατὰ τὶς δεκαετίες 1980 καὶ 1990, μὲ τὸ διπλωμάτη Θ. Χρυσανθόπουλο, δεκάδες ἂν ὄχι ἑκατοντάδες φορές καὶ πάντοτε οἱ συζητήσεις περιστρέφονταν στὰ πρῶτα μεταπελευθερωτικὰ χρόνια τῆς Δωδεκανήσου, στὸν Μπερναντόττε καὶ στὸν πόλεμο Ἰσραήλ-Αράβων.

Ἀγίου Ἰωάννη, μικρό, πού βρισκόταν στὸ περίπτερο τῆς βαπτίσεως, ὁκτὼ ἀγάλματα ἀγγέλων καὶ συμβόλων ὀρειχάλκινα πού βρίσκονταν στὸ ἐξωτερικὸ μέρος, πάνω ἀπὸ τοὺς μαρμάρινους κίονες τοῦ περιπτέρου βαπτίσεων, μιὰ κοινὴ ξύλινη σκάλα, μιὰ ξύλινη σκάλα γιὰ ἄμβωνα, τριάντα τέσσερα μονόφωτα σὰν κεριά, ἕξι

Ὁ Ναὸς Σὰν Τζιοβάννι
στὸ τέλος τοῦ Μεσοπολέμου.

καμπάνες χάλκινες διαφόρων μεγεθῶν μὲ τοὺς κινητῆρες τους, μιὰ κρεμάστρα παραπετάσματος, ἓνα κρεμαστὸ πολύφωτο μὲ τρεῖς λάμπες, δύο κουρτινόξυλα, δύο κρεμάστρες κουρτινῶν, ἓνα κρεμαστὸ σιδερένιο τρίφωτο, τέσσερις κρεμάστρες κουρτινῶν, ἓνα σιδερένιο κρεμαστὸ πολύφωτο, ἓνα σιδερένιο μονόφωτο, ἓνα σιδερένιο πολύφωτο μὲ ἓνα φανάρι, ἕξι ψηλὰ κοντάρια, μὲ τὰ ὁποῖα στὶς λιτανεῖες σχηματίζεται κινητὴ τέντα γιὰ τὸν Ἀρχιεπίσκοπο, τέσσερις σκελετοὶ παραθύρων, τρεῖς σκελετοὶ παραθύρων μικρότεροι, ἓνας σκελετὸς σιδερένιος παραθύρου μὲ γυαλὶ τεθλασμένο μὲ ἀναπαράσταση ἀγίου, ἓνα τεθλασμένο σιδερένιο πολύφωτο, ἓνα σιδερένιο μονόφωτο τοίχου, ἓνα τραπέζι στὺλ 17ου αἰ., ἑπτὰ πολυθρόνες 17ου αἰ., καὶ ἄλλες τρεῖς κατεστραμμένες, ἕξι καρέκλες τοῦ ἴδιου τύπου, ὁκτὼ μονόφωτα τοίχου, ἓνα ξύλινο ὑπόβαθρο ἀγαλματίου, μιὰ ξύλινη Ἀγία Τράπεζα μὲ ξύλινο ὑπόβαθρο, ἓνα κρεμαστὰρι παραπετάσματος, ἓνα ἀμπαζοῦρ μονόφωτο, ἓνας καναπὲς στὺλ 17ου αἰ. κατεστραμμένος, ἓνα ράφι γιὰ βιβλία μὲ δύο ντουλάπια, δύο κρεμαστάρια παραπετασμάτων, ἓνα σιδερένιο ἀμπαζοῦρ ἐξάφωτο, ἓνα ἀμπαζοῦρ τετράγωνο, ἓνα πολύφωτο σιδερένιο μὲ τέσσερα φῶτα, ἓνα κομοδίνο, ὁκτὼ θρανία μὲ ἀναδιπλωμένο κάθισμα ἀπὸ ὀξυά, ἓνα ὀρειχάλκινο ἄγαλμα τοῦ ἀγίου Ἰωάννη, μιὰ ἱματιοθήκη μὲ δύο πόρτες ἀπὸ δύο φύλλα ἢ κάθε μιὰ ἀπὸ ὀξυά, ἕξι ἀνθοστήλες ἐκ τῶν ὁποίων οἱ τέσσερις χαμηλές καὶ οἱ δύο ψηλές, ἓνα ἀμπαζοῦρ μονόφωτο μὲ σιδερένιο σκελετό, μιὰ σιδερένια ἀνθοστήλη, ἓνα γκόνγκ μὲ τρία ὀρειχάλκινα κουδούνια, ἓνα χρηματοκιβώτιο διαστάσεων 0,60x0,60x0,60μ. μὲ ξύλινο

υπόβαθρο καὶ ἓνα κλειδί, μιὰ καρέκλα ξύλινη, δύο ἀνθοστήλες κοινές ξύλινες, μιὰ σκάλα κοινή, μιὰ σκάλα μὲ δύο ξύλινα σκέλη, ἓνα τραπέζι, ἓνας τάπητας διαδρόμου ὑφασμάτινος, ἓνας μαυροπίνακας μὲ τὸ στήριγμά του, ἕξι καρέκλες τύπου Βιέννης μὲ ἔδρα ψάθινη διάτρητη, μιὰ καρέκλα κοινή, μιὰ θερμάστρα χυτοσιδερένια, ἓνα κομοδίνο ξύλινο, ἓνα τραπεζάκι στὸ 17ο αἰ., ἓνας βαμβακερὸς τάπητας διαστάσεων 2,50x3μ., δύο μαῦρα ξύλινα θρανία, ἓνα κομοδίνο, μιὰ ψάθινη πολυθρόνα, ἓνα κρεβάτι σιδερένιο, ἓνας τάπητας διαδρόμου μήκους 12μ., ἓνα γυάλινο ἀμπαζούρ, ἓνας καναπὲς ξύλινος μὲ δερμάτινη ταπετσαρία, ἓνα τραπέζι κυλινδρικό μὲ ἓνα πόδι, ἓνα ντουλάπι ἀπὸ ὀξυὰ μὲ ράφια γιὰ βιβλία, μιὰ ἱματιοθήκη μὲ 12 συρτάρια, ἓνα κάθισμα ξύλινο τύπου Βιέννης, δύο καθίσματα τύπου Βιέννης καὶ μιὰ δίφυλλη τζάμινη ντουλάπα.

Ἡ τύχη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Φραγκίσκου

Ὁ Ναὸς τοῦ Ἀγίου Φραγκίσκου.

Ἡ ἐνέργεια τῆς καταλήψεως τοῦ καθολικοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ μεγάρου, ἔτυχε εὐρείας δημοσιότητας στὸ διεθνὴ Τύπο καὶ ὁ θόρυβος γιὰ τὴ μετατροπὴ τῶν καθολικῶν ἐκκλησιῶν σὲ ὀρθόδοξες ἐντάθηκε στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, τὴ Γαλλία καὶ ἄλλες καθολικὲς χώρες. Ἀρχισαν νὰ γίνονται νύξεις ἔστω καὶ ἀνεπίσημες στὶς ἐλληνικὲς διπλωματικὲς ἀντιπροσωπεῖες. Ὁ μόνιμος ὑφυπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν Π. Πιπινέλης μὲ ἐπεῖγον τηλεγράφημα πρὸς τὴ Σ.Δ.Δ. σημειώνει: «εἶναι περιττὸν νὰ τονίσωμεν πόσον ἐπιζήμιος τυγχάνει ἡ ἐν λόγῳ πολεμικὴ καθ' ἣν μάλιστα στιγμὴν, ἔχομεν ἀνάγκην πλήρους ἠθικῆς καὶ ὑλικῆς συνδρομῆς φιλελευθέρων λαῶν, ἐν σκληρῷ ἀγῶνι εἰς ὃν ἀπεδόθημεν. Θὰ ἦτο δι' ἡμᾶς ὑποτιμητικόν, εὐρεθῶμεν ἀνάγκην ὑποχωρήσωμεν κατόπιν ξένων πιέσεων καὶ ὥς ἐκ τούτου, ὀφείλομεν ἀπὸ τοῦδε, ἀποφύγωμεν παροξυνθῆ κατάστασις, μέχρι τοιοῦτου σημείου, ὥστε, ἀντιμετωπίσωμεν ἀργότερον ἐπίσημα ἐν προκειμένῳ διαβήματα ξένων κυβερνήσεων...».

Καὶ ὁ Πιπινέλης δίνει τὰ σημεῖα τὰ ὁποῖα ἔπρεπε νὰ ἀποτελέσουν τὴ βάση γιὰ τὶς ἐξελίξεις:

Ὁ διοικητὴς τῶν Ἰταλικῶν Νήσων τοῦ Αἰγαίου Μάριο Λάγκο
στὸν Σάν Φραγκίσκο.

«1ον. Οὐδεμία πλέον ἀμφισβήτησις ἐγερθῇ ἐκ μέρους τῶν καθολικῶν, διὰ τὴν ὑπὸ τῆς ἐλληνικῆς Κυβερνήσεως κατάληψιν κρατικῶν εὐαγῶν ἰδρυμάτων (νοσοκομείων, σχολείων, ὀρφανοτροφείων κ.λπ.), ὡς καὶ μικροτέρων ἐκκλησιῶν ἐγκαταλειφθεισῶν ὑπὸ καθολικῶν, καθ' ὃ οὐδεμίαν πλέον δι' αὐτοὺς θρησκευτικὴν ἀνάγκην ἐκπληρουσῶν (ὡς φέρ' εἰπεῖν ἐκκλησιῶν τέως ἰταλικῶν χωρίων, παρεκκλησιῶν Καστέλλο, Κρατικοῦ νοσοκομείου κ.λπ.).

2ον. Πρὸς ἐξυπηρέτησιν θρησκευτικῶν ἀναγκῶν Καθολικοῦ πληθυσμοῦ Ρόδου, ἡ ἐλληνικὴ Κυβέρνησις εἶναι πρόθυμος νὰ δεχθῇ νὰ παραμείνῃ εἰς χεῖρας αὐτῶν, ἐκτός τῆς Σάντα Μαρία ντέλλα Βιττόρια, καὶ ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου. Πρὸς τοῦτο ἡ ἐλληνικὴ Κυβέρνησις, εἴτε θὰ σταματήσει ἐγερθεῖσαν ἀγωγὴν εἴτε, ἐν περιπτώσει ἐκδικάσεως τῆς ὑποθέσεως καὶ ἐπιδικάσεως εἰς αὐτὴν τοῦ κτιρίου, θὰ παραχωρήσῃ τὴν χρῆσιν τῆς ἐκκλησίας στοὺς Καθολικοὺς Ρόδου...

Παρακαλοῦμεν γνωρίσητε ἂν τοιαύτη συμβιβαστικὴ λύσις ἀφῆ-
νουσα Σάντα Μαρία καὶ Ἅγιον Φραγκίσκον εἰς Καθολικοὺς καὶ πε-
ριορίζουσα ἡμετέρας καταλήψεις μεγαλυτέρων καθολικῶν ἐκκλη-
σιῶν εἰς Ἅγιον Ἰωάννην, ἐν συνδυασμῷ μὲ μετατροπὴν καὶ Ἀγίου

Φιλέρημος. Ὁ Σταυρὸς ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ κυρίως κτίσμα τῆς Μονῆς. Ὡς γνωστὸν ὁ Σταυρὸς στὴ διάρκεια τοῦ πολέμου καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς ἰδιοὺς τοῦ Ἰταλοῦς, γιατί ἀποτελοῦσε στόχο-σημάδι τῶν συμμαχικῶν ἀεροπλάνων γιὰ τὸ ἀεροδρόμιο τῶν Μαριτσῶν.

Ἀνδρέου εἰς Ὁρθόδοξον ἐκκλησίαν, θὰ ἦτο ἐπι-δεκτικὴ νὰ ἱκανοποιήσῃ ὅπωςοὖν τόσον Καθολικοὺς ὅσον καὶ Ὁρθόδοξον Ἑλληνικὸν πληθυσμὸν Ρόδου»¹².

Ἔτσι σφραγίζεται ἡ τύχη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Ροδιακὸς λαὸς ἀπὸ τὰ τόσα ποὺ ὑπέστη δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ἀνεχθεῖ στὴν εἴσοδο τῶν πιδὶ ἱστορικῶν μαρτυριῶν τῆς πόλεως, τῆς Μητροπόλεως καὶ τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας νὰ βρίσκεται ἓνα κτίσμα ξένο

πρὸς αὐτόν. Ὁ καθολικὸς κλῆρος ἦταν ὁ ἐχθρὸς γιατί παρέστη ἄλαλος μάρτυρας τῆς ἀπηνουὺς διώξεως τόσον τῆς Ὁρθοδοξίας ὅσον καὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Γιατὶ δέχτηκε νὰ διδάξῃ μόνο τὴν ἰταλικὴ γλώσσα στοὺς Ἑλληνόπαιδες καὶ δέχτηκε ἐπίσης χωρὶς καμιά διαμαρτυρία τὸ κλείσιμο τῶν ἑλληνικῶν σχολείων καὶ τὴν ἐξορία ὀρθόδοξων κληρικῶν¹³. Δὲν ἦταν μακριὰ ἡ περίοδος ποὺ λόγω τῆς καταπίεσης καὶ τῶν μέτρων ποὺ εἶχαν παρθεῖ εἰς βάρος του, τὸ ἐλεύθερο ἔδαφος γι' αὐτὸν μετροῦνταν σὲ βήματα ἀπὸ τὸ θρόνο τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, στὴ συνοικία Μητρόπολη, μέχρι τῆς Ὠραίας Πύλης. Μόνο αὐτὸ τὸ μέρος, ποὺ ὁ Δεσπότης τοὺς περπατοῦσε, δὲν μπόρεσαν νὰ συλήσουν.

12. Ὑπ.Ἐξ. πρὸς Σ.Δ.Δ. ἀριθμ 25.485.

13. Σημείωμα Θ. Χρυσανθόπουλου ἐπὶ τῶν ζητημάτων ἀρμοδιότητας τοῦ Γραφείου Ἐξωτερικῶν Ὑποθέσεων τῆς Γενικῆς Διοικήσεως Δωδεκανήσου/ Ἀριθμ. 729/4.8.1948, σελ. 19.Α.Υ.Ε./, Α/Προξενίου Ρόδου. Κ. Τσαλαχούρης «Τὸ αὐτοκέφαλο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Δωδεκανήσου 1924-1929», Ἀθήνα 1992. Ἐφημερίδα «Ἡ Ροδιακὴ» Κ. Τσαλαχούρης «Τὰ γεγονότα τῆς Καλύμνου» 2-3.10.1991, 28-31.5.1994.

Ἔτσι χάθηκε ἡ μεγάλη εὐκαιρία ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου νὰ περιέλθει στὸ ἑλληνικὸ Δημόσιο.

Τὰ ἑλληνικὰ ἐπιχειρήματα

Ἡ συνέχεια γιὰ τὸ Σὰν Τζοβάννι δίνεται στὶς αἰθουσες τῶν δικαστηρίων ὅπου προσφεύγει ἡ Καθολικὴ Αρχιεπισκοπὴ Ρόδου ἀλλὰ τὰ ἑλληνικὰ ἐπιχειρήματα εἶναι ἀδιάσειστα καὶ ὅλες οἱ προσφυγές ἀπορρίπτονται.

Στὶς 5 Φεβρουαρίου 1948, κατατίθεται στὸ Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας, αἴτηση ἀκυρώσεως¹⁴ γιὰ τὸ λόγο ὅτι τὸ ἀκίνητο ἀνέκαθεν ἀνῆκε στὴν καθολικὴ Ἐκκλησία καὶ κατὰ λάθος καταχωρίστηκε στὸ Κτηματολόγιο ὅτι ἀνῆκε στὸ ἰταλικὸ Δημόσιο. Αὐτὸ ἔγινε ἀντιληπτό, ἀκριβῶς, μετὰ τὴν ἀνακωχὴ καὶ γιὰ νὰ ἐπανορθωθεῖ τὸ λάθος, ἔγινε συμβατικὴ διόρθωση. Ἡ νομικὴ βάση τῆς προσφυγῆς δὲν εὐσταθοῦσε, γιὰτὶ ὁ Ὅργανισμὸς τοῦ Κτηματολογίου δὲν προβλέπει συμβατικὴ διόρθωση, ἀλλὰ μόνον δικαστικὴ. Ἐπίσης, τὸ δικαίωμα τῆς ἐνώπιον τοῦ Δικαστηρίου αἰτήσεως διορθώσεως εἶχε παραγραφεῖ. Τέλος ἀπὸ τὴν κτηματολογικὴ μερίδα ἀποδεικνυόταν ὅτι τὸ ἀκίνητο οὐδέποτε ἀνῆκε στὴν Ἐκκλησία. Ἡ αἴτηση ἀκυρώσεως ἀπορρίπτεται ἀπὸ τὸ Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας ὡς «ἀναρμοδίως εἰσαχθεῖσα ἐνώπιον αὐτοῦ, ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι ἡ προσβαλλομένη ἀπόφασις τοῦ Στρατιωτικοῦ Διοικητοῦ Δωδεκανήσου, εἶναι πρᾶξις διαχειρίσεως δημοσίας περιουσίας διὰ τὸν ἔλεγχον τοῦ κύρους τῆς ὁποίας ἀρμόδια εἶναι τὰ πολιτικὰ δικαστήρια»¹⁵.

14. Συζήτηση γιὰ τὸ ὅλο ζήτημα ἔγινε στὴν 60ῃ συνεδρίαση τῆς Διεύθυνσης Πολιτικῶν Ὑποθέσεων τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν στὶς 6 Φεβρουαρίου 1947. Σ' αὐτὴ ἐκτέθηκαν οἱ ἀπόψεις διπλωματῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τοῦ Δ. Παππᾶ, προξένου τῆς Ἑλλάδος στὴ Ρόδο, τὰ πρῶτα χρόνια τῆς δεκαετίας τοῦ '30, καὶ τοῦ μόνιμου ὑφυπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν Π. Πιπινέλη. Στὶς 26 Ἰανουαρίου 1948 στὴν ἑβδομαδιαία ἐφημερίδα «Πολιτικός» δημοσιεύτηκε ἄρθρο τοῦ βουλευτῆ Ἀθηνῶν Κουλουμβάκη γιὰ τὸ ζήτημα τῆς καταλήψεως τοῦ ναοῦ τοῦ Σὰν Τζοβάννι, στὸ ὁποῖο κατηγοροῦσε ὡς ὑπεύθυνη τὴ Σ.Δ.Δ. καὶ ἔγραφε ὅτι δὲν εἶναι οὔτε χριστιανικῶς εὐλαβές νὰ μετατραπεῖ ἡ ἐκκλησία σὲ ὀρθόδοξη οὔτε ἐθνικῶς σκόπιμο νὰ ἐξερεθίσουμε τὸ Βατικανό. Μάλιστα προέτρεπε τὴν Κυβέρνηση νὰ διατάξει τὴ ματαίωση αὐτῆς.

15. Σημείωμα Θ. Χρυσανθόπουλου ἐπὶ τῶν ζητημάτων ἀρμοδιότητος τοῦ Γραφείου Ἐξωτερικῶν Ὑποθέσεων τῆς Γενικῆς Διοικήσεως Δωδεκανήσου/ Ἀριθμ. 729/ 4.8.1948, σελ. 24. Σ.Δ.Δ. πρὸς τὸν Νομικὸν Σύμβουλον τοῦ ὑπουργείου Παιδείας

Στις 4 Μαΐου 1949 ή Αρχιεπισκοπή με άγωγή ενώπιον του Πρωτοδικείου Αθηνών ζητᾶ την ακύρωση τῆς απόφάσεως, ή όποία έχει την ίδια τύχη¹⁶.

Τò παρασκήνιο

Η υπόθεση του ναού του Αγίου Φραγκίσκου ήταν τελείως διαφορετική. Έπειδή ακολούθησε αυτή του Σάν Τζοβάννι, ήταν βέβαιο ότι οι καθολικοί δεν θα επέτρεπαν να έχει την ίδια κατάληξη.

Όταν ή πρωτόδικη απόφαση επίδίκασε στο έλληνικό Δημόσιο τò ναό, προκλήθηκε αναταραχή στους καθολικούς κύκλους τῆς Ρόδου, οι όποιοι προειδοποίησαν ότι ό Αρχιεπίσκοπος Άτσάρι θα άσκήσει κατά τῆς απόφάσεως όλα τὰ ένδικα μέσα που του παρέχει ό Νόμος και θα άποδείξει ότι ή Δυτική Έκκλησία δεν έχει τίποτε να ελπίζει από την έλληνική Δικαιοσύνη.

Διέδιδαν επίσης ότι ό Αρχιεπίσκοπος θα κηρύξει την Έπισκοπή του σέ διωγμό, γιατί σκοπός τῆς έλληνικῆς Κυβερνήσεως είναι να άνατρέψει τόν καθολικισμό από τούς παλαιούς προμαχώνες του¹⁷.

Η συζήτηση του ζητήματος τῆς έκκλησίας του Αγίου Φραγκίσκου και όλων τών παραρτημάτων της με τόν κῆπο έκτάσεως 1671 τ.μ., έλαβε χώραν στην Εϊδική Έπιτροπή, στις 29 Νοεμβρίου 1947, στο Κτηματολόγιο Ρόδου. Τò κλίμα είναι βαρύ γιατί είχε προηγηθεί ή άνεπιτυχής δυναμιτιστική άπόπειρα άνατινάξεως του αγάλματος του Αγίου Φραγκίσκου, που βρίσκεται έξω από τò ναό¹⁸.

Τῆς Επιτροπῆς προήδρευσε ό εισαγγελέας Έφετῶν Β. Σακελλαρίου, με μέλη, τούς Θ. Χρυσανθόπουλο, γραμματέα του ύπουργείου τών Έξωτερικῶν, Ί. Τσαβαρή, δικηγόρο και γραμματέα τόν Α. Χιώτη

και Θρησκευμάτων, «περί τῆς προσφυγῆς ενώπιον του Συμβουλίου τῆς Έπικρατείας διά την κατάληψιν του ναού Αγίου Ίωάννου», άριθμ. πρωτ. 20816/ 5.4.1948.

16. Τò ίδιο με τò προηγ. σελ. 25. Κατά τò Θ. Χρυσανθόπουλο, ή απόφαση του Στρατιωτικού Διοικητῆ Δωδεκανήσου ήταν νομικά άπρόσβλητη.

17. Απορρητον Ύπηρεσιακόν Σημείωμα, Α. Λιανόπουλου, πρώην προξένου τῆς Έλλάδος στη Ρόδο (1926-1930), συμβούλου επί τών Έξωτερικῶν Ύποθέσεων τῆς Γ. Διοικήσεως Δωδεκανήσου/18.4.1949, χωρίς άριθμ. πρωτ. Ί. Τσαβαρῆς πρὸς τò Γ. Γραμματέα τῆς Γ.Δ.Δ./28.7.1949.

18. Σ.Δ.Δ. πρὸς Ύπ.Έξ. άριθμ. 48118/21.11.1947 και 48.830/4.12.1947. Έφημ. «Η Ροδιακή», Κ.Τσαλαχούρης «Έκπαιδευτικά»/11.6.1996. Στο κείμενο αυτό γίνεται έξαντλητική άναφορά στο γεγονός και τὰ επακόλουθα τῆς βομβιστικῆς ενέργειας.

υπάλληλο τοῦ Κτηματολογίου. Ὅπως προέκυπτε τὸ ἀκίνητο τῆς Chiesa di S. Francesco e Canonica μὲ ὅλα τὰ παραρτήματα καὶ τὴν αὐλὴ πού ἦταν ἐγγεγραμμένο στὸν Κτηματολογικὸ Τόμο Οἰκοδομῶν Ρόδου XXV, σελ. 149, φάκελος 5112, μερὶς χάρτου V-47, ἀνῆκε ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ του ἐγγραφή στὸ ἰταλικὸ Δημόσιο.

«Δυνάμει τῆς ὑπ' ἀριθμ. 830 τῆς 30.8.1939 συμβάσεως δωρεᾶς», γράφει τὸ πρακτικὸ τῆς συνεδριάσεως «συναφθείσης ἀφ' ἐνὸς μὲν μεταξὺ τῆς τοπικῆς Κυβερνήσεως ἐκπροσωπηθείσης ὑπὸ τοῦ Οὐγκο Ρότσι, δυνάμει τοῦ ἀπὸ 30.8.1939, ὑπ' ἀριθμ. 35.260 ἐδικοῦ πληρεξουσίου τοῦ Κυβερνήτου καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς Μισσιόνε Ντεϊ Φράτι Μινόρι ἰν Ρόντι, ἐδωρήθη τὸ ἀκίνητον εἰς τὴν ρηθεῖσαν Μισσιόνε, ὑπὸ τὸν ρητὸν ὅρον ὅτι ἡ δωροῦσα Κυβέρνησις θὰ δύναται ἐν

πάσῃ στιγμῇ νὰ ἐξασκῇ τὸ δικαίωμα τοῦ ἐλέγχου (Patronato) καὶ ἐπὶ πλέον ὅτι τὸ δωρούμενον θὰ λειτουργῇ ὡς ἐνοριακὸς ναός, καὶ ὑπὸ τὸν ὅρον ὅτι ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος δωρεά, θὰ καταστῇ ὀριστικὴ διὰ τὴν Κυβέρνησιν τῶν Νήσων τοῦ Αἰγαίου μόνον κατόπιν ἐπικυρώσεως ὑπὸ τοῦ Κυβερνήτου. Παρὰ πόδας τοῦ πρωτοτύπου συμβολαίου εὔρηται θεώρησις καὶ ἐπικύρωσις τοῦ συμβολαίου τούτου ὑπὸ τοῦ Κυβερνήτου.

Ἐπὶ τῆς περιπτώσεως ταύτης παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς:

Κατὰ τὸ ἄρθρον 4 τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 140 δις τῆς 1.10.1929 Διατάγματος τῆς τοπικῆς Διοικήσεως «Regolamento sull' Amministrazione e Contabilità del Possedimento» ἡ παραχώρησις κτημάτων τοῦ Δημοσίου, δύναται νὰ λάβῃ χώραν καὶ χαριστικῶς, βάσει διατάγματος τοῦ Κυβερνήτου ἐν ᾧ θὰ ἐνδείκνυται ἡ αἰτία τῆς παραχωρήσεως

Ἀπὸ τὴ φωτογραφικὴ σειρὰ τῶν Ἀδελφῶν Ἀλινάρι-Φλωρεντία. Ἔχει τὸν ἀριθμὸ 57327 καὶ τίτλο «Βουνὸ τοῦ Φιλερήμου-νήσος Ρόδος. Ὁ ὑπερφυσικὸς Σταυρός».

(art. 4 La Cessione dei beni Patrimoniali puo aver luogo anche a titolo gratuito, in base a un decreto del Governatore, nel quale sarà specificato il motivo della cessione).

Τοιοῦτον Διάταγμα δὲν προκύπτει ὅτι ἐξεδόθη ποτέ. Κατὰ συνέπειαν ἡ ἄνω δωρεὰ μὴ καταρτισθεῖσα συμφώνως πρὸς τὴν ρητὴν ἐπιταγὴν τοῦ ὡς ἄνω Κ.Δ. περὶ ἐκδόσεως διατάγματος πρὸς ἔγκυρον παραχώρησιν χαριστικῶ τίτλῳ, δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἔσχεν ὡς συνέπειαν τὴν μεταβίβασιν τῆς κυριότητος εἰς τοὺς μνησθέντας δωρεοδόχους· καὶ ἡ κυριότης τοῦ ὡς ἄνω ἀκινήτου παρέμεινεν εἰς τὴν τοπικὴν Κυβέρνησιν.

Ἦδη δυνάμει τῆς Συνθήκης Εἰρήνης μετὰ τῆς Ἰταλίας (παράγρ. Ι τοῦ 14ου Παραρτήματος) περιῆλθεν εἰς τὸ ἑλληνικὸν Δημόσιον»¹⁹.

Ὁ στρατιωτικὸς διοικητὴς Π. Ἰωαννίδης μὲ ἐντολὴ του ζητᾷ ἀπὸ τῆ Γενικῆ Διεύθυνση Οἰκονομικῶν/Υπηρεσία Διαχειρίσεως Δημοσίας Περιουσίας τὸν διορισμὸ τοῦ δικηγόρου Ἰ. Τσαβαρῆ²⁰ γιὰ νὰ ὑποβάλει στὸ Πρωτοδικεῖο διεκδικητικὴ ἀγωγή, μὲ αἴτηση διορισμοῦ μεσεγγυούχου, τοῦ ὑπὸ κρίσιν ἀκινήτου.

Ἡ ἀπόφαση ἐπὶ τῆς ἀγωγῆς τοῦ ἑλληνικοῦ Δημοσίου κατὰ τῆς ἱεραποστολῆς τῶν Φραγκισκανῶν πατέρων γιὰ τὸν Ἅγιο Φραγ-

19. Σ.Δ.Δ. πρὸς τὴν Γενικὴν Διεύθυνσιν Οἰκονομικῶν, Ὑπηρεσίαν Διαχειρίσεως Δημοσίας Περιουσίας, ἀριθμ. πρωτ. 49.235/2.12.1947.

20. Πρακτικὸ συνεδριάσεως/29.11.1947. Ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν πρὸς τὸ Νομικὸν Συμβούλιον τοῦ Κράτους. Ἀριθμ 3219/5.12.1947. Ὑπ.Ἐξ πρὸς τὸ Νομικὸν Συμβούλιον τοῦ Κράτους. Ἀριθμ 2851/9.12.1947. Ὑπ.Ἐξ πρὸς Ὑπ. Οἰκονομικῶν. Ἀριθμ.9509/3.12.1947. Σ.Δ.Δ. πρὸς Ὑπ.Ἐξ. Ἀριθμ 49090/1.12.1947. Τὸ ἴδιο. Σημείωμα Ἰ. Τσαβαρῆ γιὰ τὴν ὑπόθεση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου/2.1.1948. Ἐπίσης ἡ Σ.Δ.Δ. τὴν 1.12.1947 ἐνημερώνει τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν καὶ αὐτό, τὸ ἐπὶ Οἰκονομικῶν ὅτι «Ἐπιτροπὴ ἐξ Εἰσαγγελέως Ἐφετῶν, κ. Τσαβαρῆ καὶ κ. Χρυσανθοπούλου ὡς ἐξηκρίβωσεν, δωρεὰ τῷ 1939 καθολικοῦ ναοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου Ρόδου ὑπὸ τῆς τέως Ἰταλικῆς Διοικήσεως πρὸς τοὺς ἐνταῦθα Καθολικοὺς, πάσχει ἀκυρότητα διότι καὶ μὲν συνετάγη συμβολαιογραφικῶς μεταγραφεῖσα νομίμως δὲν ἐτηρήθη, ὅμως, διάταξις περὶ Δημοσίου Λογιστικοῦ ἀπαιτοῦσα ἐκδοσιν (Διατάγματος). Εὐσταθεῖ συνεπῶς ἀπολύτως ἀγωγή διεκδικητικὴ...». Σ.Δ.Δ./Γραφ. Ἐξωτ. Ὑποθέσεων, ἀριθμ 49.235/2.12.1947. Ἐκτὸς τῶν μέτρων περὶ δικαστικῆς διεκδικήσεως τοῦ ἀκινήτου, τὸ ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν δὲν ἦταν σύμφωνο νὰ ληφθοῦν ἄλλα μέτρα. Οἱ ἐντολὲς ἦταν, ἡ Σ.Δ.Δ. νὰ μὴν προβεῖ σὲ μέτρα ἀποβολῆς τῶν κατεχόντων τὸ ἀκίνητο. «Ἀναλόγως τοῦ πέρατος τοῦ δικαστικοῦ ἀγῶνος, θέλομεν προέλθει ἐν δέοντι, ἐν συνεννοήσει μεθ' ὑμῶν, εἰς σχετικὰς ἀποφάσεις». Ὑπ.Ἐξ πρὸς Σ.Δ.Δ. Ἀριθμ 16643/13.1.1948.

κίσκο, ὕστερα ἀπὸ εἰσήγηση τοῦ προέδρου Πρωτοδικῶν Μιχ. Καλλιμόπουλου, δημοσιεύτηκε στὶς 9 Ἀπριλίου 1949. Μὲ τὴν ἀπόφαση καταγγέλλεται ὡς ἄκυρη ἡ γενομένη δωρεὰ καὶ διατάσσεται ἡ παράδοση τοῦ ναοῦ στὸ ἑλληνικὸ Δημόσιο. Μὲ τὴν ἴδια ἀπόφαση ἔγινε ἀποδεκτὴ ἡ ἀνταγωνικὴ ἀπαίτηση τῶν καθολικῶν ὅπως τῆς ἀποδοθεῖ ἡ πρὸς νότον τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου ἑκταση ἐκ 5.470 τ.μ. ἐπὶ τῆς ὁποίας ἡ ἰταλικὴ Διοίκηση κατοχῆς ἀνέγειρε τοὺς στρατῶνες τοῦ Πυροβολικοῦ. Τὸ ἑλληνικὸ Δημόσιο ἐπιφυλασσόταν τοῦ δικαιώματος τῆς ἀποζημιώσεως γιὰ τὰ κτίσματα αὐτά»²¹.

Ὁ ναὸς Φιλερήμου

Ἡ κατάληψη τῆς Μονῆς μὲ τὸ ναὸ τοῦ Φιλερήμου ἔγινε στὶς 20 Σεπτεμβρίου 1947 καὶ ὥρα 10 π.μ., δηλαδὴ πολὺ πρὶν τὴν κύρωση τῆς Συνθήκης Εἰρήνης ἀπὸ τὴν Ελλάδα.

Εἶναι ἡ μοναδικὴ περίπτωση ποὺ ἡ Σ.Δ.Δ. ἀντάλλαξε ἐπιστολὲς μὲ τὸν καθολικὸ Ἀρχιεπίσκοπο Ἀμβρόσιο Ἀτσίاري. Κατ' ἀρχὴν ἔγινε προφορικὸ διάβημα γιὰ τὴν ἐκκένωση τῆς Παναγίας Φιλερήμου καὶ ἀντὶ ἄλλης ἀπαντήσεως ὁ καθολικὸς Ἀρχιεπίσκοπος ἀπέστειλε ἐπιστολὴ τοῦ ναυάρχου Καμπιόνι ὅτι ἡ Μονὴ παραχωρήθηκε κατὰ διηνεκὴ χρήση.

Ὁ Στρατιωτικὸς Διοικητὴς Ἰωαννίδης, ἀπάντησε ὅτι ἡ δικαιοπραξία πάσχει ἀπόλυτο ἀκυρότητα, ἀπὸ ἀπόψεως ἰδιωτικοῦ καὶ διοικητικοῦ δικαίου καὶ ἀνταπάντησε ὁ Ἀρχιεπίσκοπος ἐμμένων στὶς ἀρχικὲς του θέσεις. Τελικὰ μὲ νεώτερη ἐπιστολὴ του ὁ ἀντιναύαρχος Ἰωαννίδης πληροφορεῖ τὸν Ἀρχιεπίσκοπο ὅτι ἡ παράδοση θὰ γίνῃ στὶς 20 Σεπτεμβρίου καὶ ὅτι δὲν θὰ μετατρέψῃ τὸ παρεκκλήσιο τῆς Μονῆς σὲ ὀρθόδοξο ναό, πρὶν τὴν Ἑνσωμάτωση τῆς Δωδεκανήσου,

21. Γ.Δ.Δ. Ἀριθμὸς 26.661/28.4.1949. Μὲ τὴν εὐκαιρίαν ὁ Γενικὸς Διοικητὴς Δωδεκανήσου Ν. Μαυρῆς σημειώνει πρὸς τὸ Ὑπ.Ἐξ (ἀριθμ 26.661/28.4.1949) ὅτι «...τὰ συμφέροντα τοῦ ἐνάγοντος Δημοσίου, υπερέσπισεν ὁ ἐγκριτος δικηγόρος κ. Ἰ. Τσαβαρῆς, αἱ πρὸς τὸν ὁποῖον ὑποχρεώσεις τῆς Γενικῆς Διοικήσεως Δωδεκανήσου, δυσκόλως δύνανται νὰ ἀμειφθῶσιν. Δὲν θεωρῶ ἄσκοπον ἐπὶ τῇ παρουσιαζομένῃ εὐκαιρίᾳ νὰ συνάψω ἀντίγραφον τῶν πρὸς ἀντίκρουσιν τῶν προτάσεων τῆς ἀντιδίκου Ἱεραποστολῆς, ἐνστάσεων τοῦ κ. Τσαβαρῆ, αἱ ὁποῖαι λόγῳ τῆς πληθῆος τῶν ἀναπτυσσομένων ἐν αὐταῖς νομικῶν ζητημάτων (Νομιμοποιήσις τοῦ ἑλληνικοῦ Δημοσίου, Συνθήκη Βατικανοῦ-Ἰταλίας, ἀρμοδιότης Ἰταλοῦ Διοικητοῦ, ἐπέκτασις Ἰταλικοῦ Ἀστικοῦ Νόμου ἐν Δωδεκανήσῳ κ.ἄ.) θὰ ἠδύναντο νὰ χρησιμεύσουν πρὸς ἐνημέρωσιν τῶν ἀρμοδίων ὑπηρεσιῶν καὶ ἐπὶ ἄλλων ὑποθέσεων..».

*Ἡ ἐκκλησία Φιλερήμου τὸ Μεσοπόλεμο.
Φωτὸ τῆς σειρᾶς Alinari με ἀριθμὸ 57376.*

καὶ τὴν εἰσαγωγή τῆς ἐλληνικῆς νομοθεσίας.

Ἀλλὰ καὶ ἡ ὁδὸς τῶν Παθῶν ἔχει τὴ δική της ἱστορία. Μὲ τὴν Ἀπελευθέρωση δὲν ὑπῆρχε ὁ Σταυρὸς ποὺ δέσποζε τῆς περιοχῆς, γιὰτὶ εἶχε καταστραφεῖ ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοῦ Ἰταλοῦς ἐπειδὴ χρησιμοποιοῦνταν ὡς «σημάδι» ἀπὸ τὰ συμμαχικὰ ἀεροπλάνα γιὰ

τὸ ἀεροδρόμιο τῶν Μαριτσῶν. Μαζὶ μὲ τὴ Μονὴ παραδόθηκαν στὶς ἐλληνικὲς Ἀρχές καὶ τὰ δεκατέσσερα ἀνάγλυφα τοῦ δρόμου τῶν Παθῶν ποὺ λαξεύτηκαν ἀπὸ τὸ διάσημο Ἰταλὸ καλλιτέχνη Ἀντόνιο Μαραῖνι, ὕστερα ἀπὸ πρόσκληση τοῦ Μάριο Λάγκο. Τὰ ἀνάγλυφα προορίζονταν γιὰ νὰ τοποθετηθοῦν, μόνον αὐτὰ στὶς γυμνὲς ἐπιφάνειες τοῦ καθολικοῦ ναοῦ Σὰν Τζιοβάννι στὸ Μαντράκι. Ὁ χρονικογράφος τῆς ἐποχῆς καταγράφει τὸ σημαντικό αὐτὸ γεγονός γιὰ τοὺς καθολικοὺς, σημειώνοντας ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Σὰν Τζιοβάννι οἰκοδομήθηκε κοντὰ στὰ ἵπποτικὰ περιφερειακὰ τεῖχη καὶ ἔχει συμπληρωθεῖ μὲ ἓνα ὑποβλητικὸ κιόσκι. Αὐτὸς ἀναστήθηκε ἀπὸ μιὰ μεγαλειώδη παρόρμηση μὲ ὅλα τὰ ἀπλὰ χαρακτηριστικὰ τῶν πρωτογόνων χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν, καὶ ἀπὸ σεβασμὸ πρὸς τὶς παραδόσεις καὶ τὴ μυστικιστικὴ καὶ αὐστηρὴ ἔννοια τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ὁ ναὸς δὲν ἔχει στολίδια καὶ στὸ βάθος ὑπάρχει ἓνας βωμός, ἡ ἁγία τράπεζα. Οἱ τοῖχοι τοῦ κυρίως ναοῦ, ποὺ εἶναι ἄδαιοι καὶ διακρίνεις μόνον τὴ σμίλη στὴ σκληρὴ καὶ ἀνώμαλη πέτρα, θὰ δεχτοῦν ἑπτὰ ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ καὶ ἑπτὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη τοὺς δεκατέσσερις σταθμοὺς τῆς «ὁδοῦ τοῦ Σταυροῦ» ὅπως τοὺς συνέλαβε ὁ φωτεινὸς νοῦς καὶ ἡ ἐξάισια τέχνη τοῦ Μαραῖνι. Ὁ δυναμικὸς καλλιτέχνης σκέφτηκε αὐτοὺς τοὺς σταθμοὺς τοῦ χριστιανικοῦ πόνου, μὲ καθαρότατη εὐγένεια καὶ τοὺς ἔπλασε μὲ χέρι σίγουρο, ὁδηγούμενο ἀπὸ βαθὺ συναίσθημα πίστεως. Ὁ καλλιτέχνης προπάντων, ἀναζήτησε καὶ τὰ κατάφερε κατὰ τρόπον θαυμάσιο,

νά δώσει στο έργο του τον ίδιο χαρακτήρα και το ύφος της νέας εκκλησίας, ενώ στο σχήμα των δεκατεσσάρων ανάγλυφων, κράτησε την απλή πέτρα με γωνιώδη κορυφή, πρωτόγονη παράδοση που ταιριάζει στην αρχιτεκτονική των Ίπποτων της Ρόδου, σε ένα υποβλητικό μείγμα ρομανικού και βυζαντινού ρυθμού.

Στη σύλληψη του καλλιτέχνη φαίνεται καθαρά ότι δεν ακολουθείται κάτι το εξεζητημένο που δεν θα ταίριαζε με τον περιβάλλοντα χώρο και την ιδέα. Σοβαρότητα σκέψεως σχηματίζει το μεγαλύτερο χαρακτηριστικό των δεκατεσσάρων ανάγλυφων, όπου σε κάθε σύμπλεγμα καταργείται ή κίνηση ανθρώπων, που θα συμπλήρωναν την εικόνα της οδού του Σταυρού. Όλη η δράση του δράματος του Χριστού περιέχεται σε δύο τρία πρόσωπα, τα κυριώτερα, τα πιό ψηλά, που δίνουν απλά την αίσθηση του πόνου, της αγάπης και της άφοσιώσεως. Το βάθος των ανάγλυφων, φαίνεται χωρίς προοπτική και τοπία, όπου η εγκατάλειψη κάθε επεισοδιακού χαρακτήρα είναι απόλυτη, χωρίς τη συμπλήρωση από ψεύτικα στολίδια. Έπικρατούν και κυριαρχούν η έξαρση και η αποθεωτική δυναμική των στοιχείων που δονούν την όδο του Μαρτυρίου. Την υποδιαίρεση των σταθμών, ο καλλιτέχνης την έκτελεσε, αναζητώντας πάντα να απλοποιήσει πιό πολύ τα υποκείμενα στη δυνατή επίδειξη του μεγαλειώδους δράματος της Θρησκείας. Πράγματι το πρώτο από τα δεκατέσσερα ανάγλυφα αναπαριστά με πολύ ζωντανή έκφραση τον κίονα, το ρωμαϊκό και τη μορφή του λεγεωνάριου, συμβόλου και δύναμης της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής εποχής, που είδε την αρχή του αγώνα για το Χριστιανισμό, ενώ το τελευταίο ανάγλυφο, προσφέρει στη γραμμή που κατά τρόπο εξάισιο, πολύ όμορφο παίρνει το σχήμα και τη μορφή μιās γυναίκας, μιās Μαρίας, θλιμμένης και σκυμμένης, στη συμπαράσταση και την προσευχή.

Σε ένα όραμα και έκφραση γεμάτη από τη χριστιανική εποχή, σύμβολο πίστης και αγάπης.

Η σύνθεση του Αντόνιο Μαραϊνι έχει το ανώτερο προσόν αρμονίας, τον τέλειο τονισμό των

Η Μονή Φιλερήμου στο Μεσοπόλεμο.

1935. Ἡ πλατεία Μουσείου, λίγα χρόνια πρὶν ὁ διοικητὴς τῶν Ἰταλικῶν Νησιῶν τοῦ Αἰγαίου, τετράρχης Ντὲ Βέκκι, ἀρχίσει τὶς ἐργασίες γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς Παναγιᾶς τοῦ Κάστρου, μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ μινარέ.

μορφῶν καὶ τοῦ συνόλου καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερα τρίπτυχα, κλεισμένα στὸ πρῶτο καὶ τὸ τελευταῖο ἀνάγλυφο. Ὁ καλλιτέχνης κατόρθωσε μὲ σπάνια εὐκολία καὶ μὲ χέρι πράγματι μεγάλου δασκάλου, νὰ ἀφαιρέσει ἀπὸ τὴν ἀναπαράσταση τῆς ὁδοῦ τοῦ Μαρτυρίου, ὅποιαδήποτε ἔννοια μονοτονίας, καὶ ἔδωσε τόση ζωτικότητα ποὺ σπάνια ἔχουμε δεῖ σὲ ἔργο ποὺ ἐμπνέεται ἀπὸ τὸ μυστικισμὸ μιᾶς πίστεως²².

Τὰ δεκατέσσερα ἀνάγλυφα ἐκτέθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ πρὶν μεταφερθοῦν στὴ Ρόδο, στὸ Παλάτσο Φερρόνι τῆς Φλωρεντίας ποὺ βρίσκεται μεταξὺ τῆς πλατείας τῆς Ἀγίας Τριάδας καὶ τῆς ὁχθῆς τοῦ Ἄρνο, στὶς ἀρχὲς Οκτωβρίου 1927. Τελικὰ τὰ ἀνάγλυφα τοποθετήθηκαν στὸ Φιλέρημο, καὶ τὴ θέση τους στὸ Σὰν Τζιοβάννι, πῆραν παρόμοια πέτρινα²³.

22. «Il Giornale d' Italia» στὶς 9.10.1927. Τὰ στοιχεῖα προέρχονται ἀπὸ τὸ κείμενο αὐτό, τὴ μετάφραση τοῦ ὁποίου ἔκαμε ὁ δικηγόρος Γ. Βροῦχος.

23. Τὰ πέτρινα στὴ δεκαετία τοῦ 1960 παραδόθηκαν στὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία καὶ βρίσκονται στὴ «Σάντα Μαρία». Τὰ ἔδωσε ὁ Μητροπολίτης Ρόδου Σπυρίδων

Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ Φιλερήμου στὸ Μεσοπόλεμο.

Ἄλλοι ναοὶ

Ἡ ἐκκλησία τῆς Σάντα Μαρία ντέλ Καστέλλο ἢ Ἐντεροῦμ τζαμί, ἀπασχόλησε τὶς ἐλληνικὲς Ἀρχὲς ἀπὸ τὶς πρῶτες μέρες τῆς ἀπελευθερώσεως. Ὁ ναὸς αὐτὸς ὑπῆρξε ὀρθόδοξος πρὶν μετατραπεῖ κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν ἱπποτῶν σὲ καθολικὸ καὶ μάλιστα σὲ καθεδρικὸ ναὸ τοῦ τάγματος.

Ὅλα αὐτὰ προκύπτουν ἀπὸ τὴν παπικὴ «Βούλλα» μὲ τὴν ὁποία ἡ ἐκκλησία παραχωροῦνταν στὸν καθολικὸ ἐπίσκοπο, ὅπως καὶ τὸ παρακείμενο κτίσμα γιὰ νὰ χρησιμοποιεῖται ὡς κατοικία του. Ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ναοῦ φαίνονται καθαρὰ ὀρισμένα τμήματα βυζαντινῆς τέχνης, χρονολογούμενα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἡ ἐκκλησία χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὴν ὀρθόδοξη λατρεία καὶ νεότερα γοτθικῆς

Συνοδινός. Τὸ τρίτο στὴ σειρὰ ἀνάγλυφο ποὺ βρίσκεται στὸ λόφο τοῦ Φιλερήμου εἶναι πολὺ ταλαιπωρημένο, μάλιστα δὲ εἶναι σπασμένο καὶ τοποθετημένο στὴν ἀρχικὴ του θέση μὲ ἑξὶ βίδες καὶ καρφιά. Τὸ ἕκτο ἔχει μεγάλη τρύπα στὸ δεξιὸ μέρος. Τὸ δέκατο φέρνει τρεῖς τρύπες ἀπὸ σφαίρες πυροβόλου ὅπλου καὶ ἴχνη ἀπόπειρας γιὰ σημάδι ἀπὸ μικρὸ ὄπλο.

τέχνης. Κατὰ τὴν ὀθωμανικὴ κατάκτηση ὁ ναὸς περιῆλθε στὸ Ἐβ-
κάφιον καὶ μετατράπηκε σὲ μουσουλμανικὸ τέμενος.

Ἐπὶ διοικήσεως Ντὲ Βέκκι ὁ ναὸς δωρήθηκε στὸ κυρίαρχο τάγμα
τῆς Μελίτης (Μάλτας) ποὺ εἶχε ἔδρα τὴ Ρώμη. Τότε ἔπαυσε τὸ κτίριο
νὰ χρησιμοποιεῖται ὡς τέμενος καὶ ἔγινε ἡ κατεδάφιση τοῦ μιναρὲ
ποὺ ὑπῆρχε. Τὰ πολεμικὰ γεγονότα πρόλαβαν τὶς ἰταλικὲς ὑπηρεσίες
ποὺ δὲν ἔκαμαν καμιά ἄλλη ἐργασία οὔτε καὶ πλήρωσαν ἀποζημίω-
ση. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση ἡ Βρετανικὴ Διοίκηση Κατοχῆς ζήτησε
νὰ τῆς παραχωρηθεῖ καὶ νὰ τὸ προσφέρει στὸ Ἀγγλικὸ Τάγμα τοῦ
Ἁγίου Ἰωάννη τῆς Ἱερουσαλὴμ, ποὺ δὲν εἶχε καμιά σχέση μὲ τοὺς
ἰππότες τῆς Ρόδου καὶ τῆς Μάλτας. Τὴν πρόταση αὐτὴ ἀντέκρου-
σε ὁ Ἐξάρχος Δωδεκανήσου Παντελεήμων, ὁ ὁποῖος δήλωσε ὅτι ὁ
ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα, μετέπειτα Σάντα Μαρία ντὲλ Καστέλλο γιὰ
τοὺς ἰππότες, διεκδικεῖται ἀπὸ τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησίᾳ²⁴.

Ἡ Στρατιωτικὴ Διοίκηση Δωδεκανήσου ζήτησε ἀπὸ τὸ Συμβού-
λιο τοῦ Ὁργανισμοῦ Διαχειρίσεως Βακουφικῶν Κτημάτων τὴν κατὰ
κυριότητα παραχώρηση στὸ ἑλληνικὸ Δημόσιο 17 τζαμιῶν, πρώην
βυζαντινῶν παρεκκλησίων, τὰ περισσότερα τῶν ὁποίων χαρακτη-
ρίζονταν ἀρχαιολογικὰ μνημεῖα. Συγκεκριμένα ζητήθηκαν τὰ Abdul
Gelil Mesgid (Τόμος XIX, φύλλο 83, μερὶς 1268 Βακούφ), Alelnagi
Mesgid (XIX-53-1524 Βακούφ) Bab Mestud Giami (XIX-55-1354
Βακούφ), Borugian Giami XXI-38-1795 Βακούφ), Demirli Giami
(XIX-39-1597 Βακούφ), Dolapli Mesgid (XIX-90-2235 Βακούφ),
Hudai Mesgid (XIX-39-1836 Βακούφ), Ilk Mihrab (XXV-139-2141
Βακούφ), Kadi Mesgid (XIX-36-766 Βακούφ), Kavakli Mesgid (XIX-
47-1572 Βακούφ), Gismegi (Kizilkapu) (XIX-91-2394 Βακούφ),
Kurmali Medresse (XIX-63-277 Βακούφ), Peial e Ed- Mesgid (XIX-
107-104 Βακούφ), Enderum (XIX-107-104 Βακούφ), Satri Gelembi
(XIX-67-258 Βακούφ), Sikinti Mesgid (XIX-46-1495 Βακούφ) καὶ
Takkiegi Mesgid (XIX-61-679 Βακούφ)²⁵.

Στὴν Κῶ

Στὴν Κῶ ὁ ἐκεῖ στρατιωτικὸς διοικητὴς Γ. Κουρούκλης, ταγμα-
τάρχης Πυροβολικοῦ, χωρὶς ἐντολὲς τῶν ἀνωτέρων του, διέταξε

24. Ἑλληνικὴ Στρατιωτικὴ Ἀποστολὴ Δωδεκανήσου/ἀριθμ. 1870/14.11.1946.

25. Σ.Δ.Δ./Γρ. Ἐξωτ. Ὑποθέσεων Ἀριθμ 32911/19.9.1947.

τὰ συνεργεῖα τοῦ Δήμου Κῶ καὶ κατεδάφισαν τὸ κωδωνοστάσιο τοῦ καθολικοῦ ναοῦ, ποὺ εἶχε πληγεῖ ἀπὸ τοὺς βομβαρδισμούς.

Ἡ κατεδάφιση κρίθηκε ἀναγκαία, γιατί ὑπῆρχε κίνδυνος γιὰ τοὺς διερχόμενους πολίτες καὶ γιὰ τοὺς μαθητὲς τοῦ σχολείου, ποὺ βρίσκονταν παραπλεύρως.

Σύμφωνα μὲ ἔκθεση τῆς ἐπιτροπῆς, ποὺ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τοὺς μηχανικοὺς Ἀχιλλέα Σπανοῦδη, προϊστάμενο ἀνοικοδομήσεως, Ἀκ. Καλλιὰ, προϊστάμενο Δημοσίων Ἔργων Κῶ καὶ Βασίλειο Βασιλειάδη, προϊστάμενο τῆς Τεχνικῆς Ὑπηρεσίας Δήμου Κῶ «τὰ δύο ἐκ τῶν τεσσάρων διδύμων ὑποστυλωμάτων ἐκ σιδηροπαγοῦς σκυροκονιάματος τοῦ κωδωνοστασίου, φέρουν ρήγματα καὶ ὅπας εἰς ὕψος 0,50 μ. ἀπὸ τῆς βάσεως αὐτῶν, μὲ θραῦσιν τοῦ σιδηροῦ ὀπλισμοῦ αὐτῶν. Ἡ ὅλη στατική ἰσορροπία τῆς κατασκευῆς, συνεπεία τῶν ρηγμάτων καὶ ἀποκοπῆς τοῦ σιδηροῦ ὀπλισμοῦ, κατέστη ἐπισφαλής, ἡ δὲ ἰσορροπία λόγω μεγέθους τῆς ροπῆς τῆς ἀναπτυσσομένης ἐπὶ τῶν μερικῶν πακτώσεων τῶν δύο ἀνεπάρκων ὑποστυλωμάτων εἶναι ἀδύνατος». Ἡ Ἐπιτροπὴ ζητοῦσε τὴν ταχεῖα ἀντιστήριξη μὲ ὑποστυλώματα στὸ ὕψος τῆς ἄνωθεν κατασκευῆς καὶ γιὰ νὰ μὴ συμβοῦν ἀτυχήματα τὴν κατεδάφιση τοῦ ἐτοιμόρρου κωδωνοστασίου καὶ μέχρι τοῦ σημείου ποὺ ὑπῆρχαν τὰ ρήγματα. Γιὰ τὴν ὑποθέση διενεργήθηκαν ἀνακρίσεις καὶ ἐπιρρίφθηκαν εὐθύνες στὸ στρατιωτικὸ διοικητὴ Κῶ²⁶.

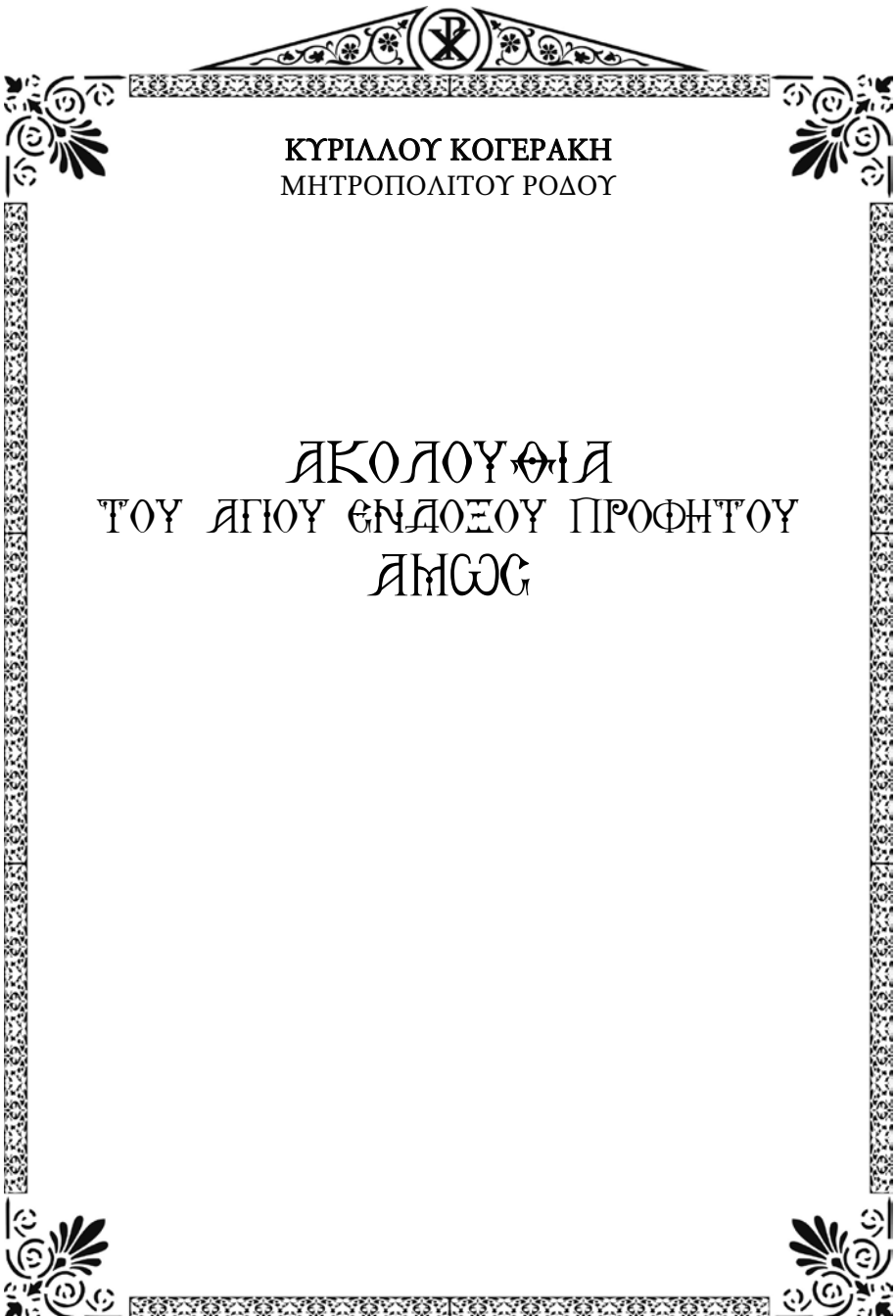
Ὁ δρόμος τῶν Παθῶν, στὸ Φιλέρημο, εἶχε τὶς ζημιές του στὴ διάρκεια τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Ἡ φωτὸ ἐλήφθη στὶς 10 Ἀπριλίου 1947 ἀπὸ Ἀγγλο ρεπόρτερ.

26. Σ.Δ.Δ. πρὸς τὸ Στρατιωτικὸν Διαμέρισμα Κῶ, ἀριθμ. ἐμπ. πρωτ. 567/4.11.1947 μὲ τίτλο «ἄτοποι ἐνέργειαι» ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἡ «προσγενομένη ὕλική ζημία, ἀφορᾷ τὴν ἐλληνικὴν δημοσίαν περιουσίαν, εἰς ἣν δυνάμει τῆς ἐν ἰσχύϊ Συνθήκης Εἰρήνης μετὰ τῆς Ἰταλίας, περιέρχεται ὁ ναὸς οὗτος...». Τis

Οἱ Ἴταλοι διεκδίκησαν, ἀλλὰ ἀνεπιτυχῶς, τὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη πού βρισκόταν στὴν πόλη τῆς Κῶ, μάλιστα δὲ ὁ καθολικὸς ἐπίσκοπος Ρόδου ἀπέστειλε ἐπιστολὴ στὸν μητροπολίτη Κῶου Ἐμμανουὴλ διαμαρτυρόμενος γιὰ τὴν κατάληψή της. Ἡ ἐκκλησία αὐτὴ κτίστηκε, ὅμως, σὲ περιοχὴ ὅπου ὑπῆρχε ἑλληνορθόδοξος ναὸς πίσω ἀπὸ τὸ σπῖτι τοῦ Ἀχιλλέα Μουζάκη καὶ μέσα σὲ αὐτὴ ἰδιοκτησίας Διονυσίας Πλατανίστα, μάλιστα δὲ ὁ λαὸς ἀπὸ παράδοση ἀνέφερε τὸ ναὸ μὲ τὴν ἐπωνυμία «Ἄης Γιάννης τοῦ Πλατανίστα»²⁷.

ἀνακρίσεις διενήργησε ὁ συνταγματάρχης Χωροφυλακῆς Παπαδημητρίου. Ἡ ποινὴ πού ἐπιβλήθηκε ἦταν ἐπίπληξη. Στρατιωτικὸ διαμέρισμα Κῶ, ἀριθμ. Ε.Π. 97/8.11.1947, ἀριθμ. πρωτ. 103/2/12/1947, ἀριθμ. Ε.Π. 104/2.12.1947, καὶ Ε.Π. 109/4.12.1947. Πρώτῃ ἐξέταση κωδωνοστασίου ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ, καὶ σχετικὴ ἔκθεσις 26.7.1947. Πόρισμα Ἐπιτροπῆς 10.11.1947. Σ.Δ.Δ.-Διαταγὴ πρὸς τὴ Διεύθυνση Δημοσίων Ἔργων/ ἀριθμ. πρ. 4769/31.12.1947.

27. Σύμφωνα μὲ μαρτυρίᾳ τοῦ δικηγόρου Γ. Κουτσουράδη, ὁ ναῖσκος ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ αἵωνα στεροῦνταν ὀροφῆς, ἀλλὰ ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν τοίχων ὑπῆρχαν ὠραῖες τοιχογραφίες, μέρος τοῦ σώματος τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη, τῆς Παναγίας καὶ ἄλλων Ἁγίων. Ὑπῆρχε ἐπίσης μαρμάρινη πλάκα μὲ τὸ γνωστὸ παλαιοχριστιανικὸ σύμπλεγμα ΧΡ καὶ ἄλλη πλάκα, μὲ ἐπιγραφὴ ἑλληνικὴ, πού σχημάτιζε τὸ σημεῖο τοῦ σταυροῦ καὶ στὴ μέση δὲ αὐτῆς ὑπῆρχε ἄλλος σταυρός. Ἡ ἰταλικὴ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία τὸ Νοέμβριο 1942 μετέφερε τὸ ναῖσκο σὲ ἄλλῃ θέσῃ, πολὺ κοντὰ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ του θέσῃ. Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν στὸ κέντρο τοῦ ναῖσκου ἀνακαλύφθηκαν ἐπιτύμβιος πλάκα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ «ΕΚΟΙΜΗΘΗ Η ΔΟΥΛΗ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΑ-1714», ὅστὰ κατὰ πάσα πιθανότητα τῆς κτήτορος τοῦ ναῖσκου καὶ διάφορα ἀντικείμενα, ὅπως χρυσὸ δακτυλίδι, δακτυλήθρα, χάλκινο δοχεῖο γιὰ τὴ φύλαξη κοσμημάτων, ροδόκαννο, τεμάχια φυλακτοῦ ἀπὸ φίλντισι μὲ τὴ μορφὴ τοῦ Σωτῆρος, ἓνα ἅγιο ποτήριον χάλκινο, καὶ δύο λαβίδες, τὰ ὁποῖα μεταφέρθηκαν στὸ Μουσεῖο τῆς πόλεως. Ἐπιστολὴ τοῦ δικηγόρου Γ. Κατσουράδη πρὸς τὸ Μητροπολίτη Κῶου Ἐμμανουὴλ 15.7.1947.

ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΚΟΓΕΡΑΚΗ
ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΡΟΔΟΥ

ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΕΝΔΟΞΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ
ΑΜΩΣ

Ὁ Ἅγιος Προφήτης Ἀμὼς ἀνήκει στὴ χορεία τῶν ἐλασσόνων ἢ μικρῶν Προφητῶν καὶ τὸ βιβλίον του εἶναι τὸ δεύτερον κατὰ σειρὰ στὸν κανόνα τοῦ Δωδεκαπροφήτου στὸν Ἀλεξανδρινὸ κώδικα καὶ τὴ μετάφραση τῶν Ἑβδομήκοντα καὶ τὸ τρίτον κατὰ σειρὰ στὸν Ἑβραϊκὸ κανόνα.

Τὸ ὄνομα Ἀμὼς σημαίνει «φορτίο». Σύμφωνα μὲ κάποια Ἰουδαϊκὴ παράδοση ὁ Προφήτης ἦταν βραδύγλωσσος καὶ τραυλός. Ἀλλὰ τὸ πιθανότερον εἶναι ὅτι τὸ ὄνομά του σήμαινε ὅτι ὁ λόγος του εἶχε βαρύτητα καὶ ὅτι τὸ κήρυγμά του ἦταν «τὸ φορτίον τοῦ Κυρίου». Κατὰ τοὺς Συναξαριστὰς τὸ ὄνομα Ἀμὼς ἐρμηνεύεται «καρτερός».

Ὁ Ἀμὼς¹ καταγόταν ἀπὸ τὴν κώμη τῆς Ἰουδαίας Θεκουέ² (σημερινὴ Χιρμωέ-Θεκούα), ἡ ὁποία ἀπέχει 8 χλμ. περίπου, νοτιοανατολικά τῆς Βη-θλεὲμ καὶ 16 χλμ. περίπου, ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλήμ, βρισκόταν στὰ σύνορα τῆς μεγάλης ἐρήμου τῆς Ἰουδαίας³ καὶ ἀνῆκε στὸ νότιον βασιλεῖον, τὸ βασιλεῖον τοῦ Ἰούδα. Ἡ προφητικὴ του δράση τοποθετεῖται «ἐν ταῖς ἡμέραις Ὀζίου, τοῦ βασιλέως Ἰούδα»⁴ καὶ τοῦ βασιλέως τοῦ Ἰσραὴλ Ἰεροβοάμ τοῦ Β΄.

Ὁ Ἀμὼς δὲν ἦταν «υἱὸς προφήτου» οὔτε ἀνῆκε σὲ κάποια προφητικὴ σχολὴ ἢ σύλλογον. Ἦταν, ὅπως ὁ ἴδιος ἀναφέρει στὸ ἕβδομον κεφάλαιον τοῦ βιβλίου του, βοσκός (αἰπόλος) καὶ καλλιεργητὴς συκομορεῶν⁵, γεγονὸς ποὺ πιστοποιεῖται καὶ ἀπὸ τὶς διαφορὰς εἰκόνες τοῦ βιβλίου, οἱ ὁποῖες προέρχονται ἀπὸ τὴ γεωργικὴ καὶ ποιμενικὴ ζωὴ. Ὁ ἴδιος ἀναφέρει, χωρὶς ὅμως νὰ σημειῶναι τὸν τρόπο, ὅτι στὸ προφητικὸ ἔργο τὸν κάλεσε ὁ ἴδιος ὁ Θεός⁶ γιὰ νὰ κηρύξει κατὰ τοῦ ἀποστατημένου βορείου βασιλείου. Στὸ βόρειον βασιλεῖον, τὸ βασιλεῖον τοῦ Ἰσραὴλ, ἐπικρατοῦσε κατὰ τὶς ἡμέρας τοῦ Προφήτου μεγάλη κοινωνικὴ καὶ ἠθικὴ διαφθορά. Ὁ Προφήτης ἐπισκέφτηκε τὴν πρωτεύουσα τοῦ βασιλείου Σαμάρεια καὶ τὴ Βαιθὴλ, ἴσως καὶ ἄλλες πόλεις, καὶ ἔλεγξε μὲ σφοδρότητα τὴ ζωὴ τῶν ἀνακτόρων, τὴν ἀδικίαν καὶ διαφθορὰ τῶν ἀρχόντων τοῦ Ἰσραὴλ, τὴν αἰσχροκέρδειαν τῶν ἐμπόρων καὶ τὴν εἰδωλολατρείαν ποὺ προωθοῦνταν ἀπὸ τοὺς ἰσχυροὺς. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς συκοφαντήθηκε στὸν βασιλεῖα Ἰεροβοάμ τὸ Β΄, ὅτι συνωμοτεῖ ἐναντίον του, διώχθηκε καὶ ὑποχρεώθηκε νὰ ἐγκαταλείψει τὴν προφητικὴν του δράσιν στὸ βόρειον βασιλεῖον⁷. Ἡ πληροφορία ὅτι φονεύτηκε ἀπὸ τὸν ἱερέα τῆς Βαιθὴλ Ἀμασία ἢ τοὺς γιουὺς του εἶναι μεταγενέστερη⁸.

1. Ἡ πληροφορία τῶν Συναξαριστῶν ὅτι ὁ Προφήτης Ἀμὼς ἦταν ὁ πατέρας τοῦ Προφήτη Ἡσαΐα θεωρεῖται λανθασμένη καὶ ἀβάσιμος.

2. Ἀμὼς α΄ 1.

3. Β΄ Παραλ. Κ΄ 20.

4. Ἀμὼς α΄ 1.

5. Ἀμὼς ζ΄ 14.

6. Ἀμὼς ζ΄ 15.

7. Ἀμὼς ζ΄ 10, 12.

8. ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ ἐπισκόπου Κύπρου, Περὶ τῶν Προφητῶν, πῶς ἐκοιμήθησαν καὶ ποῦ κείνται, PG 43, 405BC-406. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Περὶ τῶν ἱστ' Προφητῶν, ὁ. παρ., 451B.

Στή Μητροπολιτική μας περιφέρεια και ειδικότερα στην Ένορία Καλυθιών, νοτιοανατολικά του οικισμού και σὲ ἀπόσταση 2 χλμ. περίπου ἀπ' αὐτὸν βρίσκεται ναῦδριο τοῦ Ἀγίου Προφήτου Ἀμῶς, τὸ ὁποῖο ἔχει κτισθεῖ στὴ θέση παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς (5ου-6ου αἰ.)⁹. Πρόκειται γιὰ μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἐξωτ. διάστ. 12x3,80 μ.), στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ὁποίου εἶναι προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας. Τὸ οἰκοδόμημα καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα καὶ κοῖλα κεραμίδια καὶ οἱ ἐσωτερικὲς τοῦ ἐπιφάνειες καλύπτονταν ἀπὸ τοιχογραφίες¹⁰ σὲ δύο στρώματα, τὸ παλαιότερο τοῦ 14ου καὶ τὸ νεότερο τοῦ 17ου αἰῶνα. Πρόκειται γιὰ τοιχογραφίες καλῆς ποιότητος ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀρκετὲς ἔχουν καταστραφεῖ ἢ καλυφθεῖ μὲ νεότερα ἐπιχρίσματα.

Ὁ Ἅγιος Προφήτης Ἀμῶς τιμᾶται ἰδιαίτερα ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς περιοχῆς, ἀλλὰ καὶ ὅλης τῆς Ῥόδου, καὶ κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς μνήμης του παρατηρεῖται μεγάλη προσέλευση τῶν πιστῶν. Ἡ λειτουργικὴ ἀνάγκη τῆς ὑπάρξεως πανηγυρικῆς Ἀκολουθίας, γιὰ τὸ λαμπρὸ τῆς πανηγύρεως, μᾶς προέτρεψε νὰ συμπληρώσουμε τὴν ὑπάρχουσα στὰ ἰσχύοντα Μηναῖα ἑλλιπῆ Ἀκολουθία, ἡ ὁποία συγκροτεῖται ἀπὸ τρία Στιχηρὰ Προσόμοια στὸν Ἑσπερινό, τὸν Κανόνα, τὰ Μεσῶδια Καθίσματα καὶ τὸ Συναξάριο στὸν Ὅρθρο, καὶ τὴν ὁποία ἐκδίδουμε στὸ παρὸν τεῦχος εὐχαριστοῦντες τοὺς συντελεστὲς καὶ ἐπικαλούμενοι τῇ χάρι καὶ προστασίᾳ τοῦ ἐνδόξου Προφήτου γιὰ τὸν εὐσεβῆ λαό μας καὶ ὅλους, ὅσοι ἐπικαλοῦνται τὶς πρεσβεῖες του πρὸς τὸν φιλόνθρωπο καὶ ἐλεήμονα Θεό.

9. Ἡ ὑπαρξὴ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς στὸ χώρο ὅπου σήμερα βρίσκεται τὸ ναῦδριο μαρτυρεῖται ἀπὸ τὰ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τὰ ὁποῖα διατηροῦνται στὴ θέση αὐτὴ καὶ προέρχονται ἀπὸ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους.

10. Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναυδρίου ἔχει ὡς ἑξῆς: 1. Ἐρὸ Βῆμα· Στὸ τεταρτοσφαῖριο τῆς ἀψίδας ἡ Ὑπεραγία Θεοτόκος μεταξὺ τῶν Ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ· στὴν κόγχη οἱ Ἅγιοι Ἱεράρχες Νικόλαος, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, Μέγας Βασίλειος καὶ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος· στὸ ἀνατολικὸ μέτωπο στὴ μεσαία ζώνη ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου καὶ στὴν κάτω ζώνη ἀδιάγνωστοι Ἅγιοι Διάκονοι· στὴν καμάρα ἡ Ἀνάληψη τοῦ Κυρίου· στὸν νότιο τοῖχο δύο ἀδιάγνωστοι Ἱεράρχες καὶ στὸ βόρειο τοῖχο οἱ Ἅγιοι Διάκονοι Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυρας καὶ Λαυρέντιος. 2. Κυρίως Ναός· στὸν νότιο μισὸ τῆς καμάρας ἡ Γέννηση, ἡ Ὑπαπαντὴ, ἡ Βάπτισμα καὶ ἡ Μεταμόρφωση τοῦ Κυρίου· στὸ βόρειο μισὸ ἡ Ἑγερση τοῦ Λαζάρου, ἡ Βαῖοφόρος, ἡ Σταύρωση τοῦ Κυρίου, ὁ Αἴθος καὶ ἡ εἰς Ἄδου Κάθοδος· στὸ νότιο τοῖχο ὁ Προφήτης Ἀμῶς, ὁ Ἅγιος Γεώργιος ἐφιππος δρακοντοκτόνος, Ἅγιος ἀδιάγνωστος, λείψανα κτητορικῆς ἐπιγραφῆς, Ἅγιος ἀδιάγνωστος σὲ στηθάριο, οἱ Ἅγιοι Θεόδωρος ὁ Τήρων καὶ Στρατηλάτης καὶ ὁ Ἅγιος Μεγαλομάρτυς Μηνάς· στὸν βόρειο τοῖχο οἱ Ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ, ἡ Ἁγία Μεγαλομάρτυς Αἰκατερίνη, ἡ παράσταση τοῦ Ἀββᾶ Ζωσιμᾶ κοινωνοῦντος τὴν Ὁσίᾳ Μαρίᾳ τὴν Αἰγυπτία, ὁ Ἅγιος Παντελεήμων καὶ ὁ Ἀπόστολος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος· στὸ τύμπανο τοῦ τυφλοῦ ἀψιδώματος ποὺ βρίσκεται στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς βόρειας ἐσωτερικῆς πλευρᾶς δύο Ἅγιοι ἀδιάγνωστοι, ὁλόσωμοι καὶ μετωπικοί· στὸν δυτικὸ τοῖχο στὴν ἄνω ζώνη ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου καὶ ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου ἀνὰ μία Ἁγία ἀδιάγνωστος.

ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΕΝΔΟΞΟΥ ΚΑΙ ΠΑΝΕΥΦΗΜΟΥ
ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΑΜΩΣ

Οὔ ἡ Μνήμη τῇ ΙΕ΄ Ἰουνίου

Συμπληρωθεῖσα κατὰ τὰ ἐλλείποντα
ὑπὸ τοῦ ταπεινοῦ Ἐπισκόπου Κυρίλλου, τούπικλιν Κογεράκη,
Μητροπολίτου τῆς ἀγιωτάτης Μητροπόλεως Ῥόδου

ΕΙΣ ΤΟΝ ΜΙΚΡΟΝ ΕΣΠΕΡΙΝΟΝ

Ἵστῶμεν στίχ. δ΄ καὶ ψάλλομεν τὰ κάτωθι Στιχηρὰ Προσόμοια.

ᾠχος πλ. β΄. Τριήμερος ἀνέστης.

Προφήτα θεηγόρε Ἀμώς, ἰκέτευε τὸν Κύριον, παρρησία, τοῦ
δωρήσασθαι ἡμῖν, συγχώρησιν πταισμάτων, τοῖς πίστει
ἐκτελοῦσι, τὴν φωτοφόρον σου πανήγυριν.

Ἐκ ποιμένης σε ἀλόγου Θεός, παμμάκαρ ἐκλεξάμενος, τῶν
προβάτων, τοῦ ποιμνίου Ἰσραήλ, ἀνέδειξε ποιμένα, τῆς
θείας προφητείας, Ἀμώς τῇ ράβδῳ στηριζόμενον.

Τὴν κάραν σου ροπάλῳ πληγείς. Ἀμώς θεομακάριστε, με-
τετέθης, πρὸς τὴν κρείττονα ζωὴν, ἀμέσως κατοπτεύων,
τὴν δόξαν τοῦ Κυρίου, καὶ ἱκετεύων τοῦ σωθῆναι ἡμᾶς.

Ὁ θεῖός σου ὑπάρχει ναός, ταμεῖον ἀνεξάντλητον, ἱαμάτων,
ἐν ᾧ σήμερον Ἀμώς, πιστῶς συναθροισθέντες, τὴν μνήμην
σου τελοῦμεν, δοξολογοῦντες τὸν Φιλάνθρωπον.

Δόξα. Ὑψος β'.

Δεῦτε πάντες οἱ πιστοί, τὸν Προφήτην τοῦ Κυρίου, Ἀμὼς μακαρίσωμεν. Οὗτος γὰρ μύστης, τῶν θεϊκῶν κριμάτων γενόμενος, ἀσεβείας τοὺς ἄνδρας διήλεγξε, καὶ εὐσεβείας τὸν λόγον διετράνωσε. Διὸ νῦν ἐν οὐρανοῖς, Θεῷ ἐν δόξῃ παριστάμενος, πρεσβεύει διηνεκῶς, πρὸς σωτηρίαν τῶν ψυχῶν ἡμῶν.

Καὶ νῦν. Θεοτοκίον.

Τὴν πᾶσαν ἐλπίδα μου, εἰς σὲ ἀνατίθημι, Μῆτερ τοῦ Θεοῦ, φύλαξόν με ὑπὸ τὴν σκέπην σου.

Εἰς τὸν Στίχον, Στιχηρὰ Προσόμοια.

Ὑψος β'. Οἶκος τοῦ Ἐφραθᾶ.

Δεῦτε οἱ ἀσεβεῖς, ὑμνήσωμεν ἐν ὕμνοις, Ἀμὼς τὸν θεηγόρον, αὐτοῦ ἐπιτελοῦντες, τὴν μνήμην τὴν ὑπέρλαμπρον.

Στίχ. Μὴ ἄπτεσθε τῶν χριστῶν μου καὶ ἐν τοῖς Προφήταις μου μὴ πονηρεύεσθε.

Στῦλος τῶν νομικῶν, ἐδείχθης θεσπισμάτων, τῆς θείας προφητείας, δεξάμενος τὴν χάριν, Ἀμὼς ὡς πλήρης πίστεως.

Στίχ. Σὺ Ἱερεὺς εἰς τὸν αἰῶνα κατὰ τὴν τάξιν Μελχισεδέκ.

Μέγας ὡς ζηλωτής, τοῦ Νόμου τοῦ ἁγίου, διήλεγξας ἀνδρείως, τῶν ἀσεβῶν τὰ ἔργα, Ἀμὼς ἐν Θείῳ Πνεύματι.

Δόξα. Ὑψος δ'.

Ὡς καθαρὸν οἰκητήριον τοῦ Πνεύματος, τῆς προφητείας ὑπεδέξω τὸ χάρισμα, Ἀμὼς θεομακάριστε, καὶ ἐχρημάτισας κῆρυξ, τοῦ λόγου τῆς ἀληθείας. Ὅθεν σήμερον οἱ πιστοί, τὴν μνήμην σου ἐορτάζοντες, πρέσβυν σὲ τῷ Κυρίῳ προσάγομεν, τῷ σώζοντι ἐκ θανάτου τὰς ψυχὰς ἡμῶν.

Καὶ νῦν. Θεοτοκίον.

Εκ παντοίων κινδύνων, τοὺς δούλους σου φύλαττε, Εὐλογημένη Θεοτόκε, ἵνα σὲ δοξάζωμεν, τὴν ἐλπίδα τῶν ψυχῶν ἡμῶν.

Νῦν ἀπολύεις, τὸ Τρισάγιον, τὸ Ἀπολυτίκιον ἐκ τοῦ Μεγάλου Ἑσπερινοῦ καὶ Ἀπόλυσις.

ΕΙΣ ΤΟΝ ΜΕΓΑΛΗ ΕΣΠΕΡΙΝΟΝ

Ὁ Προοιμιακὸς καὶ τὸ *Μακάριος ἀνήρ*. Εἰς δὲ τὸ *Κύριε ἐκέκραξα* ἰστῶμεν στίχ. στ' καὶ ψάλλομεν τὰ κάτωθι Στιχηρὰ Προσόμοια.

ᾠχος α'. Τῶν οὐρανίων ταγμάτων.

Τῶν εὐσεβῶν αἱ χορεῖαι, δεῦτε ὑμνήσωμεν, Ἀμὼς τὸν θεηγόρον, τοῦ Κυρίου Προφήτην· οὗτος γὰρ ἐλλάμψεις φωτιστικάς, δεδεδεγμένος τοῦ Πνεύματος, τῆς θεϊκῆς εὐσπλαγχνίας καταγγελεύς, ἐν ἀνθρώποις ἐχρημάτισε.

Τοῦ Μωϋσέως δογμάτων, φύλαξ γενόμενος, διήλεγξας ἀνδρείως, ἀσεβείας τοὺς ἄνδρας, καὶ ὥφθης ρίζοτόμος ἐν Ἰσραήλ, τῆς κακίας τῷ λόγῳ σου, ὡς προφητείας πλουτήσας παρὰ Θεοῦ, ὃ Ἀμὼς τὸ θεῖον χάρισμα.

Φερωνυμία ἐκλάμψας, δυνάμει Πνεύματος, Ἀμὼς προφητομάρτυς, εὐκλεῆς ἀνεδείχθης, καὶ δόξης τῶν Δικαίων ἐν οὐρανοῖς, ἀληθῶς ἐκοινώνησας, τοὺς ἐπὶ γῆς σὲ ὑμνοῦντας εὐεργετῶν, ἐνεργεῖα τῶν θαυμάτων σου.

Ἔτερα. ᾠχος β'. Ὅτε ἐκ τοῦ ξύλου.

Εὔρεν ἡ τοῦ Πνεύματος αὐγή, τῆς σῆς διανοίας Προφήτα, τὴν καθαρότητα, στίλβουσαν ὡς ἔσοπτρον, διαφανέστατον, καὶ τὸν κόσμον κατηύγασε, τῆς θεογνωσίας, φέγγος ἀπαστράψα-

σα, καὶ προτυπώσασα, θείων μυστηρίων εἰκόνας, χάριν τε τὴν πᾶσιν ἀνθρώποις, μέλλουσιν δοθήσεσθαι θεσπέσιε.

Στόμα χρηματίσας τοῦ Θεοῦ, τοὺς τῆς ἀσεβείας ἐργάτας, σαφῶς διήλεγξας, δίκην ἀναπόδραστον, αὐτοῖς καὶ ἄφυκτον, ἀπαρτήσας πανόλβιε, τῆς δικαιοσύνης, δόγμασιν ἐπόμενος, καὶ θείοις κρίμασιν. Ὅθεν τῶν σοφῶν σου ῥημάτων, βλέποντες τὴν ἔκβασιν μάκαρ, ὕμνοις ἐπαξίοις εὐφημοῦμέν σε.

Μύστης τῶν ἀρρήτων τοῦ Θεοῦ, γέγονας κριμάτων Προφήτα, θεομακάριστε· ἔθνη γὰρ ἐφώτισας, καὶ κατελάμπρυνας, καὶ Τριάδα ἐκήρυξας, Ἀμῶς θεηγόρε. Ὅθεν σου τὴν ἔνδοξον, μνήμην γεραίρομεν· ῥῦσαι ἀπὸ πάσης ἀνάγκης, πάντας τοὺς πιστῶς εὐφημοῦντας, καὶ πανηγυρίζοντάς σε ἔνδοξε.

Δόξα. Ἦχος πλ. β'.

Σήμερον τοῖς πέρασι Προφήτα, ἡ σεβασμία σου μνήμη, ὡς ἥλιος φαιδρὸς ἐξανέτειλε, μαρμαρυγαῖς χαρίτων φωτίζουσα, τὰς ψυχὰς τῶν βοώντων· Χαίροις ὁ μυστικῶς τὴν αὐγὴν, τοῦ Πνεύματος ὑποδεξάμενος, καὶ τῶν μεγαλουργιῶν τοῦ Κυρίου, χρηματίσας προόπτῃ· χαίροις ὁ Μωϋσέως θεσμῶν, φύλαξ πιστὸς ἀναδειχθείς, καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἔνθεος μεσίτης γενόμενος· χαίροις ὁ τὴν ἀσέβειαν ἐλέγξας, καὶ εὐσπλαγχνίας καταγγείλας, τοῦ Θεοῦ τὸ σωτήριον. Ἀλλ' ὦ Ἀμῶς θεόληπτε, ὡς παρρησίαν ἔχων πολλήν, ὑπὲρ ἡμῶν ἀπαύστως πρέσβευε, τῶν εὐσεβῶς τιμώντων σε.

Καὶ νῦν. Θεοτοκίον.

Τίς μὴ μακαρίσει σε Παναγία Παρθένε; τίς μὴ ἀνυμνήσει σου τὸν ἀλόχευτον τόκον; ὁ γὰρ ἀχρόνως ἐκ Πατρός, ἐκλάμπας Υἱὸς μονογενής, ὁ αὐτὸς ἐκ σοῦ τῆς Ἀγνῆς προῆλθεν, ἀφράστως σαρκωθείς, φύσει Θεὸς ὑπάρχων, καὶ φύσει γενόμενος ἄνθρωπος δι' ἡμᾶς, οὐκ εἰς δυάδα προσώπων τεμνόμενος, ἀλλ' ἐν δυάδι φύσεων, ἀσυγχύτως γνωριζόμενος. Αὐτὸν ἱκέτευε, σεμνὴ παμμακάριστε, ἐλεηθῆναι τὰς ψυχὰς ἡμῶν.

Εἵσοδος, τὸ Φῶς ἰλαρόν, τὸ Προκείμενον τῆς ἡμέρας καὶ τὰ Ἀναγνώσματα.

Προφητείας Ἀμὼς τὸ Ἀνάγνωσμα (Κεφ. ζ' 10-15).

Ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις ἐξαπέστειλεν Ἀμασίας ὁ ἱερεὺς Βαιθήλ πρὸς Ἱεροβοάμ βασιλέα Ἰσραὴλ λέγων· Συστροφὰς ποιεῖται κατὰ σοῦ Ἀμὼς ἐν μέσῳ οἴκου Ἰσραὴλ· οὐ μὴ δύνηται ἡ γῆ ὑπενεγκεῖν ἅπαντας τοὺς λόγους αὐτοῦ· διότι τάδε λέγει Ἀμὼς· Ἐν ῥομφαίᾳ τελευτήσῃ Ἱεροβοάμ, ὁ δὲ Ἰσραὴλ αἰχμάλωτος ἀχθήσεται ἀπὸ τῆς γῆς αὐτοῦ. Καὶ εἶπεν Ἀμασίας πρὸς Ἀμὼς· Ὁ ὁρῶν, βάδιζε, ἐκχώρησον εἰς γῆν Ἰούδα καὶ ἐκεῖ καταβίου καὶ ἐκεῖ προφητεῦσεις· εἰς δὲ Βαιθήλ οὐκέτι μὴ προσθῆς τοῦ προφητεῦσαι, ὅτι ἁγίασμα βασιλέως ἐστὶν καὶ οἶκος βασιλείας ἐστίν. Καὶ ἀπεκρίθη Ἀμὼς καὶ εἶπε πρὸς Ἀμασίαν· Οὐκ ἤμην προφήτης ἐγὼ οὐδὲ υἱὸς προφήτου, ἀλλ' ἦ αἰπόλος ἤμην καὶ κνίζων συκάμινά· καὶ ἀνέλαβέ με Κύριος ἐκ τῶν προβάτων, καὶ εἶπε Κύριος πρὸς με· Βάδιζε προφήτευσον ἐπὶ τὸν λαόν μου τὸν Ἰσραὴλ.

Προφητείας Ἀμὼς τὸ Ἀνάγνωσμα (Κεφ. η' 11-14).

Τάδε λέγει Κύριος. Ἴδου ἡμέραι ἔρχονται καὶ ἐξαποστελῶ λιμὸν ἐπὶ τὴν γῆν, οὐ λιμὸν ἄρτου, οὐδὲ δίψαν ὕδατος, ἀλλὰ λιμὸν τοῦ ἀκοῦσαι λόγον Κυρίου· Καὶ σαλευθήσονται ὕδατα ἕως θαλάσσης, καὶ ἀπὸ βορρᾶ ἕως ἀνατολῶν περιδραμοῦνται ζητοῦντες τὸν λόγον Κυρίου καὶ οὐ μὴ εὔρωσιν. Ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ ἐκλείψουσιν αἱ παρθέναι αἱ καλαὶ καὶ οἱ νεανίσκοι ἐν δίψει οἱ ὁμνύοντες κατὰ τοῦ ἰλασμοῦ Σαμαρείας καὶ οἱ λέγοντες· Ζῇ ὁ Θεός, Δάν, καὶ ζῇ ὁ Θεός σου, Βηρσαβεὲ· καὶ πεσοῦνται καὶ οὐ μὴ ἀναστῶσιν ἔτι.

Προφητείας Ἀμὼς τὸ Ἀνάγνωσμα (Κεφ. θ' 11-15).

Τάδε λέγει Κύριος. Ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ ἀναστήσω τὴν σκηνὴν Δαυῖδ τὴν πεπτωκυῖαν καὶ ἀνοικοδομήσω τὰ πεπτωκότα αὐτῆς καὶ τὰ κατεσκαμμένα αὐτῆς ἀναστήσω καὶ ἀνοικοδομήσω αὐτὴν καθὼς αἱ ἡμέραι τοῦ αἰῶνος, ὅπως ἐκζητήσω-

σιν οἱ κατάλοιποι τῶν ἀνθρώπων καὶ πάντα τὰ ἔθνη, ἐφ' οὓς ἐπικέκληται τὸ ὄνομά μου ἐπ' αὐτούς, λέγει Κύριος ὁ Θεὸς ὁ ποιῶν ταῦτα. Ἴδου ἡμέραι ἔρχονται, λέγει Κύριος, καὶ καταλήψεται ὁ ἀλοητὸς τὸν τρύγητον, καὶ περκάσει ἡ σταφυλὴ ἐν τῷ σπόρῳ, καὶ ἀποσταλάξει τὰ ὄρη γλυκασμόν, καὶ πάντες οἱ βουνοὶ σύμφυτοι ἔσονται. Καὶ ἐπιστρέψω τὴν αἰχμάλωσίαν λαοῦ μου Ἰσραήλ, καὶ οἰκοδομήσουσι πόλεις τὰς ἡφανισμένας καὶ κατοικήσουσι καὶ καταφυτεύσουσιν ἀμπελῶνας καὶ πίνουνται τὸν οἶνον αὐτῶν καὶ φυτεύσουσι κήπους καὶ φάγονται τὸν καρπὸν αὐτῶν· καὶ καταφυτεύσω αὐτούς ἐπὶ τῆς γῆς αὐτῶν, καὶ οὐ μὴ ἐκσπασθῶσιν οὐκέτι ἀπὸ τῆς γῆς αὐτῶν, ἧς ἔδωκα αὐτοῖς, λέγει Κύριος ὁ Θεὸς ὁ Παντοκράτωρ.

ΕΙΣ ΤΗΝ ΛΙΤΗΝ, Ἰδιόμελα.

ᾠχος α'.

Εὐφραίνονται σήμερον, αἱ τῶν πιστῶν χορεῖαι, ἐπὶ τῇ θείᾳ μνήμῃ σου, Ἀμὼς Προφῆτα παμμακάριστε· προφητείας γὰρ τιμηθεὶς τῷ χαρίσματι, ἐπὶ γῆς πολιτείαν, ἐπέδειξας ἰσάγγελον· διὸ νῦν ἐν οὐρανοῖς, ταῖς ἀγγελικαῖς συγχορεύεις χοροστασίαις, οὐχ ἐν αἰνίγμασιν ἀλλ' ἀμέσως κατοπτεύων, τὴν δόξαν τοῦ Κυρίου σου. Αὐτῷ οὖν πρέσβευε ἐκτενῶς, ὑπὲρ εἰρήνης τοῦ κόσμου, καὶ σωτηρίας ἡμῶν τῶν τιμώντων σε.

ᾠχος β'.

Θεοπτίας τῇ αἵγλῃ λελαμπρυσμένος, καὶ προφητικὴ θεωρία τετιμημένος, τῶν ἐσομένων τὰς ἐκβάσεις, θεοπνεύστως προεθέσπισας, Ἀμὼς θεομακάριστε· ἀνὴρ γὰρ ὥφθης ἀγαθός, τὰ δικαιώματα τοῦ Κυρίου, ἐν ταμείοις φυλάξας τῆς καρδίας σου. Ὅθεν εὐκλείας ἀκηράτου, ἐν οὐρανοῖς γενόμενος μέτοχος, ὑπὲρ ἡμῶν ἐκδυσώπει τῶν τιμώντων σε, τὸν Παντοκράτορα Θεὸν καὶ Κύριον δεόμεθα.

Ἦχος γ'.

Τῷ αὐτοκράτορι νοῖ τὴν σάρκα καθυποτάξας, τῆς φωταυγείας τοῦ Πνεύματος ἡξιώθης, Ἀμὼς Προφήτα σεβάσμιε· ὅθεν δι' αὐτοῦ φθεγγόμενος, τῆς θεϊκῆς εὐσπλαγχνίας καταγγελεύς, μεγαλοφωνότατος ἐχρημάτισας, πάντας καλῶν πρὸς μετάνοιαν, ἐπὶ φυλακῇ τῶν θείων διαταγμάτων. Διὸ ἐν οὐρανοῖς δοξασθεὶς, ὡς προφητομάρτυς ἡγιασμένος, μνημόνευε ἐν συμπαθείᾳ καὶ ἡμῶν, τῶν ἐν ὕμνοις τελούντων, τὴν σεβασμίαν μνήμην σου.

Ἦχος δ'.

Μένει εἰς αἰῶνα ὡς γέγραπται, τὸ ἱερόν σου μνημόσυνον, Ἀμὼς θεομακάριστε· ὡς Προφήτην γὰρ ἔνθεον, ὁ Παντοκράτωρ σὲ Κύριος ἔσπεψε, καὶ χάριν σοὶ δέδωκε, πηγάζειν τοῖς ἀνθρώποις ἰάματα, τοῖς προστρέχουσι τῷ ναῷ σου, καὶ εὐλαβῶς κραυγάζουσιν· Ὁ διὰ τῶν Προφητῶν σου λαλήσας Θεός, Πνατοδύναμε Κύριε δόξα σοι.

Δόξα. Ἦχος πλ. δ'.

Ὡς τῶν Μωσαϊκῶν διαταγμάτων ζηλωτής, τῆς ἀσεβείας τοὺς ἀνδρας διήλεγξας, Ἀμὼς παμμακάριστε· καθαρθεῖσα γὰρ Πνεύματι, ἡ ὁσία καρδία σου, τῆς προφητείας σκεῦος ἀναδέδεικται. Ὅθεν οἱ εὐσεβεῖς ὑμνοῦμέν σε, τῆς εὐσεβείας τὸν κήρυκα κράζοντες· Ὡς παρρήσιαν ἔχων πρὸς Θεόν, ὑπὲρ ἡμῶν ἐκδυσώπει, ἵνα τῆς θείας εὐσπλαγχνίας, ἀξιοθῶμεν οἱ τιμῶντές σε.

Καὶ νῦν. Θεοτοκίον.

Δέσποινα πρόσδεξαι, τὰς δεήσεις τῶν δούλων σου, καὶ λύτρωσαι ἡμᾶς, ἀπὸ πάσης ἀνάγκης καὶ θλίψεως.

ΕΙΣ ΤΟΝ ΣΤΙΧΟΝ, Στιχηρὰ προσόμοια.

Ἦχος δ'. Ὡς γενναῖον ἐν Μάρτυσι.

Ὡς Προφήτην θεόπνευστον, καὶ οὐράνιον ἄνθρωπον, συνελθόντες σήμερον εὐφημοῦμέν σε· σὺ γὰρ εὐάρμοστον ὄργανον, γενόμενος Πνεύματος, ὥς τοῦ νόμου ζηλωτής, τὴν ἀσέβειαν ἤλεγξας, καὶ τὰ μέλλοντα, ὡς παρόντα προλέγων θεοπνεύστως, τὴν ἀνόρθωσιν ἀνθρώπων, Ἀμὼς μακάριε εἶρηκας.

Στίχ. *Μὴ ἄπτεσθε τῶν χριστῶν μου καὶ ἐν τοῖς Προφήταις μου μὴ πονηρεύεσθε.*

Ἐξ ἀλόγου ποιμνίου σε, ὁ φιλάνθρωπος Κύριος, ὃ Ἀμὼς μακάριε ἐκλεξάμενος, ὡς τῇ ψυχῇ καθαρώτατον, Προφήτην κατέστησε, τῷ λαῷ τοῦ Ἰσραὴλ, φωταυγείᾳ τῇ ἄνωθεν, δι-αλάμποντα, καὶ ἀνθρώπων φωτίζοντα καρδίας, πρὸς ἐπίδοσιν ἀρίστην, δικαιοσύνης πανόλβιε.

Στίχ. *Σὺ Ἱερεὺς εἰς τὸν αἰῶνα κατὰ τὴν τάξιν Μελχισεδέκ.*

Τὴν καρδίαν κτησάμενος, ἀρετῶν καταγώγιον, πολιτεία σώφροني Ἀμὼς ἔνδοξε, τῆς προφητείας τὸ χάρισμα, θεόθεν εἰσδέδεξαι, καὶ ἐκήρυξας τρανῶς, τοῦ Θεοῦ τὸ σωτήριον, καὶ διήλεγξας, Ἀμασίαν Βαιθήλ τὸν ἱερέα, ἀναιδῶς παρανομοῦντα, κατὰ τοῦ θείου θελήματος.

Δόξα. Ἦχος πλ. δ'.

Τῶν Ὁρθοδόξων ὁ λαός, τὴν διόπτραν τοῦ Πνεύματος, τιμῶμέν σε, Ἀμὼς παμμακάριστε· ἐκ ποιμνίου γὰρ ὁ Θεός, τὴν ἀρετὴν σου δεξάμενος, προφήτην σὲ θεηγόρον ἀνέδειξε, τῶν οὐρανίων ἐπόπτην, καὶ κήρυκα μυστηρίων θαυμάσιον. Μακάριος εἶ, ὁ ἀσεβεῖς διελέγξας, καὶ μαρτυρικῶς τὸν θάνατον δεξάμενος. Παρρησίαν οὖν πολλήν, πρὸς τὸν εὐσπλαγχνον Κύριον κεκτημένος, τὴν εἰρήνην ταῖς ψυχαῖς ἡμῶν αἴτησαι.

Καὶ νῦν. Θεοτοκίον.

Δέσποινα πρόσδεξαι, τὰς δεήσεις τῶν δούλων σου, καὶ λύτρωσαι ἡμᾶς, ἀπὸ πάσης ἀνάγκης καὶ θλίψεως.

Νῦν ἀπολύεις, τὸ Τρισάγιον καὶ τὸ Ἀπολυτίκιον.

Ἦχος β΄.

Τοῦ Προφήτου σου Ἀμώς, τὴν μνήμην Κύριε ἐορτάζοντες, δι' αὐτοῦ σὲ δυσωποῦμεν· Σῶσον τὰς ψυχὰς ἡμῶν.

Ἔτερον. Ἦχος α΄. Τῆς ἐρήμου πολίτης.

Προφητείας ὑπόθεν, δεδεγμένος τὸ χάρισμα, ὡς ἡγλαϊσμένος τῷ βίῳ, ἀρετῶν κοσμιότητι, διήλεγξας στερρῶς τοὺς ἀσεβείας, καὶ ὥφθης τῶν ἐν νόμῳ παιδευτῆς· διὸ πάντες σὲ τιμῶμεν μάκαρ Ἀμώς, βοῶντες ἐν εὐφροσύνῃ· Δόξα τῷ σὲ καλέσαντι Θεῷ, δόξα τῷ σὲ ἐνισχύσαντι, δόξα τῷ προφητομάρτυρα πιστόν, σὲ ἀναδείξαντι.

Τὸ ὁμόηχον Θεοτοκίον καὶ Ἀπόλυσις.

ΕΙΣ ΤΟΝ ΟΡΘΡΟΝ

Μετὰ τὴν α΄. Στιχολογίαν, Κάθισμα.

Ἦχος α΄. Τὸν τάφον σου.

Προφήτης ἀληθής, ἐκ Θεοῦ ἀνεδείχθης, καὶ ἤλεγξας στερρῶς, ἀσεβείας τοὺς ἄνδρας, Ἀμώς παμμακάριστε, ἀφειδήσας τῶν θλίψεων, καὶ τὸν θάνατον, μαρτυρικῶς ὑπεδέξω, δι' οὗ ἔτυχες, τῆς ἀθανάτου ἐν πόλῳ, ζωῆς εὐφραινόμενος.

Θεοτοκίον.

Παράδεισος τερπνόν, ἀληθῶς ἀνεδείχθης, ὡς τίμιον ζωῆς, ἐκβλαστήσασα ξύλον, τῆς φύσεως Πανάχραντε, φυτουρ-

γὸν τὸν οὐράνιον, παρεχόμενον, φιланθρωπία ἀφάτῳ, τὴν ἀνάστασιν, τοῖς νεκρωθεῖσιν ἀθλίως, Παρθένε τοῖς πάθεσι.

Μετὰ τὴν β' Στιχολογίαν, Κάθισμα.

ᾠχος γ'. *Θείας πίστεως.*

Ἐξ αἰπόλων σε, πιστὸν Προφήτην, ἀνηγόρευσεν, ἡ τοῦ Κυρίου, καὶ Θεοῦ παντεπίσκοπος πρόνοια, καὶ τῶν ἐν νόμῳ φωστῆρα ἀνέδειξε, δικαιοσύνης τῇ αἴγλῃ ἀστράπτοντα. Ὅθεν πρέσβευε, Ἀμὼς τῷ Κυρίῳ πάντοτε, δωρήσασθαι ἡμῖν τὸ μέγα ἔλεος.

Θεοτοκίον.

Γένος σέσωσται, ἅπαν ἀνθρώπων, θεία χάριτι, τοῦ ἐκ γαστρὸς σου, ἐκουσίως Παρθένε πτωχεύσαντος, καὶ διὰ πάθους τιμίου ἀνοίξαντος, τῆς σωτηρίας τῷ κόσμῳ τὴν ἄβυσσον. Αὐτῷ πρέσβευε, ὡς Μήτηρ αὐτοῦ ἀπείρανδρος, σωθῆναι τοὺς πιστῶς σε μακαρίζοντας.

Μετὰ τὸν Πολυέλεον, Κάθισμα.

ᾠχος δ'. *Ταχὺ προκατάλαβε.*

Ἀύγαῖς ἐλλαμπόμενος, τοῦ τρισηλίου Φωτός, τὴν θείαν ἐνέργειαν, τῷ ἀπιστοῦντι λαῷ, Ἀμὼς μάκαρ ἔφανας· ἔλαμψας ἐν τῷ κόσμῳ, διὰ τῆς προφητείας, ἡσχυνας ἀσεβούντων, τὸ παράνομον θράσος. Διὸ σὲ ὁ Θεὸς ἐν Ἐδέμ, ἀξίως ἐδόξασε.

Θεοτοκίον.

Χριστὸν ἡ κυήσασα, τὸν Ποιητὴν τοῦ παντός, τὸν νοῦν μου ἀπάλλαξον, τῶν ψυχοφθόρων παθῶν, ἀγία σου χάριτι, ἵνα ἐν κατανύξει, Θεοτόκε Μαρία, κράζω σοι εὐγνωμόνως, τοῦ Ἀγγέλου τὸ Χαῖρε· Χαῖρε Κεχαριτωμένη, ὁ Κύριος μετὰ σοῦ.

Οἱ Ἀναβαθμοί, ἦτοι τὸ α'. Ἀντίφωνον τῶν Ἀναβαθμῶν τοῦ δ' ἤχου καὶ τὸ Προκείμενον.

Μὴ ἄπτεσθε τῶν χριστῶν μου καὶ ἐν τοῖς Προφήταις μου μὴ πο-
νηρεύεσθε.

Στήχ. Σὺ Ἱερεὺς εἰς τὸν αἰῶνα κατὰ τὴν τάξιν Μελχισεδέκ.

Εὐαγγέλιον, ζήτηι τῇ Τετάρτῃ τῆς ια' Ἑβδομάδος Ματθαίου.

Ὁ Ν'. Δόξα. Ταῖς τοῦ σοῦ Προφήτου... Καὶ νῦν. Ταῖς τῆς Θε-
οτόκου...

Ἰδιόμελον. ᾠχος πλ. β'.

Στήχ. Ἐλέησόν με ὁ Θεός, κατὰ τὸ μέγα ἔλεός σου καὶ κατὰ τὸ
πλῆθος τῶν οἰκτιρμῶν σου ἐξάλειψον τὸ ἀνόμημά μου.

Ἐπ' ἀρετῶν τῆς κρηπίδος, ἀσφαλῶς σεαυτὸν οἰκοδομή-
σας, ναὸς ἔμψυχος ἀναδέδειξαι ὅθεν ἐν σοὶ οἰκήσας, ἡ
τοῦ Πνεύματος δύναμις, Προφήτην σὲ θεηγόρον, καὶ μυστη-
ρίων ἐπόπτην ἀπειργάσατο, τὴν ἐσομένην σωτηρίαν, τοῖς
ἀνθρώποις ὑποφαίνοντα, καὶ νεανικῶς τὴν εὐσέβειαν διδάσκο-
ντα, τῷ ἀπιστοῦντι λαῷ καὶ σκληροκαρδίῳ. Ἀλλ' ὥς ἐν οὐρα-
νοῖς δοξασθεῖς, Ἀμὼς θεομακάριστε, πρέσβευε ὑπὲρ ἡμῶν, τῶν
συναθροισθέντων ἐν τῷ ναῷ σου, ἐν ᾧ ἡ χάρις σου ἀνεκφοίτη-
τος μένουσα, θαυμάτων ἐκβλύζει ποταμούς, εὐεργετοῦσα τοὺς
τιμῶντάς σε.

Σῶσον, ὁ Θεός, τὸν λαόν σου...

Εἴτα' οἱ Κανόνες, τῆς Θεοτόκου μετὰ τῶν Εἰρμῶν εἰς στ', καὶ ὁ
Κανὼν τοῦ Προφήτου εἰς δ'. Κανὼν τοῦ Προφήτου, οὗ ἡ Ἀκρο-
στιχίς· «Ἀμὼς σὲ μέλπω τὸν Προφήτην τὸν μέγαν».

ᾠδὴ α'. ᾠχος βαρὺς. Τῷ ἐκτινάξαντι.

Ἀνακαθάρας μου τὸν νοῦν, τοῦ τῶν παθῶν ἀχλυώδους λο-
γισμοῦ, τὸν Προφήτην σου Ἀμὼς, Δέσποτα μέλπειν κα-
ταύγασον.

Μυσταγωγὸς ἀναδειχθεῖς, τῶν ὑπὲρ νοῦν μυστηρίων τοῦ
Θεοῦ, ἡξιώθης προορᾶν, ἔνδοξε τὰ γενησόμενα.

Ὡς ἀκηλίδωτον Θεοῦ, καὶ καθαρὸν οἰκητήριον φανείς, τὴν τοῦ Πνεύματος Ἀμώς, εἴληφας θείαν ἐνέργειαν.

Θεοτοκίον.

Σὺ τὴν πεσοῦσαν τοῦ Ἀδάμ, προφητικῶς ἐξανέστησας σκηνήν, τὸν Σωτῆρα καὶ Θεόν, Ἀχραντε κυοφορήσασα.

Ὡδὴ γ'. Ἐστερεώθη τῇ πίστει.

Σὺ παρανόμους ἐλέγχων, Ἀμώς τὴν τοῦ Κυρίου, δικαιοσύνην ἐδείκνυς, βοῶν θεοφάντορ· Ἅγιος εἶ Κύριε, ὁ σώζων τὰς ψυχὰς ἡμῶν.

Ἐτέθης στῦλος Προφῆτα, τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἀνέχων ταύτης τὴν στέγην, καὶ πίστει κραυγάζων· Ἅγιος εἶ Κύριε, καὶ σὲ ὑμνεῖ τὸ πνεῦμά μου.

Μεμυημένος τὰ θεῖα, Προφῆτα θεηγόρε, Ἀμώς ἐνθέως φωτίζων, λαοὺς ἐμελώδεις· Ἅγιος εἶ Κύριε, ὁ σώζων τὰς ψυχὰς ἡμῶν.

Θεοτοκίον.

Ἐστερεώθην τὸν θεῖον, τόκον ἐπεγνωκῶς σου, καὶ προστασίαν Παρθένε, πλουτῶ σὲ κραυγάζων· Ἅγιος εἶ Κύριε, ὁ σώζων τὰς ψυχὰς ἡμῶν.

Κάθισμα. Ἦχος γ'. Θείας πίστεως.

Θεῖον ὄργανον, τοῦ Παρακλήτου, ἐχρημάτισας, ταῖς τούτου μάκαρ, διηνεκέσι πνοαῖς ὑπηχούμενον· ἀναφωνεῖς γὰρ ἀδήλων τὴν δήλωσιν, καὶ καταυγάζεις τοὺς πίστει προστρέχοντας· Ἀμώς ἔνδοξε, Χριστὸν τὸν Θεὸν ἰκέτευε, δωρήσασθαι ἡμῖν τὸ μέγα ἔλεος.

Θεοτοκίον.

Θείας φύσεως, οὐκ ἐχωρίσθη, σὰρξ γενόμενος, ἐν τῇ γαστρὶ σου, ἀλλὰ Θεὸς ἐνανθρωπήσας μεμένηκεν, ὁ μετὰ τόκον

Παρθένον Μητέρα σε, ὡς πρὸ τοῦ τόκου φυλάξας Πανάμω-
με, μόνος Κύριος. Αὐτὸν ἐκτενῶς ἰκέτευε, δωρήσασθαι ἡμῖν τὸ
μέγα ἔλεος.

ᾠδὴ δ΄. Ἀκήκοα τὴν ἀκοήν σου.

Λατρεύοντα κωφοῖς εἰδώλοις, τὸν λαὸν τοῦ Ἰσραὴλ ἤλεγ-
ξας· ὅθεν αἰχμάλωτον γενέσθαι, τοῦτον ἔφησ ἀξιάγαστε.

Προφήτην σὲ τὸν πρὶν ποιμένα, ἔδειξεν ὁ Θεὸς ἀναλαβών,
ἱεροφάντορ Ἀμώς· διὸ σὲ πάντες πίσκει μακαρίζομεν.

Ὡς ἔσοπτρον τὰς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, δεδεγμένος ἀστρα-
πάς, τὰς φωτοβόλους Ἀμώς, πᾶσι προφαίνεις, χαίρων τὴν
εὐσέβειαν.

Τὴν ἄμεμπτόν σου πολιτείαν ἔνδοξε, θεασάμενος Θεός,
κήρυκα δόξης αὐτοῦ, προβάλλεται σε, θείας σαρκώσεως.

Θεοτοκίον.

Ὁ Λόγος σοὶ κατασκηνώσας Ἄχραντε, τὴν οὐσίαν τὴν ἐμήν,
ἀνεμορφώσατο διαπεσοῦσαν, ταῖς πρὶν παραβάσεσιν.

ᾠδὴ ε΄. Πρὸς σὲ ὀρθρίζω.

Νενεκρωμένους, τρυφῆς βολίσι μάκαρ ὠνείδισας, ὡς λογι-
ζομένους, πεπηγέναι τὰ ρευστά, τὰ τρεπτὴν κεκτημένα,
καὶ φθειρομένην τὴν ἀπόλαυσιν.

Πλουσιωτάταις, φωτοχυσίαις περιχεόμενος, ὥφθης θεορῶ-
ν ῥῆμον, καὶ συνόμιλος Θεοῦ, διαγγέλλων τοῖς πᾶσι, τῆς
ἀσεβείας τὰ ἐπίχειρα.

Ῥυσθῆναι πάντας, τοὺς σὲ ὑμνοῦντας μάκαρ δυσώπησον,
τῶν δελεασμάτων, καὶ τῶν βρόχων τοῦ ἐχθροῦ, καὶ φωτὶ
λαμπρυνθῆναι, τῆς οὐρανίου προφητείας σου.

Θεοτοκίον.

Οἱ Θεοτόκον, ὁμολογοῦντές σε Μητροπάρθενε, τῆς ἀδι-
αδόχου, βασιλείας καὶ τρυφῆς, διὰ σοῦ Θεομητορ, ἐπιτυ-
χεῖν ἀξιοθεύμεν.

Ῥδὴ στ'. Ὁ Ἰωνᾶς ἐκ κοιλίας.

Φωτιστικαῖς, ἀληθείας ἀκτῖσιν ἐκλάμπων, ἐρράπισας τὸν
τοῦ ψεύδους Προφήτην, εὐτόνως διελέγχων, καὶ προλέγων
τὴν αὐτοῦ ἐξολόθρευσιν.

Ἡμαύρωσας, τῆς ἀπάτης τὴν φλόγα Προφήτα, ὡς ἡλι-
ος εὐσεβείας τὴν αἴγλην, τοῖς πᾶσιν ἀνατέλλων, ὡς τοῦ
Πνεύματος αὐγὴν εἰσδεξάμενος.

Θεοτοκίον.

Τὴν ἄχραντον, παρθενίαν ὑμῶ σου Παρθένε, τὸν ἄφθαρτον
καὶ σεβάσμιον τόκον, τιμῶ σου Παναγία, δι' οὗ σέσωσμαι
φθορὰς καὶ νεκρώσεως.

Κοντάκιον. Ἦχος β'. Τοῖς τῶν αἱμάτων σου.

Ως προφητείας πλουτήσας τὸ χάρισμα, φωστήρ τῷ κόσμῳ
ἀνέτειλας πάμφωτος, ἐκφαίνων Θεοῦ τὸ σωτήριον, καὶ
ἀσεβείας ἐλαύνων τὴν νέφωσιν, Προφήτα Ἀμὼς κατερώτατε.

Ὁ Οἶκος.

Ολος ὑπάρχων ἐν ἀμαρτίαις, καὶ ἀκάθαρτον ἔχων τὴν
γλῶσσαν Χριστέ, πῶς τολμήσω ὑμῆσαι ὁ τάλας, τὸν
θεῖον Προφήτην σου, τὸν ἀπόρθητον στῦλον τῆς ἀληθείας, καὶ
ἀκοίμητον πυρσὸν τῆς δικαιοσύνης, τὸν ὀξυγράφων κάλαμον
τῶν θείων μυστηρίων σου; Ὅμως γινώσκων τὴν σὴν φιλαν-
θρωπίαν, οὐ παραιτοῦμαι τοῦ τολμήματος, ἀλλ' ἐκ βεβήλων
χειλέων δοξάζω σε, καὶ τὸν θεράποντά σου πρέσβυν προσάγω
σοι, κραυγάζων καὶ λέγων αὐτῷ· Ἐν εὐμενείας ὄμματι, ἐπ' ἐμέ
τὸν ἱκέτην σου ἐπίβλεψον, καὶ κάθαρόν με τὸν ἐναγέστατον,

νάμασι καθαρτικοῖς τῆς πρεσβείας σου, Προφήτα Ἀμὼς θεοδόξαστε.

Μηνολόγιον.

Τῇ ΙΕ΄ τοῦ αὐτοῦ μηνός, Μνήμη τοῦ Ἁγίου ἐνδόξου Προφήτου Ἀμώς.

Στίχοι.

*Ἀμὼς, ὁ συκάμινα κνίζων αἰπόλος,
Ἐδὲμ τρυγᾷ τὰ δένδρα κνίζων οὐκέτι.
Πέμπτη ἐκ βίοτοιο Ἀμὼς δεκάτη τε ἀπέπτη.*

Συναξάριον.

Οὗτος ἦν πατὴρ Ἡσαΐου τοῦ Προφήτου, καὶ ἐγεννήθη ἐν Θεκουέ, ἐν γῇ Ζαβουλῶν καὶ προεφήτευσεν ἔτη πεντήκοντα. Ἀμασίας δὲ ὁ ἱερεὺς Βαιθήλ, συχνὸν αὐτὸν τυμπανίσας ἐνήδρευεν αὐτὸν καὶ ἐλοιδόρει. Εἰς τέλος δὲ ἀνεῖλεν αὐτὸν ὁ υἱὸς Ἀμασίου, ῥοπάλῳ πλήξας αὐτὸν κατὰ τοῦ κροτάφου, ὅτι ἤλεγχε περὶ τῆς ἐνέδρας τῶν δαμάλεων τῶν χρυσῶν. Ἦλθε δὲ ἔτι ἐμπνέων εἰς τὴν γῆν αὐτοῦ, καὶ μετὰ δύο ἡμέρας ἐκοιμήθη, καὶ ἐτάφη μετὰ τῶν πατέρων αὐτοῦ. Τὸ δὲ Ἀμὼς, ἐρμηνεύεται καρτερός.

Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, μνήμη τοῦ Ἁγίου Μάρτυρος Δουλαῶ.

Στίχοι.

*Δουλαῶς, ξοάνοις δουλικὸν μὴ δοὺς σέβας,
Ἦνεγκε σαρκός, ὡς Θεοῦ δοῦλος ξέσεις.*

Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, μνήμη τοῦ Ἁγίου Μάρτυρος Νερσῆ.

Στίχοι.

*Νερσῆς ἀπῆλθε διὰ τοῦ μαρτυρίου,
Ὅπου Ἀθλητῶν αἱ χορεῖαι ἐν πόλῳ.*

Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, ἡ σύναξις τῆς Ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου, πέραν ἐν τοῖς Μαρινακίου.

Στίχοι.

*Λαοῦ σύναξις πρὸς τιμὴν τῆς Παρθένου,
Δι' ἧς λύτρωσις τῶν μερόπων τῷ γένει.*

Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, μνήμη τοῦ Ὁσίου Πατρὸς ἡμῶν Ἱερωνύμου.

Στίχοι.

*Ἱερώνυμος ἐκ Δυσμῶν τῇ Ἑῷα.
Ἀνατέταλκεν ὡς ἀστήρ φωτοφόρος.*

Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, μνήμη τοῦ ἐν Ἀγίοις Πατρὸς ἡμῶν Αὐγουστίνου,
Ἐπισκόπου Ἰππῶνος.

Στίχοι.

*Τὸν Αὐγουστίνον τίς ὑμνήσει ἀξίως;
Ποιμὴν γὰρ ὥφθη καλὸς Χριστοῦ προβάτων.*

Ταῖς αὐτῶν ἀγίαις πρεσβείαις, Χριστὲ ὁ Θεός, ἐλέησον ἡμᾶς.
Ἀμήν.

ᾠδὴ ζ'. Ὁ ἐν καμίνῳ τοῦ πυρός.

“**Η**ν προηγόρευσας θεῖαν σωτηρίαν, ἐφανερώθη, Ἀμὼς
Προφῆτα θαυμάσιε, φωτισμοῖς εὐσεβείας λάμπουσα
κόσμῳ· Εὐλογητὸς εἶ κράζοντι, ὁ Θεὸς ὁ τῶν Πατέρων ἡμῶν.

Νενευρωμένος τῇ θεῇ δυναστείᾳ, τοῖς ἀντιθέοις, ἐχθροῖς
ἀνάλωτος γέγονας, καρτερῶς ὡς ἀδάμας μεῖνας κραυγάζων·
Εὐλογητὸς εἶ Κύριε, ὁ Θεὸς ὁ τῶν Πατέρων.

Θεοτοκίον.

Τὸν ἀκατάληπτον τόκον τῆς Παρθένου, δοξολογοῦμεν, δι' οὗ
θανάτου ἐρρύσθημεν, δι' αὐτοῦ γεννηθέντες εἰς ἀφθαρσίαν,
Εὐλογητὸς εἶ Κύριε, ὁ Θεὸς ὁ τῶν Πατέρων.

ᾠδὴ η'. Τὸν μόνον ἄναρχον.

“**Ο**λος ἀνέδραμες ὡς αἰθέριον ὕψος, καὶ ἐμυήθης τῶν
ἁρρήτων τὴν γνῶσιν, καὶ γέγονας μηνυτὴς τῆς τοῦ
Λόγου, σαρκώσεως Ἀμῶς· διὸ σὲ ἀνυμνοῦμεν, εἰς πάντα τοὺς
αἰῶνας.

Νοὸς ὀξύτητι τὸν τῶν ὅλων Δεσπότην, κατανοεῖν ὡς ἐφικτὸν ἡξιώθης, μυοῦντά σε τῶν ἀρρήτων τὴν γνῶσιν, κραυγάζων εὐσεβῶς· Λαὸς ὑπερυψοῦτε, αὐτὸν εἰς τοὺς αἰῶνας.

Μακαριότητος καὶ χαρᾶς ἀνεκφράστου, καὶ βασιλείας οὐρανῶν ὡς Προφήτης, ἐπέτυχες οὐρανίων ἐπόπτα, κραυγάζων εὐσεβῶς· Λαὸς ὑπερυψοῦτε, Χριστὸν εἰς τοὺς αἰῶνας.

Θεοτοκίον.

Εν δύο φύσεσι τῆς Τριάδος, τὸν ἕνα θεοπρεπῶς ἄνευ σποράς Θεομῆτορ, ἐγέννησας τὸν Σωτῆρα τοῦ κόσμου· διό σε οἱ πιστοί, πόθῳ ὑπερυψοῦμεν, εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας.

ᾠδὴ θ'. Πανύμνητε τῶν οὐρανῶν.

Γενόμενος προφητικῆς ἐκφαντορίας, θεοκίνητος γλῶσσα, τὰ θεῖα φθεγγόμενος, πᾶσιν ἀναγγέλλεις Ἀμῶς, τὴν θείαν εὐσπλαγχνίαν. Διὸ πάντες σὲ αἰὶ μακαρίζομεν.

Ανέκφραστος τῶν Προφητῶν ἡ εὐδοξία· τὸ γὰρ Ἅγιον Πνεῦμα, ἐν τούτοις κατοικῆσαν, τῆς φωτοχυσίας αὐτοῦ, ἀνέδειξε μετόχους, ἐξ ὧν πάντες οἱ πιστοὶ φωτιζόμεθα.

Θεοτοκίον.

Νεκρώσεως καὶ φθορᾶς μου, τοὺς χιτῶνας περιεῖλες Παρθένε, σωτήριον χιτῶνα, τὸν σεσαρκωμένον Θεόν, τεκοῦσα τοῖς ἀνθρώποις. Διὸ πάντες σὲ αἰὶ μεγαλύνομεν.

Ἐξαποστειλάριον. Γυναῖκες ἀκουτίσθητε.

Κυρίου Παντοκράτορος, τῶν νόμων ἀντεχόμενος, τῶν ἔσομένων τὴν γνῶσιν, ὑπερφυῶς ἐμυήθης, καὶ ἥλιος ὑπέρλαμπρος, τῷ Ἰσραὴλ ἀνέτειλας, Ἀμῶς Προφήτα ἐνδοξε, σκοτίαν διασκεδάζων, κρατούντων τῆς ἀσεβείας.

Ἕτερον. Ὁ οὐρανὸν τοῖς ἄστροις.

Ὁ θεηγόρος Προφήτης, ὑμνεῖσθω σήμερον Ἀμώς, ὅτι ἀπόρθητος στῦλος, ὥφθη τοῦ νόμου τοῦ Θεοῦ, καὶ μύστης πνευματοφόρος, τῆς θεϊκῆς εὐσπλαχνίας.

Θεοτοκίον.

Κυρίως σε Θεοτόκον, ὁμολογοῦμεν οἱ πιστοί, ὅτι ἐκύησας Μόνη, ἐν γυναιξὶ ἄνευ φθορᾶς, Πατρὸς Παρθένε τὸν Λόγον, τοῦ κόσμου εἰς σωτηρίαν.

ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΑΙΝΟΥΣ

Ἰστῶμεν στίχ. δ' καὶ ψάλλομεν τὰ κάτωθι Στιχηρὰ Προσόμοια.

Ἦχος α'. Πανεύφημοι Μάρτυρες.

Προφῆτα πανεύφημε Ἀμώς, φερωνύμως σύνεσιν, προφητικὴν ἐγεώργησας, δυνάμει χάριτος, καὶ τὴν παγκαρπίαν, μυστικῶς ἐξήνεγκας, τῶν θείων δωρεῶν τοῖς ἀγῶσι σου, ἀνθ' ὧν ἀπέλαβες, ἐν ὑψίστοις τὴν ἀνάπαυσιν, σὺν Ἀγγέλοις Θεῷ παριστάμενος.

Προφῆτα πανεύφημε Ἀμώς, Πνεύματι λαμπόμενος, φωτιστικῶς τὴν καρδίαν σου, ὡς ἐγκοσμούμενος, ἀρετῶν ιδέαις, τὰ θεῖα ἐλάλησας, καὶ ὥφθης θεοκῆρυξ οὐράνιος, φαίνων τῆς γλώσσης σου, θεοσόφοις ἀπηχήμασι, τοῖς ἀνθρώποις Θεοῦ τὸ σωτήριον.

Προφῆτα πανεύφημε Ἀμώς, ζήλω τὴν καρδίαν σου, θεοσεβείας βαλλόμενος, ἀνδρῶν διήλεγξας, ἀσεβῶν τὸ θράσος, ὑφ' ὧν διωκόμενος, ἐδέξω φερωνύμως τὸν θάνατον. Ὅθεν τῆς κρείττονος, ἐν Ἐδὲμ ζωῆς μετέλαβες, διαλάμπων τῷ κόσμῳ τοῖς θαύμασι.

Προφῆτα πανεύφημε Ἀμώς, θρόνῳ παριστάμενος, τῆς τρισηλίου Θεότητος, ἡμῶν μνημόνευε, τῶν συναθροισθέντων,

ἐν ναῶ ἀγίῳ σου, ἐν ᾧ ἡ θεοδώρητος χάρις σου, βρύει ἰάματα, καὶ βραβεύει τὰ σωτήρια, τοῖς ἐν ὕμνοις ἀξίως τιμῶσι σε.

Δόξα. Ἦχος πλ. α'.

Χάριν προφητείας, καὶ μαρτυρίου δόξαν, ἀνεδήσω Ἀμὼς παμμακάριστε· διὸ εὐφροσύνης τὸν τερπνόν, χιτῶνα περι-
κείμενος, ἐν τοῖς ὑψίστοις ἀγάλλῃ, σὺν Ἀγγέλοις χορεύων, καὶ
δόξῃ Κυρίῳ παριστάμενος. Ὅθεν τοὺς τελοῦντας τὴν μνήμην
σου, καὶ ὡς προφητομάρτυρα ἡγιασμένον, κατ' ἀξίαν ἐπαι-
νοῦντάς σε, δυνάμει τῆς πρὸς Θεὸν παρρήσιας σου, τῆς θεϊκῆς
εὐσπλαχνίας καταξίωσον, καὶ διάσωσον τοὺς προσφοιτῶντας
τῷ ναῶ σου, ἀπὸ πάσης ἀσθενείας καὶ θλίψεως.

Καὶ νῦν. Θεοτοκίον.

Μακαρίζομέν σε, Θεοτόκε Παρθένε, καὶ δοξάζομέν σε, οἱ
πιστοὶ κατὰ χρέος, τὴν πόλιν τὴν ἄσειστον, τὸ τεῖχος
τὸ ἄρρήκτον, τὴν ἀρράγῃ προστασίαν, καὶ καταφυγὴν τῶν
ψυχῶν ἡμῶν.

Δοξολογία Μεγάλη καὶ Απόλυσις.

ΕΙΣ ΤΗΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΝ

Τὰ Τυπικά, οἱ Μακαρισμοὶ καὶ ἐκ τοῦ Κανόνος τοῦ Προφήτου ἡ γ' καὶ στ' Ὡδὴ. Ἀπόστολον, ζήτει τῷ Σαββάτῳ τῆς ιβ' Ἑβδομάδος τῶν Ἐπιστολῶν καὶ Εὐαγγέλιον, τῇ Παρασκευῇ τῆς α'. Ἑβδομάδος Λουκᾶ.

Κοινωνικόν.

Ἀγαλλιᾶσθε δίκαιοι ἐν Κυρίῳ, τοῖς εὐθέσι πρέπει αἴνεσις. Ἀλληλουϊά.

Μεγαλυνάριον.

Χαίροις ὦ Προφῆτα μάκαρ Ἀμώς, ὁ τῆς θεοπτίας, καθαρῶτα-
τος ὁφθαλμός· χαίροις εὐσεβείας, τὸ θεηγόρον στόμα, καὶ
μύστης τῶν ἀρρήτων, θεοειδέστατος.

Στίχοι.

*Κύριλλον πρεσβείαις σου τὸν Ῥόδου σκέπε
Πόθῳ σοι ὑφάναντι Ἀμώς τοὺς ὕμνους.*

ΜΗΝΑΣ ΑΛ. ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ

Καθηγητής Φιλοσοφικής Σχολής
Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΕΥΦΗΜΙΣΜΟΣ
ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΚΩΟΥ ΚΑΙ ΝΙΣΥΡΟΥ ΝΑΘΑΝΑΗΛ
Τιμητικὴ Ἐκδήλωση

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ἡ Ἑνωση Κώων Ἀθηνῶν «Ὁ Ἱπποκράτης», στὴν καθιερωμένη Ἑτήσια Ἐκδήλωσή της, ὅπου ἀναβιώνονται τὰ ἐθιμικά «Βάρβαρα» (ἀπὸ τὸ ὄνομα καὶ τὴ γιορτὴ τῆς Ἀγίας Βαρβάρας), ἐτίμησε τὸν Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Κώου καὶ Νισύρου Ναθαναήλ γιὰ τὸ πολύμορφο καὶ σημαντικὸ ἔργο, ποὺ δημιουργεῖ στὴν Κῶ καὶ τὴ γειτονικὴ Νίσυρο. Ἡ Τιμητικὴ Ἐκδήλωση ἔγινε τὴν Κυριακὴ, 9 Δεκεμβρίου 2012, ὥρα 6:00' μ.μ., στὴν αἴθουσα τοῦ Ξενοδοχείου CANDIA, ἡ ὁποία ἦταν κατὰμεστη ἀπὸ Κώους, Νισυρίους καὶ ἄλλους Δωδεκανησίους.

Ἡ Ἐκδήλωση ἄρχισε μὲ εἰσαγωγικὴ προσφώνηση τῆς Προέδρου τῆς Ἑνώσεως Κώων, κυρίας Εὐαγγελίας Κεφαλιανοῦ-Μπούρα, ἡ ὁποία ἐτόνισε ὅτι ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Ναθαναήλ λαμπρύνει μὲ τὸ ἔργο καὶ τὴν προσφορά του τὴν ἱστορικὴ αὐτὴ καὶ ἀποστολικὴ Μητρόπολη. Στὴ συνέχεια μίλησε ὁ ἐπιγραφόμενος μὲ θέμα: «Εὐφημισμὸς Μητροπολίτου Κώου καὶ Νισύρου Ναθαναήλ».

Τὴν Ἐκδήλωση ἐτίμησαν μὲ τὴν παρουσία τους καὶ ἀπηύθυναν σχετικoὺς χαιρετισμούς, οἱ: ἐκπρόσωπος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Βαρθολομαίου, Ἀρχιμανδρίτης Πλάτων Κρικρῆς, Ἀρχιμανδρίτης τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεγάρων Εὐάγγελος Βραχνᾶς, ἐκπρόσωπος τοῦ Δημάρχου Κώων Κωνσταντίνου Καϊσερλή, Δημοτικὸς Σύμβουλος Γεώργιος Κοπάδης, πρώην βουλευτὲς καὶ ὑπουργοὶ Γιώργος Νικητιάδης καὶ Ἀριστοτέλης Παυλίδης, καθηγητὴς τοῦ

Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Δημοσθένης Δασκαλάκης, λέκτορας Κατερίνα Παπαθωμᾶ-Μαστοροπούλου, πρώην Ἐπαρχος Κῶ Νικόλαος Μπούρας, Ἐπίτιμος Πρόεδρος τῆς Ἑνώσης Κῶν καὶ Ὁμοσπονδίας Δωδεκανησιακῶν Σωματείων Ἀττικῆς Φίλιππος Καλλοῦδης, Πρόεδροι, τῆς Δωδεκανησιακῆς Ὁμοσπονδίας Ἰωάννης Φραγκοῦλης, Δωδεκανησιακῆς Μέλισσας Λίνα Χαραλαμποπούλου, Πρόεδροι Παροικιακῶν Σωματείων Ἀττικῆς, Νισυρίων Ἰωάννης Χαρτοφύλης, Καλυμνίων Ἀρτεμς Σκουμπουρδῆ, Ἀπεριτῶν Καρπάθου Ἄννα Μαραγκοῦ, Ἐκπρόσωποι Κασίων Λ. Κορκόνδειλα, Συμαίων Ντίνος Ἀλεξόπουλος, πρώην Πρόεδροι τῆς Ἑνώσης Κῶν, Κώστας Παπαηλιάς, Νίκος Μανούσης, πρώην Ἀντιπρόεδρος τῆς Ἑνώσης Κική Παππούλη, πρώην Πρόεδρος τῆς Δωδεκανησιακῆς Μέλισσας Μαίρη Παζαρτζῆ, συγγραφεῖς, καθηγητῆς Θεόφιλος Μουζουράκης καὶ Μαρία Τσιρπανλή -Καλατζοπούλου κ.ᾶ.

Ἀκολουθεῖ ἡ Ὁμιλία τοῦ ἐπιγραφόμενου, συμπληρωμένη ἐδῶ μετὶς ἀπαραίτητες βιβλιογραφικὲς σημειώσεις:

Θὰ ἤθελα, καταρχάς, νὰ εὐχαριστήσω θερμὰ τὴν Πρόεδρο, κυρία Εὐαγγελία Κεφαλιανοῦ-Μπούρα καὶ τὰ μέλη τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑνώσεως Κῶν Ἀθηνῶν «Ὁ Ἱπποκράτης» γιὰ τὴν εὐγενική τους πρόσκληση νὰ μιλήσω γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο τοῦ Μητροπολίτη Ναθαναὴλ στὴν ἐτήσια παραδοσιακὴ γιορτὴ τους, ὅπου ἀναβιώνουν τὰ ἐθιμικά «Βάρβαρα»¹ καὶ θὰ ἀπονείμουν τὴν πρέπουσα τιμὴ στὸν Σεβασμιώτατο Ποιμενάρχη καὶ πνευματικὸ ἡγῆτορά τους.

Ὁ Μητροπολίτης Ναθαναὴλ λαμπρύνει ἄλλωστε τὴν Ἀποστολικὴ Μητρόπολη Κῶν καὶ Νισύρου καὶ ἀκτινοβολεῖ στὸ Ἀρχιερατικὸ στερέωμα τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας τοῦ Οἴκουμενικοῦ μας Πατριαρχείου.

Θὰ ἤθελα, ἀκολουθῶς, νὰ ἐκφράσω τὴ χαρὰ καὶ τὴν προσωπικὴ ἱκανοποίησή μου, γιὰτὶ ὁ τιμώμενος Ἱεράρχης, ἄξιο πνευματικὸ τέκνο τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Καρπάθου καὶ Κάσου κ. Ἀμβροσίου²,

1. Γιὰ τὸ ἔθιμο αὐτὸ βλ. ἐνδεικτικὰ Γ. Α. ΜΕΓΑΣ, *Ἑλληνικὲς γιορτὲς καὶ ἔθιμα τῆς λαϊκῆς λατρείας*, Εἰσαγωγικὸ Σημείωμα Μιχάλης Γ. Μερακλῆς, Ἐκδόσεις Ὀδυσσεύς, Ἀθήνα 1988, σ. 35-37. – Περσεφόνη ΚΟΥΤΣΟΥΡΑΔΗ, *Κῶς: Λαογραφικὲς Σελίδες*, Ἀθήνα 1993, σ. 189-190.

2. Γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο τοῦ Μητροπολίτη Ἀμβροσίου βλ. Μηνᾶς ΑΛ. ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ, *Ἐπαινος Μητροπολίτου Καρπάθου καὶ Κάσου Ἀμβροσίου*, Ἀθή-

Ὁ τιμηθεὶς Μητροπολίτης Κώου
καὶ Νισύρου Ναθαναήλ.

ὑπηρετήσε ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν τὴν Καρπαθιακὴ Ἐκκλησίᾳ καὶ Κοινωνία, ὅπου, μὲ τὴ ζηλευτὴ καθοδήγησιν τοῦ Σεβαστοῦ Ἱεράρχου μας καὶ Γέροντός του, ἐπitéλεσε σημαντικὸ καὶ πολὺπλευρο συναφὲς ἔργο. Ἀλλὰ ἡ χαρὰ καὶ εὐχαρίστησή μου ἐπαυξάνονται δικαίως, ἀφοῦ ὁ Σεβασμιώτατος Ναθαναήλ διέτελεσε μαθητὴς μου στὰ ἔδρανα τῆς γεραρᾶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἀπ' ὅπου ἔλαβε, μὲ βαθμό «Ἀριστα», τὸν μεταπτυχιακὸ τίτλο Master στὴν ἐπιστήμην τῆς Λαογραφίας καὶ μάλιστα μὲ πρωτότυπο θέμα, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀγιολογικὴ καὶ λατρευτικὴ παράδοση τῆς Κῶ.

Ὁ Μητροπολίτης Ναθαναήλ, κατὰ κόσμον Φίλιππος Διακοπαναγιώτης, γεννήθηκε τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1960 στὸ νησί τοῦ Ἰπποκράτη, ὅπου παρακολούθησε τὰ ἐγκύκλια μαθήματα. Σπούδασε στὴν Ἀνωτέρα Ἐκκλησιαστικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν (πτυχίον 1986) καὶ στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἀπ' ὅπου ἀπεφοίτησε τὸ 1998. Χειροτονήθηκε Διάκονος τὸ 1985 καὶ Πρεσβύτερος τὸ 1986 ἀπὸ τὸν Σεβασμιώτατον Μητροπολίτην Καρπάθου καὶ Κάσου κ. Ἀμβρόσιο καὶ ὑπηρετήσε ὡς Ἱεροκῆρυξ καὶ Πρωτοσύγκελος τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως τῶν δύο αὐτῶν νησιῶν τῆς νοτιοανατολικῆς ἐσχατιᾶς τοῦ Ἀρχιεπελάγου (1995-2009). Τὸ 2003, μετὰ ἀπὸ πρότασιν τοῦ Μητροπολίτη Ἀμβροσίου, ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης κ. Βαρθολομαῖος καὶ ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τοῦ Πατριαρχείου τὸν ἐξελέξαν Κανονικὸν Ἠγούμενον τῆς Ἱερᾶς Πατριαρχικῆς καὶ Σταυροπηγι-

να 2000. – Ἀμβρόσιος, Μητροπολίτης Καρπάθου καὶ Κάσου: 50 χρόνια Ἱερατικῆς Διακονίας καὶ Προσφορᾶς (1961-2011), Ἐπιμέλεια-Πρόλογος Ἀρχιμ. Καλλίνικος Μαυρολέων, Ἔκδοσις Ἱερᾶς Μητροπόλεως Καρπάθου καὶ Κάσου, Κάρπαθος 2011.

ακής Μονής Ἀγίου Γεωργίου Βασσών Καρπάθου. Τὸ 1994 τοῦ ἀπονεμήθηκε ὁ Χρυσὸς Σταυρὸς τῆς Δωδεκανησιακῆς Ἐκκλησίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου ἀπὸ τὸν Πατριάρχη Βαρθολομαῖο καὶ τὸ 2012 ὁ Χρυσὸς Σταυρὸς τοῦ παλαιφάτου Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας ἀπὸ τὸν ἐκπρόσωπο τοῦ Πατριάρχη Θεοδώρου Β΄, Μητροπολίτη Νοτίου Ἀφρικῆς Σεραφεῖμ.

Τὸ πλούσιο ἐκκλησιαστικό, πολιτιστικό καὶ κοινωνικό ἔργο ποὺ ἀνέπτυξε ὡς Ἀρχιμανδρίτης στὴν Κάρπαθο, ἀντανακλάται καὶ σὲ τέσσερις τιμητικές διακρίσεις. Ἦτσι τὸ 1998 ἀνακηρύχθηκε ἐπίτιμος δημότης τῆς τότε Κοινότητας Ἀπερίου, τὸ 1999 ἐπίτιμος δημότης τοῦ Ἑνιαίου Δήμου Καρπάθου, τὸ 1995 καὶ τὸ 2003 ἐπίτιμο μέλος τῶν Συλλόγων «Ὁμόνοια» Ἀπερίου καὶ Πηγαδιωτῶν Καρπάθου Ἀττικῆς, ἀντίστοιχα, καὶ τοῦ ἀπονεμήθηκαν οἱ σχετικές ἐπιβραβεύσεις.

Στις 23 Φεβρουαρίου 2009, μὲ εἰσήγηση τῆς Α. Θ. Παναγιότητος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου κ. Βαρθολομαίου, ἡ Ἁγία καὶ Ἱερὰ Σύνοδος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου τὸν ἐξέλεξε παμψηφεί Μητροπολίτη Κῶου καὶ Νισύρου. Ἡ χειροτονία του ἔγινε τὴν Κυριακὴ τῆς Ὁρθοδοξίας, 8 Μαρτίου 2009, στὸν Πατριαρχικὸ Ναὸ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου ἀπὸ τὸν Πατριάρχη Βαρθολομαῖο καὶ ἡ Ἐνθρόνισή του στὶς 28 Μαρτίου 2009 στὴν Κῶ ἀπὸ τὸν Πατριαρχικὸ Ἐκπρόσωπο, Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Καρπάθου καὶ Κάσου κ. Ἀμβρόσιο³.

Ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Βαρθολομαῖος στὴ Συγχαρητήριο Προσφώνησή του πρὸς τὸν νέο Μητροπολίτη Κῶου καὶ Νισύρου Ναθαναήλ, εἶπε, μεταξύ ἄλλων, καὶ τὰ ἑξῆς: «Καὶ τὸν ἐξαποστέλλομεν εἰς τὴν ἡγαπημένην Δωδεκάνησον, δῶρον ἁγίου ἐπὶ τῇ 61ῃ ἐπετείῳ ἀπὸ τῆς ἐνσωματώσεώς της μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ δείγμα της πρὸς τὸν ἅγιον Δωδεκανησιακὸν λαὸν πολλῆς στοργῆς καὶ ἀγάπης τῆς Μητρὸς Ἐκκλησίας. Κατὰ τὸν μακρὸν χειμῶνα τῆς δοκιμασίας ἡ Δωδεκάνησος ἔμεινε πιστὴ καὶ ἀφοσιωμένη εἰς τὴν Ὁρθοδοξίαν καὶ τὴν ἐσταυρωμένην Ἐκκλησίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐκώφευσεν εἰς πάσας τὰς σειρήνας, ἡρνήθη νὰ ἀρνηθῇ οὐδὲ κατ' ἐλάχιστον τὴν ἑλληνορθόδοξον ταυτότητά της, περιεφρόνησε τὰς δελεαστικὰς δυτικὰς προσφορὰς καὶ ἐγένετο πιστὴ ἕως θανάτου, ἅξια διὰ νὰ λάβῃ παρὰ Κυρίου τὸν στέφανον τῆς ζωῆς. Ὁ Ἱερώτατος, λοιπόν,

3. Βλ. τὰ σχετικὰ τελετουργικὰ καὶ τοὺς Λόγους ποὺ ἐκφωνήθηκαν στὸ περιοδικό «Δωδεκάνησος»: Ἐπίσημον Δελτίον τῶν ἐν Δωδεκανήσῳ Ἐπαρχιῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου», τεύχος 1 (Ἰανουάριος – Ἰούνιος 2009), σ. 103-121.

Ὁ καθηγητὴς Μηνᾶς Ἀλ. Ἀλεξιάδης κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ὀμιλίας του.

Μητροπολίτης Κώου καὶ Νισύρου κύριος Ναθαναήλ πέμπεται εἰς τὴν Δωδεκάνησον, διὰ νὰ συνεχίσῃ καὶ αὐξήσῃ τὸ ἔργον τῶν προκατόχων του, μὲ τὸν γνωστόν του ἐνθουσιασμόν, τὴν αὐταπάρνησιν, τὴν θυσιαστικὴν ἀγάπην, τὰ σπλάγχνα τῶν οἰκτιρμῶν καὶ τὸν φόβον Θεοῦ ποὺ τὸν διακρίνουν, περικρατῶν εὐλαβῶς τὸ ἔσχατον γῆρας τοῦ ἀμέσου προκατόχου του σεβασμίου καὶ πολιοῦ Μητροπολίτου κυρίου Αἰμιλιανοῦ, στηρίζων καὶ καθοδηγῶν ἐπὶ τὰ λυσιτελέστερα τὸν κατ' αὐτὸν εὐαγῇ κλῆρον, τείνων χεῖρα ἀγάπης πρὸς τὴν νεότητά, συνεργαζόμενος ἐν σοφίᾳ καὶ εἰλικρινείᾳ μετὰ τῶν ἀρχῶν τῶν νήσων, ἐπικουρῶν εἰς πᾶν ἔργον κοινωφελές, φιλογενές καὶ θεάρεστον, δίδων δεξιὰν φιλίας πρὸς τὸ σύνοικον μουσουλμανικὸν στοιχεῖον τῆς Κῶ καὶ τοὺς πολυπληθεῖς περιηγητὰς - ἐπισκέπτας τῶν νήσων, καὶ συστρατευόμενος ἐν μιᾷ καρδίᾳ μετὰ τῶν λοιπῶν Ἱερωτάτων Μητροπολιτῶν τῆς Δωδεκανήσου καὶ τοῦ Πατριαρχικοῦ Ἐξάρχου Πάτμου εἰς τὴν κοινὴν προσπάθειαν διὰ τὴν ἱεουργίαν τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τὴν στερέωσιν τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως εἰς τὰ

ὄρια τοῦ ἐκλεκτοῦ τούτου μέλους τοῦ ἱεροῦ σώματος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου»⁴.

Καὶ ὁ Γέροντάς του Μητροπολίτης Ἀμβρόσιος, κατὰ τὴν τελετὴ τῆς Ἐνθρονίστης του στὴν Κῶ, ὑπογράμμισε τὰ ἑξῆς: «Λοιπόν, Ἄγιε Ἀδελφέ, ἀνερχόμενος τὰς βαθμίδας τοῦ θρόνου σου, ἀναδέχεσαι καὶ τὴν ἀντοχὴν καὶ τὴν ἀξίαν τοῦ ποιμαίνειν ἀξίως. Ἀναδειχθῆτε ἄξιος καὶ πανάξιος συνεχιστὴς τοῦ ἔργου τῶν προκατόχων Σας καὶ ἐπιδείξατε καὶ σεῖς ἐπιτεύγματα καὶ κατορθώματα νέα. Δοξάσατε καὶ τιμήσατε τὴν κλῆσιν, ὅτι ὁ τόπος, ἐν ᾧ ἐκλήθητε νὰ διακονήσετε, ἅγιος καὶ μαρτυρικός εἶναι καὶ ἀναμένει πολλά.

Ἡ ὑμετέρα φίλη Σεβασμιότης προστιθεμένη εἰς τὴν λαμπρὰν χορείαν τῶν διαδόχων τῆς κληρουχίας ταύτης τοῦ Πανσέπτου Οἰκουμενικοῦ Θρόνου, θὰ ποιμάνῃ θεαρέστως τὸ ποίμνιόν Σας, καθότι εἴσθε γνωστὸς καὶ οἰκεῖος εἰς αὐτὸ λόγῳ καὶ τῆς καταγωγῆς, εἴσθε ὅσοι οὖν ἐκ τῶν ὁστέων καὶ σὰρξ ἐκ τῆς σαρκὸς αὐτοῦ τοῦ τόπου.

Ἔχετε πρὸς τοῦτο μακρὰν καὶ δεδοκιμασμένην ἐμπειρίαν ἀπὸ τὴν λαμπρὰν καὶ ἐπαινετὴν διακονίαν Σας εἰς τὴν Ἱερὰν καὶ ἀκριτικὴν Μητρόπολιν Καρπάθου καὶ Κάσου καὶ ἡ ἀγάπη καὶ αἱ εὐχαὶ ὅλων τῶν Καρπαθίων σὰς συνοδεύουν καὶ προσεύχονται διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τῆς ἀποστολῆς Σας. Αὐτὰ ἀποτελοῦν ἐγγύησιν δημιουργικῆς συνεργασίας, εἰς οἰκοδομὴν τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ καὶ διακονίαν τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας»⁵.

Ὁ Μητροπολίτης Ναθαναήλ, ἀναλογιζόμενος τὸ μέγεθος καὶ τὶς εὐθύνες τοῦ ἔργου ποὺ ἀναλαμβάνει, διεμήνυσε στὸν Ἐνθρονιστήριον Λόγον του τὴν ἐπισκοπικὴ ὀπτική του μὲ τὶς παρακάτω δεσμεύσεις:

«Ὡς ἀπεσταλμένος πλέον καὶ Ἐπίσκοπος τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἀγίας Ἐκκλησίας ἐπιστρέφω σήμερα εἰς τὴν γενέτειράν μου, ἔπειτα ἀπὸ εἴκοσι τέσσερα ἔτη, χάριτι Θεοῦ, ταπεινῆς διακονίας εἰς τὴν ἀνεμόεσσαν ὁμηρικὴν Κάρπαθον, διὰ νὰ ὑπηρετήσω τὴν τοπικὴν Ἐκκλησίαν ἀπὸ τὴν ἐπισκοπικὴν πλέον ἑπαλξιν, πτωχότερος ἀπὸ πρὶν καὶ πλουσιώτερος μόνον εἰς τὴν ἀγάπην. Θέλω νὰ γνωρίζε-

4. Βλ. Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΣ, «Προσφώνησις, κατὰ τὴν τελετὴν Ἐνθρονίσεως τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Κώου καὶ Νισύρου ΝΑΘΑΝΑΗΛ», Δωδεκάνησος, ὁ.π., σ. 109.

5. Βλ. Μητροπολίτης Καρπάθου καὶ Κάσου ΑΜΒΡΟΣΙΟΣ, «Προσφώνησις, κατὰ τὴν τελετὴν Ἐνθρονίσεως τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Κώου καὶ Νισύρου ΝΑΘΑΝΑΗΛ», ὁ.π., σ. 119-120.

τε ὅτι ἡ θύρα τῆς καρδίας μου, ὅπως καὶ αὐτὴ τοῦ Ἐπισκοπέιου μου, θὰ παραμένουν πάντοτε ἀνοικταί, πᾶσαν ὥραν καὶ πᾶσαν στιγμήν δι' ὅλους καὶ δι' ὅλες. Ὅτι διὰ τὸν καθένα καὶ τὴν καθεμίαν χωριστά, ἀλλὰ καὶ δι' ὅλους ἀπὸ κοινοῦ, θέλω νὰ εἶμαι ὁ πατέρας, ὁ ἀδελφός, ὁ φίλος, ὁ συμπαραστάτης, ὁ Σίμων ὁ Κυρηναῖος, δι' ὅποιον καὶ ὅποιαν σηκώνει τὸν σταυρὸν ὅποιασδήποτε δοκιμασίας. Ὅτι “θὰ χαίρω μετὰ χαιρόντων καὶ θὰ κλαίω μετὰ κλαιόντων” (Ρωμ. ιβ', 15). “Τίς ἀσθενεῖ καὶ οὐκ ἀσθενῶ; Τίς σκανδαλίζεται καὶ οὐκ ἐγὼ πυροῦμαι;” (Β' Κορ. ια', 29) καὶ “τοῖς πᾶσι γέγονα τὰ πάντα, ἵνα πάντως τινὰς σώσω” (Α' Κορ. θ', 22).

Ἔχω πλήρη συνείδησιν καὶ ἐπίγνωσιν τῆς ἀποστολῆς μου. Γνωρίζω ὅτι πρέπει νὰ χωρήσω τὴν σταυροαναστάσιμον ὁδόν, φέρων ἐπ' ὤμων τὸν σταυρὸν τοῦ ἐπισκοπικοῦ χρέους, ὁ ὁποῖος διὰ τοῦ Γολγοθὰ ὁδηγεῖ εἰς τὴν Ἀνάστασιν.

Πρέπει νὰ συνεχίσω τοὺς ἀγῶνας μου μὲ περισσότερον καὶ θερμότερον ζῆλον ἀπὸ καιριωτέρας καὶ πλέον ὑπευθύνου σκοπιᾶς, ἄνευ ὅρων καὶ ὁρίων, μὲ κύριον καὶ ἀποκλειστικὸν στόχον τὴν προαγωγὴν τοῦ ἁγιαστικοῦ, τοῦ ποιμαντικοῦ καὶ τοῦ διδακτικοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας. “Τοῦτο γὰρ ἐστὶ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, ὁ ἁγιασμός ἡμῶν...” (Α' Θεσσ. δ', 3)»⁶.

Μὲ τίς Πατριαρχικὲς ἐπισημάνσεις, τίς κατευθυντήριες ἐπισκοπικὲς εὐχὲς τοῦ Γέροντός του καὶ τίς προσωπικὲς του θέσεις, ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω, ὁ Μητροπολίτης Ναθαναὴλ ἀσκεῖ ἔκτοτε τὰ ἀρχιερατικά του καθήκοντα καὶ πραγματώνει σημαντικὸ ἐκκλησιαστικὸ, ποιμαντικὸ, πολιτιστικὸ, κοινωνικὸ, ἐπιστημονικὸ καὶ συγγραφικὸ ἔργο.

Παρακολουθώντας διαδικτυακὲς σελίδες τῆς Κῷ καὶ διαβάζοντας τὴν ἐβδομαδιαία ἐφημερίδα τοῦ νησιοῦ ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΗΣ ΚΩ, συνέλεξα ὀρισμένα στοιχεῖα-ψηφίδες τοῦ πολυσχιδοῦς ἔργου του, ποὺ παρουσιάζω ἐπιγραμματικὰ ἐδῶ. Ἔτσι ὁ Μητροπολίτης Ναθαναὴλ ἀπὸ τὴν ἐνθρόνισή του καὶ μέχρι σήμερα: 1) Ἐφρόντισε γιὰ τὴν ἀνακαίνισις ἐκκλησιῶν, τοῦ Ἐπισκοπέιου, τοῦ Γηροκομείου καὶ τῆς Γυναικείας Μονῆς Ἀγίου Νεκταρίου, 2) Ἐνίσχυσε τὸν τοπικὸ κλῆρο μὲ τὴ χειροτονία ἐννέα νέων ἱερέων, 3) Ὁργάνωσε καθημερινὸ συσσίτιο γιὰ

6. Μητροπολίτης Κῶου καὶ Νισύρου ΝΑΘΑΝΑΗΛ, «Ἐνθρονιστήριος Λόγος», Δωδεκάνησος, ὁ.π., σ. 114.

τοὺς οἰκονομικὰ ἐνδεεῖς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ θρήσκευμα ἢ ἐθνικότητα, 4) Ἰδρυσε τράπεζα ρουχισμοῦ γιὰ ὅσους ἔχουν ἀνάγκη, 5) Ὁργάνωσε νέα κατηχητικὰ σχολεῖα, ὅπου διδάσκει καὶ ὁ ἴδιος, 6) Συμμετέχει σὲ πάμπολλες ἐορταστικὲς καὶ ἄλλες ἐκδηλώσεις, 7) Ἐπικοινωνεῖ καθημερινὰ μὲ τὸ ποίμνιό του, 8) Ἐπισκέφθηκε ὅλους τοὺς ναοὺς καὶ τὰ προσκυνήματα τῆς Μητροπόλεως, 9) Ἐνίσχυσε τοὺς δεσμοὺς τῆς Μητροπόλεως μὲ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, 10) Ἐφρόντισε γιὰ τὴν ἀνάδειξη τῆς Ὁσίας Μελοῦς στὴ Βουρρίνα τῆς Κῶ καὶ παράλληλα συνέγραψε σχετικὴ ἐπιστημονικὴ μελέτη, γιὰ τὴν ὁποία θὰ ἀναφερθῶ παρακάτω, 11) Ὁργάνωσε Ἐπισκοπεῖο στὴ Νίσυρο καὶ ἐπισκέπτεται κάθε μῆνα τὸ νησὶ αὐτὸ καὶ ἱεουργεῖ ἐκεῖ σὲ μεγάλες θεομητορικὲς γιορτές.

Ἀλλὰ ὁ Ναθαναήλ, ὅπως τὸν γνωρίσαμε καὶ τὸν ζήσαμε καὶ ἐμεῖς στὴν Κάρπαθο, εἶναι πάνω ἀπ’ ὅλα ΑΝΘΡΩΠΟΣ μὲ ξεχωριστὴ ζεστασιά, ἀγάπη καὶ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν συνάνθρωπό του. Ἰδοὺ πὼς τὸν ἀξιολογεῖ μιὰ διαδικτυακὴ σελίδα: «Ὁ ἄνθρωπος Ναθαναήλ θὰ πεῖ μιὰ καλημέρα καὶ θὰ χαιρετήσῃ ὅποιον κι ἂν συναντήσῃ, φτωχό, πλούσιο, μικρὸ ἢ μεγάλο, ποὺ θὰ ἔχει μιὰ καλὴ κουβέντα νὰ τοῦ πεῖ κι ἓνα χαμόγελο νὰ τοῦ χαρίσῃ. Δίκαια ἐξάλλου τὸν ἀποκαλοῦν ὁ χαμογελαστός καὶ ὁ καλόκαρδος δεσπότης! Πόσοι ἀπὸ ἐμᾶς δὲν τὸν ἔχουμε δεῖ νὰ περπατάει ἀνάμεσά μας μὲ τὸ μπαστουνάκι του; Πόσοι ἀπὸ ἐμᾶς δὲν τὸν ἔχουμε δεῖ νὰ σκουπίζει τὴν αὐλὴ τῆς Μητρόπολης; Πόσοι ἀπὸ ἐμᾶς δὲν τὸν ἔχουμε δεῖ νὰ μοιράζει ὁ ἴδιος τὰ γεύματα ἀγάπης ποὺ δημιούργησε ἀπὸ δικό του ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς ἀνήμπορους καὶ ἀδύναμους ἀδελφούς μας; Ὅλοι μας καμαρώνουμε, ποὺ τὰ γραφεῖα τῆς Μητρόπολης, ἀκόμα καὶ τὸ σπίτι του, εἶναι ἀνοιχτὰ γιὰ ὅποιονδήποτε ζητήσῃ τὴ βοήθειά του! Χαιρόμαστε τὸν ἄνθρωπο Ναθαναήλ, ποὺ θὰ ἀφήσῃ τὸν ἑαυτό του νὰ φανερώσῃ τὰ συναισθήματά του καὶ δὲν θὰ ντραπεῖ ἀκόμα καὶ νὰ δακρύσῃ μπροστὰ στὸ ποίμνιό του»⁷.

* * *

Ὁ Μητροπολίτης Ναθαναήλ ὅμως ἔχει καὶ ἄλλα χαρίσματα. Εἶναι ποιητής, ἐρευνητής, συγγραφέας. Τὸ ποιητικὸ του ἔργο τὸ γνωρίσαμε ἀπὸ τὴν ἱερατικὴ του θητεία στὴν Κάρπαθο. Ἀλλωστε στὸ νησὶ

7. Amen.gr (Πύλη ἐκκλησιαστικῶν εἰδήσεων, 31 Μαρτίου 2011, «Δύο χρόνια ἀπὸ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Κῶου καὶ Νισύρου Ναθαναήλ Β΄: Ἐνας ἄνεμος ποὺ ἦρθε γιὰ νὰ ἀλλάξῃ τὰ πάντα», Κῶς, Βασίλειος Δ. Γεωργιόπουλος).

αὐτὸ ἀφιέρωσε καὶ τὴν τρίτη ποιητική του συλλογὴ μὲ τὸν ἀπέριττο τίτλο «Τῆς Καρπάθου»⁸. Μεταφέρω ἐδῶ τὸ πρῶτο ποίημα, ποὺ ἀφιερώνει στὸ νησί τῆς χειροτονίας του ὡς κληρικοῦ:

ΤΗΣ ΚΑΡΠΑΘΟΥ

Ἑσπερινοὶ καὶ ὄρθροι
πέτρα σκληρὴ
ἀγκαλιασμένη
στὸν καμένο της πράσινο μανδύα
περήφανη
ἀναδύεται ἀπ' τοῦ πελάγου τὰ βάθη
τραγουδώντας
τοὺς μακρόσυρτους σκοποὺς
τοῦ πολέμου, τῆς ζωῆς
συντρόφεμα στὴν αἰωνιότητα
κι ἐκείνη
ἀπ' τοὺς πρώτους⁹.

Οἱ ἄλλες δύο συλλογές τιτλοφοροῦνται «Στοὺς καιροὺς τῆς ἀπόκλισης μὲ φυλᾶς μ' ἀναμνήσεις» (1990)¹⁰, ἡ πρώτη, «Καὶ ποιοῦμεν μετανόιας ἐπτά» (1998)¹¹, ἡ δεύτερη, τὶς ὁποῖες συνέθεσε μὲ τὴ συνεργασία τοῦ φίλου του Δημήτρη Γκαλημανᾶ.

Ὁ τιμώμενος Μητροπολίτης συνέγραψε καὶ τέσσερις ἐνδιαφέρουσες ἐργασίες, ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν Καρπαθιακὴ Ἐκκλησία, Λαογραφία καὶ Ἐκπαίδευση καὶ τὴν Κωακὴ Ἀγιολογία. Ἡ πρώτη εἶναι «Ἱστορία τῆς Ἱερᾶς Πατριαρχικῆς καὶ Σταυροπηγιακῆς Μονῆς Ἀγίου Γεωργίου Βασσῶν Καρπάθου»¹², ἡ δεύτερη «Ἀπὸ τὶς πρώτες Χριστια-

8. Βλ. σχετικὰ Ἀρχιμανδρίτης Ναθαναὴλ ΔΙΑΚΟΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, *Τῆς Καρπάθου, Μαθητικὸς Συνεταιρισμὸς Δημοτικοῦ Σχολείου Πυλῶν Καρπάθου*, Κάρπαθος 2004.

9. Ἀρχιμ. Ναθαναὴλ ΔΙΑΚΟΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, ὁ.π., σ. 11.

10. Ἱερομόναχος ΝΑΘΑΝΑΗΛ - Δημήτρης ΓΚΑΛΗΜΑΝΑΣ, *Στοὺς καιροὺς τῆς ἀπόκλισης μὲ φυλᾶς μ' ἀναμνήσεις*, Ἀθήνα 1990.

11. Ἱερομόναχος ΝΑΘΑΝΑΗΛ - Δημήτρης ΓΚΑΛΗΜΑΝΑΣ, *«Καὶ ποιοῦμεν μετανόιας ἐπτά»*, Ἐκδόσεις Ἀρμός, Ἀθήνα 1998.

12. Ἀρχιμανδρίτης Ναθαναὴλ ΔΙΑΚΟΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, *Ἡ Ἱερὰ Πατριαρχικὴ καὶ*

Ἡ Πρόεδρος τῆς Ἑνώσης Κώων Ἀθηνῶν Εὐαγγελία Κεφαλιανοῦ-Μπούρα, ἐνῶ ἀπονέμει Τιμητική Διάκριση στὸν Μητροπολίτη Ναθαναήλ.

νικές “Ἀγάπες” στὰ Καρπαθιακὰ πανηγύρια» εἶναι Ἀνακοίνωση στὸ Γ’ Διεθνὲς Συνέδριο Καρπαθιακῆς Λαογραφίας, ποὺ ἔγινε τὸν Μάρτιο τοῦ 2006, στὴν «παιπαλόεσσα» νῆσο, κατὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Ἀπολλώνιου τοῦ Ρόδου, καὶ δημοσιεύθηκε κατόπιν στὰ Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου¹³. Ἐδῶ ὁ Ναθαναήλ συσχετίζει τὰ πανηγύρια τῆς Καρπάθου μὲ τὶς «Ἀγάπες» (=συνήθειες τῶν χριστιανῶν γιὰ ἑκτακτες ἢ τακτικὲς συνεστιάσεις) τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων καὶ παρατηρεῖ ὅτι τὰ πανηγύρια αὐτὰ ἔχουν «ἐνσαρκώσει τὸ μήνυμα»¹⁴, ποὺ συναντοῦμε στὶς πολὺ παλιὲς αὐτὲς συνεστιάσεις.

Ἡ τρίτη ἐργασία δημοσιεύθηκε στὸ πρῶτο τεύχος (2009) τοῦ περιοδικοῦ «Δωδεκάνησος» καὶ τιτλοφορεῖται «Ἀγρυπνοῦμε σ’ αὐτὴ τὴ

Σταυροπηγιακὴ Μονὴ Ἀγίου Γεωργίου Βασσῶν Καρπάθου, Πολιτιστικὸς Σύλλογος «Ὁμόνοια» Ἀπερίου Καρπάθου, Ἐκδόσεις Ἀρμός - Παρουσία, Ἀθήνα 1993.

13. Ἀρχιμ. Ναθαναήλ ΔΙΑΚΟΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, «Ἀπὸ τὶς πρώτες Χριστιανικὲς Ἀγάπες» στὰ Καρπαθιακὰ Πανηγύρια», *Πρακτικὰ Γ’ Διεθνoῦς Συνεδρίου Καρπαθιακῆς Λαογραφίας* (Κάρπαθος, Μάρτιος 2006), ἐπιμέλεια Μηνᾶς Ἀλ. Ἀλεξιάδης, Πνευματικὸ Κέντρο Δήμου Καρπάθου - Νομαρχιακὴ Αὐτοδιοίκηση Δωδεκανήσου - Ἐπαρχεῖο Καρπάθου, Ἀθήνα 2008, σ. 433-438.

14. Ἀρχιμ. Ναθαναήλ ΔΙΑΚΟΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, ὁ.π., σ. 436.

γωνιά και μαχόμαστε...»¹⁵. Στην εργασία αυτή δίνεται μιὰ πρισματική εικόνα τῆς πολύχρονης, πρωτόγνωρης καὶ ἐξαιρετικὰ σημαντικῆς (εἰκοσάχρονης) δραστηριότητος τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου Πυλῶν Καρπάθου καὶ τοῦ Μαθητικοῦ του Συνεταιρισμοῦ. Τὸ πρωτοπόρο αὐτὸ Σχολεῖο σὲ πανελλήνια κλίμακα διηύθυνε ὁ γνωστὸς δάσκαλος, Ἀρχιμανδρίτης Καλλίνικος Μαυρολέων¹⁶, τὸ ὁποῖο, δυστυχῶς, καταργήθηκε (2011) ἀβασάνιστα, μὲ τὰ μέτρα τῶν συγχωνεύσεων τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας. (Ἐνα ἀπὸ τὰ λάθη, νομίζω, τῆς Ἑλληνικῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς).

Ἡ τέταρτη ἐπιγράφεται «Ὁ ναὸς τῆς Ὁσίας Μελοῦς καὶ οἱ θεραπευτικὲς πηγὲς στὴ Βουρρίνα τῆς Κῶ» καὶ εἶναι πρόδρομη ἀνακοίνωση ἀπὸ τὴ μεταπτυχιακὴ διπλωματικὴ μελέτη του στοῦ Πανεπιστήμιου Ἀθηνῶν, καὶ δημοσιεύθηκε (2012) στὰ «Κωακά»¹⁷. Ἐδῶ ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται στοῦ βυζαντινὸ ἐκκλησάκι τῆς Ὁσίας Μελοῦς στὴ Βουρρίνα τῆς Κῶ, ἀποκαθιστᾷ σωζόμενη ἐπιγραφή μετὰ τὸν καθαρισμὸ της καὶ συζητεῖ τὶς θεραπευτικὲς ιδιότητες τῶν πηγῶν ποὺ ὑπάρχουν ἐκεῖ.

* * *

Ὅπως ἤδη ἀνέφερα στὴν ἀρχὴ τῆς ὁμιλίας αὐτῆς, ὁ Μητροπολίτης Ναθαναὴλ διετέλεσε ἐπὶ διετία μεταπτυχιακὸς φοιτητὴς μου στοῦ Τμήματος Φιλολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ἐκεῖ ἐκπόνησε μεταπτυχιακὴ διπλωματικὴ μελέτη, ἡ ὁποία βαθμολογήθηκε μὲ «Ἀριστα» καὶ ἔλαβε στὴ συνέχεια τὸ Μεταπτυχιακὸ Δίπλωμα Εἰδίκευσης (Master) στὴ Λαογραφία (Ἰούνιος 2012). Ἡ συγκεκριμένη μονογραφία, ποὺ ἔχει τίτλο «Ἡ Ὁσία Μελὼ στὴ

15. Μητροπολίτης Κώου ΝΑΘΑΝΑΗΛ, «Ἀγρυπνοῦμε σ' αὐτὴ τὴ γωνιά καὶ μαχόμαστε...», Δωδεκάνησος, τεῦχος 1 (Ἰανουάριος - Ἰούνιος 2009), σ. 231-241.

16. Γιὰ τὸ πολυεπίπεδο καὶ σημαντικό ἔργο τοῦ Σχολείου αὐτοῦ καὶ τοῦ δασκάλου του, Ἀρχιμανδρίτη Καλλίνικου Μαυρολέων, βλ. Λαμπρινὴ ΣΚΟΥΡΑ, *Τὸ Δημοτικὸ Σχολεῖο Πυλῶν Καρπάθου: Ἐνα σύγχρονο κύτταρο Παιδείας καὶ Πολιτισμοῦ*, Μαθητικὸς Συνεταιρισμὸς Δημοτικοῦ Σχολείου Πυλῶν Καρπάθου, Ἀθήνα 2004. Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα βλ. καὶ Μηνᾶς Ἀλ. ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ, «Μὲ ἀφορμὴ ἓνα βιβλίο: Τὸ Δημοτικὸ Σχολεῖο Πυλῶν Καρπάθου καὶ ἡ προσφορὰ του στὴν Ἐκπαίδευση καὶ τὰ Γράμματα», *Ἐρευνα* (Μηνιαῖο περιοδικὸ - ἐκδότης Κώστας Κορίδης), τεῦχος 69 (Σεπτέμβριος 2005), σ. 53-55.

17. Βλ. Μητροπολίτης Κώου καὶ Νισύρου ΝΑΘΑΝΑΗΛ, «Ὁ Ναὸς τῆς Ὁσίας Μελοῦς καὶ οἱ θεραπευτικὲς πηγὲς στὴ Βουρρίνα τῆς Κῶ», *Τὰ Κωακά*, 12 (2012), σ. 223-234.

Ὁ Σεβ. Μητροπολίτης Ναθαναήλ
στήν εύχαριστήρια όμιλία του.
Δεξιά ή Πρόεδρος Εύαγγελία
Κεφαλιανού-Μπούρα

Βουρρίνα τής Κῶ. Λαϊκή παράδοση καί λατρεία»¹⁸, εἶναι ἄρτια καί πρωτότυπη καί συγχρόνως ἐμπνευσμένη καί συστηματική προσπάθεια συγκρότησης καί ἀπόπειρα ἐρμηνείας τής λαϊκῆς λατρείας τής Ὁσίας Μελοῦς στή Βουρρίνα τής Κῶ. Γιά τήν Ὁσία Μελώ, ὅπως εἶναι βιβλιογραφικά γνωστό, συστηματικές ἀναφορές ἔκαναν πρῶτοι σέ κείμενά τους ὁ Βολλανδιστής ἀγιολόγος Fr. Halkin¹⁹ καί ὁ καθηγητής Ζαχαρίας Τσιρπανλῆς²⁰.

Στήν ἐργασία αὐτή ὁ Μητροπολίτης Ναθαναήλ ἔκανε ἐπίπονη, συστηματική ἀναζήτηση καί προσεκτική χρήση πλήθους πηγῶν, ἱστορικῶν, βιβλιογραφικῶν, ὕμνογραφικῶν, ἀρχαιο-

λογικῶν, ἀλλά ἐπιχείρησε καί ἐπιτόπια ἔρευνα γιά τή συλλογή σχετικοῦ πρωτογενοῦς λαογραφικοῦ ὕλικου. Τὸ ἀποτέλεσμα τῶν ἐρευνῶν του εἶναι ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρον καί μορφοποιήθηκε σέ ἓνα βιβλίο, τὸ ὁποῖο σύντομα θά ἐκδοθεῖ, καί θά ἀναδείξει στήν κοινωνία τής Κῶ, στὰ ἄλλα Δωδεκάνησα καί στήν ἐπιστημονική κοινότητα τὸν βίο, τὴν προσωπικότητα καί τὴ λαϊκὴ παράδοση καί λατρεία τής Ὁσίας Μελοῦς.

18. Βλ. ἀναλυτικά: Ναθαναήλ-Φίλιππος ΔΙΑΚΟΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ (Μητροπολίτης Κῶου καί Νισύρου), *Ἡ Ὁσία Μελώ στή Βουρρίνα τής Κῶ: Λαϊκὴ παράδοση καί λατρεία*, Ἐθνικὸ καί Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, Φιλοσοφικὴ Σχολή, Τμῆμα Φιλολογίας, Τομέας Βυζαντινῆς Φιλολογίας καί Λαογραφίας, Μεταπτυχιακὸ Δίπλωμα Λαογραφίας, Κῶς 2012.

19. Βλ. Francois HALKIN, «Un poème liturgique en l'honneur de Sainte Melò de Cos», ΛΕΙΜΩΝ: Προσφορά εἰς τὸν καθηγητὴν Ν. Β. Τωμαδάκη, *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 39-40 (1972-1973), σ. 110-113.

20. Ζαχαρίας Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ, «Τὸ Βυζαντινὸ ἐκκλησάκι τής Ὁσίας Μελοῦς στήν Κῶ καί τὸ οἰκεῖο τοπωνύμιον», *Δωδώνη: Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Τμήματος Ἱστορίας καί Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων*, 27: 1 (1998), σ. 23-43.

Από τὰ κεφάλαια τοῦ βιβλίου μνημονεύω ἐδῶ τὸ πέμπτο, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὶς λαϊκὲς παραδόσεις καὶ τὴ σύγχρονη λατρεία τῆς Ἁγίας²¹. Ὁ συγγραφέας παραδίδει μαρτυρίες γιὰ τὶς ἱαματικὲς πηγὲς τῆς Βουρρίνας καὶ ἀναλύει τὸ μυθιστόρημα «Συγγοῦ River» τῆς λογοτέχνης Μαρίας Καλατζοπούλου-Τσιρπανλῆ, στὸ ὁποῖο ἡ ἥρωίς, ἀφοῦ ἔχει ὑποστῇ βιασμό, περιθάλπεται ἀπὸ τὴν Ἁγία Μελώ. Δίνονται ἀκόμα μαρτυρίες πληροφορητῶν γιὰ ὁράματα ἢ ὄνειρα ποὺ εἶδαν, μὲ τὴν Ὅσιαν νὰ τοὺς ὑπαγορεύει τὶς ἐπιθυμίες της γιὰ τὸν ναό της. Συγκινητικὲς εἶναι οἱ μαρτυρίες τῆς Αἰκατερίνης Τουλαντᾶ-Μαρκάκη, ἡ ὁποία ὀνόμασε τὸ κοριτσάκι της Μελοῦ-Μελώ, ἃν καὶ εἶχε βαπτιστῇ Μελάνη. Ἡ μικρὴ Μελοῦ κερνοῦσε γλυκὰ τὸ πρῶτο Σάββατο τοῦ Ἰουλίου 2011 (πρόκειται γιὰ κινητὴ γιορτὴ), ὅταν τελέσθηκε, ἱεουργοῦντος τοῦ κ. Ναθαναήλ, ἡ πρώτη Θεία Λειτουργία στὸ ἐκκλησάκι τῆς Ὀσίας. Ἀναφέρω ἐδῶ ὅτι ἡ νέα λειτουργικὴ Ἀκολουθία, ποὺ ἐνσωματώνει καὶ παλαιότερα στιχηρὰ τοῦ Μητροπολίτη Ρόδου Μητροφάνους, συντάχθηκε ἀπὸ τὸν Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Ρόδου καὶ γνωστὸ ὕμνογράφο τῆς Ἐκκλησίας κ. Κύριλλο τὸ 2011, μετὰ ἀπὸ παράκληση τοῦ κ. Ναθαναήλ καὶ ἐψάλη γιὰ πρώτη φορὰ τὸν Ἰούλιο τοῦ 2011. Ἡ Ἀκολουθία παρατίθεται ὁλόκληρη σὲ παράρτημα τοῦ ἔργου.

Ἡ μονογραφία αὐτὴ τοῦ Κῶου Ἱεράρχη εἶναι, νομίζω, ἀνταπόκριση μιᾶς ἔντονης ψυχικῆς καὶ πνευματικῆς ἀνάγκης τοῦ ποιμνίου του, ποὺ ἀναζητοῦσε τὴ γνώση τοῦ προσώπου, τὸν βίο καὶ τὴ συνέχιση τῆς λατρείας τῆς Ὀσίας Μελοῦς. Ἐπιστημονικὰ πρόκειται γιὰ ἓνα ἐξαιρετὸ δείγμα συνδυασμοῦ Θεολογίας καὶ Λαογραφίας, ποὺ ἔχει ἐπικέντρο τὸ πάντοτε ἐπίκαιρο καὶ μεγάλο θέμα τῆς λαϊκῆς λατρείας.

* * *

Ὅσα ἐξέθεσα παραπάνω τεκμηριώνουν τὸ συμπέρασμα ὅτι, ὁ Μητροπολίτης Ναθαναήλ, στὰ πρῶτα τέσσερα χρόνια τῆς Ἀρχιερατείας του στὴν Κῶ καὶ τὴ Νίσυρο, ἔχει προσφέρει πολυσήμαντο καὶ πολύπλευρο ἔργο καὶ ἔχει τὴν ἀποδοχὴ τῶν συμπατριωτῶν του καὶ τῶν γειτονικῶν Νισυρίων. Ὅλοι μιλοῦν ἐγκωμιαστικὰ γιὰ τόν

21. Βλ. σχετικὰ Ναθαναήλ - Φίλιππος ΔΙΑΚΟΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ (Μητροπολίτης Κῶου καὶ Νισύρου), *Ἡ Ὅσιαν Μελώ στὴ Βουρρίνα τῆς Κῶ, Λαϊκὴ παράδοση καὶ λατρεία*, ὁ.π., σ. 79-94.

Ὁ Μητροπολίτης Ναθαναήλ.

Ἀριστερὰ ὁ καθηγητὴς Μηνᾶς Αλ. Ἀλεξιάδης μετὰ τὴ σύζυγό του, ἐκπαιδευτικὸ Εὐη Μελεᾶ-Ἀλεξιάδη καὶ δεξιὰ ἡ Πρόεδρος Εὐαγγελία Κεφαλίου-Μπούρα μετὰ τὸν σύζυγό της Νικόλαο Μπούρα, πρῶην ἑπαρχο Κῶ.

εὐπροσήγαρο, «ἄκακον καὶ ἀμίαντον»²² Ποιμενάρχη τους. Ἄλλωστε «Φήμη γε μέντοι δημόθρους μέγα σθένει», κατὰ τὸν Αἰσχύλο (Ἀγαμέμνων, 938). Ὁ Ναθαναήλ τιμᾷ τὸν τόπο του καὶ τὸν τιμᾷ κι ἐκεῖνος, δικαιώνοντας ἔτσι καὶ τὴ ρῆση τοῦ Μεγάλου Βασιλείου «Ἔστω ὁ ἐπίσκοπος μὴ ἐκ τοῦ τόπου σεμνυνόμενος, ἀλλὰ τὸν τόπον σεμνύνων τὸν ἑαυτοῦ» (Ἐπιστολὴ 98, PG 32, 497A)²³.

Ἐμεῖς εὐχόμεσθε ὑγεία καὶ εὐτυχία γιὰ τὴ συνέχεια τοῦ δημιουργικοῦ του ἔργου, εὐγνωμονοῦμε τὸν Γέροντά του Μητροπολίτη Ἀμβρόσιο, καὶ εὐφημίζουμε «Ναθαναήλ τοῦ Σεβασμιωτάτου καὶ Θεοπροβλήτου Μητροπολίτου, τῆς Ἀγιωτάτης Μητροπόλεως Κῶου καὶ Νισύρου, Ὑπερτίμου καὶ Ἐξάρχου Κυκλάδων νήσων, ἡμῶν δὲ Πατρὸς καὶ Ἱεράρχου πολλὰ τὰ ἔτη».

22. Ἀπόστολος ΠΑΥΛΟΣ, Πρὸς Ἑβραίους Ἐπιστολή, ζ' 26- ἡ' 2.

23. Βλ. σχετικὰ Ἱερομόναχος Ἀγιορείτης ΒΕΝΕΔΙΚΤΟΣ, Βασιλειανὸν Ταμεῖον, ἡτοὶ Εὐρετήριον θεμάτων τῶν Ἀπάντων Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, βάσει τῆς P G Πατρολογίας τοῦ J. Migne καὶ τῆς ΕΠΕ (Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας), Ἐκδοσις: Συνοδιά Σπυρίδωνος Ἱερομονάχου, Νέα Σκῆτη - Ἅγιον Ὅρος 1998, σ. 221.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ
Δικηγόρος, Ιστορικός - Έρευνητής

Ο ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΒΙΟΣ ΤΩΝ ΚΩΩΝ.
Η ΚΩΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗ, ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΗ ΚΑΙ
ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ ΔΙΑ ΜΕΣΟΥ ΤΩΝ ΑΙΩΝΩΝ*

Κυριακή τῆς Ὁρθοδοξίας:

«Ἡμέρα χαρμόσυνος καὶ εὐφροσύνης ἀνάπλεως, πε-
φανέρωται σήμερον. Φαιδρότης δογμάτων γάρ, τῶν
ἀληθεστάτων, ἀστράπτει καὶ λάμπει ἡ Ἐκκλησία τοῦ
Χριστοῦ».....

(Στιχηρὸ Προσόμοιο τῶν Αἰώνων, ψαλλόμενο σὲ ἦχο δ')

Τὴν ἑορταστικὴ αὐτὴ ἡμέρα ἀνατρέχει ἡ ἱστορικὴ μνήμη στὴ
γένεση τῆς Χριστιανικῆς Πίστης στὸ νησί μας καὶ στὴ δύσβατη
ἀλλὰ νικηφόρα πορεία της μέσα στοὺς αἰῶνες. Πότε ἀκριβῶς δια-
δόθηκε ὁ Χριστιανισμὸς στὴν Κῶ παραμένει ἄγνωστο. Τὸ πέρα-
σμα ὅμως τοῦ Ἀποστόλου τῶν Ἐθνῶν **Παύλου** ἀπὸ τὸ νησί μετὰ
τὴν τρίτη περιοδεία του, γύρω στὸ ἔτος 57 μ. Χ., ὅπως διαβάζουμε
στὶς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων (ΚΑ' 1-2), ὁδηγεῖ στὴν ἀποψη πὼς δὲν

* Ὁμιλία ποὺ διοργάνωσε ὁ Πνευματικὸς Ὁμιλος Κώων «**Ὁ Φιλητάς**» στὴν
αἴθουσα τῆς Πνευματικῆς Ἑστίας τὴν Κυριακὴ τῆς Ὁρθοδοξίας (13-3-2011) μὲ
τὴν εὐκαιρία τῆς ἀπονομῆς τιμητικῆς διάκρισης πρὸς τὸν Σεβασμιώτατο Μητρο-
πολίτη Κώου & Νισύρου κ. **Ναθαναὴλ τὸν Β'**, γιὰ τὸ ἀμέσως μετὰ τὴν ἐνθρόνισή
του ἐπιτευχθέν θεάρεστο Ἐκκλησιαστικὸ καὶ Ἀνθρωπιστικὸ τοῦ ἔργο. Λεπτομε-
ρεῖς περιγραφὲς καὶ βιβλιογραφικὲς σημειώσεις σχετικὲς μὲ τὴν ὁμιλία αὐτὴ βλέπε
στὸ ἔργο μου: «Ἱστορία τῆς Νήσου Κῶ. Ἀρχαία-Μεσαιωνικὴ-Νεότερη», ἔκδοση
Δήμου Κῶ, 1990.

θα ήταν άπατηλός ό ισχυρισμός ότι ό Παῦλος εἶναι ό προσωπικός Απόστολος τών Κώνων, χωρίς άναγκαστικά νά δεχόμαστε ότι εἶναι καί ό άμεσος ιδρυτής τῆς Ἐκκλησίας τοῦ νησιοῦ. Μᾶς λείπουν γιά τό τελευταῖο αὐτό σημαντικά στοιχεῖα.

Τό πιθανότερο πάντως εἶναι νά διαδόθηκε ό Χριστιανισμός στήν Κῶ πρὶν τουλάχιστον ἀπό τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰῶνα. Σ' αὐτό βοήθησε τόσο ή γεωγραφική θέση τοῦ νησιοῦ μας, πού βρίσκεται ανάμεσα στή Μικρά Ἀσία καί τήν Κρήτη, όπου ό Χριστιανισμός ἦταν ἤδη διαδεδομένος ἀπό τόν Παῦλο νωρίτερα μέ τήν Γ' καί Δ' περιόδεια, όσο καί ή γειτνίαση τῆς Κῶ μέ τήν Πάτμο, όπου ό ἐπιστήθιος φίλος καί μαθητής τοῦ Χριστοῦ Ἰωάννης ό Εὐαγγελιστής ἔγραψε τήν Ἀποκάλυψη καί ἀσφαλῶς θά εἶχε ριζώσει ἐκεῖ καί ἴσως νά εἶχε ἀπλωθεῖ ὡς ἐδῶ ό σπόρος τῆς διδασκαλίας του. Τήν ἀποψη αὐτή ἐπιβεβαιώνουν διάφορα παλαιοχριστιανικά εὐρήματα τῆς Κῶ, ὅπως μιᾶ μικρή ταφόπετρα τών πρώτων χριστιανικῶν χρόνων μέ τήν ἐπιγραφή: ΕΙC ΘΕΟC ΕΝ ΟΥΡΑΝΩ (Βλ. W. Paton, *The inscriptions of Cos*, Oxford 1891, σ.119, ἀριθ. ἐπιγραφῆς 68) καθὼς καί ἓνας ἀνάγλυφος ΙΧΘΥC σέ λευκό ἐπιτύμβιο μάρμαρο, πού ἦταν τό ἱερὸ μυστικὸ σύμβολο τών πρώτων χριστιανῶν, ή ἀκροστιχίδα τοῦ οἱοῦ σχηματίζει, ὅπως ξέρουμε, τή φράση: Ἰησοῦς Χριστὸς Θεοῦ Υἱὸς Σωτήρ.

Μόλις στίς ἀρχές τοῦ 4ου αἰῶνα παρουσιάζεται στήν Κῶ μιᾶ ὀργανωμένη Χριστιανική Κοινότητα μέ δικό της Ἐπίσκοπο, ό οἱοῦ πῆρε, μάλιστα, μέρος στίς ἐργασίες τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου στή Νίκαια τῆς Βιθυνίας τό ἔτος 325 μ.Χ. Ἦταν ό Ἐπίσκοπος **Μελίφρων**. Ἡ Ἐπισκοπὴ τῆς Κῶ βρισκόμενη στήν τρίτη θέση μετὰ τήν Ἐπισκοπὴ τῆς Σάμου καί τῆς Χίου ὑπαγόταν στή Μητρόπολη τῆς Ρόδου, στήν «Ἐπαρχία τών Κυκλάδων Νήσων», ὅπως λεγόταν, μέχρι τίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰῶνα. Στίς διάφορες ὁμως Οἰκουμενικὲς καί τοπικὲς Συνόδους, όπου ή Ὁρθοδοξία ἔδινε τίς μάχες της κατὰ τών αἰρετικῶν, θά δοῦμε νά παρίστανται Ἐπίσκοποι τῆς Κῶ, νά ξεχωρίζουν γιά τή βαθιὰ θεολογική τους κατάρτιση καί νά ἀντιπροσωπεύουν ἐπάξια τό νησί. Ἔτσι τό 431 ἓνας Ἐπίσκοπός του λέγεται ότι εἶχε παραστεῖ στήν Γ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδο τῆς Ἐφέσου. Ὁ Ἐπίσκοπος Κῶ **Ἰουλιανὸς** μετέχει στή Σύνοδο τῆς Κων/πόλεως τό 448 καθὼς καί στήν Δ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδο τῆς Νικαίας-Χαλκηδόνας τοῦ 451, όπου ἐκπροσωπεῖ ὡς λατινομαθὴς τὸν πάπα Λέοντα τὸν

Α'. Ὁ **Δωρόθεος** παρίσταται στὴ Σύνοδο τῆς Κων/πόλεως τὸ 518, ὁ **Γεώργιος** στὴν ΣΤ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδο τῆς Κων/πόλεως τὸ 680/1, ἡ ὁποία καταδίκασε τὸ μονοφυσιτισμὸ καὶ ὁ **Κωνσταντῖνος** στὴ Σύνοδο τῆς Κων/πόλεως τὸ 879, ποὺ ἔγινε ἡ ἀποκατάσταση τοῦ Πατριάρχῃ Φωτίου. Βλέπουμε, λοιπόν, ἀπὸ τοὺς πρώτους βυζαντινοὺς αἰῶνες τὴν ἄμεση σχέση τῆς Ἐπισκοπῆς Κῶ μὲ τὴ Μητέρα Ἀποστολικὴ Ἐκκλησία τῆς Κων/πόλεως.

Τὸν 5ο αἰῶνα θὰ ἐπισκεφθεῖ τὴν Κῶ ἡ **Ὁσία Ξένη**. Ἦταν Ρωμαία τὸ γένος καὶ ὀνομαζόταν Εὐσεβία. Σὲ νεαρὴ ἡλικία ἐγκατέλειψε τὸ σπίτι τοῦ πλούσιου πατέρα της καὶ ἀναχώρησε γιὰ τὴν Ἀλεξάνδρεια μὲ σκοπὸ νὰ ἀφοσιωθεῖ στὸν μοναχισμό. Πέρασε ἀπὸ τὴν Κῶ, ἔμεινε γιὰ λίγο στὸ νησί γιὰ νὰ καταλήξει στὰ Μύλασσα τῆς Καρίας, ὅπου κλείστηκε σὲ μοναστήρι.

Τοῦ 5ου μὲ 6ου αἰῶνα εἶναι καὶ οἱ πολυάριθμες παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς τῆς Κῶ. Τis διακρίνει ὁ πλούσιος ψηφιδωτὸς διάκοσμος τῶν δαπέδων, τὰ ἐντυπωσιακὰ μεγέθη, ἰδίως τῶν Βαπτιστηρίων καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τους τεχντροπία. Ἦταν δὲ ἀφιερωμένες στὴν Ἀγία Θεότητα (δηλ. τὴν Ἀγία Τριάδα), στὸν Πρωτομάρτυρα Στέφανο, στὸν Ἀρχιστράτηγο Γαβριήλ, στὸν Ἅγιο Ἰωάννη καὶ σὲ πολλοὺς ἄλλους Ἀγίους τῆς Ἐκκλησίας μας. Δὲν εἶναι ἐπίσης τυχαῖο ποὺ δύο, μάλιστα, ἀπὸ αὐτές εἶναι ἀφιερωμένες καὶ στὸν Ἀπόστολο τῶν Ἑθνῶν Παῦλο. Τὰ ἴχνη τῆς πρώτης ἀνακαλύφθηκαν στὸ ἀκρωτήρι Σκανδάρι, ὅπου σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση τῶν Κῶων εἶχε περιπατήσει ὁ Παῦλος καὶ τῆς δεύτερης ἦρθαν στὸ φῶς στὸ Ζηπάρι. Τὸ πλῆθος τῶν βασιλικῶν τῆς Κῶ ἀναδεικνύει τὸ νησί ἓνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα παλαιοχριστιανικὰ κέντρα καὶ μαρτυρεῖ ὄχι μόνο τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς καλὰ ὀργανωμένης χριστιανικῆς κοινότητος κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 5ου καὶ 6ου μ. Χ. αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ τὸ κατόρθωμα μιᾶς ἀξιοθαύμαστης οἰκονομικῆς εὐρωστίας καὶ καλλιτεχνικῆς ἀνθησης τοῦ πληθυσμοῦ του.

Οἱ χρόνοι κυλοῦν καὶ φθάνουμε στὸν 11ο αἰῶνα. Εἶναι ἡ περίοδος ὅπου παρατηρεῖται μιὰ ἀλματώδης ἐξάπλωση τοῦ μοναχικοῦ βίου σὲ ὁλόκληρη τὴ βυζαντινὴ ἐπικράτεια. Ἔτσι καὶ στὸ νησί μας ὁ Κῶος ἐρημίτης μοναχὸς **Ἀρσένιος Σκηνοῦρης** ἔχει καταφύγει στὸ ψηλότερο καὶ πιὸ ἀπόκρημνο βουνό, τὸν Δίκιο, ὅπου «κελλία δύο ἐδεῖματο καὶ μοναχοὺς ἐν τούτοις ἀπέκειρε», ὅπως γράφει τὸ Χρυσόβουλλο τοῦ αὐτοκράτορα Νικηφόρου τοῦ Γ' τοῦ Βοτανειάτη,

τὸ ὁποῖο ὀριζε νὰ χορηγοῦνται στὸν Σκηνοῦρη καὶ στοὺς κελλιῶτες μοναχοὺς τοῦ κάθε χρόνο 16 νομίσματα, γιὰ νὰ τοὺς ἀνακουφίζουν ἀπὸ τὶς στερήσεις καὶ νὰ προσεύχονται ὑπὲρ τοῦ αὐτοκράτορα. Ἐπίσης τὸ ἴδιο Χρυσόβουλλο τοὺς ἐξασφάλιζε τὸ προνομιακὸ καθεστῶς τοῦ «αὐτεξουσίου», δηλαδή τῆς πλήρους ἀνεξαρτησίας ἀπὸ κάθε ἐκκλησιαστικὴ ἢ κρατικὴ ἐποπτεία, παρέχοντάς τους ἀκόμη καὶ τὸ εὐεργέτημα τῆς «ἐξκουσσίας» (ἀπὸ τὸ λατ. excusatio), ποὺ σήμαινε φορολογικὴ ἀπαλλαγὴ.

Θὰ ἀκολουθήσει ἡ γνωριμία τοῦ Σκηνοῦρη μὲ ἕναν ἄλλο μοναχό, ὁπαδὸ τοῦ κοινοβιακοῦ συστήματος, τὸν **Χριστόδουλο τὸν Λατρηνό**, τὸν ὁποῖον ὁ Σκηνοῦρης θὰ ὀδηγήσει στὴν Κῶ μὲ σκοπὸ νὰ ἐπιλέξει ἀνάμεσα στὶς σημαντικὲς τοῦ ιδιοκτησίης τὴν κατάλληλη θέση γιὰ τὴν ἀνέγερση μοναστηριοῦ. Ἐξετάζοντας ὁ Χριστόδουλος ὅλα τὰ ἀκίνητα τοῦ Σκηνοῦρη στὴν Κῶ θὰ γράψει στὴν Ὑποτύπωσή του: «ἐντυγχάνω λόφῳ μεγίστῳ καὶ ἀοικήτῳ, χαρίεντι δὲ ἄλλως τὰ πρὸς ἀέρα καὶ εὐύδρῳ καὶ εὐκραεῖ, Πηλίον τοῖς νησιώταις τὸ ὄρος τοῦτο κατωνομάζεται...». Ἐκεῖ, λοιπόν, στὸ Παλαιὸ Πυλὶ θὰ χτίσει τὸ μοναστήρι τοῦ ὁ Χριστόδουλος. «Ναὸν ἐκ βάθρων ἐδειμάμην καὶ εἰς τέλος ἀπήρτισα περικαλλῇ τε καὶ ὠραιότατον, ἐπ' ὀνόματι τοῦτον ιδρύσας τῆς ἀγνῆς Θεομήτορος. Καὶ μέντοι, συνεχίζει ὁ Χριστόδουλος, καὶ θριγκίον καὶ κέλλας καὶ τᾶλλα ἐποίησάμην, ὅσα τὸ αὐτοτελὲς καὶ ἀπηρτισμένον χαρακτηρίζουσιν φροντιστήριον». Ἴδου τὸ πρῶτο γνωστὸ σ' ἐμᾶς μοναστηριακὸ συγκρότημα στὴν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κῶ.

Στὸ μοναστήρι, ποὺ ἔλαβε τὴν ὀνομασία «**Μονὴ τῶν Καστριανῶν**» ἀπὸ τὸ ἐπιβλητικὸ γειτονικὸ κάστρο, ἄρχισαν νὰ συρρέουν μοναχοὶ καὶ νὰ γίνονται ἀφιερώσεις κτημάτων ἀπὸ ντόπιους, ἐκδήλωση τῆς βαθύτατης πίστεως τῶν χριστιανῶν τῆς Κῶ. Ὁ Χριστόδουλος ὅμως ἔχοντας κατὰ νοῦ τοὺς αὐστηροὺς κανόνες τῆς μοναστικῆς ζωῆς καὶ θέλοντας νὰ ἀποσπάσει τοὺς μοναχοὺς τοῦ ἀπὸ τὴν «*τύρβη τῶν βρασμῶν τῶν βιωτικῶν*», ὅπως τονίζει, λόγῳ τῶν συχνῶν τους δοσοληψιῶν μὲ κατοίκους τῆς περιοχῆς, κατορθώνει - μετὰ ἀπὸ ὀκταετῆ περίπου παραμονὴ στὸ νησί - μὲ Χρυσόβουλλο τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλεξίου Α' τοῦ Κομνηνοῦ νὰ ἀνταλλάξει ὅλες τὶς κτήσεις τῆς Κῶ μὲ τὸ ἔρημο νησί τῆς Πάτμου, νὰ μεταφέρει ἐκεῖ τοὺς μοναχοὺς τοῦ καὶ νὰ ιδρύσει τὴ Μονὴ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, ἡ ὁποία ἐνάμιση αἰῶνα ἀργότερα ἀποκτᾷ μετόχια καὶ στὴν Κῶ, μετὰ τῶν ὁποίων

ήταν οι **Μονές τῶν Σπονδῶν** (στή Ζιά), τοῦ **Σωτήρος Χριστοῦ** (στό Δίκιο) καί τῆς **Παναγίας τοῦ Ἄλσους** (στό Ἀσκληπιεῖο). Μὲ ἐπίσημα Πατριαρχικά Ἐγγράφα οἱ Ἐπίσκοποι τῆς Κῶ καλοῦνταν νὰ ἀναγνώρισουν στοὺς μοναχοὺς τῆς Πάτμου δικαιώματα κατοχῆς καὶ νομῆς στὰ πλούσια μετόχια τοὺς στήν Κῶ, τὰ ὁποῖα τοὺς ἐξασφάλιζαν σημαντικές γεωργικὲς προσόδους. Γι αὐτὸ καὶ πολλὲς φορές τὰ μετόχια γίνονταν αἰτία προστριβῶν ἀνάμεσα στοὺς Κῶους ἀκτήμονες καλλιεργητὲς καὶ στοὺς μοναχοὺς ποὺ ἐρχόντουσαν νὰ εἰσπράξουν τὰ εἰσοδήματα (κυρίως λάδι, κρασί καὶ λαχανικά) ἀπὸ τίς ἐκμεταλλεύσεις τῶν κτημάτων αὐτῶν.

Μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Κῶ ἀπὸ τὸ Τάγμα τῶν Ἰωαννιτῶν Ἱπποτῶν στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰώνα, τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο θέλησε νὰ προστατέψει τοὺς Ὀρθόδοξους κατοίκους τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τὴ λατινικὴ ἐπιρροή τοῦ Τάγματος, παρόλο ποὺ οἱ Ἰωαννίτες Ἱππότες δὲν ἄσκησαν φανερὴ ἢ ἐντυπωσιακὴ τουλάχιστο προσηλυτιστικὴ πολιτικὴ. Ἔτσι τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ἀπέσπασε τὴν Ἐπισκοπὴ Κῶ ἀπὸ τὴ Μητρόπολη τῆς Ρόδου, τὴν ἔθεσε στὴν ἄμεση κηδεμονία του, προάγοντάς τὴν σὲ **Ἀρχιεπισκοπὴ** μετὰ τῶν ἐτῶν 1328-1341, ἀναγράφοντας τὴν Κῶ 6η ἀνάμεσα στὶς 8 Ἀρχιεπισκοπὲς τῆς Κων/πόλεως. Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1330 συναντοῦμε ὡς Ἀρχιεπίσκοπο Κῶ τὸν **Γεράσιμο**. Ὁ Ἀρχιεπισκοπικὸς ὅμως Κατάλογος τῆς Κῶ αὐτῆς τῆς περιόδου παρουσιάζει τεράστια χρονικὰ κενὰ ὀφειλόμενα στὴν ἔλλειψη μαρτυριῶν. Ἀπὸ πατριαρχικὰ ἔγγραφα προκύπτει ὅτι στὴν Κῶ οἱ λατίνοι προκαλοῦσαν δυσκολίες στὴν ἐγκατάσταση καὶ διαβίωση τῶν οἰκείων Ἀρχιεπισκόπων. Γι αὐτὸ ἀνέλαβαν, κατὰ καιροὺς, καὶ «κατ' ἐπίδοσιν» οἱ Μητροπολίτες Σίδης, Μυρέων, Πέργης καὶ Ἀτταλείας καὶ Σταυρουπόλεως νὰ διαποιμάνουν ἀπὸ μακριὰ ἢ μὲ ἐπισκέψεις τοὺς τὴν Κῶ. Ἔτσι σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς Ἱπποτοκρατίας ἡ Ἀρχιεπισκοπὴ Κῶ θὰ παραμείνει ἐκκλησιαστικὰ μία σχεδόν «σχολάζουσα» ἐπαρχία. Ὡς πρὸς τὰ μετόχια τῆς Πάτμου στὴν Κῶ αὐτὰ συνέχισαν νὰ ἀναγνωρίζονται ἀπὸ τὸ Τάγμα μὲ βάση τὰ βυζαντινὰ χρυσόβουλλα.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὀφείλω νὰ ἀναφέρω ἐν συντομίᾳ τίς σπουδαιότερες βυζαντινὲς καὶ μεταβυζαντινὲς ἐκκλησιᾶς τοῦ νησιοῦ, ποὺ ἀποτελοῦν τὴν πειστικότερη μαρτυρία τῆς συνέχισης τῆς ὀρθόδοξης χριστιανικῆς λατρείας τῶν Κῶων. Στὴν περιφέρεια τῆς πόλης Κῶ, ΝΔ τοῦ Ἀσκληπιείου καὶ 150 μέτρα δυτικὰ τοῦ Κοκκινόνερου

βρίσκεται τὸ ἀρχαιότερο, κατὰ τὸν Γερμανὸ ἀρχαιολόγο R. Herzog, ξωκκλήσι τῆς **Ἀγίας Μελοῦς**, ἐνῶ στὸ 15ο αἰῶνα ἀνήκουν, κατὰ τὸν Ἰταλὸ ἀρχαιολόγο L. Morricone, τὰ παρεκκλήσια τῆς **Παναγιᾶς** τῆς **Γοργοεπηκόου** ἢ **Γοργοπηγῆς** καὶ τοῦ **Ἁγίου Κωνσταντίνου**. Τρία ἄλλα παρεκκλήσια: ἡ **Παναγιὰ ἢ Κατεβατή**, ὁ **Ἅγιος Παντελεήμων**, ἡ **Ἁγία Αἰκατερίνη** καθὼς καὶ τὸ ξωκκλήσι τῆς **Παναγιᾶς** τῆς **Τσουκαλαριάς**, θεωροῦνται ἐπίσης ὅτι ἀνήκουν στὴν κατηγορία τῶν μεταβυζαντινῶν μνημείων.

Στὴν περιφέρεια τοῦ Ἀσφενδιοῦ ἀνήκει τὸ ὑπόγειο ξωκκλήσι τοῦ **Ἁγίου Ἰωάννου** τοῦ «**Χωστοῦ**», στὴ θέση τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε «μονύδριον», χρονολογούμενο ἀπὸ τὸν 16ο αἰῶνα, τὰ ξωκκλήσια ἡ **Ζωοδόχος Πηγὴ** στὴ θέση Μονάγρι καὶ Ἅγιος **Ἰωάννης ὁ Θεολόγος**, ποὺ βρίσκεται σὲ λοφίσκο ΝΔ τοῦ Λαγουδιοῦ. Ὁ ἐνοριακὸς ναὸς τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου ἢ Παναγιὰ ἢ Κουβουκλιανὴ στὴ Ζιά, ποὺ ἡ τοπικὴ παράδοση δέχεται ὡς κτίσμα τοῦ Ὁσίου Χριστοδούλου, ἐνῶ τὰ ἀρχεῖα τῆς Μονῆς Πάτμου τὸ ἀναφέρουν ὡς μετόχι της καὶ τὸ ὀνομάζουν Μονὴ τῶν Σπονδῶν. Μικρὸ μετόχι τῆς Μονῆς τῶν Σπονδῶν εἶναι τὸ παρεκκλήσι τῶν **Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου** στὴν **Κεφαλόβρυση**. Ἀκόμη παλαιότερο εἶναι τὸ ξωκκλήσι τῆς **Μεταμόρφωσης τοῦ Χριστοῦ** στὴν κορυφὴ τοῦ Δίκιου.

Στὴν περιφέρεια τοῦ Πυλίου καὶ μάλιστα σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ Παλαιοῦ Πυλίου –τοῦ «**Μυστρᾶ** τῆς Δωδεκανήσου»– ἐκτὸς τῆς ἐκκλησιᾶς τῆς **Παναγιᾶς τῶν Καστριανῶν** ἢ τῆς **Ὑπαπαντῆς** ἢ τῆς **Παναγιᾶς τῆς Φλεβαριώτισσας**, βρίσκονται καὶ οἱ ἐκκλησιᾶς τοῦ **Ἁγίου Ἀντωνίου** καὶ τῶν **Ἀσωμάτων Ταξιάρχων Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ**, ἡ ἐρειπωμένη καμαροσκέπαστη ἐκκλησιὰ τοῦ **Ἁγίου Ἰωάννου** τοῦ Θεολόγου, τοῦ **Ἁγίου Βασιλείου**, τοῦ **Ἁγίου Νικολάου** καὶ οἱ ἐρειπωμένες ἐκκλησιᾶς τῆς **Ἀγίας Παρασκευῆς**, τοῦ **Ἁγίου Κωνσταντίνου** καὶ τοῦ **Ἁγίου Γεωργίου**. Ἐντὸς τῆς Κοινότητος τοῦ Πυλίου βρίσκονται τὸ παρεκκλήσι τῆς **Ὑψώσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ**, κτισμένο πάνω ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Χαρμύλου καὶ τὸ «**ναῖδριον**» τῆς **Ἀγίας Μάρτυρος Κλαυδίας** στὸ δρόμο τοῦ Λινοπότη πρὸς τὸ Πυλί.

Στὴν περιφέρεια τῆς Ἀντιμάχειας καὶ ἐντὸς τοῦ Κάστρου τῆς βρίσκονται οἱ δύο ἐκκλησιᾶς τοῦ **Ἁγίου Νικολάου** καὶ τῆς **Ἀγίας Παρασκευῆς**, ἐνῶ διακρίνεται ἐρειπωμένη καὶ ἡ μονόχωρη ἐκκλησιὰ ἴσως τῆς **Παναγιᾶς τῆς Ἐλεμονήτριας**. Τέλος στὴν περιφέρεια τῆς

Κεφάλου άξιο προσοχής είναι τὸ έρειπωμένο ζωκλήσι τῆς **Παναγίας τῆς Παλατιανῆς** στὴ θέση Παλάτια.

Τὰ άφθονα παλαιοχριστιανικά κομμάτια άπό τὶς βασιλικές τῆς Κω, μερικὰ άπό τὰ όποία είναι σπάνια στὸ είδος τους, όπως ἡ μαρμάρινη κλίμακα τοῦ άμβωνα τῆς βασιλικῆς τῆς Μεσαριᾶς, τὰ «άμβωνικά» λείψανα άπό τὴ βασιλική τῶν Θερμῶν καὶ άλλων, καθώς καὶ παλαιοχριστιανικές καὶ βυζαντινές έπιγραφές φυλάσσονται στὸ άνακατασκευασμένο άπό τοὺς Ἰταλοὺς κτίσμα ποὺ βρίσκεται έντὸς τοῦ Κάστρου τῆς Νεραντζιάς. Παράλληλα μιὰ συλλογή εικόνων, βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς έποχῆς, μαζί με λίγα ξυλόγλυπτα λαϊκά κομμάτια, παλαιὰ έκκλησιαστικά σκεύη, άντιμήνια, εὐαγγέλια, μίτρες, ράβδοι, έπιγονάτια κι έγκόλπια Μητροπολιτῶν καὶ άλλα άντικείμενα ίστορικῆς σημασίας, έκτίθενται –ούσιαστικά φυλάγονται άπό τὰ άδηφάγα βλέμματα τῶν άρχαιοκαπήλων– στὸ Μητροπολιτικὸ Παρεκκλήσι τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, άποτέλεσμα περισυλλογῆς, καταγραφῆς σὲ δελτία, συντήρησης καὶ διαφύλαξης τοῦ άειμνήστου καλοῦ Μητροπολίτη μας Ναθαναήλ τοῦ Α΄ τοῦ Λαυριώτη. Εὐχῆς έργο θὰ ἦταν, βοηθούσης καὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, νὰ συγκεντρωθοῦν όλα μαζί καὶ νὰ έκτίθενται σὲ είδικὸ χῶρο, όπως είναι τὸ ἐπὶ τῆς όδοῦ Ἰπποκράτους κτήριο τῆς Παλαιᾶς Μητρόπολης Κω. Ἰδιαίτερα σὲ μιὰ έποχή ποὺ πολλοὶ έπιδιώκουν νὰ άναδείξουν τὸ λεγόμενο «**θρησκευτικὸ τουρισμό**».

Κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ὁθωμανικῆς κυριαρχίας ἡ άναγνώριση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχῃ όχι μόνο ως **Ἐθνάρχη** (Millet Başı) τῶν Ἑλλήνων, άλλα καὶ ως έκπροσώπου τοῦ συνόλου τῶν Ὁρθοδόξων, μαζί με τὰ διοικητικά καὶ δικαστικά προνόμια ποὺ τοῦ άπονεμήθηκαν, συνέβαλαν άσφαλῶς στὴν αύξηση τοῦ κύρους του μεταξὺ όλων τῶν Ὁρθοδόξων λαῶν. Για τοὺς χριστιανικοὺς πληθυσμοὺς τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ιδιαίτερα ἡ Ἐκκλησία τῆς Κων/ πόλεως έμφανίζεται μέχρι τὸν 18ο αἰῶνα, ίσως καὶ άργότερα, σὰν ἡγετική δύναμη, ποὺ άναγνωρίζεται ως τέτοια άπό τὸ σύνολο τῶν μηχανισμῶν, οἱ όποιοὶ μεσολαβοῦν μεταξὺ τῶν ύποδούλων λαῶν καὶ τῆς διοίκησης τῶν κατακτητῶν, άπό τὰ συμβούλια τῶν τοπικῶν προυχόντων, στὰ όποία προήδρευαν πολλές φορές οἱ Ἀρχιερεῖς, μέχρι καὶ οἱ άνώτατοι χριστιανοὶ ύπάλληλοι (δραγουμάνοι) τῆς Ὑψηλῆς Πύλης. Παρόλα όμως αὐτὰ ἡ Ὁρθοδοξία παραμένει μιὰ Ἐκκλησία άπλὰ άνεκτὴ άπό τὸν κατακτητὴ, ένῶ τὰ περίφημα

προνόμια άπονομής δικαιοσύνης που διαθέτει, δέν ξεπερνούν τή συνήθη διαιτητική δικαιοδοσία. Οί άποφάσεις δέν άποτελούν τίτλο έκτελεστό παρά μόνο κατόπιν άδειας καί σύμπραξης τών τουρκικών άρχών.

Μέσα σ' αυτό τò κλίμα ή Έκκλησία τής Κω, έπανασυνδεδεμένη με τò Οίκουμενικό Πατριαρχείο, καλείται νά διαδραματίσει τόν ήγετικό της ρόλο, νά συνδράμει καί νά άνακουφίσει τò καταπιεζόμενο άπό τούς νέους κατακτητές ποιμνίό της. Η έκλογή τών Άρχιεπισκόπων καί τών άλλων κληρικών δέν συναντᾶ πιά καμιά δυσχέρεια. Ο Έπισκοπικός Κατάλογος τής Κω, άπό τὰ πρῶτα χρόνια τής Τουρκοκρατίας ως τὰ τέλη τοῦ 18ου αιώνα, άριθμεῖ 22 όνόματα Άρχιεπισκόπων. Οί Άρχιεπίσκοποι τοῦ νησιοῦ εἶναι άπόλυτοι κύριοι τών έκκλησιών καί άπ' αὐτούς έξαρτᾶται ὅλος ὁ κλήρος. Σέ ύποθέσεις γενικότερου ένδιαφέροντος καί σέ ζητήματα που άφορούν τήν άπονομή τής δικαιοσύνης σέ χριστιανούς, ὁ Άρχιεπίσκοπος Κω συγκαλεῖ τούς κληρικούς τής Άρχιεπισκοπής του σέ Σύνοδο, συσκέπτεται μαζί τους καί τούς συμβουλεύεται, συνεδριάζοντας είτε στήν πόλη είτε στὰ χωριά. Συμβουλεύεται επίσης καί μερικά λαϊκά μέλη, αλλά τις άποφάσεις τις έκδίδει ὁ ἴδιος. Οί παρόντες κληρικοί καί λαϊκοί ύπογράφουν μόνο ως μάρτυρες. Ο Α' Κώδικας τοῦ «**Άρχείου Δουλείας**» τής Ίερᾶς Μητρόπολης Κω, που άποτελεῖ ιστορικό κειμήλιο τής έκκλησιαστικής καί κοινωνικής ζωής τοῦ τόπου, μάς δίνει τις άναγκαῖες πληροφορίες γύρω άπό τὰ καθήκοντα καί τις άρμοδιότητες τών Άρχιεπισκόπων τής Κω, άπό τò έτος 1688 ως τò έτος 1788. Η ένδελεχής μελέτη ὅλων τών Κωδίκων καί τών Καταστίχων τής Ίερᾶς Μητρόπολης Κω άποτελεῖ χρέος καί πρόκληση μοναδική. Εἶναι δέ εὐτύχημα που διασώζονται καί διαφυλάσσονται ως τις μέρες μας καί πρέπει νά γίνουν κτῆμα ές αἰετὶ γιά τούς έρευνητές τής νεότερης ιστορίας τοῦ τόπου μας.

Οί συνθήκες έγκατάστασης, διαβίωσης καί άσκησης τοῦ ποιμαντορικοῦ έργου τών Άρχιεπισκόπων δέν ἦταν πάντοτε όμαλές στο νησί. Οί άλλεπάλληλες τουρκικές πιέσεις, οί συμφορές άπό τις ληστρικές επιθέσεις τών πειρατών καί ή μεγάλη ένδεια τών κατοίκων, άνάγκασαν δύο Άρχιεπισκόπους νά άπομακρυνθοῦν άπό τήν Κω γιά μεγάλα χρονικά διαστήματα καί με σοβαρές σέ βάρος τους επιπτώσεις. Δύο άλλοι παραιτήθηκαν οἰκειοθελώς. Μερικοί επίσης άναγκάστηκαν άπό τούς Τούρκους νά μεταφέρουν τήν έδρα

τους από την πόλη στα χωριά. Ἡ ἐκτέλεση ὁμως τῶν θρησκευτικῶν καθηκόντων γινόταν μὲ τὴν προσήκουσα εὐλάβεια ἀπὸ τὸν λαό. Ἰδιαίτερα οἱ γιορτὲς καὶ τὰ πανηγύρια χρησίμευαν στὴ σύσφιξη τοῦ ἔθνικοῦ φρονήματος κι ἐξέφραζαν τὸν πόθο τῆς λευτεριᾶς. Οἱ δωρεές καὶ οἱ ἀφιερώσεις κτημάτων καὶ σπιτιῶν σὲ ναοὺς καὶ μοναστήρια ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ νησιοῦ ἦταν συνήθειες.

Τὸ χῶμα ὁμως τῆς Κῶ θὰ ποτιστεῖ ἀπὸ τὸ αἶμα δύο Νεομαρτύρων, ποὺ θεωροῦνται συγχρόνως καὶ ἥρωες τόσο τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ὅσο καὶ τῆς ἔθνικῆς ἀντίστασης. Πρόκειται γιὰ τὸν **Ἅγιο Χρῆστο τὸν ἐκ Πρεβέζης**, ποὺ ταξιδεύοντας ὡς ναυτικὸς βρέθηκε στὴν Κῶ, ὅπου μαχαιροκοπήθηκε ἀπὸ τοὺς Γενιτσάρους καὶ στὴ συνέχεια κάηκε στὶς 5 Αὐγούστου τοῦ 1668 καὶ τὸν **Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Ναύκληρο**, ποὺ βασανίστηκε καὶ κάηκε ἐπίσης ζωντανὸς ἐννιά μῆνες μετὰ, στὶς 8 Ἀπριλίου τοῦ 1669. Ἐναν αἰῶνα ἀργότερα τὸ δέντρο τῆς λευτεριᾶς θὰ ξαναποτιστεῖ καὶ πάλι στὴν Κῶ μὲ τὸ αἶμα τοῦ **Ἀρχιεπισκόπου Ζαχαρία τοῦ Β΄**. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ζαχαρίας «ὁ ἀπὸ Πρωτοσυγκέλλων» ἐκλέχτηκε νὰ ποιμάνει τὸ νησι τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1790. Ἦταν μιὰ δύσκολη χρονικὴ περίοδος, γιὰ τὴν ἀπελευθερωτικὰ κινήματα εἶχαν πυκνώσει κι ἄρχιζαν νὰ ἀφυπνίζουν τοὺς Ἕλληνες. Ὁ Ἱεράρχης Ζαχαρίας διαβίβαζε κρυφὰ στὸν προορισμὸ τοὺς διάφορα βοηθήματα κι ἐργαζόταν ἀδιάκοπα γιὰ τὴ διάδοση τοῦ μεγάλου ἀγώνα. Φαίνεται πὼς οἱ Τοῦρκοι ἔμαθαν τὰ σχετικὰ μὲ τὴ δράση του καὶ τὴν ἀνοιξη τοῦ 1798, ποὺ ἡ τουρκικὴ ἀρμάδα βρισκόταν ἀγκυροβολημένη στὸν κόλπο τῆς Κῶ, τὸν κάλεσαν μὲ δόλο σ' ἓνα καράβι, τὸν ἀποκεφάλισαν κι ἔριξαν τὸ σῶμα του στὴ θάλασσα.

Ἀλλὰ καὶ ὁ διάδοχος τοῦ Ζαχαρία **Ἀρχιεπίσκοπος Γεράσιμος**, ποὺ ποίμανε τὸ νησι ἀπὸ τὸ 1801 μέχρι τὸ 1838, ἔζησε τὴ δίνη τῶν κακῶν ποὺ ἀκολούθησαν μετὰ τὶς νικηφόρες ναυμαχίες τῶν Ἑλλήνων στὸν κόλπο τῆς Κῶ καὶ τοῦ Γέροντα τὸ 1824, ὅταν οἱ Κῶοι διέτρεξαν τὸν κίνδυνο νὰ ἐξολοθρευτοῦν ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ὄχλο. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Γεράσιμος κατέβαλε ἀπεγνωσμένη προσπάθεια γιὰ τὴ σωτηρία τους. Ὁ ἴδιος μόλις εἶχε προλάβει νὰ σωθεῖ κρυμμένος στὴν κουφάλα ἐνὸς μεγάλου δέντρου ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Κονάκι (Διοικητήριο) κι ἔτρεξε γρήγορα στὴν αὐλὴ τοῦ Τούρκου Πασᾶ τὴν ὥρα ποὺ αὐτὸς ἐτοιμαζόταν νὰ πλυθεῖ, πῆρε στὰ χέρια τὸ κανάτι καὶ προσφέρθηκε νὰ χύσει ὁ ἴδιος τὸ νερὸ γιὰ νὰ πλυθεῖ ὁ Πασᾶς.

Δεῖτε πῶς περιγράφει τὸ συμβάν ἡ λαϊκὴ πολύστιχη στιχοπλακιά σ' ἓνα σημεῖο της:

.....
 «Ἄχ! ποιὸς δὲγ κλαίει; δέθ θρηνεῖ; δὲν δέρνεται; δὲν σκούζει;
 δὲν νεστενάζει; δέβ βογκά; δὲν ξενεπνὰ στοὺς πόνους;
 Ἡ μαύρη νύχτα πλάκωσε, κ' ἡ μαύρ' αὐγὴ γυρίζει,
 κι ὁ Γέροντας (ἔτσι προσφωνοῦσε τὸν Γεράσιμο τιμητικὰ ὁ λαός)
 ἐκρύβγετο σὲ μιᾶς συκιᾶς κουφάλλα
 καὶ ἄγρυπνος παράβλεπεν ὥσπ' ὁ Πασᾶς σηκώθη.
 Τρεχάτος τότε ὁ Γέροντας μπρὸς στὴν αὐλὴν του βρέθη,
 καὶ τὸ ἀμπρίκι ἄρπαξε μαζί καὶ τὸ λιγένη,
 γιὰ νὰ τοῦ γείρη, νὰ νυφτῇ μὲ τὴν ταπεινοσύνη.

- "Ἴντα ν' αὐτό; Λέ ὁ Πασᾶς. Πῶς ἔτσαδὰ μπροστά μου;
- Τ' ἀρνιά μου χάνονται, κ' ἐγώ, καὶ ἦρτα νὰ μᾶς σώσεις".

Βρύσες πὸ δάκρυα τρέχανε καὶ τῶδ δυονῶν τὰ μμάτια
 κ' ἐμένασι βουβοὶ κ' οἱ δύο, σὰν νὰ προσεύκουντᾶνε.....».

Αὐτὴ ἡ αὐθόρμητη καὶ συγκινητικὴ πράξη τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Γερασίου ἐκάμφε τὸν Πασᾶ, ποὺ ἔδωσε ἀμέσως ἐντολὴ νὰ σταματήσουν οἱ διώξεις καὶ ἡ σφαγὴ τῶν χριστιανῶν.

Τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Γεράσιμο ἀποθανόντα διαδέχεται ὁ **Ἀρχιεπίσκοπος Κύριλλος ὁ Β΄**, ποὺ ἐπὶ τῆς Ἀρχιερατείας του ἡ Κῶς θὰ προαχθεῖ σὲ **Μητρόπολη**, μὲ Εὐεργετήριο Γράμμα τῆς 11ης Ἀπριλίου τοῦ 1838 τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ ΣΤ', ὁ ὁποῖος καὶ θὰ τὴν ἐπιβραβεύσει μὲ τὸν τίτλο τῆς «**Ὑπερτιμίας καὶ Ἐξαρχίας Κυκλάδων Νήσων**». Ἀπὸ τότε καὶ γιὰ ἓνα περίπου αἰῶνα ὁ Ἐπισκοπικὸς Κατάλογος τῆς Κῶς θὰ συμπεριλάβει δώδεκα Μητροπολίτες, ἓνας, μάλιστα, ἐκ τῶν ὁποίων, ὁ **Γερμανὸς Καβακόπουλος** (1866-1876), θὰ ἀναδειχθεῖ σὲ Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη τὸ 1913.

Ἡ Μητρόπολη τῆς Κῶς, ὅπως καὶ οἱ ἄλλες Μητροπόλεις τῆς Δωδεκανήσου, ὑπῆρξε καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰῶνα, ἐθναρχικὸ κέντρο καὶ βάσιμος παράγοντας ὄχι μόνο τῆς θρησκευτικῆς κι ἐκκλησιαστικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς πολιτικῆς, κοινωνικῆς κι ἐκπαιδευτικῆς ζωῆς τοῦ νησιοῦ. Ὁ Μητροπολίτης ὡς Ἐθνάρχης ὅλων τῶν Ὀρθοδόξων, ἀντιπροσώπευε τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμὸ στὶς τουρκικὲς ἀρχές, ἀμυνόταν μὲ ἀναφορὲς πρὸς τὸν Πατριάρχη καὶ γραπτὲς διαμαρτυρίες πρὸς τοὺς Τούρκους, γιὰ τὴν καταπάτηση τῶν προνομίων τῶν χριστιανῶν, μαχόταν γιὰ τὴν ἰσχὺ τῶν τοπικῶν ἐθίμων,

ἐπόπτευε τὴν ἐκπαίδευση καὶ γενικότερα τὴν παιδεία καὶ ἦταν πρόεδρος τῶν Σχολικῶν Ἐφοριῶν. Προήδρευε ἐπίσης τῶν δημογεροντιῶν καὶ ὅλων τῶν Συνεδρίων τῶν προκρίτων τῆς πόλης καὶ τῶν χωριῶν, καθὼς καὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Δικαστηρίων. Ὅλα αὐτὰ μαρτυροῦνται καὶ ἐπιβεβαιώνονται μέσα ἀπὸ τὶς καταχωρήσεις τῶν 116 περιώνυμων Κωδίκων καὶ Καταστίχων τῆς Ἱερᾶς Μητρόπολης.

Ἡ ἴδια καρποφόρα ἐθναρχικὴ ἀποστολὴ τῆς Μητρόπολης Κῶ θὰ συνεχιστεῖ καὶ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ἱταλοκρατίας. Μπορεῖ ὁ θάνατος τοῦ Μητροπολίτη **Ἀγαθαγγέλου Ἀρχύτα** τὸ 1924 νὰ ἀποστέρησε τὸ νησί ἀπὸ τὸν Ποιμενάρχη του γιὰ 23 ὁλόκληρα χρόνια, ἀφοῦ οἱ Ἱταλοὶ ἀρνοῦνταν πεισματικὰ τὴν ἀφιξὴ ἄλλου Ἱεράρχη, ἡ Μητέρα ὁμως Ἐκκλησία, τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, θὰ ὀρίσει «*Γενικὸ Πατριαρχικὸ Ἐπίτροπο τῆς Ἐπαρχίας Κώου*» τὸν Ἀρχιμανδρίτη **Φιλήμονα Φωτόπουλο**, ἄξιο τέκνο τῆς Κῶ, ποὺ θὰ κρατήσῃ στὰ στιβαρὰ τοῦ χέρια τὸ πηδάλιο τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῶν δύσμοιρων χρόνων τοῦ Ἱταλικοῦ Φασισμοῦ, τῆς Γερμανικῆς Κατοχῆς καὶ τῆς Βρετανικῆς Διοίκησης τοῦ νησιοῦ. Ἡ περίοδος τῆς **Μεσαρχιερατείας**, ὅπως ὀνομάστηκε ὁ πολυετὴς ἐκεῖνος Μητροπολιτικὸς ἀπορφανισμὸς, οὐδόλως ἀποδυνάμωσε τὸ θρησκευτικὸ φρόνημα τῶν Κώων. Παρὰ τὶς συμφορὰς ποὺ ἐπληξάν τοὺς κατοίκους, ὅπως ἡ ἀναστάτωση ποὺ προκάλεσε τὸ «**Ζήτημα τοῦ Αὐτοκέφαλου**» τῆς Δωδεκανησιακῆς Ἐκκλησίας, τὸ ὁποῖο ἐπιδίωξαν ἀνεπιτυχῶς νὰ ἐπιβάλουν οἱ Ἱταλοί, ὁ θανατηφόρος καὶ καταστρεπτικὸς σεισμὸς τοῦ 1933, ὁ πόλεμος καὶ ἡ Ναζιστικὴ κατοχὴ μὲ τοὺς ἀπαγχονισμοὺς πατριωτῶν καὶ τόσα ἄλλα, ἡ Θρησκευτικὴ Ἠγεσία καὶ ὁ Λαὸς τῆς Κῶ διαφύλαξαν ἀλώβητα τὰ ὅσια καὶ τὰ ἱερὰ τῆς Φυλῆς. Ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ Παιδεία ἦταν οἱ θεσμοὶ ἐκεῖνοι, ποὺ κατηύθυναν καὶ στὴ διάρκεια τῆς Ἀγγλοκρατίας τὸ δύσκολο ἔργο τῆς ἀνασυγκρότησης τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῶν Κώων.

Ἐτσι ὅταν τὸ 1947 ἐφθασε ἡ πολυπόθητη μέρα τῆς Λευτεριᾶς ἔφερε μαζί της καὶ τὴν ἀνάρρηση στὸν Ἱεραρχικὸ Θρόνο τῆς χηρεύουσας Κωακῆς Ἐκκλησίας τοῦ πρώτου μετὰ τὴν Ἐνσωμάτωση τῆς Δωδεκανήσου Μητροπολίτη **Ἐμμανουὴλ Καρπαθίου** (1947-1967). Ἀπὸ τότε καὶ μέχρι σήμερα ὑπὸ τὴ φιλόστοργη σκέπη καὶ μητρικὴ φροντίδα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας τῆς Κων/πόλεως, πορεύτηκε ὁ χριστοφόρος λαὸς τοῦ νησιοῦ τῆς Κῶ μὲ Ποιμενάρχες του τοὺς ἀοιδίμους **Ναθαναὴλ**

Λαυριώτη (1967-1979), **Ίεζεκιήλ Τσουκαλά** (1981-1982) καὶ **Αἰμίλιανὸ Ζαχαρόπουλο** (1982-2009), ποὺ στὴ διάρκεια τῆς Μητροπολιτικῆς τοῦ θητείας (τὸ ἔτος 2004) ἀποσπάσθηκε ἡ Νίσυρος ἀπὸ τὴ Μητρόπολη τῆς Ρόδου καὶ ὑπάγεται πλέον κανονικὰ στὴ Μητρόπολη τῆς Κῶ.

Οἱ Κῶοι εὐγνωμονοῦν βαθύτατα τὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη κ.κ. **Βαρθολομαῖο τὸν Α΄**, γιὰ τὴν ἀπόφασή του νὰ τοὺς ἐπιδαψιλεύσει τὸ 2009 ἓνα νέο σὲ ἡλικία Μητροπολίτη, καθ' ὅλα ἄξιο μιᾶς σύγχρονης Ἱεραρχικῆς Ἀποστολῆς καὶ Διακονίας, τὸν ὁλότελα δικό τους, δηλαδὴ συμπατριώτη τους, **Ναθαναήλ τὸν Β΄ Διακοπαναγιώτη**.

Παντελής Εύστ. Διακογεωργίου: *Τὰ Σιάννα τῆς Ρόδου. Συμβολή στην Ιστορία καὶ τὴ Λαογραφία.* Ρόδος 2010. Σελ. 270, Σχ. 80.

Μπορεῖ τὸ παρελθὸν νὰ μὴν μπορεῖ νὰ γίνεῖ μέλλον. Ὅμως τὸ χθὲς μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει τὴ βάση γιὰ τὸ σήμερα καὶ τὸ αὔριο. Ἐργασίες ποὺ ἀποτελοῦν κιβωτὸ τοῦ παρελθόντος, κρύβουν πολύτιμους θησαυροὺς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ ἄνθρωποι ἀντλοῦν διδάγματα, πείρα, σοφία. Ὅταν μάλιστα ἡ ἐποχὴ μας ἀναζητᾷ διέξοδα ἠθικά, κοινωνικά, πολιτισμικά, ἡ ἀναδρομὴ στὸ παρελθὸν ἀποτελεῖ χρήσιμη κιβωτό. Πηγὴ ἀντλήσης γνώσεων.

Αὐτὸ τὸ χρήσιμο ἔργο, ἀνέλαβε νὰ ὑλοποιήσῃ ὁ γνωστὸς συμπολίτης μας ἱατρὸς Παντελὴς Διακογεωργίου, ὁ ὁποῖος γεννήθηκε στὰ Σιάννα, (χωρὶς νὰ πάψῃ νὰ ἐπισκέπτεται τὸ χωριό του) καὶ θέλοντας νὰ συνεχίζει τὸ ἔργο τοῦ ἀείμνηστου πατέρα του κατέγραψε ἄγνωστα κεφάλαια τῆς πλούσιας Ἱστορίας τῆς Ρόδου.

Συγκεκριμένα μᾶς παρέδωσε ἓνα τόμο 270 σελίδων, ποὺ ἀποτελεῖ κείμενο καὶ φωτογραφικὸ ὕλικὸ μὲ τίτλο: *Τὰ Σιάννα τῆς Ρόδου.*

Στὸ προλογικὸ σημείωμα ποὺ ὑπογράφει ὁ Ι.Χ. Παπαχριστοδούλου Ἐφορος τῶν ἀρχαιοτήτων ἔ.τ. μὲ τὸ ἔργο του χαρίζει στοὺς συμπατριῶτες του ἓναν εὐνόητο ὁδηγὸ τῆς φυσιογνωμίας τοῦ χωριοῦ του καὶ στοὺς μελετητὲς διαφόρων εἰδικότητων, ὕλικὸ γιὰ περαιτέρω ἀξιοποίηση καὶ ἐπεξεργασία.

Στὸ πρόλογό του ὁ συγγραφέας, ἐξηγεῖ μὲ φρονιμάδα καὶ ἀπλότητα τοὺς λόγους ποὺ τὸν ὁδήγησαν νὰ καταγράψῃ καὶ νὰ προβάλλῃ τὴν ἱστορία, τὰ χριστιανικὰ μνημεῖα καὶ τὸν λαϊκὸ πολιτισμὸ τοῦ μικροῦ ἀλλὰ ὁμορφου χωριοῦ.

Ἐπιπλέον σημειώνει πὼς ὁ πατέρας του δάσκαλος, εἶχε ξεκινήσει νὰ καταγράψῃ τὴν ἱστορία τοῦ τόπου τους καὶ μάλιστα καταχωρεῖ ἓνα ἱστορικὸ σημείωμα, μὲ ἀρκετὸ ἐνδιαφέρον.

Τὸ βιβλίον συμπληρώνει ἓνα μεγάλο κεφάλαιο ποὺ ἀφορᾷ τὴ Ρόδο, ἓνα βιβλίον ποὺ ἀπουσίαζε ἀπὸ τὸ ἀναγνωστικὸ κοινό, γραμμένο μὲ ὅσα ἐπιτάσσει ἡ μέθοδος γραφῆς ἐπιστημονικῆς μελέτης. Μὲ δύο λόγια εἶναι γραμμένο μὲ ὑποσημειώσεις γιὰ τὴν τεκμηρίωση καὶ πλούσια βιβλιογραφία.

Θυμάμαι τὸ 2010 μὲ πόση χαρὰ ἀπόκτησε δύο παλιούς χάρτες (τοῦ 18ου καὶ 19ου) οἱ ὅποιοι σημείωναν ἐλάχιστα ἀπὸ τὰ 44 χωριὰ τῆς Ρόδου, καὶ μέσα σ' αὐτὰ τὰ Σιάννα καὶ τὰ Μοναστήρια (Μοναστήρια). Ἦ ὅταν ἔλαβε τὴν πληροφορία γιὰ τὰ ἀγγεῖα τύπου Σιαννῶν, στὰ ξένα μουσεῖα, καὶ τόσα ἄλλα τὰ ὁποῖα παρουσιάζονται γιὰ πρώτη φορὰ στὸ ἀναγνωστικὸ κοινό.

Καὶ παρὰ τὸ γεγονὸς πὼς δὲν ἔχουν διασωθεῖ τοπικὰ ἀρχεῖα, ὁ συγγραφέας ἐρεύνησε σὲ βάθος τὰ θέματά του καὶ βασίστηκε σὲ τρεῖς πυλῶνες:

Στὴ δική του ἐπιτόπια ἔρευνα, κυρίως στὸ λαογραφικὸ καὶ ἐκκλησιαστικὸ μέρος. Στὸν Κώδικα τῆς Ἐκκλησίας τῶν Σιαννῶν, ὅπου μποροῦν νὰ ἐξαχθοῦν καὶ ἄλλα χρήσιμα στοιχεῖα. Καὶ βεβαίως στὴν πλούσια βιβλιογραφία σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς πολὺτιμες σημειώσεις ποὺ κληροδότησε ἀπὸ τὸν πατέρα του Εὐστάθιο.

Τὸ καλαίσθητο αὐτὸ βιβλίο, ποὺ ἐκδόθηκε μὲ δαπάνες τοῦ συγγραφέα, συγκροτεῖται ἀπὸ πέντε μεγάλα κεφάλαια. Τὸ 4ο κεφάλαιο ἀφορᾷ τὶς Ἐκκλησίες καὶ τὰ Μοναστήρια. Συγκεκριμένα ἀναφέρει ὅλα τὰ μνημεῖα τῆς Χριστιανικῆς ἐποχῆς: Ὁ Κώδικας τῶν Σιανῶν, ὁ ρόλος τῶν Ἰταλῶν, τὰ Χριστιανικὰ Μνημεῖα Ἐποχῆς, ὁ ἱερὸς τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονα, τὸ πανηγύρι, τὸ μοναστήρι τῆς Κυρᾶς, καὶ ὅλα τὰ ἄλλα μοναστήρια τῆς περιοχῆς. Τέλος γιὰ τὴ σχέση τῆς Παναγίας Σκιαδενῆς μὲ τὸ χωριὸ καὶ τοὺς ἀνθρώπους της.

Ὅλα τὰ κείμενα καταγράφονται μὲ ἀπλότητα, παραστατικότητα καὶ σεβασμὸ στὸν γενέθλιο τόπο. Βεβαίως δὲν μπορεῖς νὰ καταγράψεις λεπτομέρειες τόσων χρόνων σὲ ἓνα τόμο, ὅσο καὶ ὀγκώδης νὰ εἶναι. Ὅμως τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐργασίας αὐτῆς, μπορεῖ καὶ φανερῶναι πὼς ἐγίνε σὲ βάθος ἔρευνα, καὶ μάλιστα, ὑπῆρξε ξόδεμα χρόνου καὶ κόπου. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιμονὴ τοῦ συγγραφέα νὰ φέρει στὸ φῶς ἄγνωστα θέματα ὅπως εἶναι ἀρχαῖα ἀγγεῖα ποὺ βρίσκονται σὲ ξένα μουσεῖα καὶ κυρίως νὰ παρουσιάσει (μεταγράψει) σελίδες ἀπὸ τὸν σπουδαῖο Κώδικα τῆς Ἐκκλησίας τῶν Σιαννῶν. Ἐδῶ πρέπει νὰ σταθοῦμε καὶ νὰ ὑπογραμμίσουμε τὴ βαθεῖα πίστη τῶν Σιαννιτῶν στὴν Ὁρθόδοξη πίστη καὶ λατρεία, στὰ δύσκολα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, τῆς Ἰταλοκρατίας καὶ τῆς Γερμανικῆς κατοχῆς. Ὅπως καὶ ἄλλοι ρόδιοι τῆς ὑπαίθρου ἔτσι καὶ οἱ Σιαννίτες φανέρωναν τὴ ἀγάπη καὶ τὸ σεβασμὸ τους στὴν Χριστιανικὴ Ἐκκλησία. Ἔχτιζαν ναοὺς, τοὺς ἱστοροῦσαν, δώριζαν χτήματα, δώριζαν γεωργικὰ

προϊόντα, έδειχναν σεβασμό στους έκαστοτε μητροπολίτες και ιερωμένους και ως άλλη τοπική αυτοδιοίκηση, αναπλήρωνε ή έκκλησιαστική έπιτροπή ζήτημα παιδείας και κοινωνικής άλληλεγγύης.

Βιβλία σάν κι αυτά, θα πρέπει νά διαβαστούν όχι μόνο από τους Ροδίους, αλλά από κάθε άναγνώστη για νά κρατήσουν για πάντα μιá πολύτιμη κιβωτό Γνώσεων, Ίστορίας και Πολιτισμοῦ.

ΚΥΡΙΑΚΟΣ Μ. ΧΟΝΔΡΟΣ

Μηνᾶς Ἀλ. Ἀλεξιάδης (έπιστ. έπιτιμ.), *Κάρπαθος και Λαογραφία. Γ' Διεθνές Συνέδριο Καρπαθιακής Λαογραφίας (Κάρπαθος, 21-26 Μαρτίου 2006), Πρακτικά, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Καρπάθου - Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Δωδεκανήσου - Έπαρχείο Καρπάθου, Αθήνα 2008, σσ. 1165.*

Ἡ Κάρπαθος, νησί με πλούσιο -κατά κοινή όμολογία τών ειδικών- πρωτογενές λαογραφικό υλικό, έχει νά καυχηθεῖ ότι γέννησε και σημαίνοντες πνευματικούς ανθρώπους που τó άνέδειξαν και έκ ακολουθοῦν νά τó μελετοῦν και νά τó προβάλλουν με έπιτυχία στόν έπιστημονικό κόσμο αλλά και, έκλαϊκευμένο, σέ ευρύτερο κοινό, στόν δρόμο που έδειξαν παλαιότεροι γόνοι της, όπως ό Έμμ. Μανωλακάκης (1830-1900) και Μιχ. Γ. Μιχαηλίδης - Νουάρος (1877-195;; και διεύρυναν συστηματικά οί σύγχρονοί μας Πανεπιστημιακοί Καθηγητές, Γεώργιος Μ. Μιχαηλίδης - Νουάρος (1909-2002), Κωστής Μηνᾶς και Μηνᾶς Ἀλ. Ἀλεξιάδης. Μαζί τους συντάχτηκαν κατά καιρούς και άλλοι, καρπαθιακής έπίσης καταγωγής και μη Καρπάθιοι, έραστές της Λαογραφίας, από τόν όμιλο τών όποίων δέν έλειψαν οί γυναῖκες. Καθόλου παράδοξο, λοιπόν, ότι ό τόσο καρποφόρος στόν τομέα αυτόν τόπος άποτέλεσε κατ' έπανάληψη και κέντρο συλλογικών έκδηλώσεων έπιστημονικής άναφοράς στην ιδιαίτερη αυτή πολιτισμική του κληρονομιά. Μάρτυρες της δραστηριότητας αυτής είναι και τὰ τρία Διεθνή Συνέδρια Καρπαθιακής Λαογραφίας, που πραγματοποιήθηκαν εκεί, κατά τες δύο προηγούμενες δεκαετίες (Α?: 1994, Β?: 2001, Γ?: 2006), Πρακτικά τών όποίων μᾶς πα-

ραδόθηκαν υπό τὸν τίτλο Κάρπαθος καὶ Λαογραφία, (Ἀθήνα, Α?: 1998-2001, Β? 2003, Γ?: 2008), μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ ἐμπνευστῆ καὶ ὀργανωτῆ τους, Καθηγ. Μηνᾶ Ἀλ. Ἀλεξιάδη. Ἐδῶ θὰ ἀρκεστοῦμε σὲ μιὰ συνοδικὴ ἀναφορὰ στὸν πολυσέλιδο τόμο τῶν Πρακτικῶν τοῦ χρονικὰ τελευταίου, συνοδευόμενῃ μὲ κάποιες ἐπιμέρους παρατηρήσεις.

Ἡ ἀποτύπωση τῶν ἐργασιῶν τοῦ Γ' αὐτοῦ Συνεδρίου, ὅπως μᾶς προσφέρεται στὴν ἔκδοση ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, ἐντυπωσιάζει πραγματικά. Τὸ κύριο καὶ οὐσιαστικὸ μέρος τοῦ τόμου, ποὺ προσεγγίζει τὶς χίλιες σελίδες (79-1074), περιλαμβάνει 48 ἀνακοινώσεις, ποὺ φέρουν τὴν σφραγίδα τοῦ ἐπιστημονικοῦ κύρους τῶν συνέδρων (στὴν συντριπτικὴ τους πλειονότητα πανεπιστημιακοὶ καὶ κοντὰ τους ἄλλοι εἰδικοὶ στὸν τομέα τῆς Λαογραφίας, καθὼς καὶ ἐμπλεκόμενοι ἄλλων ἐπιστημονικῶν εἰδικότητων). Στὴν ἀξιόλογη αὐτὴ συμμετοχή, ἡ Ἑλλάδα βρίσκεται μὲ τὸν μεγαλύτερο ἀριθμὸ εἰσηγητῶν ὁ κύκλος τῶν ὁποίων συμπληρώνεται μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐκπροσώπηση καὶ ἄλλων χωρῶν: Ἀγγλίας, Γαλλίας, Γερμανίας, Ἰσπανίας, Αὐστραλίας. Διαπιστώνεται ἐπίσης εὐχάριστα ὅτι στὴν πνευματικὴ αὐτὴ ὁμήγυρη, ἀνάμεσα στὸ πλῆθος τῶν πολυπειρῶν καὶ πολιῶν ἐπιστημόνων, συγκαταλέγονται καὶ νέοι, ἀνερχόμενοι τὸν ἐπίπονο δρόμο τῆς καταξίωσης, ὥστε τὸ συνέδριο νὰ ἀποβαίνει γι' αὐτοὺς κονίστρα ἀνάδειξης τῶν ἱκανοτήτων τους, βῆμα προβολῆς τοῦ ἐπιστημονικοῦ τους ὀπλισμοῦ καί, σὲ τελευταία ἀνάλυση, στίβος ἀνελικτικῆς τους γυμνασίας. Ἡ πτυχή αὐτὴ τοῦ Συνεδρίου ἀποκαλύπτει τὴν εὐαισθησία καὶ ζωντανὴ μέριμνα τοῦ Καθηγ. Ἀλεξιάδη (εὐγενῆς στάση ζωῆς, ποὺ ἔχει ὑποπέσει στὴν ἀντίληψή μας καὶ ἀπὸ ἄλλες παρεμφερεῖς ἐνέργειές του), γιὰ τὴν ἐνθάρρυνση καὶ προαγωγή τῶν νέων ἐπιστημόνων καὶ τὴν ἐξασφάλιση, μαζί, τῆς συνέχειας στὴν καλλιέργεια καὶ ἀνάπτυξη τῆς Λαογραφίας, κάτι ποὺ τὸν τιμᾷ ἰδιαίτερα καὶ τὸν καταξιώνει καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν πλευρὰ ὡς πανεπιστημιακὸ δάσκαλο καὶ συνεπῆ θεράποντα τοῦ ἐπιστημονικοῦ αὐτοῦ κλάδου, στὸν ὁποῖο θητεύει γονιμότητα.

Ἡ θεματολογία τῶν ἀνακοινώσεων εἶναι πλουσιότατη, μὲ κύριο ἀντικείμενο, βέβαια, τὴν Κάρπαθο· ὁ λόγος ὅμως ἐκτείνεται πολὺ πρὸ πέρα ἀπὸ τὸ σχολιαζόμενο ὑλικὸ ποὺ παρέχει ὁ τόπος καὶ οἱ ἄνθρωποι του. Ἡ προσέγγιση καὶ ἀνάλυση τῶν ἐπιτόπων στοιχείων ἀποτελεῖ, πολλὰς φορές, ἀφετηρία ἀναγωγῆς καὶ σύνδεσής

τους με ανάλογα δεδομένα από άλλους τόπους, στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Χάρη στην διατοπική διάσταση του περιεχομένου των ανακοινώσεων αυτού του είδους, το Συνέδριο λειτούργησε και ως ένεργος παράγων διεύρυνσης των γεωγραφικών οριζόντων στη γνώση του λαϊκού βίου και της πολιτισμικής και κοινωνικής συμπεριφοράς του ανθρώπου. Σε άλλες από αυτές αποτυπώνεται ιδιαίτερα ο διεπιστημονικός χαρακτήρας, με προεκτάσεις στο πεδίο της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας ή της Ιστορίας, της Οικονομίας κ.ά. τομέων, ενώ όρισμένες, με την βοήθεια της φιλολογικής ή της θεολογικής γνώσης, οδηγώντας σε βάθος χρόνου, συνδέουν στοιχεία της καρπαθιακής λαογραφίας προς άλλα της ελληνικής, κοσμικής και χριστιανικής, γραμματείας. Ο κατάλληλος συντονισμένος λόγος αυτών των ανακοινώσεων μάς μεταφέρει από το έγγυτερο προς εμάς παρελθόν (όπως η άναγωγή στον Σολωμό, από την Καθηγήτρια Αίκ. Παπαθωμά - Μαστοροπούλου σ. 777-782), στο άπώτερο (σε συνάντηση με τίς χριστιανικές Αγάπες, με οδηγό τον τότε Αρχιμανδρίτη Ναθαναήλ Διακοπαναγιώτη, σήμερα Μητροπολίτη Κώου και Νισύρου: σ. 433-438, διασταύρωση με γραφόμενα του Πλουτάρχου για περιστατικό της εποχής του Περικλή, στην Αθήνα, από τον Καθηγ. Μιχ. Γ. Μερακλή: σ. 730-731, με διήγηση του Πausανία για τον Θησέα, από τον Καθηγ. Δημ. Μπενέκο: σ. 764-774, με την Λουκιάνεια εικόνα του πορθμείου του Χάροντα και το τραγικό λόγο του Σοφοκλή, για τον άτυχο έρωτα του Αΐμωνα προς την Αντιγόνη, από την Καθηγήτρια Ζωή Σαμαρά: σ. 867, 869), ως και το άπώτατο, καθώς ή ίδια Καθηγήτρια μάς παραπέμπει στον Όμηρικό Όκεανό και τον Άχέροντα και στο μυθολογικό πεδίο του Χάους και του Άδη, θα λέγαμε και της Γαίας, μέσα από την άναφορά της στην «μάνα Γή» (σ. 867, 868). Την γραμμή προς το τόσο μακρινό εκείνο παρελθόν χαράζει λεπτομερέστερα ο καθηγ. Ιω. Προμπονάς, πηγαίνοντάς μας, διαμέσον της Όδύσειας, ως τα προομηρικά χρόνια, για να μάς δείξει την ρίζα της καρπαθιακής παραλλαγής του δημοτικού τραγουδιού «(δ)ίκιμιν της ά(γ)άπης» (σ. 855-863), για να περιοριστούμε μόνο σ' αυτά. Θα θέλαμε μόνο να προσθέσουμε, σχετικά με το τελευταίο, ότι ή μνεία των τόπων στους όποιους μαρτυρείται το τραγούδι (σ. 863), δέν πρέπει να θεωρηθεί περιοριστική. Παραλλαγή του βρίσκομε και στην παράδοση της Τήλου· βλ. Παντ. Α. Καμμά, «Δημοτικά Τραγούδια της Τήλου»,

Δωδεκανησιακή Ἐπιθεώρηση 1(1947)279, ὅπου τὸ τραγούδι μὲ τίτλο «Τὰ πέντε ἀρκοντόπουλα ἢ ὁ Κοντὸς κι ἡ Λυερή», μὲ 37 συνολικά στίχους. Ἀπὸ αὐτοὺς, οἱ 9 πρῶτοι ἀντικρίζονται, ἔχοντας κενά, μὲ τοὺς 12 πρῶτους τοῦ καρπαθιακοῦ (Πρακτικά, σ. 855)· ἡ συνέχειά τους ὅμως (στ. 10-37) μᾶς μεταφέρει σὲ ἄλλο θέμα, πρᾶγμα πού, ἂν δὲν βρεθοῦν λανθάνοντες ἐνδιάμεσοι μεταβατικοὶ στίχοι, πού νὰ συνδέουν ὁμαλὰ μεταξύ τους τὶς δύο διαφορετικὲς ἀφηγήσεις (τὴν μιὰ ὡς συνέχεια τῆς ἄλλης), ὁδηγεῖ εὐλόγα στὴν ὑπόθεση γιὰ κολόβωση τοῦ τραγουδιοῦ καὶ συρραφή (στὴν θέση τοῦ κενοῦ) ἄλλου ἀκέφαλου. (Ὑπὲρ τῆς ὑπόθεσης αὐτῆς συνηγορεῖ καὶ ἡ αὐτοτελὴς παρουσίαση τοῦ θέματος τῶν στίχων μὲ τὴν προβληματικὴ σύνδεση (10-37), σὲ ὁλοκληρωμένη ἐννοιολογικά (πάντως φτωχότερη) παραλλαγή τους, πού βρίσκομε εὐκόλα στὸν A. Passow, *Τραγούδια Ρωμαίικα. Popularia Carmina Graeciae Recentioris*, Ἀθήνα - Λειψία 1860, σὲ ἐκδοτικὴ ἀναπαραγωγή Ν. Νίκα - Χ. Σπανοῦ, Δημοτικὰ Τραγούδια, Ἀθήνα 1958, σ. 362, ἀρ. 483, μὲ τὸν τίτλο «Ὁ Κοντὸς Κοντούτσικος», θέση πού ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ ἐπόμενό του ὁμότιτλο τραγούδι, ἀρ. 484, σ. 362-363, μὲ παρόμοιο θέμα, ἔστω μὲ διαφορετικὴ ἀφετηριακὴ τοποθέτηση καὶ τελικὴ ἔκβαση). Ὅμως ἡ συζήτηση πάνω σ' αὐτὸ ξεπερνᾷ τὰ ὅρια πού προσδιορίζονται ἀπὸ τὸ κύριο ἀντικείμενο τῆς ἀναφορᾶς μας.

Ἀπὸ μιὰ ἄλλη πλευρά, εἶναι ἄξιο προσοχῆς ὅτι δύο ἀπὸ τοὺς ἄλλοδαποὺς συνέδρους προτίμησαν τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα στὶς δημοσιευόμενες ἀνακοινώσεις τους. Ἔτσι, οἱ ξενόγλωσσες, μὲ δεδομένη καὶ τὴν ὀλιγάριθμη συμμετοχὴ συνέδρων ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό, περιορίστηκαν, στὰ Πρακτικά, σὲ ἐλάχιστες: μία στὰ γαλλικά καὶ τρεῖς στὰ ἀγγλικά, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μάλιστα ἡ μία ἀπὸ Ἑλλήνα τῆς Αὐστραλίας. Ἄς σημειωθεῖ ὅμως ὅτι οἱ τίτλοι καὶ τῶν δύο ἑλληνόγλωσσων ἀνακοινώσεων τῶν ἄλλοδαπῶν, διαφέρουν κάπως φραστικά (ὅπως καὶ ἄλλοι), ἀπὸ τὴν διατύπωσή τους στὸν Πίνακα Περιεχομένων (σ. 173 καὶ 461, πρὸς σ. 1162 καὶ 1163, ἀντίστοιχα). Γιὰ τὸν τίτλο μάλιστα τῆς δεύτερης (τοῦ Ἀγγλου Thornton Eduards, «Τὸ ἀνάγλειμμα. Παραλλαγὲς ἀπὸ τὴν Μεγάλῃ Βρεττανίᾳ καὶ Ἰρλανδίᾳ καὶ ἄλλοι τρόποι πού μολύνονται καὶ ἀλλοιώνονται οἱ τροφές στὶς λαϊκὲς δοξασίες, σ. 461), δὲν μπορεῖ νὰ λεχθεῖ ὅτι εὐτύχησε στὴν διατύπωσή του. Τὸ ἴδιο καὶ στὸ κείμενο τῆς πρώτης (τοῦ Ἐπίκ. Καθηγητῆ στὸ Πανεπιστήμιο τῆς ἰσπανικῆς Girona, Eusebi Ayensa,

«Μαγιόρκα, Κύπρος καὶ Κάρπαθος: Τρία στάδια τῆς αὐτοσχέδιας στιχουργίας στὴ Μεσόγειο», σ. 173-178), πρὸς τὸ τέλος τῆς σ. 176, ἡ φράση: «Αὐτὴ ἡ ἀντιζηλία, βασικὴ στὰ τσαττίσματα τῆς Κύπρου καὶ στὰ glosats τῆς Μαγιόρκας, δὲν ἀποτελεῖ καθ' εὐατὴ ὁ σκοπός (sic) τῶν ὀλυμπίτικων γλεντικῶν διαλόγων μὲ μαντινάδες», πάσχει συντακτικὰ, ἔστω καὶ ἂν τὸ ὀλίσθημα ἐκληφθεῖ ὡς ἀποτέλεσμα ἀβλεψίας. Καὶ μιὰ ποὺ ὁ λόγος μᾶς ἔφερε στὸ ἄτυχο κατάχαρο πεδίο τῶν παροραμάτων, σκοντάφτουμε καὶ ἄλλοῦ πάνω τους, ὅπως στὴν ἴδια σ. 176, ὅπου τὸ «διαλογικὸ τραγούδι» ἔγινε καὶ ἔμεινε «διαλογικὸ» (ἐκπληκτικὴ ἀποτύπωση παρουσίας τοῦ διαβόητου «δαίμονα τοῦ τυπογραφείου»), στὴν σ. 479, μὲ τὸν ρηματικὸ τύπο «ἀμείψουν» ποὺ ἔγινε «ἀμοΐψουν», προφανῶς κατ' ἐπίδραση τῆς «ἀμοιβῆς», καὶ στὴν φράση «στὸν ἐντοπισμῶν ἄρθρων» τῆς σ. 863, μὲ προφανῇ τὴν διολισθητικὴ ἔλξη, ἀντὶ «ἐντοπισμό». Ὅσο γιὰ τὴν γραφὴ «καταχωρήσουμε», στὴν ἴδια αὐτὴ σελίδα, ἂν δὲν γίνει δεκτὴ ὡς τυπογραφικὸ ἀβλέπτημα, παραπέμπομε στὸ Γ. Μπαμπινιώτη, *Λεξικὸ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Γλώσσας* (ἔκδ. 1988 σ. 870, λ. «καταχωρίζω», μὲ συμπαρατιθέμενο σχετικὸ σχόλιο, καὶ λ. «καταχωρῶ». Θὰ σημειώναμε ἀκόμη καὶ τὸν τραυματισμὸ τῆς ἀκριβολογίας, μὲ τὴν ἀτυχῇ χρῆση τῆς λέξης «πλειοψηφία», στὴν σ. 958, ἀντὶ «πλειονότητα», καθὼς οἱ ἠχογραφήσεις καὶ παραγωγές στίς ὁποῖες ἀναφέρεται δὲν ψηφίζουν, βέβαια. (Νὰ τὸ ποῦμε lapsus calamus).

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ ὅ,τι ἔτυχε νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὸν ἔλεγχον τῶν δημοσιευομένων, τὸ ὅλο ἔργο ἀποτελεῖ στὴν οὐσία τοῦ σημαντικότερου συμβολῆ στὸν πλουτισμὸ τῆς λαογραφικῆς βιβλιογραφίας, γενικότερα, καὶ ὄχι μόνο τῆς καρπαθιακῆς. Θὰ προσθέταμε μόνο ὅτι, ἀπὸ ἄποψη πρακτικῆς, ὁ μέγας ὄγκος τοῦ τόμου καὶ τὸ ἀνάλογο βάρος τοῦ μειώνουν τὴν εὐχέρεια στὴν χρῆση τοῦ καὶ ἐγκυμονοῦν τὸν κίνδυνον τῆς εὐκολότερης διάλυσής του. Ὑποθέτομε ὅτι, κατὰ τὴν ἐκδοτικὴ διαχείριση τῆς συνεδριακῆς ὕλης, θὰ πρυτάνευσε ἡ ἰδέα τῆς μὴ διάσπασής της, γιὰ τὰ ὅποια πλεονεκτήματα συντρέχουν μὲ τὴν ἐνιαίαν παρουσίαν της. Ἀλλὰ καὶ πάλι, θὰ μπορούσε νὰ διατηρηθεῖ ἡ ἐνότητα τῶν ἀνακοινώσεων, ὡς τῆς κύριας προσφορᾶς τοῦ Συνεδρίου, καὶ νὰ μειωθεῖ, ἔστω περὶ τὶς 200 σελίδες, ὁ ὄγκος τοῦ τόμου, μὲ μιὰ διαφορετικὴ οἰκονομία τοῦ περιεχομένου του. Σὲ τοῦτο θὰ συντελοῦσε, π.χ., ἂν δὲν γινόταν δεκτὴ ἡ εὐκαιριακὴ δημοσίευση τοῦ πολυσέλιδου Παραρτήματος ποὺ συνοδεύει τὴν κατὰ τὰ ἄλλα

ένδιαφέρουσα ὀλιγοσέλιδη ἀνακοίνωση τοῦ Μαν. Μ. Τσαγγάρη (σ. 963-1016, δηλ. 54 σελίδες ἔναντι 8 τοῦ κύριου κειμένου, σ. 955-962, προσθήκη πού, ὅσο χρήσιμο καὶ ἂν εἶναι τὸ περιεχόμενό της, στασιάζεται εὐλόγα ἢ ἐπισύναψή της στὴν συγκεκριμένη ἐκδοτικὴ της συνάφεια), καὶ ἂν οἱ σ. 15-76 (μὲ τὸ Πρόγραμμα τοῦ Συνεδρίου, τοὺς Χαιρετισμοὺς κλπ.), 1079-1090 (ἀπὸ τὸ Ἐπίμετρο καὶ 1091-1158 (μὲ τὰ «Φωτογραφήματα ἀπὸ τὸ Συνέδριο» κ.ἄ.), συνοποτελοῦσαν ἓνα ξεχωριστὸ σῶμα, ὅπως ἔχομε ὑπόψη μας ἀπὸ τὴν ἐκδοση Πρακτικῶν ἄλλου Διεθνoῦς Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου, στὸ ἐξωτερικό. Βέβαια, τὸ περὶ τὸν ὄγκο τοῦ ἔργου πρακτικὸ πρόβλημα, πὺ ἔχει νὰ κάμει μὲ σκοπιμότητες, δεοντολογικὲς προσεγγίσεις, ἐκδοτικὲς προτιμήσεις καὶ ὅ,τι ἄλλο, δὲν εἶναι ἱκανὸ νὰ ἀποτρέψει τὴν ἐπίσκεψη τοῦ περιεχομένου του, ἢ ἀξία τοῦ ὁποίου παραμένει ἀκέραιη.

Καὶ κάτι ἀκόμη. Ἡ ἀφιέρωση τοῦ Συνεδρίου καὶ τοῦ τόμου τῶν Πρακτικῶν του «στῇ Μνήμῃ τοῦ Καρπάθιου Ἀκαδημαϊκοῦ καὶ Καθηγητῇ τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Γεωργίου Μ. Μιχαηλίδη-Νουάρου» (σ. 11, βλ. καὶ σ. 9 καὶ 18), σκέψη καὶ πράξη πὺ ἔδωσαν τὴν εὐκαιρία γιὰ δύο ἐξαίρετες ἀνακοινώσεις, ἀναφερόμενες στὸ ἔργο καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ τιμωμένου (τῶν Καθηγητῶν Μηνᾶ Ἀλ. Ἀλεξιάδη, «Ἡ συμβολὴ τοῦ Γεωργίου Μιχαηλίδη-Νουάρου στὴ Λαογραφία καὶ Κοινωνικὴ Ἀνθρωπολογία», σ. 79-94, καὶ Κωνσταντίνου Πιτσάκη, «Ὁ Νομοδιδάσκαλος Γεώργιος Μιχαηλίδης - Νουάρος», σ. 845-854), δείχνει μὲ εὐγλωττο ὅσο καὶ ἐπαινετὸ τρόπο, πῶς ἡ Κάρπαθος, μὲ τὴν ἐνεργὸ της διανόηση καὶ τὴν πολιτισμικὴ της καλλιέργεια καὶ εὐαισθησία, ξέρει νὰ τιμᾷ μὲ προσήκουσες ἐκδηλώσεις τὰ πνευματικὰ της ἀναστηματα.

Φ. Ν. ΝΙΚΗΤΟΠΟΥΛΟΣ

